

Сит 4512

ГОДИШНИК

НА

СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

(69)

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

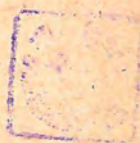
ANNUAIRE

DE

L'UNIVERSITÉ DE SOFIA
„KLIMENT OHRIDSKI“

(69)

FACULTÉ D'HISTOIRE

ГОДИШНИК

НА

СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
(69)
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

ANNUAIRE

DE

L'UNIVERSITÉ DE SOFIA
„KLIMENT OHRIDSKI“
(69)
FACULTÉ D'HISTOIRE

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Проф. Николай Генчев, (отговорен редактор), проф. Аспарух Аврамов, проф. Христо Несторов, проф. Александър Фол, проф. Петър Тивчев, доц. Стойко Колев, доц. Васил Гюзелев, доц. Мария Матеева, доц. Людмил Гетов, доц. Елена Кирова, доц. Емил Михайлов (научен секретар)

© СУ „Климент Охридски“, Исторически факултет 1980
с/о Jusautor, Sofia

941 Б (05)

Редактор В. Велинов	Техн. редактор Ал. Иванов	Коректор А. Христова	
Дадена за набор на 13. IV. 1979 г.		Подписана за печат на 10. X. 1980 г.	
Печатни коли 25,08	Тираж 550	Изд. коли 32,50	Цена 5,23 лв.
Поръчка 508	Изд. индекс 7071	Формат 700/1000/16	Код 28 $\frac{9531422\ 11}{0602-4-80}$

Университетска печатница — София

*ТОМЪТ СЕ ПОСВЕЩАВА
НА 1300-ГОДИШНИНАТА
ОТ ОБРАЗУВАНЕТО
НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА*

СЪДЪРЖАНИЕ — SOMMAIRE — INHALT — CONTENTS

1. <i>Александър Фол</i> — Проучвания върху гръцките извори за древна Тракия. IV. Теопомп: „Гръцка история“ и „История на Филип [II Македонски]“	6
<i>Alexandre Fol</i> — Etudes des sources écrites grecques sur la Thrace antique. IV. Théopompe: „Histoire de la Grèce“ et „Histoire de Philippe [II de Macédoine]“	43
2. <i>Маргарита Тачева-Хитова</i> — Култът на Сабазий в Тракия. Проблеми (Проучвания върху историята на античните религии, IX)	45
<i>Margarita Tatscheva-Hitova</i> — Der Sabazioskult in Thrakien. Probleme (Untersuchungen zur Geschichte der antiken Religionen, IX)	74
3. <i>Атанас Милчев</i> — Габрово и неговият окръг през Средновековието (VII — XIV в.)	77
<i>Athanas Milčev</i> — Gabrovo und sein Kreis während des Mittelalters (VII. — XIV. Jhd.)	137
4. <i>Иван Воژیлов</i> — Les Bulgares dans l'Empire Byzantin	141
<i>Иван Божилов</i> — Българите във Византийската империя	192
5. <i>Мария Радева</i> — Политика и дейност на правителството на Народнолибералната партия в областта на културата (1903—1908 г.)	195
<i>Maria Radeva</i> — La politique et l'activité du gouvernement du parti populaire-libérale dans le domaine de la culture (1903—1908)	220
6. <i>Димитър Гоцев</i> — Положението във Вардарска Македония (октомври 1912 — октомври 1913) — въстанията в Тиквешко и Охридско.	223
<i>Dimităr Gotzev</i> — La situation en Macédoine — région de Vardar (octobre 1912 — octobre 1913) — les insurrections dans les régions de Tikvech et d'Okhrid.	250
7. <i>Христо Стефанов</i> — Българската радикалдемократическа партия в периода на следвоенната революционна криза (1919—1923).	253
<i>Hristo Stefanov</i> — Le parti bulgare des radicaux-démocrates dans la période de la crise révolutionnaire d'après guerre (1919—1923).	301
8. <i>Стайко Трифонов</i> — Вътрешна тракийска революционна организация (1920—1926)	303
<i>Staiko Trifonov</i> — Die Innerthrakische Revolutionsorganisation in den Jahren 1920—1926	346
9. <i>Христина Мирчева</i> — САЩ и създаването на Североатлантическия блок.	347
<i>Christina Mirtscheva</i> — USA und die Gründung des Nordatlantischen Pakts	396

ПРОУЧВАНИЯ ВЪРХУ ГРЪЦКИТЕ ИЗВОРИ
ЗА ДРЕВНА ТРАКИЯ. IV. ТЕОПОМП:
„ГРЪЦКА ИСТОРИЯ“ И „ИСТОРИЯ
НА ФИЛИП [II МАКЕДОНСКИ]“

АЛЕКСАНДЪР ФОЛ

ÉTUDES DES SOURCES ÉCRITES GRECQUES
SUR LA THRACE ANTIQUE. IV. THÉOPOMPE:
„HISTOIRE DE LA GRÈCE“ ET „HISTOIRE DE PHILIPPE
[II DE MACÉDOINE]“

ALEXANDRE FOL

Р е ц е н з е н т

доц. *Маргарита Тачева*

Р е д а к т о р

проф. *Велизар Велков*

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

КИРИЛИЦА

1. *Георгиев* ТЕ: В л. Георгиев. Траките и техният език. С., 1977.
2. *Данов* ДТ: Х р. Данов. Древна Тракия. Изследвания върху историята на българските земи, Северна Добруджа, Източна и Егейска Тракия от края на IX до края на III в. пр. н. е. С., 1969.
3. *Извори*: Г. Кацаров — Д. Дечев и др. Извори за старата история и география на Тракия и Македония. С., 1949.
4. *Фол* ПИТ: А л. Ф о л. Политическа история на траките от края на бронзовата епоха до края на V в. пр. н. е. С., 1972.
5. *Фол* ТБ: А л. Ф о л. Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха. С., 1974.

ЛАТИНИЦА

6. *Detschew*: D. D e t s c h e w. Die thrakischen Sprachreste. Wien, 1976².
7. *FGrHist*: F. J a c o b y. Die Fragmente der Griechischen Historiker. I. Berlin, 1923; I 2, Teil B, 1 Lief., I 2 BG (Kommentar). Berlin, 1927.

СПИСЪК НА АНТИЧНИТЕ АВТОРИ

1. *Aeschylus*, Pers. (Wilamowitz-Möllendorf).
2. *Aeschinus*. II (Martin-Budé)
3. *Apollonius Rhod.* (Merkel)
4. *Appianus*, BC (Viereck-Roos-Mendelssohn)
5. [*Ps.*] *Aristoteles*, De mirab. auscult. (Appelt)
6. *Arrianus*, Bith., Peripl. (Roos)
7. *Athenaeus* (Kaibel)
8. *Conon* (Jacoby)
9. *Demosthenes*, VIII (Croiset), XXIII (Weil)
10. *Dio Cassius* (Dindorf-Melber)
11. *Diodorus* (Vogel)
12. *Frontinus* (Gundermann)
13. *Harpocration* (Dindorf)
14. *Hecataeus* (Jacoby)
15. *Hellanicus* (Jacoby)
16. *Herodotus* (Stein-Hude; Feix)

17. *Homerus*, *Ilias*; *Odyssea* (Ameis-Hentze)
18. *Jordanes*, *Getica* (Mommsen)
19. *Isocrates*, VII (Croiset)
20. *Iustinus* (Rühl)
21. *Pausanias* (Jones)
22. *Plinius* (Mayhoff)
23. *Plutarchus*, *Vitae paral.*; *De cur.* (Ziegler)
24. *Polyaenus* (Wölfflin-Melber)
25. *Polybius* (Büttner—Wobst)
26. *Pomponius Mela* (Frick)
27. *Ptolemaeus* (Müller)
28. [Ps.] *Skylax* (Müller)
29. [Ps.] *Skymnos* (Müller)
30. *Sophocles*, *Fragm.* (Nauck²)
31. *Stephanus Byzantinus* (Meineke)
32. *Strabo* (Meineke)
33. *Suidas* (Bernhardy)
34. *Theophrastus*, *Hist. plant.* (Wimmer)
35. *Thucydides* (Hude; Romilly)
36. *Tit.-Livius* (Müller)
37. *Xenophon*, *Anabasis* (Vollbrecht); *Hellenica* (Marchant)

* * *

1. *Schol. ad Dem. et Aesch.* (*Orat. Att. II.* Müller)
2. *Schol. ad Thuc.* (Hude)

Най-общо се знае, че Теопомп е автор с висока стойност за изследванията върху историята на Тракия и на траките през IV в. пр. н. е. Тази оценка принадлежи на Хр. Данов.¹ Запазените фрагменти от Теопомп обаче не са прочувани—значението на някои от тях е отбелязано мимоходом,² а шест са изцяло или частично преведени.³

В чуждестранната литература Теопомповите фрагменти за Тракия и за траките също не са обстойно анализирани.⁴ Те са накратко коментирани в текст-критичното издание на Ф. Якоби, който възстановява интегралния текст на всичко запазено от Теопомп.⁵

Броят на фрагментите, включени в изследването, не е голям — 56.

15 (I 1). Фрагментът е от осма книга на „Гръцка история“, започната преди 350 г. пр. н. е. Споменаването на селището без съмнение стои в пасаж, посветен на кампанията на Деркилид в Трояда от 399/388 г. пр. н. е. (*Фол ТБ*, 130—131).

Изворът на Теопомп тук е Ксенофонт, който подробно описва местността и водените с траките сражения при южния бряг на Понта в *Anab.* VI 2, 17; 3, 1—9; 3, 16—17; 3, 24; VI 4, 1—3.

Калпе (дн. Керпе) се локализира между планините Кефке-даг и Кандра-даг, на една от които елините се отбранявали срещу налитачите траки (*Anab.* VI 3, 1—9). В текста на Ксенофонт Калпе не е полис, а „място“ (прил. II 1). Мястото е много удобно, защото се намира по средата на едномесечното пътуване с кораб от Византион до Хераклея (*Anab.* VI 4, 1). То лежи на залива при вливането на реката със същото име в Понта. Конвенционалното означение на Стефан Византийски „полис“ не е в сила за края на V и първата половина на IV в. пр. н. е. при конкретния случай, понеже по описания от Ксенофонт бряг между Византион и Хераклея градове няма, по неговото изрично съобщение (*Anab.* VI 4, 2).

Местното име е тракийско (*Deutschew* 224 с други извори, форми и примери), произлязло от името на реката Калпас, която тече между Псил и Сангарий (*Strab.* XII 3, 7).

¹ Хр. Данов. Полибий и сведенията му за източната половина на Балканския полуостров. С., 1942, с. 58—59; Към историческия облик на древна Тракия I. — Год. Соф. унив., Ист.-филос. фак., 1942—1944, с. 30—32; Данов ДТ, с. 62—64.

² Данов ДТ, с. 62—63 с бел. 67 и 68 (фр. 31, 32, 44, 84 и 15; фр. 217). Към отделните фрагменти по-долу се съобщават и сведенията на други автори.

³ Извори, с. 365, № 3 и 4; с. 367, № 16 и 17; с. 368, № 19 и 20 в преводи на В. Бешевлиев и Г. Михайлов.

⁴ Вж. основните съчинения: E. d. Meyer. Theopomp's Hellenika. Halle, 1909; W. Schranz. Theopomp's Philippika, Diss. Freiburg/Bresslau, 1922. Последната литература вж. Kleine Pauly, V. 1975, Sp. 730.

⁵ F G r H i s t I 2B, S. 526—536 (Testimonia F 1—51); S. 536—617 (115 F 1—411); I 2 BC, S. 355 ff. (Kommentar).

16 (I 2). Фрагментът е от осма книга на „Гръцка история“ и е подобно на предишния разположен в текста за кампанията на Деркилид от 399/388 г. пр. н. е. Тази датировка на Якоби (*FGrHist* I 2 BC, 357) обаче може да се прецизира: транписите у Теопомп не биха били споменати измежду дошлите в помощ на Деркилид 200 конници и 300 пелтасти „от одрисите“ (*Xen. Hell.* III 2, 2) във Витиния, а при завръщането на спартаците от Мала Азия в Европа „през приятелските земи“ в Тракия (*Xen. Hell.* III 2, 5—9) — е в 398/397 г. пр. н. е. Племето е засвидетелствувано за този югоизточен район на европейска Тракия и е подвластно на Месад, бащата на Севт II, заедно с тините и меландитите (*Xen. Anab.* VII 2, 32).

Фрагментът е от 398/397 г. пр. н. е.

Изворът на Теопомп е безусловно Ксенофоновото описание в двете посочени места от „Гръцка история“ и от „Анабазис“ (респ. III 2, 5—9 и VII 2, 32). Но Ксенофонт не споменава ладепси; такъв етноним не е засвидетелствуван от никого другото. Племенното име изглежда конструкция на извора на Стефан Византийски или на самия него и *Detschew*, 273, няма основания да го обяви за тракийско. Етнонимът и носещото го племе могат да се свалят от картата на Тракия.

Стефан Византийски двойно греша, като обявява транписите (и ладепсите!?) за племе (племена) от тините. Разночетенето в Р опровергава етническото определение; от текст-критична гледна точка разночетенето правилно не се приема нито от Якоби за Теопомп, нито от Майнеке за Стефан Византийски, които се водят по Ксенофонт и локализират племето (племената) в Европейска Тракия, т. е. в областта на тините. Но от историко-географска гледна точка и двете четения са неточни, понеже именно Ксенофонт редом изброява тините и меландитите заедно с транписите, т. е. като самостоятелни групи.

Разночетенията не са случайни. В историографията за тините се разграничават две традиционни представи. Първата датира от *Her.* I 28. Тя съобщава заедно тините и витините и локализира двата етнонима в Мала Азия; към нея се придържат *Strab.* VII 3, 2; *Plin.* NH V 145; 150, и други автори (вж. *Detschew*, 212—213). Измежду тях особено категоричен е *Arrian.* Bith. fr. 20, който поставя витините от Босфора до р. Ребант (днес Рива), а тините — от нея до Понта при р. Калет (днес Кокалах); подобна идея приблизително е отразена и у извора на *Steph. Byz.* 702, 3, според който р. Псил тече между тините и витините. При това положение Калпе ще бъде на територията на тините, понеже според *Strab.* XII 3, 7 между Халкедон и Хераклея от запад на изток следват реките Псил, Калпас и Сангарий.

Втората литературна версия датира от известния фрагмент на Хекатей (прил. II 2). Тя предлага местното име и в Тракия, и в Понта. Към нея се отнасят [Ps.] *Skyt.* 92 за острова Тиниада при витинския бряг на Понта, [Ps.] *Skymn.* 728—729 за носа Тиниада (дн. Инеада), който е крайната точка на „астейска Тракия“, *Schol. Apoll. Rhod.* II 460 за обитаваната от Финей Тиниада в Тракия и др. (*Detschew*, 212).

Дотолкова, доколкото пасажът у Ксенофонт е единственият текст, който показва тините в жива историческа среда само за края на V в. пр. н. е., може да се предположи, че от втората половина на VI в. пр. н. е. насетне топонимът Тиниада е произвел етнонима на една полигически изявила се група; етнонимът по-късно завинаги ще изчезне поради появата на нов хегемон (и хегемони) в местния племенен състав.

Историята на етнонима не е непременно и историята на движението на племето-носител; етнонимическа и етническа действителност са различни

неща (Ал. Фол, Етнонимическа и етническа действителност в Тракия. Гл. VI; Ал. Фол — Т. Спиридонов. Историческа география на тракийските племена до III в. пр. н. е. с., 1978, подпечат). Ако наистина двоичният етноним „тини/витини“ се образува по южния бряг на Понта с Пропонтида, той може да проникне във вътрешността и чрез топоними, възникнали като наименования при каботажното корабоплаване.

Транипсите на Ксенофонт са хапакс, който се възпроизвежда от Теопомп. Формата обаче не е сигурна, понеже разказът на Севт II се превежда пред Ксенофонт от тракийски на гръцки от Хаброзелм; транскрипцията ще остане под съмнение. По-достовирен е етнонимът Νίψαῖα у Her. IV 93. Той е локализиран „над Месамбрия“, т. е. в планинския венец, който огражда от североизток — северозапад Бургаския залив и завършва с нос Емине. Заслужава да се помисли дали Севт II не споменава това племенно име в разказа си, тъй като той обрисова състоянието на властта си над цялата му бащина територия; при изброяването на племената Севт посочва най-напред меландитите, после тините и накрая (тра-)нипсите или — в естествения им ред от юг, където е изходният лагер, на север. Областта между Перинт и Бургаския залив, бъдещата стратегия Астика, е владение на парадинастическия дом на Месад (Фол ТБ, 87), което дава право на сина му Севт да опише всичките ѝ обитатели.

От езиково гледище транписи-нипсеи не е трудно; тра- е често срещаща се съставка в местни имена (*Detschew*, 517), но надали в тракийски ще означава „отвъд“. В нашия случай няма точка, спрямо която транписите да са „отвъд“. Освен това от компендиума на *Detschew*, 332, трябва да отпадне „тракийският град Нипса“, защото *Steph. Byz.* 477, 19, цитира несъществуващо твърдение на Херодот в четвърта книга. Това води до още по-голямо объркване, понеже *Detschew* 448 приема *Steph. Byz.* 572,7, който слага племето сири (?) „над Византион“, около Нипса (?!). Племенното име е тракийско, но по-вероятната му локализация е в Югозападна Тракия (*Her.* VIII 115; *Tit-Liv.* 45, 4, 2). Нипса може да се възстанови сред тракийските езикови останъци, ако се намери достоверният извор на Стефан Византийски.

31 (I 3). Фрагментът е от първа книга на „История на Филип [II Македонски]“. Съчинението е започнато, изглежда, преди 345 г. пр. н. е. и по-вещованието завършва към 330 г. пр. н. е. Изворът на Теопомп тук е домашен — това са данни на Филиповата свита, придружила царя в Котисовия двор; аутопсията личи и от свежестта на описанието на мястото. Във втората си част, в преразказа на Атений, фрагментът е включил изопачените публицистични представи за Котис, чийто образ е преднамерено окарикатурен от атинската антимакедонска групировка и специално от Демостен (*Dem.* XXIII 114; Фол ТБ, 159—163); традицията се задържа до лексикографите (прил. II 3), но е чужда на Теопомп.

Теопомповият разказ във фрагмента е от пролетта на 359 г. пр. н. е. съобразно възприетата датировка на възкачването на Филип II и на убийството на Котис I (Фол ТБ, 109—112).

Стойността на текста за тракийската религия е посочена (*D. Popov*. *Thrace of king, priests and God Kings*. — In: *Al. Fol and oth. Thracian legends*. Sofia, 1976, p. 95—96). Може да се добави в полза на предложената интерпретация, че от превода в *Извори*, 368, не личи добре смисъла на ἄλσος, което не е просто гора, а „дъбрава, свещено място, светилище“ (*Hom. Od.* VI 291; *Hom.* II II 506; *Her.* V 119), както и на ἐστιατόριον, което е зала за „празнична гощавка“. Мястото е типична царска резиденция, в която царят-жрец

изповядва култа към царя-бог. Това е и смисълът на пиянската сцена, в която Котис иска да се съвъкupi с богинята (с богинята-майка) в *Θάλαμος*; този е и характерният термин за покоите на господарката на къщата (*Hom. II. III 142, 423; VI 316; XI 227; Hom. Od. IV 121; X 340*). Текстът изобщо не описва „племенно селище“, което има „малко от чертите, присъщи на истинския гръцки полис“, или селище от „полуполиен (?) вид“, както мисли *Данов ДТ, 62—63* с бел. 67.

Detschew, 343, поставя името сред тракийските езикови остатъци, сред топонимите, но без основание. Местното име е хапакс, което най-вероятно се разчленява на *ὄ νόκαρσος*. Тогава посоченият от Дечев възглед на Томашек, че местното име е вариант на *μό-καρσος*, става напълно приемлив. Името е *μόκαρσος/μόκαρος*, което се потвърждава от следващия 32 фрагмент.

32 (*I 4*). Фрагментът е от първа книга на „История на Филип“ и е без съмнение друг откъс от текста на Теопомп под № 31. Той предоставя по-сигурното наименование на Котисовата царска резиденция, където се състояла срещата с Филип; с разночетенията си местното име отлично се свързва с тракийската топонимия.

Изворът и датировката са, както за № 31.

Както гласи известието на Теопомп в предишния фрагмент, Филип стигнал Мокарсос (Мокарос) на третия ден. В *Извори, 371*, с бел. 62 се предполага, че мястото е в Югозападна Тракия. Тази локализация е изключена както поради тридневната езда на Филип, така и поради политическата обстановка, задължаваща македонския цар да дири среща с тракийския. През пролетта на 359 г. пр. н. е. Котис I се намира на изходните си позиции за нова офанзива срещу Тракийския Херсонес (*Фол ТБ, 159*), сиреч в района на Хиерон Орос, неговата твърдина, разположена на изток от Марица. Филип очевидно се е движел по трасето на по-късния Егнатиев път — както и при основните си кампании срещу Тракия — и за три дни е успял да измине приблизително 400-те километра, които го отделят от областта източно от Марица.

Мокарсос/Мокарос е в тази област и по-точно по-сегнешната *Mocasura* при днешен Чорлу (данните и формите у *Detschew, 310*).

38 (*I 5*). Фрагментът е от втора книга на „История на Филип“. Той се отнася към разказ за първата война на Филип, която той води на два фронта — срещу илирите и срещу пеоните (*Diod. 16, 2, 6*), или към 359/358 г. пр. н. е. След като научил за смъртта на пеонския цар Агис, Филип потеглил на поход и принудил населението да се подчини на македоните (*Diod. 16, 4, 2*). Тази война е далеч по-значителна с последствията си, отколкото коалиционната от 356 г. пр. н. е., водена срещу илирийския цар Граб, пеонския Ликей и тракийския Кетрипор (*Diod. 16, 22, 3; IG II² 126*), и затова екскурсите за двете неприятелски страни, Илирия и Пеония, са очевидно по-чести и обстойни.

Изворът е устната традиция от таумасиологически характер, широко използвана още в ионийската етногеографска проза. Мотивът за необичайните говеда се застъпва от Теопомп още и за молосите (115 фр. 284), а текстът за Пеония се покрива поне в частта си за вместимостта на рогата с [Ps.] *Arist. De mirab. auscult. 29* В таумасиологическите екскурси от IV в. пр. н. е. Пеония често се споменава, но фрагментът има своя стойност, защото при-

туря допълнителни данни към утвърденото чрез [Ps.] *Arist. De mirab. auscult.* 45, вярване за богатите находища от самородно злато в пеонските земи.

За коя Пеония обаче става дума? Понеже този етно-политически термин се мести от юг на север и през IV в. пр. н. е. вече означава Горнострумската област (*Al. Fol, L'unité politique thraco-réonienne jusqu'au IIIe s. av. n. è. — Etudes Historiques, VI, 1975, p. 13—24*), може да се предположи, че Теопомповата Пеония е именно там, откъдето и злато се е вадело от самата Струма и от притоците ѝ. В такъв случай обаче победоносното сражение на Филип с пеоните би трябвало да се локализира далеч на север, за което общият и неясен Диодоров пасаж в 16, 4, 2 (прил. II 4) не предоставя аргументи; при това такава кампания на Филип не се споменава у *Polyb.* 38, 6, 2, и у *Iust.* VII 6, 7. Най-допустимото е, че таумасиологическият текст предава по-древната литературна представа за Пеония или, общо казано, областта на изток-североизток от долното течение на р. Вардар, където Филип сигурно е спланил т. нар. пеони.

43 (I б). Фрагментът е от трета книга на „История на Филип“. В нея се описва преземането на Амфиполис и осигуряването на предмостията в Пангейската област (същото и за следващия 44). Събитията се датират в 356 г. пр. н. е. (*Diod.* 16, 8, 1—6; *Strab.* VII 7, 4; *Iust.* VII 6, 6 и 13).

Датон е познат още на *Her.* IX 75 като едонско място със златни рудници. То се споменава от *Isocr.* VII 86 и — според текста на фрагмента — от Ефор. Плодородието и богатствата на земята наоколо са постоянен мотив в историографията чак до *Strab.* VII, фр. 33 и 36, който с възторг говори за струмското прибрежие и привежда пръв пословицата за Датон. Изворът на Теопомп обаче не е литературен, което личи дори от това, че той единствен от изброените автори предава името на града в мъжки род. Изворът е разказ на офицери от Филиповата свита, взели участие в превземането на Датон по време на кампанията срещу Кетрипор (*Фол* ТБ, 176).

Името е тракийско (*Detschew*, 120—121), но от *Diod.* 16, 3, 7 то се смесва с Κρηνίδες. Според Диодор тасосците, които, изглежда, се възползвали от несигурното положение в устието на Струма, населили Крениди след 359 г. пр. н. е., но после, след като го завладял, Филип го населил с македони и му дал името си. Тази версия е най-ясно изразена от Апиан, който съобщава, че градът Филипи се е наричал Датон в старо време, а още и Крениди вместо Датон (прил. II 5). Крениди е друго и предходно име на Филипи и у *Strab.* VII, фр. 34, 41 и 43, сетне у *Dio Cass.* 47, 35, 4, и накрая у *Steph. Byz. s.* Изворът на тази идентификация в историографията е сравнително сигурен, защото очевидно се образува от донесенията на римските офицери при и след битката при Филипи в 42 г. пр. н. е. и съдържа местна информация.

Не е обяснимо защо Κρηνίδες не е поставено в компендиума на Дечев, а се появява като хапакс (?) в „македонския език“ (по възгледа на Хофман, възприет от *Ив. Дуриданов*. Езикът на траките. С., рубрика македонски език). Второто от двойното име на селището или другото негово име следва да влезе в тракийската ономастика.

В изворите съществува алтернативата или едно и също селище да носи двете имена, или двете имена да се отнесат съответно към Неапол и Филипи. У *Her.* 177 (= *FGrHist* I, 1 F 177 = *Steph. Byz* 221, 5 = *Detschew*, 121) е споменат за пръв и последен път етнонимът Δασύλεπτοι/Δατύλεπτοι, който по-късно завинаги изчезва заради укрепнатата военнополитическа хегемония

на едоните; Δάτων е произведено от същия корен Δατ= /Δατ- и у *Her.* IX 75 е вече отглас на племенното име. През IV в. пр. н. е. [Ps.] Skyl. 67 разграничава Неаполис от „елинския град Датон“, основан от атинянина Каллистрат (изглежда, в 362 г. пр. н. е.). Издателите на *Извори*, 119 с бел. 4, оспорват сведението, защото градът е бил основан още през Херодотово време.

Работата е в това, че πόλις τῶν Δατῆων у Теопомп и Ефор е превърнато във Филипи, понеже се приема четенето μετωνομάσθη вместо μετωκίσθη и конектурата на Гронов <Φίλιπποι>. Но тъй като [Ps.] *Arist.* De mirab. auscult. 42, и *Theophr.* Hist. plant. IV 14, 12, изрично поставят Филипи в Пангей, а за Страбон няма съмнение, че Неапол е Датон (прил. II 6), то объркването на Псевдо-Скилакс става обяснимо, когато се има пред вид, че Неапол е пристанището на Филипи.

Филип най-напред е превзел Датон на брега, както е локализиран градът у *Her.* IX 75 и където географските условия най-подхождат на описанието на Страбон. Той го поселва, но името си дава на селището в Пангей, докато пристанището му получава названието Неапол. Двата пункта са обвързани географски, икономически и политически и затова Апиан (прил. II 5) ги схваща като едно селище с три имена.

44 (I 7). Фрагментът е от трета книга на „История на Филип“. Отнася се за същата област, за Пангейското крайбрежие, и се датира в същата 356 г. пр. н. е., както и предишният 43.

Местното име е тракийско (*Detschew*, 180), хапакс е у Теопомп и стои очевидно във връзка с етнонима от фр. 214 (прил. I 29). То означава земята/града на зераниите и също изчезва с укрепването на едонската хегемония в областта.

Името влиза в група, състояща се от племенното наименование Ζηράνοιο местното Ζειρήνια/Ζειρήνια/Ζηρήνια, божеското Ζειρήνη, което е епитет на „Афродита в Македония“ на Хезихий (*Detschew*, 180), и някои лични от Ζηρ- (*Detschew*, 184). Ζηρι-, Ζηρυ- се съдържа в епитета Ζηρινθία на Артемида-Хеката от Самотраки и от устието на Марица, както и в епитета Ζerynthius на Аполон (*Detschew*, 184—185). Тези два епитета се появяват обаче след *Tit. Liv.* 38, 41, 4.

Данов ДТ, 63 с бел. 67 поставя и Зейрения сред тракийските селища от „полисен“ или по-скоро от „полуполисен“ вид (?) и свързва името Ζειρήνια с епитета на Аполон Derainos (?). Според Томашек и *Detschew*, 180, името на селището произлиза от епитета на Афродита у Хезихий, но, обратното, както и при други случаи, е по-вероятно. Изчезналите топоними и етноними се запазват в божеските имена, които са локални епитети. Съвсем допустимо е и Хезихий да е сгрешил и вместо Артемида да е написал Афродита. Артемида-Хеката от островите и крайбрежието в гръцко виждане отвежда назад към тракийската Бендида и е повече от сигурно, че ние сме пред един от най-древните епитети на Бендида в областта.

51 (I 8). Фрагментът е от четвърта книга на „История на Филип“. Възможно е в началото на книгата още да продължава разказът за завладяването на Пангейската област и на Амфиполис в 356 г. пр. н. е., но фрагментът принадлежи по-сигурно към текст за 355/354 г. пр. н. е., когато атиняните извършват пръв опит да си възвърнат града чрез експедицията на Харес (*Dem.*: XIII 23).

Изворът са устните сведения на Филиповия щаб.

Ейон е персийско гарнизонно селище, чийто командир Богес героически прекратява съпротивата си срещу Кимон в 476 г. пр. н. е. (*Her.* VII 107, 1; VII 113; *Plut.* Cim. 7; *Thuc.* I 98, 1). Селището се намира на 25 стадия от Амфиполис, на левия бряг на Струма. През 436 г. пр. н. е. то е вече атински емпорион и предмостие на Хагنون за успешната му експедиция срещу едоните, възнаградена с основаването на Амфиполис (*Thuc.* IV 102, 4). Ейон е атинска база на Тукидидовата флота и на Клеон през гибелната за него 424 г. пр. н. е. (*Thuc.* IV 106 и 107; V 6, 1; V 10).

Според *Thuc.* IV 7, 1 в 425 г. пр. н. е. стратегът Симонид събрал атиняни от гарнизоните в Струмския район и превзел Ейон в Тракия, колония на Менде. Издателите на *Извори*, 72 с бел. 72 смятат, че става дума за същото селище от левия бряг на Струма. Не виждам обаче възможност да се отхвърли категоричното съобщение на Тукидид, който определя втория Ейон като колония на Менде. При това схолиастът изрично ги посочва: единият е пристанище на Амфиполис, а другият е град, т. е. колонията на Менде (прил. II 7). Тя е най-вероятно на Халкидическия полуостров.

Местното име не е включено в тракийските езикови остатъци от Д. Дечев. То не се приема и от другите езиковеди. Това противоречи на логиката на компендиума на Дечев, в който местните имена от собствено тракийската територия се обявяват за тракийски. Ейон не може да бъде изключение, когато е в гъсто населения с траки югозападен район на страната, в зоната на бисалтите (?), както гласи красноречивото свидетелство на схолиаста към същото място (прил. II 7): ... Λυκόφρων (417) „τὸν μὲν γὰρ Ἴλιὼν Στρουμόνος — Βισαλτία“.

75a (I 9). Фрагментът е извлечение от разказите с таумасиологически характер, обособени вероятно във втората част на VIII и в началото на IX книга на „История на Филип“ (*FGrHist* I 2 BC, 365). Чудесните епизоди са присъщи на мнозина автори от IV в. пр. н. е. и по правило не подлежат на датировка; фрагментът е вместен заедно с другите (от 64 до 77) в група откъси към 353 г. пр. н. е., съобразно структурата на изложението на Теопомп.

Изворът е *Her.* VIII 138, 3. След като Теменидите послугували при царя на Лебея (?) в Горна Македония и си тръгнали със „слънчевия дар“ (*Her.* VIII 137), преминали една река, която според издателите на *Извори*, 37 с бел. 165 е Еригон; тя придошла и ги спасила от преследвачите. Теменидите влезли в друга област на Македония, която според издателите на *Извори*, 37 с бел. 166 била с център Еге/Едеса, днес Воден, и се поселили близо до градините. Пак според *Извори*, 37 с бел. 167 градините се намирали между Турла и Нидже планина (?). Те принадлежали на Мидас, син на Гордион. В тях растели диви рози, всяка с по шестдесет листа. Там бил уловен Силенът, както разказвали македоните. Над градините се издигала планината Бермион, която е днес Докса при Бероя, днес Верия според издателите на *Извори*, 37 с бел. 170 (?), или просто се е намирала „в Бригия“ според *Detschew*, 53. Легендарният етно-фолклорен и генеалогичен извор на Херодот е чутият разказ и затова локализацията са в същност невъзможни.

Епизодът е много популярен (*FGrHist* I B 74a, в; 75a—c; *Strab.* VII фр. 25 и XIV 5, 28; *Conon*; 1 = *FGrHist* I 26 F 1). Първоизточникът му трябва да се търси в генеалогическите реконструкции на македонския царски двор от V в. пр. н. е. така, както стои и цялата история за преселването на бригите в Мала Азия или ὡς Μακεδόνες λέγωσι (*Her.* VII 73, 1). Фрагментът

обаче не възпроизвежда пряко *Her.* VIII 138, защото там фригите не се споменават. Затова τὸν Φρύγα Μίδων е контаминация у Теопомп на основата на *Her.* VI 73, 1 и IV 45 и VII 185, където бригите се изброяват сред югозападнотракийските племена.

Но понеже Мидас е цар на малоазийските фриги у късните коментатори, както се вижда от посочените места от Страбон и Конон, а Бермион е в европейска Фригия (Бригия), географската ситуация е направо невъзможна. Вероятно по-голямо значение може да има цитираният фрагмент от Бион стига в текста на Атеней двете точки след ἠθέλησεν да са сигурни, за да обвържат персонажите на Теопомп с локализацията на събитията у Бион. В такъв случай, както предполагат издателите на *Извори*, 365, № 4, изворът, с който Мидас е искал да опие Силен, се намира между медите и пеоните и се нарича Ἴννα. Изворът ще бъде на склоновете на планината Бермион. Ако Бермион е гранична планина между медите и пеоните, то през IV в. пр. н. е. тя трябва да се търси на североизток и ще съвпадне с Керкине на *Thuc.* II 98, 2. Именно Керкине е граничната планина между пеоните „надясно“ (т. е. на запад от трасето на похода на Ситалк) и синтите и медите. Такава е допустимата работна хипотеза.

У *Detschew*, 216 Ἴννα е тракийско име, но паралелите са му по-скоро от Мала Азия; в Тракия е хапакс и няма фонетична близост освен с несигурната Iam-phogynna у *Tit.-Liv.* 26, 25, 8 и 25, 15, която е производна на очевидно повредената форма Φόρουνα на *Polyb.* = *Steph. Byz.* 670, 9, главен град на медите; неговата локализация е сега засега невъзможна, макар че селището от елинистическата епоха при значителния античен център край с. Ямбóрано или Ямборина — Драговищица, Кюстендилско (възпроизвеждането на Тит-Ливиевата Ямфорина в българското наименование е далеч по-вероятно от традиционното тълкуване, което го извежда от емпориион), вече поражда известни надежди.

У *Detschew*, 53 Βέρμιον ὄρος е също тракийско име, което е хапакс (повторенията му след Херодот са в стереотипирания преразказ), но формантата Вер- е сигурна. Освен това тя, изглежда, се появява и като суфикс в Μῆκυ-βέρνα, град на източния бряг на п-ов Палена, и в Би-берна (Βυβέρνα?) над с. Каблешково, Бургаско.

Разночетенето Μαίδων/Μῆδων не е смущаващо, доколкото за преписвача Μῆδ- не може да предизвика съмнения и е затвърдено от лат. Maed-.

83 (I 10) и 84 (I 11). Двата фрагмента са от девета книга на „История на Филип“, която Якоби датира в 352 г. пр. н. е. или във времето на първата кампания на Филип срещу Керсоблепт (*FGrHist.* I 2 BC, 369). По-точната датировка на кампанията е в архонтската 352/351 г. пр. н. е. (*Фол* ТБ, 180).

Изворът на Теопомп са донесенията на офицерите от Филиповата свита, защото Дронгилон ще се появи в литературата по-късно за последен път у *Dem.* VIII 44; [Ps.] *Skyt.* 67: Κῶβρυς, ἐμπόριον Καρδιανῶν е след 356 г. пр. н. е. и не е заменил аутопията.

Кампанията завършва със заложеността на Керсоблептовия син в Пела и с възстановяването на правата на Византион и на Перинт над спорните с одрисите земи (*Фол* ТБ, 180). Вече изказаното (*Фол* ТБ, 96—97) предположение за трасето на Филиповия поход срещу Керсоблепт и за местонахождението на споменатите у *Dem.* VIII 44 (*Harpoer.* s.; *Suid.* s.) Мастейра, Дронгилон и Кабиле се потвърждава от новия опорен пункт Кобрис, добре определен от Псевдо-Скилакx като емпориион на кардианите. Той се намира

на западния бряг на Тракийския Херсонес, при шийката на полуострова и не е „племенно селище“ „с малко от чертите, присъщи на египетския гръцки полис“, както мисли Данов ДТ, 63 с бел. 67.

Филип се движи по бъдещата Виа Егнация към Тракийския Херсонес. Кобрис при полуострова и Кабиле при завоя на Тунджа край Ямбол са двете крайни точки на трасето от юг на север за решителната кампания от 341 г. пр. н. е., докато Дронгилон ще лежи на Маричината низина близо до устието на реката, т. е. близо до Кобрис, защото заедно с него се споменава за кампанията от 352/351 г. пр. н. е. Мастейра ще бъде по на север по трасето и вероятно ще бъде локализирана в голямото антично селище при с. Младиново, Хасковско, чиято местност се нарича Мастейра/Мастейрон и днес. Селището е разположено на около 15 км северозападно от Марица при Свиленград.

Имената са тракийски (*Detschew*, 45, 158 и 273). Разночетенето Θετταλίος RVP би било много опасно, ако не беше изричното свидетелство на *Dem.* VIII 44.

101 (I 12). Фрагментът е от единадесета книга на „История на Филип“, която, изглежда, продължава повествованието за кампанията от 352/351 г. пр. н. е., започната в девета книга (придишните 83 и 84 фрагмента).

Изворът на Теопомп не може да бъде *Aeschin.* II 81—86, защото речта „За лъжепатричеството“ е произнесена в 343 г. пр. н. е. Изворът отново са донесените на офицерите от Филипвата свита, чрез които стават известни и съюзниците на царя в първата кампания срещу Керсоблепт — жителите на Византион и на Перинт и Амадок (за него у *Фол* ТБ, 103—104 и 113—114). Те са изрично упоменати от схолиаста към текста на Есхин (прил. II 8).

Имената са тракийски (*Detschew*, 15—16 и 214—242). От значение е да се напомни, че формите Ἀμάδοκος и Керσοβλέπτης у Теопомп (срв. и прил. I 49, фр. 307) са най-сигурните възможни в писмените източници и следва да се предпочитат. Споменаването на Керсоблепт в 115 F 28 = *Polyb.* 38, 6, 2, едва ли принадлежи на Теопомп.

103 (I 13). Фрагментът е част от разказа на *Phot.* Bibl. 176, р. 120а, 14, 1—17 и е от дванадесета книга на „История на Филип“. Целият откъс описва събития между 410 и 374/373 г. пр. н. е. в Египет, Мала Азия и Кипър и съдържа доста екскурси. В § 13—17 Фотий описва етногеографията на Южна Мала Азия с основен извор *Her.* I 171 и сл. (*FGr Hist* I 2 BC, 374). Това отклонение води до обяснение на генеалогията на Евагър от Кипър и най-вероятно принадлежи на Теопомп, в чийто стил са екскурсите от подобно естество.

Мопс е жрец на Аполон в Колофон (*FGrHist* I 2 BC, 374). Според сведението на схолиаста (прил. II 9) Мопс пристигнал в Киликия и се оженил за Памфила, дъщеря на Кабдер. Той царувал над страната, която нарекли Памфилия, и основал град, наречен Мопсиестия.

Сигурното тракийско име е Μοψοεστis от месамбрийския надпис за Садала (*IGBulg* I 2 307; *Detschew*, 539). Митографската версия за обяснение на местните имена е обичаен подход и сведението е предадено по типична формула: Μοψος — Μοψοεστια така, както е Μαρων — Μαρωνεια (*Detschew*, 289—290). Фрагментът внася твърдо личното и местното име в тракийската ономастика и дава нова информация за трако-малоазийската етнокултурна общност.

Разночетенията не са от значение за извода.

110 (I 14). Фрагментът е от тринадесета книга на „История на Филип“. Той се датира във и малко след 341 г. пр. н. е. или веднага след разгрома на Одриското царство.

Изворът на Теопомп е устен и идва от донесенията на Филипските офицери.

От текста на Свида обаче не произтича непременно, че Теопомп предава името на града; Теопомп съобщава броя на престъпниците. Допълнението [παροίχια] на Бернхарди е сполучливо, защото тъкмо устната традиция създава името на града и от сборното наименование на поселените в него. Якоби е прав, че такова официално име в Тракия не може да има (*FGrHist* I 2 BC, 376). То се появява по-късно в нравоучителната литература, което най-добре личи у Плутарх (прил. II 10).

Закононарушителите са заселени или във Филипопол, по версията на *Plin.* NH IV 41, която се приема от издателите на *Извори*, 268 с бел. 40, или в Кабиле, по версията на Страбон (прил. II 11). Независимо от погрешно определената у Страбон територия на астите (вж. по-долу I 33) Кабиле (Καλύβη = хижа е с метатеза, получена по народна етимология за името на града) е най-вероятно мястото на принудителното заселване, понеже военно-политическата обстановка по течението на Горна Тунджа през 341 г. пр. н. е. и малко след нея е извънредно остра.

125 (I 15). Фрагментът е от двадесета книга на „История на Филип“, понеже Якоби приема κ̄ вместо четенето η̄. Фрагментът обаче е извлечен от разказа за първата кампания на Филип срещу Керсobleпт през 352/351 г. пр. н. е. или е от осма (и частично от девета?) книга. Овладяването на Долно-струмската област с Пангей е дори още по-рано — в 356 г. пр. н. е.

Изворът са донесенията на Филиповата свита. Σίρις е познат на *Her.* VIII 115 като пеонско селище и се локализира на мястото на днешния Серес. Името е тракийско (*Detschew*, 448).

126 a (I 16); 126 b (I 17). Фрагментите са от двадесета книга на „История на Филип“. Те са датирани от Якоби, по хронологията на книгите на съчинението, в 351/350 г. пр. н. е. Както и предишните, те принадлежат по-скоро на разказа за кампанията срещу Керсobleпт от 352/351 г. пр. н. е. и дори — на разказа за овладяването на Долно-струмската област с Пангей в 356 г. пр. н. е. Тогава една притча най-лесно би била чута и разпространена от македоните.

Анекдотът спада към таумасиологичните епизоди на устната традиция. У Псевдо-Аристотел е неговата пълна аналогия (прил. II 12).

Локализацията на Бисалтия (*Извори*, 371 с бел. 53: „по десния бряг на Долна Струма“?) е свързана с тази на крестоните и е, общо взето, на юг от дероните и от масива Дизорон (*Фол ПИТ*, 101). Определението на Стефан Византийски на Бисалтия като „град и територия на Македония“ не е етно-културно, а политическо.

Името е тракийско (*Detschew*, 70—71).

Таумасиологичният характер на текста се подсилва от твърдението на Псевдо-Аристотел (прил. II 12), че в това бисалтско място, в което всяко живо същество, щом влезело, умираше, се намира светилище на Дионис; връзката с Дионисовия култ действително изисква и „чудесни“ качества у животните и у свещените места (срв. по-долу I 43—46).

139 (I 18). Фрагментът е от двадесет и втора книга на „История на Филип“. Якоби го датира в 350/349 г. пр. н. е. и малко по-късно, защото принадлежи към разказа за кампанията на царя срещу халкидските градове, предадена от Диодор за ранната 348 г. пр. н. е. (прил. II 13). Датировката, разбира се, е най-вероятната, но откъсът е с нравоучителен характер и може да бъде просто екскурс.

Теопомп поддържа устната традиция за тракийската невъздържаност, която през IV в. пр. н. е. е изцяло със силна политическа окраска. У Херодот и у Тукидид подобно отношение не съществува. Ксенофонт описва тракийските пиршества и танци с умереността на безпристрастен наблюдател.

Литературният морализаторски стереотип за траките се налага в античната книжнина до такава степен, че схолиастът към Омир (*Schol. ad. II. N. 363*) определя родното място на Отрионей не в кападокийския Кабасос (*Steph. Byz. 344, 12*) или в ликийския (*Hell. F 147 = FGrHist I 4 F 147*), а в тракийския „отвъд Хем“ само защото Отрионей с много голяма невъздържаност е поискал Приамовата дъщеря за жена.

140 (I 19). Фрагментът е от двадесет и втора книга на „История на Филип“. Датира се отново в 350/349 г. пр. н. е. и малко по-късно, защото е откъс от разказа за Халкидската кампания (*Dem. IX 26*).

Изворът са донесенията на Филиповата свита.

Локализацията на домакедонската Терме /Терма не е съвсем сигурно и днес; търсят се останки за идентификация на север от сегашния пристанищен център.

Името не е включено в компендиума на Дечев, където обаче стои *Steph. Byz. 310, 7: Θέρμη, πόλις Θράκης (?—Detschew, 202)*. Името е тракийско във формите Θέρμα/Θέρμη/Θέρμη.

141 (I 20). Фрагментът е от двадесет и втора книга на „История на Филип“. Датировката и изворът са, както при предишните 139 и 140 (I 18 и 19).

Селището е апойкия на Афитеос, който се намира на източния бряг на Палена в Халкидика. То не може да се локализира освен най-общо в полуострова или в Долнострумския район.

Името не е тракийско и може по-скоро да се свърже с Χύτροι — термални извори (извори с подобно име се знаят в района на Термопилите), отколкото с χύτρος — гърне, делва.

142 (I 21). Фрагментът е от двадесет и втора книга на „История на Филип“. Датировката и изворът са, както при предишните 139—141 (I 18—20).

Името е у *Detschew, 203*, но под въпрос (Θέστωρος, ὄς Κύτωρος).

144 (I 22). Фрагментът е от двадесет и трета книга на „История на Филип“. Според Якоби той принадлежи на разказа на Халкидската кампания (данните по-горе при I 18) или към 350/349 г. пр. н. е. и малко по-късно (*FGrHist I 2 BC, 379*).

Разночтенията създават извънредна несигурност за името и за неговата локализация. Конектурата на Майнеке е приемлива заради годината и района на Филиповата операция и затова селището трябва да се търси не в Тракийския херсонес, а в Халкидическия полуостров и в Долнострумската област.

Името не е тракийско.

145 (I 23). Фрагментът е от двадесет и трета книга на „История на Филип“. Датировката и изворът са, както при предишните (I 18—22), макар че Бриа е атинска апокия още от Периклово време, която е заселена за добив на благородни метали в Долнострумската област при Пангей.

Местното име и гласата са тракийски (*Detschew*, 85—87). Конектурата на Майнеке е напълно издържана.

147 (I 24). Фрагментът е от двадесет и четвърта книга на „История на Филип“. Ако се съди по четирите от шестте запазени фрагмента, тя е била посветена на еврейската кампания (*FGrHist* I 2 BC, 380), но 147-ият е без съмнение от халкидската.

Датировката и изворът са, както при предишните (I 18—23), макар че *Her.* VII 122 споменава Ἄσσα на п-ов Атон. Възможността двете имена да означават един и същи град е вече допусната (*FGrHist* I 2 BC, 380 с лит.), но *Detschew*, 31 е по-прав да ги разделя. Той поставя Аса в Атон, а Асера в Мигдония (?) или в Долнострумската област, където епиграфски е засвидетелствуван етникомът Ἀσσηρίται.

Името е тракийско.

152 (I 25). Фрагментът е от двадесет и пета книга на „История на Филип“. Датировката и изворът са, както при предишните (I 18—24).

Локализацията е в Долнострумската област, където етникомът в две форми е засвидетелствуван епиграфски (*Detschew*, 304).

Името е тракийско.

160 (I 26). Фрагментът е от двадесет и шеста книга на „История на Филип“. Якоби го датира във и след 347 г. пр. н. е., т. е. в началото на втората кампания срещу Керсоблепт, която Филип сам оглавява през март 346 г. пр. н. е. (*Фол* ТБ, 182—183).

Изворът са донесенията на Филиповата свита. Това е най-ранното споменаване на Апри, днес Кестридже до Айнарджик на Егнатиевия път. Апри е отделен от морето с Хиерон Орос и е сигурна опорна точка във войната срещу одриската твърдина на тази планина.

Името е тракийско (*Detschew*, 20).

161 (I 27). Фрагментът е от двадесет и шеста книга на „История на Филип“. Датировката е, както при предишния, във и след 347 г. пр. н. е.

Изворът са донесенията на Филиповата свита (Антипатровата в първата фаза на кампанията) за овладения район на самотракийската переа на изток от Маронейа докъм залива Мелас, в който стоят селищата Зоне, Сале, Месамбрия и Дрис. Споменаването на Ификрат обаче означава, че Теопомп е вмъкнал екскурс за дарението на Котис I в 365 г. пр. н. е., когато царят предоставил Дрис на своя зет, и за разрива между двамата през 361 г. пр. н. е., когато Ификрат най-напред се оттеглил на Антиса на о-в Лесбос и оттам — в Дрис (*Фол* ТБ, 154 и 157). Изворът за този екскурс е *Dem.* XXIII 131—132, понеже речта срещу Аристократ е произнесена в 352 г. пр. н. е.

Дрис се локализира срещу Самотраки, западно от устието на Марица при Енос, ако се изхожда от изброяването на градовете от [Ps.] *Skyt.* 67 в посока запад — изток.

Името не е включено в компендиума на Д. Дечев (?) независимо от сигурната форманта Дру-в местни, лични и племенни имена. То трябва

да бъде включено в тракийските езикови остатъци. Разночетенето Δρίσων може да се счита опровергано от Псевдо-Скилак и Демостен.

177 (I 28). Фрагментът е от тридесет и трета книга на „История на Филип“. Якоби предлага обаче двадесет и трета, за да го свърже с посочения текст на Ксенофонт и следователно с първата македонска кампания срещу Керсоблепт от 351 г. пр. н. е. (*FGrHist* I 2 BC, 383). Четенето е несигурно въпреки *Detschew*, 291, който твърдо приема Σιθωνίας. Връзката с Ксенофонтския текст, от друга страна, никак не е задължителна. Датировката може да се обоснове и с Халкидската кампания от 350/349 г. пр. н. е. и малко след нея, както при I 18—25.

Изворът са донесенията на Филиповата свита.

Вероятната локализация е в Халкидическия полуостров, на Ситония. Името е тракийско (*Detschew*, 291).

214 (I 29). Фрагментът е от четиридесет и пета книга на „История на Филип“ по четеното на Якоби, но вероятността откъсът да е от двадесет и пета книга не може да се пренебрегне. Ако се приеме първата датировка по хронологията на четиридесет и петата книга, то фрагментът ще бъде от 343/342 г. пр. н. е. (*FGrHist* I 2 BC/386) и ще представлява част от етногеографски екскурс. Ако се приеме втората датировка, която смятам за по-достоверна, фрагментът ще се отнесе към Халкидската кампания от 350/349 г. пр. н. е. и малко след нея (I 18—24) и по-лесно ще се обвърже със събитията от 356 г. пр. н. е., т. е. ще бъде отглас на завладяването на Долнострумската и Пангейската области. Така етнонимът от 214 (I 29) ще прилегне на своя топоним в 44 (I 7).

Изворът са донесенията на Филиповата свита.

Локализацията и паралелите на името са установени при фр. 44 (I 7). Името е тракийско (*Detschew*, 184).

216 (I 30). Фрагментът е от четиридесет и шеста книга на „История на Филип“. Якоби го датира в 342 г. пр. н. е. съобразно структурата на съчинението, но среща между Филип (Филиповата свита) и гетите е могла да стане едва през 339 г. пр. н. е. — по време на похода срещу Атей (*Фол* ТБ, 20 и 50).

Във всички случаи изворът са донесенията на Филиповата свита по устната традиция с анекдотичен характер, която, разбира се, би могла да бъде чута и в Югоизточна Тракия по време на кампанията срещу Керсоблепт.

Гетският обичай е възпроизведен у *Iord. Get.* 65 и е приписан само на жреците, както и у Стефан Византийски (прил. II 14).

217 (I 31). Фрагментът е от четиридесет и седма книга на „История на Филип“. Якоби го датира в 340/339 г. пр. н. е. във връзка с обсадата на Перинт и на Византион през същия сезон на кампанията (*Фол* ТБ, 20, 50, 184). Датировката ще остане в сила, ако се съгласим с четенията на Хънт и на Билабел, които са най-логични. Тя се потвърждава и от другите данни на папируса.

Досега се приемаше, че писмото на Филип до Антипатър (и Парменион според папируса) е военна хитрост. Според *Frontin* I 4, 13 и по време на обсадата на Византион Филип известил пълководеца си (пълководците си), че македонските гарнизони в Тракия били откъснати поради въстанието в

страната. Съобщението било лъжливо и имало за цел да заблуди атиняните, че Филип ще се отправи навътре в Тракия, и като ги успокои, да ги накара да оттеглят флотата си от Протоците, дошла там в помощ на обсадените градове. Предполагамото въстание на траките, вдигнато веднага след капитулацията на Крсоблепт, се приемаше не за времето на Филип, а за времето на Мемнон (*Извори*, 348 с бел. 19), т. е. за 331 г. пр. н. е. Това в същност е друго въстание.

Въз основа на Теопомповия фрагмент сега може да се твърди, че писмото на Филип е факт и съдържа достоверно съобщение за въстание (съгласно четенето на Хънг) на траките-тетрахорити по време на обсадата на Перинт и на Византион през 340/339 г. пр. н. е. Вероятно едва след неговото потушаване Филип се отправил срещу Атей в 339 г. пр. н. е. В такъв случай обстановката се усложнява и походът срещу скитите няма да бъде само компенсация на неуспеха срещу обсадените градове (*Фол ТБ*, 20), а и кампания за затвърдяване на властта в Тракия.

Изворът е писмото на Филип, което Теопомп сигурно е видял.

Македоните не се срещат за пръв път с четириделно териториално устройство. От 208-ия фрагмент на Теопомп отново се вижда, че той е описал в четиридесет и четвърта книга как Филип поставил архонти на четирите области на Тесалия, засвидетелствувани от Хеланик, Аристотел и Демостен. Наблюдението върху траките-тетрахорити не е изненадващо за македоните и следователно е доста сигурно. Писмото на Филип и текстът на Теопомп са направили силно впечатление, защото откъсът се възпроизвежда пространно у Полиен (прил. II 15) и фрагментарно у Страбон, който нарича бесите тетрахорити или тетракоми (прил. II 16).

Без да се изключва възможността бесите на Страбон да са тетрахорити или тетракоми, все пак следва да се има пред вид, че неговият главен извор Теопомп отнася определението за Югоизточна Тракия, където в 340/339 г. пр. н. е. е бил Филиповият щаб. Другият вариант е, че известието на Филип се отнася за цяла Южна Тракия и съдържа заповед пълководците да го потушат. В този случай към късно появилите се с името си беси, по времето на Страбон вече синоним на войнственост и непокорност, би могло да се отнесе и четириделното териториално деление.

Двата варианта създават големи трудности за локализирането на тетрахоритите. Ясно е, че Ангисос в нашия фрагмент, т. е. селището на тетрахоритите, е изоставеният от тях хорийон в текста на Полиен (прил. II 15). Едва ли може да има съмнение също така, че Ἰνυῖστος и Ἀϋῖστος от следващия 218 фрагмент (I 32) са две форми на името на селището, въпреки че Дечев ги дава поотделно“ (*Deitschew*, 535). Градът Agassa у *Tit.-Liv.* 44, 7, 5 и 45, 27, 1 стои най-близко до тези форми; той е поставен от Тит Ливий в Пиерия (?); името не фигурира в компендиума на Дечев (?).

Може обаче в качеството на работна хипотеза да се предложи схващането, че наблюдаваната от македоните Тракия е също така цялата „четириделна“, както е и Тесалия, съгласно дългата литературна традиция до Теопомп и Демостен. Аналогията с Тесалия не е случайна, тъй като етнокултурните връзки между нея и Югозападна и Южна Тракия са достатъчно силни през докласическото време.

218 (I 32). Фрагментът е от четиридесет и седма книга на „История на Филип“. Датира се в 340/339 г. пр. н. е.

Изворът, локализацията и името са разисквани при предишния 217 фрагмент (I 31).

Името е тракийско (*Detschew*, 535).

219 (I 33). Фрагментът е от четиридесет и седма книга на „История на Филип“. Датира се в 340/339 г. пр. н. е.

Изворът са донесенията на Филиповата свита за югоизточния ъгъл на Европейска Тракия. Византийската територия очевидно се намира в изходния район на Филип за кампании му през този сезон.

Сведението потвърждава тезата за превръщането на стари топоними в сборни етноними (*Фол ТБ*, 87—88).

Detschew, 32—33, включва 'Ασται/'Αστακος в тракийските езикови остатъци, но първото се появява много късно у *Strab.* VII 6, 1; VII 6, 2; VII фр. 48 и у *Tit.-Liv.* 38, 40, 7 и 42, 19, 6, а второто, топонимът, може и да е гръцко.

220 (I 34). Фрагментът е от четиридесет и седма книга на „История на Филип“. Датира се в 340/339 г. пр. н. е.

Изворът не е *Dem.* VIII 44, а донесенията на Филиповата свита за кампаниите срещу одрисите и Керсоблепт.

Споменаване на града би могло да се очаква и в девета книга, където е описана първата война с Керсоблепт от 352 г. пр. н. е. (I 10 и 11), и в тринадесета книга, където стои разказът за разгрома на одрисите и за „основането“ на града на престъпниците, т. е. за заселването им — най-вероятно — в Кабиле (I 14).

Името е тракийско (*Detschew*, 220—221) и се локализира под т. нар. Зайчи връх при с. Кабиле до Ямбол.

221 (I 35). Фрагментът е от четиридесет и осма книга на „История на Филип“. Датира се приблизително в 340/339 г. пр. н. е.

Ако Δατύλεπτοι (прието у *Detschew*, 121) или Δασύλεπτοι ἔθνος Θράκης; Ἐκαταῖος Εὐρώλης (*FGrHist* I F 177) е първото споменаване на етнонима, то изворът на Теопомп може да е Хекатей. Тази възможност обаче следва да бъде отхвърлена поради крайната несигурност в транскрипцията на името и на неговите форми (*Фол ТБ*, 68). По-вероятно е, че изворът са донесенията на Филиповата свита.

Аутопсия е допустима след завръщането на Филип II от похода срещу Атей в 339 г. пр. н. е., когато след битката си с трибалите, в която е ранен, той се спуска към Македония. Коментарът на Якоби (*FGrHist* I 2 BC, 387), че срещу дентелетите воюва Филип V в 183 г. пр. н. е., е безпредметен, ако авторът му не иска косвено да внуши, че Стефан Византийски е контаминирал събития от царуването на двамата прочути едноименници.

Такова решение е възможно, ако не беше смуцаващият 268 а фрагмент (I 41), който показва, че Теопомп знае за агрианите (? — граайте) от устната традиция, т. е. че познава племена от Струмската долина (у *Фол ТБ*, 68, 268а по недоглеждане е съчетан с 221). Тези познания на Теопомп може би са действително едно косвено потвърждение на все още съмнителните политически отношения между македонския царски двор и дентелетите (*Фол ТБ*, 67).

Локализацията на племето е третирана в литературата (*Фол ТБ*, 68 с лит.).

Името е тракийско (*Detschew*, 115—116). Разночетенията са очаквани при такава трудна за преписвачите форма.

223 (*I 36*). Фрагментът е от четиридесет и девета книга на „История на Филип“. Датира се приблизително в 340/339 г. пр. н. е.

Изворът може да е известният текст на Ксенофонт от „Анабазис“ за движението на Севт II и на гръцките наемници към Салмидес (II 17), но по-сигурно е да се предположи, че сме пак пред аутопсия от времето на похода срещу Атей или пред запис на устната традиция за печалната слава на просо-ядците.

Локализацията на племето съгласно Ксенофонт е по салмидеския бряг. Името е гръцко, произвище.

226 (*I 37*). Фрагментът е от петдесета книга (?) на „История на Филип“ и ако е така, се датира приблизително в 340/339 г. пр. н. е.

Споменаването е хапак в цялата антична литература. Изворът може да бъде само донесенията на Филиповата свита.

Локализацията на мястото е невъзможна освен ако не се постави най-общо в изходния район на Филип II срещу Атей, т. е. над Пропонтида. Не е изключено, както подсказва наименованието, да сме пред царска резиденция в стила на Котис I.

Топонимът е вторият след Καρῶν λιμῆν (*Pomp. Mela. De chron.* II 2, 25 и *Arrian. Periopl.* 24), който свидетелствува за присъствието на карите по източното и югоизточното тракийско крайбрежие; пристанището (заливът) на карите е локализирано хипотетично от съставителите на *Извори*, 262—263 с бел. 10 и 309 с бел. 70 при нос Шабла.

227 *a* (*I 38*); 227 *b* (*I 39*). Двамата фрагмента са от петдесет и четвърта книга на „История на Филип“. Якоби (*FGrHist* I 2 BC, 389) ги датира в 338 г. пр. н. е. по реда на повествованието. Панегиричният характер на текстовете потвърждава датировката; те явно са вдъхновени от победата на Филип II при Хероней.

Изворът е таумасиологическата устна традиция.

Локализацията на Бисалтия и Грестония/Крестония е третирана в литературата (*Фол ПИТ*, 55—58, 90, 94—96, 100—104).

Имената на двете области с произведените от тях етноними са тракийски (*Detschew*, 70 и 226—267).

226 (*I 40*). Фрагментът е от двадесета (и след двадесета) книга на „История на Филип“ или се датира в 351/350 г. пр. н. е. Датировката в случая е без значение, защото откъсът е екскурс.

Изворът е таумасиологическата устна традиция за областта на двуречието Вардар — Струма с Халкидическия п-ов, отразена обширно у Псевдо-Аристотел. Разказът е дублиран у [Ps.] *Arist. De mirab. auscult.* 120 с уточнението, че Кантаролетрон се намира близо до Олинт.

268 *a* (*I 41*); 268 *b* (*I 42*). Двамата фрагмента са поставени от Якоби в двадесета (и след двадесета) книга на „История на Филип“ или се датират в и след 351/350 г. пр. н. е.

Изворите са контаминирани. В 268 *a* са отразени таумасиологическата устна традиция за областта на двуречието Вардар — Струма с Халкиди-

ческия п-ов и познанията, извлечени от предположените военнополитически контакти на македонския царски двор с племената от тези краища.

В литературата преобладава мнението, че агрианите са пеонско племе (Данов ДТ, 111); затова и името не е включено в компендиума на Дечев. Определението се гради върху недоказаната хипотеза, че траките и пеоните са два различни етнически състава; тази разлика сам Тукидид бил подсказал в II 96, 3. Етнокултурното и социално-политическо единство на траки и пеони продължава да ми изглежда трудно оборимо (след *Al. Fol. L'unité politique thraco-réonienne*, 13—24), а застъпената друга интерпретация на Тукидидовия текст — напълно възможна (у *Фол ТБ*, 63—66). Впрочем Теопомп я потвърждава в 268 а и Б. Геро в. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време I. — Год. Соф. унив., Философ. фак., т. 54, год 3, 1959/60, с. 231 с бел. 7, едва ли има основания да отхвърля етническото определение на този сигурен автор.

Самият етноним се предава в няколко форми, понеже, изглежда, е повреден още от преписвачите на Тукидид. След изданието на J. de Romilly (t. I, Paris, 1953) най-вероятната остава *Γραίοι* (текстът и разночетенията под прил. II 18). Тя стои най-близо до 'Α-γραίοι с вариант 'Α-γρίεις у Теопомп в 268 в. По всичко личи, че 'Α-γρίανες се появява далеч след IV в. пр. н. е. по гръцко народно етимологизуване в превод „равнинни“ (жители). Тази форма е потвърдена у *Arrian. Anab. I, 5, 1*, вероятно не без влиянието на станалия популярен след *Her. IV 90* хидроним 'Αγριάνης/Αρυιάνης.

Очевидно *Γραίοι* трябва да влезе в тракийската ономастика още за V в. пр. н. е.

Корекцията на етнонима води до преразглеждане на неговата (не задължително на племето-носител!) локализация.

От пръв поглед се вижда, че Стефан Византийски в 268 в двойно грехи и този текст е неизползуваем. По-достоверното е, че през 429 г. пр. н. е., по време на похода на Ситалк, Струма тече през земите на грааите, а през втората половина на IV в. пр. н. е. — реката Понт тече през земите на аграите или агриите. Понт носи черни камъни, които горят добре, ако се поръсят с вода, и издават нетърпима миризма; това са антрацитовите въглища. Понт се идентифицира обикновено със Струмица, десен приток на Струма, и тази идентификация на Киперт се приема от издателите на *Извори*, 123 с бел. 28; *Геро в*, Проучвания I, 161, я идентифицира със Струмешница като гранична река между медите на север и синтите на юг по течението на Струма. Идентификацията произтича от текста на Псевдо-Аристотел, според който именно Понт тече между синтите и медите (прил. II 19).

В такъв случай обаче Понт ще тече през земите на аграите или на агриите с обща посока запад — изток до вливането си в Струма. Тогава етнонимът, с повредената си вече форма, ще се появи между средните течения на Вардар и на Струма, т. е. вероятно по на юг и по на запад от Тукидидовата локализация. Изместването е възможно като резултат на военнополитическите изменения в живота на вардаро-струмските племена през IV в. пр. н. е. (*Фол ТБ*, 68) и се подкрепя от *Arrian. Anab. I 5, 1* за агрианите на цар Лангар, които били партньори на Филип II и на Александър.

270 a (I 43); 270 b (I 44); 270 c (I 45); 270 d (I 46). Четирите фрагмента са поставени в двадесета (и след двадесета) книга на „История на Филип“. Датират се във и след 351/350 г. пр. н. е., но датировката и тук е без значение.

Изворът е таумасиологическата устна традиция, потвърдена от Псевдо-Аристотел (прил. II 20).

Локализацията на мястото е невъзможна, но тъй като сведенията на Псевдо-Аристотел от таумасиологическо естество са почти без изключение за Югозападна Тракия, то изворът (кладенчето) в Киклопс може общо да се постави там. Сигурността се повишава от епиграфски засвидетелствуваното лично име *Κυχηρ* от Тасос, което *Detschew*, 272, правилно свързва с формата *Cichri/Cyehri* и с името на хероса *Κυχηρ* у *Strab.* IX 1, 9; първоначално това е и името на Саламин. Затова толкова повече е странно, че *Detschew*, 247, като използва данните от четирите фрагмента с техните различия, въвежда племе *Cichri/Cyehri* с неизвестно местонахождение, вместо да се задоволи с хидронима (у *Vitruv.* VIII 3, 15, е *Iacus*). Племето с подобно име няма. Другите форми са очевидно неприемливи.

302 (I 47). Фрагментът е от двадесет и пета книга на „История на Филип“. Датира се след 353/352 до към 348 г. пр. н. е., но датировката е без значение.

Конектурата на Шмидт *Βισσυρας/Βισυρας* трудно може да се приеме вместо *Βιστρας* у Хезихий (прил. II 21), от което *Detschew*, 72, правилно оформя *Βισυρας*.

304 (I 48). Фрагментът е колебливо отнесен от Якоби към пета книга. Датировката е без значение.

Глосата е най-вероятно тракийска (*Detschew*, 179—180).

307 (I 49). Фрагментът е най-вероятно от първа книга на „История на Филип“ независимо от конектурата на Блас, т. е. от 359/358 г. пр. н. е. Текстът е много несигурен. Той предава известните от *Dem.* XXIII 169—170, събития около смъртта на Котис и убийството на Милтокит (*Фол* ТБ, 167). Новото е, че Милтокит е съдействувал на Котисовите убийци с наемници и че бащата на Хераклид и на Питон е някой си Архелай. Във фрагмента се появява благодарение на конектурата на Блас и името на Смикитион, този, който е предал Милтокит на Харидем.

Сведението не е въведено досега в научно обращение и се допълва от фрагменти на Анаксимен (*FGrHist* I 72 F 5—6).

310 (I 50). Фрагментът е най-вероятно от първа книга на „История на Филип“, където е било въведението в тракийската политическа история, и се датира в 359 г. пр. н. е., макар че е екскурс.

Сведението се отнася за първия Терес, бащата на Ситалк, както е изяснено в литературата (*Фол* ПИТ, 140; ср. *FGrHist* I 2 BC, 394). Изворът е устното предание за одриската династия.

349 (I 51). Фрагментът на Теопомп е само за подземните зърнохранилища; този на Софокъл е *Soph.* fr. 254 Nauck². Те се срещат освен в Тракия и в Кападокия, Испания, Африка и другаде.

Изворът е устната традиция за тракийския бит.

Тракийският произход на глосата е съмнителен (*Detschew*, 449); имената на селищата са разисквани при фрагменти 83 и 220 (I 10 и 34).

360 (I 52). Фрагментът е поставен в четиридесет и седма (?) книга на „История на Филип“, при което се датира в 340/339 г. пр. н. е.; основанието

на Якоби е вероятната му връзка с разказа за военните действия срещу Перинт и Византион и срещу Атей.

Изворът са донесенията на Филиповата свита.

Локализацията е невъзможна.

Името е тракийско (? — *Detschew*, 6—7).

375 (I 53). Фрагментът е поставен в двадесета (и следващи) книга на „История на Филип“, при което се датира в 351/350 г. пр. н. е.; не е изключено обаче да е от 356 г. пр. н. е., т. е. от времето на кампанията срещу Амфипол и Халкидика.

Изворът са донесенията на Филиповата свита.

Локализацията е невъзможна.

Името е тракийско (? — *Detschew*, 458).

378 (I 54). Фрагментът е поставен в „Гръцка история“; не може да бъде датиран.

Понеже името на мястото не принадлежи на перото на Теопомп, а различията на етнонима поставят под съмнение целия текст на Стефан Византийски, трудно е да се каже нещо с по-голяма увереност за извора и локализацията на местното и на племенното название. Ако Теопомп действително е споменал трерите или трарите (?), това ще бъде единственият пасаж между *Thuc.* II 96, 4 и *Strab.* I 3, 18; I 3, 21, където племето вече неочаквано се обединява с кимерийците за нахлуването в Мала Азия; коментарът на Страбон е недоказуем.

Името е тракийско (*Detschew*, 521—522).

388 (I 55). Фрагментът е най-вероятно от „Гръцка история“; не може да се датира.

На Теопомп принадлежи второто изречение, но Страбоновата редакция не е изключена. При това положение може да се приеме, че изворът е митографска версия.

Сведението свързва мариандините с витините, а присъствието им в Пафлагония е съобщено от Хекатей (*FGrHist* I F 198).

390 (I 56). Фрагментът е най-вероятно от „Гръцка история“ и се отнася за събитията от 410 г. пр. н. е. в Тракийския Херсонес.

Изворът е традиционното препредаване на топографията и фортификациите на Сест.

ПРИЛОЖЕНИЕ I

ΦΡΑΓΜΕΝΤΙΤΕ НА ТЕОПОМП — СТАРОГРЪЦКИ ТЕКСТ

(Редът, номерацията и правописът са
по FGrHist 2 В, 115)

1

15 (S. 538): *Steph. Byz.* s. (349, 18):

Κάλπη*· πόλις Βιθυνῶν· Θεόπομπος ἢ Ἑλληνικῶν.

* κάλπη ο. — αι R κάλπαι VP Κάλπας?

2

16 (S. 538): *Steph. Byz.* s. (406, 1):

Λαδεῖοι καὶ Τρανῖοι*· ἔθνη Θυνῶν**· Θεόπομπος ἢ*** Ἑλληνικῶν.

* λάδεοι RV τράνιοι R

** ἔθνιβιθυνῶν P

*** ὀγδόωι ALD Ḃ (?) RVP

3

31 (S. 542—543): *Athen.* XII 42, p. 531 e — 532 a:

ἐν δὲ τῇ ᾧ Φιλιππικῶν Θεόπομπος περὶ Φιλίππου λέγων φησὶν „καὶ τριταῖος εἰς Ὀνόκαρσιν ἀφικνεῖται, χωρίον τι τῆς Θράκης ἄλσος ἔχον πολὺ κατεσκευασμένον καλῶς καὶ πρὸς τὸ διαιτηθῆναι* κεχαρισμένον ἄλλως τε καὶ τὴν θερινὴν ὥραν. ἦν γὰρ καὶ τῶν ὑπὸ Κότυος προκριθέντων, ὅς ἀπάντων τῶν βασιλέων τῶν ἐν τῇ Θράκῃ γεγενημένων μάλιστα πρὸς ἡδυπαθείας καὶ τρυφᾶς ὤρμησε, καὶ περιῶν τὴν χώραν ἔπου κατίδοι τόπους δένδρεσι συσκίους καὶ καταρρύτους ὕδασι τούτους κατεσκεύασεν ἑστιατόρια** καὶ φοιτῶν εἰς ἐκάστους ὁπότε τύχοι θυσίας τε τοῖς θεοῖς ἐποιεῖτο καὶ συνῆν μετὰ τῶν ὑπάρχων, εὐδαίμων καὶ μακαριστὸς ὢν ἕως εἰς τὴν Ἀθηναῖν καὶ πλημμελεῖν ἐπεχείρησεν“. διηγεῖται τε ἐξῆς ὁ συγγραφεὺς ὅτι δεῖπνον κατεσκεύασεν ὁ Κότυς ὡς γαμουμένης αὐτῷ τῆς Ἀθηναῖς καὶ θάλαμον κατασκευάσας ἀνέμενεν μεθύων τὴν θεόν. ἦδη δ' ἔκφρων γενόμενος ἔπεμπε τινα τῶν δορυφόρων ὀψόμενον εἰ παραγέγονεν ἢ θεὸς εἰς τὸν θάλαμον· ἀφικομένου δ' ἔκεινον καὶ εἰπόντος μηδένα εἶναι ἐν τῷ θαλάμῳ, τοξεύσας τούτον ἀπέκτεινεν καὶ ἄλλον δευτέρου ἐπὶ τοῖς

αὐτοῖς, ἔως ὃ τρίτος συνεῖς παραγενομένην*** ἔφη πάλαι τὴν θεὸν αὐτὸν ἀναμένειν. ὃ δὲ βασιλεὺς οὗτος ποτε καὶ ζηλοτυπήσας τὴν αὐτοῦ γυναῖκα**** ταῖς αὐτοῦ χερσὶν ἀνέτεμε τὴν ἄνθρωπον ἀπὸ τῶν αἰδοίων ἀρξάμενος.

* ἐνδαιτηθῆναι MEINEKE

** ἐστιατόρια E i — A

*** παραγενομένην KAIBEL παραγεγόμενος AE

**** γυναῖκα, ἐξ ἧς αὐτῷ ἦν τέκνα HARP ζ. Κότυς

4

32 (S. 543): *Steph. Byz.* s. (455, 1):

Μόκαρσος* Θράικης χωρίον· Θεόπομπος ᾠ τῶν** Φιλιππικῶν.

* μόκαρος R

** τῶν OM R

5

38 (S. 543): *Athen.* XI 51, p. 476 d — e:

τοὺς δὲ Παιόνων βασιλεῖς φησι Θεόπομπος ἐν δευτέραι Φιλιππικῶν, τῶν βοῶν τῶν παρ' αὐτοῖς γινομένων μεγάλα κέρατα φυόντων, ὡς χωρεῖν τρεῖς καὶ τέτταρας χόας, ἐκπώματα ποιεῖν ἐξ αὐτῶν, τὰ χεῖλη πεμαργυροῦντας καὶ χρυσοῦντας.

6

43 (S. 544): *Harpokr.* s.:

Δάτος* πόλις ἐστὶ Θράικης σφόδρα εὐδαίμων· ἀπὸ ταύτης γοῦν ἐλέγετό τις καὶ παροιμία „Δάτος ἀγαθῶν“. δεδηλώκασι δὲ περὶ τε αὐτῆς καὶ τῆς παρακειμένης χώρας ὅτε δὲ τὴν Δάτον θηλυκῶς, ὡς αἰεὶ Ἔφορος ἐν τῇ δ (70 F 37)· ἅπαξ δ' ἄρσενικῶς τὸν Δάτον Θεόπομπος γ Φιλιππικῶν. μετωνομάσθη* *μέντοι ἢ πόλις τῶν Δατινῶν <Φίλιπποι*** >. Φιλίππου τῶν Μακεδόνων βασιλέως κρατήσαντος αὐτῆς, ὡς Ἔφορος τε φησι καὶ Φιλόχορος ἐν τῇ ε.

* Δάτος EPIT Δατός HARP

** μετωκίσθη A SCHAEFER II 25, 2

*** <Φίλιπποι > GRONOV

7

44 (S. 544): *Steph. Byz.* s. (295, 1):

Ζειρενία* πόλις Θράικης· Θεόπομπος Φιλιππικῶν γ.

* ζειρινία VP ζηρηγία R

8

51 (S. 545): *Harpokr.* s.:

Ἴδιών* Θεόπομπος δ' ἐν τῇ δ φησὶν ὡς Ἀθηναῖοι ἐκβαλόντες ἐκ Ἴδιόνος Ἀμφιπολίτας κατέσκαψαν τὸ χωρίον**.

* ἰδῶν EPIT A

** τὸ χωρίον: τὴν πόλιν C

75 a (S. 550—551): *Athen.* II 23, p. 45 c:

Ἡλιόδωρος (III) δέ φησι τὸν Ἐπιφανῆ Ἀντίοχον, ὃν διὰ τὰς πράξεις Πολύβιος (XXVI I BM) Ἐπιμανη καλεῖ, τὴν κρήνην τὴν ἐν Ἀντιοχείαι κεράσαι οἴνωι, καθάπερ καὶ τὸν Φρύγα Μίδα φησὶ Θεοπόμπος, ὅτε ἐλεῖν τὸν Σιληνὸν ὑπὸ μέθης ἠθέλησεν· ἔστι δὲ ἡ κρήνη, ὡς φησι Βίων (14 F 3). μέση Μαιδῶν* καὶ Παιόνων Ἴννα καλουμένη.

* Μαιδῶν CASAUBONUS μῆδων CE

10

83 (S. 554): *Steph. Byz.* s.

Δρόγγιλον χωρίον Θράικης* Θεόπομπος Φιλιππικῶν θ.

* Θράικης HOLSTE Θεταλίας RVP

11

84 (S. 554): *Steph. Byz.* s. (400, 10):

Κῶβρυς, πόλις Θράικης. Θεόπομπος Φιλιππικῶν θ.

12

101 (S. 557—558): *Harpokr.* s.:

Ἀμάδοκος... δύο γεγονασιν οὗτοι, πατήρ καὶ υἱός, ὃς καὶ Φιλίππει* συμμαχήσων ἦλθεν εἰς τὸν πρὸς Κερσοβλέπτην πόλεμον. ἀμφοτέρων μέμνηται Θεόπομπος ἐν τῇ ια τῶν Φιλιππικῶν.

* ὃς Φιλ. A

13

103 (S. 558—559): *Phot. Bibl.* 176, p. 120 a 14:

... (15) καὶ περὶ Μόψου τοῦ μάντεως* καὶ τῶν θυγατέρων Ῥόδης καὶ Μηλιάδος** (?) καὶ Παμφυλίας, ἐξ ὧν ἡ τε Μοψουεστία καὶ ἡ ἐν Λυκίαι Ῥόδια καὶ ἡ Παμφυλία*** χώρα τὰς ἐπωνυμίας ἔλαβον.

* Μαντοῦς V. WILAMOVITZ

** Μιλυάδος HOFER ROSCH. LEX. II 2630

*** Ῥόδια καὶ <Μάλλος καὶ > ἡ Παμφ. BOETHE BETHE GENETH GOTTING 39
καὶ <Μιλυαί > καὶ HOFER

14

110 (S. 561): *Suid.* s.:

Δούλων πόλις· [παροιμία*] ἐν Λιβύῃ· Ἐφορος ε̄ (70 F 50). καὶ ἑτέρα ἱεροδούλων... ἔστι δὲ καὶ ἐν Κρήτῃ Δουλόπολις, ὡς Σωσικράτης ἐν τῇ α τῶν Κρητικῶν (III). ἔστωι δὲ τις περὶ Θράικην Πονηρόπολις, ἣν Φιλίππον φασὶ συνοικίσαι, τοὺς ἐπὶ πονηραὶ διαβαλλομένους αὐτόθι συναγαγόντα, συκοφάντας, ψευδομάρτυρας καὶ τοὺς συνηγόρους καὶ τοὺς ἄλλους πονηροὺς ὡς δισχιλίους, ὡς Θεόπομπος ἐν ιγ τῶν Φιλιππικῶν φησιν.

* [παροιμία] BERNHARDY

125 (S. 565): *Steph. Byz.* s. (572, 16):

Σίρρα*· πόλις Θράκιης· Θεόπομπος ἐν Φιλιππικῶν κ̄**.

* σιρρά RVP

** κ̄ RP ἦ V

126 a (S. 565): *Athen.* IX 63, p. 401 a — b:

Θεόπομπος δ' ἐν τῇ κ̄ τῶν Ἱστοριῶν περὶ τὴν Βισαλτίαν φησὶ λαγωὺς γίνεσθαι δύο ἥπατα ἔχοντας. — AELIAN. NA V 27. GELLIUS XVI

15, 1.

126 b (S. 565): *Steph. Byz.* s. (170, 16):

Βισαλτία· πόλις καὶ χώρα Μακεδονίας . . . περὶ* ταύτην** οἱ λαγοὶ σχεδὸν πάντες ἀλίσκονται δύο ἥπατα ἔχοντας, ὡς Θεόπομπος ἱστορεῖ καὶ Φαβωρίνος (IV).

* παρὰ R

** ταύτης V

139 (S. 568): *Athen.* X 60, p. 442 e-f:

Θεόπομπος δ' ἐν τῇ δευτέρῃ καὶ εἰκοστῇ περὶ Χαλκιδέων ἱστορῶν τῶν ἐν Θράκιῃ φησὶν· „ἐτύχανον γὰρ τῶν μὲν βελτίστων ἐπιτηδευμάτων ὑπερορῶντες, ἐπὶ δὲ τοὺς πότους καὶ βραιθυμίαν καὶ πολλὴν ἀκολασίαν ὠρμηκότες ἐπιεικῶς.“

140 (S. 568): *Harpokr.* s.:

Θέρμαν· . . . Θράικον τοῦτό ἐστι πόλισμα, ὡς καὶ Θεόπομπος ἐν κβ̄ φησὶν.

141 (S. 568): *Steph. Byz.* s.:

Χυτρόπολις· Θράικης χωρίον. Θεόπομπος Φιλιππικῶν εἰκοστῷ δευτέρῳ· „παρήλθεν εἰς Χυτρόπολιν* χωρίον** ἀπωικισμένον*** ἐξ Ἀφύτεως.“ τὸ ἔθνικόν ἐξ ἧς ἐπάγει· „εἰσδεξαμένων δὲ τῶν Χυτροπολιτῶν**** αὐτόν.“

* εἰς Χυτρόπολιν ΒÖHNECKE ἢ Χυτρόπολις STEPH

** χωρίον R χώρα VP

*** ἀπωικισμένη V

**** τῶν Χυτροπολιτῶν XYLANDER τὸν χυτροπολίτην STEPH

142 (S. 568): *Steph. Byz. s.* (312, 13):

Θέστορος: . . . πόλις Θράκης. Θεόπομπος κ̄β̄.

144 (S. 569): *Steph. Byz. s.:*

Αἰόλειον*· τῆς Θράκης χερρονήσου πόλις. Θεόπομπος ἐν Φιλιππικῶν
κ̄γ̄ „+ ἐπορεύθη ἐν εἰς πόλιν Αἰόλειον** τῆς Βοττικῆς*** μὲν οὖσαν,
πολιτευομένην δὲ μετὰ τῶν Χαλκιδέων.“

* αἰώλειον R' (R²?) αἰώλιον VP

** αἰόλιον R

*** Βοττικῆς ΜΕΙΝΕΚΕ Ἰατρικῆς ΣΤΕΡΗ

145 (S. 569): *Steph. Byz. s.* (185, 7):

Βρέα· πόλις* <Θράκης>** εἰς ἣν ἀποικίαν ἐστεῖλαντο Ἀθηναῖοι. τὸ
ἐθνικὸν εἶδει Βρεάτης. ἔστι δὲ Βρεαῖος παρὰ Θεοπόμπῳ κ̄γ̄.

* πόλις OM P

** <Θράκης> ΜΕΙΝΕΚΕ

147 (S. 569): *Steph. Byz. s.* (136, 1):

Ἄσσηρα· οὐδετέρως· πόλις Χαλκιδέων. Θεόπομπος κ̄δ̄.

152 (S. 569): *Steph. Byz. s.* (453, 11):

Μιλκῶρος· *Χαλκιδικὴ πόλις ἐν Θράκῃ. ὁ πολίτης Μιλκῶριος. Θεό-
πομπος κε Φιλιππικῶν.

* ID. S. Μιάκῶρος

160 (S. 570): *Steph. Byz. s.* (107, 5):

Ἄπρος. θηλυκόν· πόλις Θράκης. Θεόπομπος κ̄ς̄ „τοῦ δ' Ἀντιπάτρου
διατρίβοντος περὶ τὴν Ἄπρον.“

161 (S. 570—571): *Harpok. s.:*

Δρῦς*. . . πόλις ἐν Ἠλείῳ. ἔστι δὲ καὶ ἑτέρα ἐν Θράκῃ. . . ταύτην
Θεόπομπος ἐν κ̄ς̄ φησὶν ὑπὸ Ἰφικράτους κατοικισθῆναι.

177 (S. 573): *Steph. Byz. s.* (441, 19):

Μελανδία· χώρα + Σικωνίας*. Θεόπομπος λ̄γ̄ ** Φιλιππικῶν.

* Σικυωνίας: Σιθωνίας P_p (E CONI. S. XEN. ANAB. VII 2,32)

** ἰγ R κγ JAC.

29

214 (S. 581): *Steph. Byz.* s. (296, 16):

Ζηράνιοι: ἔθνος Θράικης. Θεόπομπος $\overline{\mu\epsilon}^*$.

* $\overline{\kappa\epsilon}$ ALD EDD

30

216 (S. 581): *Athen.* XIV 24, p. 627 d—e:

Θεόπομπος δ' ἐν τεσσαρακοστῇ ἔκτῃ τῶν Ἱστοριῶν „Γέται“ φησὶ „κιθάρας ἔχοντες καὶ καθαρίζοντες τὰς ἐπικηρυκείας ποιοῦνται.“

31

217 (S. 581): *Pap. Ryland I* 19:

[τάδε ἔνεστι]ν ἐν τῇ ἐβδόμ[ῃ] καὶ τεσσαρακο[σ]τῇ τῶν Θεοπόμ[που] Φίλιπ[π]ικῶν [τοῦ πρὸς Φίλι]ππον πολέμου [Ἰ]θηναί[ο]ις ἀρχή· καὶ Περίν[θου καὶ Βυξ]αντί[ο]υ πολιο[ρ]κία]****// Θραικῶν** τῶν Τετρ[α]χωριτῶν καλουμένων· Ἀγγισσοῦ Θραικίας [πόλεως ὅ]π' Ἀντιπάτρου κα[τὰ κράτος ἔ]λωσις· Ἀντιπάρωι κα[τὰ] Παρ[μενίωνι] περὶ τοὺς Τετραχωρ[ίτας οὖσι ἃ ἔγρα]ψε*** Φίλιπ[πος]... τῶν [...] παν***

* πολιορ[κία] ὑπὸ Φιλίππου HUNT πολιορ[κηθέντων] BILABEL

** [ἀπόστασις] Θραικῶν HUNT

*** ἔγραψε BILABEL

32

218 (S. 581): *Steph. Byz.* s.:

Ἀγησσός* πόλις Θράικης, ὡς Θεόπομπος ἐν $\overline{\mu\zeta}$.

* Ἀγησσός ((INTER Ἀγγελή ET Ἀγιον) Ἀγγισσός (F 217) GRENFELLHUNT AGASSAE (LIVIVS XLIV 7,5; XLV 27,1)

33

219 (S. 581): *Steph. Byz.* s. (137, 14):

Ἀστακός* πόλις Βιθυνίας... ἔστι καὶ χώρα Βυζαντίων, ὡς Θεόπομπος ἐν $\overline{\mu\zeta}$.

* BERKEL: Ἀσταί, ἔθνος Θράικης; MEINEKE: τὸ κτητικὸν Ἀστικός· καὶ Ἀστική [ἔστι καί] χώρα Β., ὡς Θ.

34

220 (S. 581): *Harpokr.* s.:

Καβύλη· Δημοσθένης ἐν ἡ Φιλιππικῶν (VIII 44). χωρίον ἔστι τῆς Θράικης, ὡς φησι Θεόπομπος τὸ ἐν $\overline{\mu\zeta}$ καὶ Ἀναξιμένης ἐν ἡ Φιλιππικῶν (72, F712).

221 (S. 582): *Steph. Byz. s.* (217, 21):

Δανθαληται*· ἔθνος Θράικικον. Θεόπομπος μ̄η̄

* δαθαληται R δαιθαληται V δαιδαληται P

223 (S. 582): *Steph. Byz. s.* (442, 13):

Μελινοφάγοι· ἔθνος Θράικης. Ξενοφῶν ἐν ᾿Αναβάσεως ζ̄ (5, 7) καὶ Θεόπομπος ἐν τῷ μ̄θ̄.

226 (S. 585): *Steph. Byz. s.*:

Καρὸς κήποι· χωρίον Θράικης. Θεόπομπος ν̄*. τὸ ἔθρικὸν Καροκηπίτης, ὡς αὐτός.

* ν RPV (?).

237 a (S. 587): *Athen. III* 12, p. 77 d — e:

ὁ Θεόπομπος δὲ ἐν τῇ πεντηκοστῇ τετάρτῃ τῶν Ἱστοριῶν κατὰ τὴν Φιλίππου φησιν ἀρχὴν περὶ τὴν Βισαλτίαν καὶ ᾿Αμφίπολιν καὶ Γραισγωνίαν* τῆς Μακεδονίας ἕαρος μεσοῦντος** τὰς μὲν συκάς συκα, τὰς δ' ἀμπέλους βότρυς, τὰς δ' ἐλαίας ἐν ᾧ χρόνῳ βρῦειν εἰκὸς ἦν αὐτὰς ἐλαίας ἐνεγκεῖν, καὶ εὐτυχῆσαι πάντα Φίλιππον.

* Γραιστωνίαν A Γραστωνίαν CE (?)

** μεσοῦντος COBET μέσου ὄντος ACE

237 b (S. 587): *Steph. Byz. s.*:

Γαστρωνία· *χώρα Μακεδονίας. Θεόπομπος ν̄δ̄.**

* COR. Γραστωνία

** ν̄δ̄ R κδ̄ VP

266 (S. 593): *Antigon. Hist. mir.* 14:

Θεόπομπος δὲ φησιν κατὰ τοὺς ἐν Θράικῃ Χαλκιδεῖς εἶναι τινα τόπον τοιοῦτον, εἰς ὃν ὅ τι μὲν τῶν ἄλλων ζώων εἰσέλθῃ, πάλιν ἀπαθὲς ἀπέρχεται, τῶν δὲ κανθάρων οὐδεὶς διαφεύγει, κύκλωι δὲ στρεφόμενοι τελευτῶσιν* αὐτοῦ· διὸ δὴ καὶ τὸ χωρίον ὀνομάζεσθαι Κανθαρόλεθρον.**

* λιμῷ τελευτῶσιν PS. — ARIST., DE MIRAB. AUSCULT. 120

** κανθαρόλεθρον STRAB. VII FR. 30, CF. PS. — ARIST. L. C.

268 a (S. 593—594): *Antigon. Hist. Mir.* 136:

περὶ δὲ τὴν τῶν ᾿Αγρι <έ>ων* Θραικῶν χώραν φησιν (3. Καλλίμαχος

ἱστορεῖ Θεόπομπον) ποταμὸν προσαγορευόμενον Πόντον καταφέρειν λίθους ἀνθρακώδεις, τούτους δὲ κάεσθαι μὲν, πᾶν δὲ τοῦναντίον πάσχειν τοῖς ἐκ τῶν ξύλων ἀνθρακευομένοις· ὑπὸ μὲν γὰρ τῶν ῥιπίδων πνευματιζομένους σβέννυσθαι, τῷ δὲ ὕδατι ῥαινομένους βέλτιον κάεσθαι, τὴν δ' ὄσμην αὐτῶν οὐδὲν ὑπομενεῖν ἔρπετόν.

* Ἄγριέων VEL Ἄγραιῶν SALMASIUS ἀγρίων ANT ἀγριστίων (ET — νσιων?) EXC. VAT. Ἄγριῶν O SCHNEIDER Ἄγραιῶνες STRAB. VII 5,11

42

268 b (S. 594): *Steph. Byz.* s.:

Ἄγρῖα· . . . ἔθνος Παιονίας μεταξύ Αἴμου καὶ Ῥοδόπης, παρὰ Πολυβίου (XVIII 5, 8) δὲ διὰ τοῦ α . . . λέγονται καὶ Ἄγρῖοι* τετρασυλλάβως καὶ Ἄγριεῖς**, ὡς Θεόπομος.

* ἄγρατοι RV
** ἄγραιεῖς R¹

43

270 a (S. 594): *Antigon. Hist. mir.* 141:

Θεόπομπον δὲ φησιν (SC. Καλλιμαχος) γράφειν τῆς* μὲν ἐν Κίγχρωσιν** (SC. κρήνης) τοῖς Θράξιζιν τὸν ἀπογευσάμενον τελευταῖαν εὐθύς.

* τῆς WE τὴν ANT
** Κίγχρωσιν SYLBURG κίγχρωσιν ANT (Χρωσι B CYCHRI? D Κύκλωσι ARIST., DE MIRAB. AUSCULT. 121 CHROBSI VITRUV. VIII 3,15) Κύχρωσι BENTHLEY Κύχροις ἢ Χρωσιν (C) MEURSIUS

44

270 b (S. 594): *Parad. Vat. Rohd.* 39:

Θεόπομπος κρήνην ἐν Θράικῃ λέγει εἶναι, ἐξ ἧς οἱ λουσάμενοι* μεταλλάττουσι τὸν βίον.

* (Non solum qui biberunt moriuntur, sed etiam qui laverint. (VITRUV.))

45

270 c (S. 594): *Parad. Florent.* 15:

Θεόπομπος ἱστορεῖ κρήνην ἐν Χρωσὶ τῆς Θράικης, ἐξ ἧς τοὺς λουσαμένους παραρῆμα μεταλλάσειν.

46

270 d (S. 594): *Plin.* NH XXXI 27:

necari aquis Theopompus et in Thracia apud Cychros* dicit.

* cychros d chucros E cicros RELL

47

302 (S. 600): *Hesych.* s.:

Βισύρας· ἦρωσ Θραϊξ. Θεόπομπος δὲ Χερσοννησίτην* λέγει [Βισσύρας]**.

* Χερσοννησίτην MUSURUS χέρσαννισυτην HES.
** [Βισσύρας] M SCHMIDT Βισσύραν MUSURUS

48

304 (S. 600): *Hesych.* s.:

ζευρά· οί μὲν εἶδος χιτῶνος, οἱ δὲ ζώνην. βέλτιον δὲ ἄλλο τι ἐπιβόλαιον κατὰ τῶν ὤμων φορούμενον, εἰκὸς ἐφαπτιδὶ καὶ Ἑρόδοτος μαρτυρεῖ ἐν ζ* (69; 75) καὶ Θεόπομπος ὁ Χίος.

* ἐν ζ̄ SCHOW ενζα HES.

49

307 (S. 601): *Lexic. in Demosth. Aristocr.* (P Berol. 5008) A 1:

ὅτι δὲ ἀπέσ[τη (SC. Μιλτοκούτης) Κότυ]ος Φιλόχορος (III) δεδήλωκεν ἐν τῇ ε̄ τῆς Ἄ[τθίδος. ὅτι] δὲ ὑπὸ Κερσοβλέπτου ἀλοῦς Μιλτοκού[θης ἐτελεύτησ]εν, φη[σὶ καὶ] Θεόπομπος [ἐν τῇ*** τῶν Φιλιππικῶν λέγων οὕτως]· „ὀρμώμενος δ' ἔκ τῆς πό[λ]εως... ξενολογήσας διὰ τοῦ Ἑρακλείδ[ου] [καὶ Π]υθ[ωνος] τῶν Ἀρχελαίου παιδῶν, [τὸ] μὲν πρ[ῶτον] ἐ[κ]ράτει τῷ πολέμῳ καὶ [τ]ῶν ἐπι [... ἐλα]βεν*** καὶ τὴν χώραν ἐπέδ[ρ]αμεν κακοπ[οιῶν καὶ] πορθῶν ἅπασαν τ[...] πρ... ἐν [... Σμ]ικυθ <ί>ωνος στρατιώτας... ὠρ... [λα]βεῖν καὶ**** ὠ [...] του... τρω... ἄ[π]ηχθῆαι (?) πρὸς τὸν Κερσο[βλέπ]την ἄνδρ[α] καὶ π.

* FRAGM. ERG. BLASS

** ἐν τῇ ιᾶ̄ BLASS

*** ἐπὶ [Θράκιος τιν' ἐλα]βεν? DIELS—SCHUBART ἐπὶ θαλάττης εἶρξεν BLASS

**** ε... α προδοθέν [τα ὑπὸ τ]οῦ [Σμ]ικυθ <ί>ωνος στρατιώται ..[δ]ῶρα πα... κε... [λα]βεῖν καὶ ἀνόνειν (?) BLASS — Σμικ. IN DEM. XXIII 169.

50

310 (S. 601): [*Lukian*] *Macrob.* 10:

Τήρης δὲ Ὀδρυσῶν βασιλεύς, καθὰ φησι Θεόπομπος, δύο καὶ ἐνενήκοντα ἔτων ἐτελεύτησεν.

51

349 (S. 609): *Schol. Demosth.* Ol. VIII 45:

οὐ γὰρ οὕτω γ' ἐρήθησεν οὐδεὶς ὅς ὑπολαμβάνει τὸν Φίλιππον τῶν μὲν ἐν Θράκι κερσῶν — τί γὰρ ἂν ἄλλο τις εἴποι Δρόγγιλον (F 83) καὶ Καβύλη (F 220) καὶ Μάστειραν... — τούτων μὲν ἐπιθυμῆν... τῶν δ' Ἀθηναίων λιμένων... οὐκ ἐπιθυμῆν, ἀλλὰ ταῦτα—μὲν ὑμᾶς ἔασιν ἔχειν, ὑπερ δὲ τῶν μελιῶν καὶ τῶν ὀλυρῶν τῶν ἐν τοῖς Θρακικοῖς σιροῖς ἐν τῷ βαρᾶθρῳ χειμάζειν] σιροῖς· τὰ κατάγεια· Θεόπομπος καὶ Σοφοκλῆς ἐν Ἰνάχῳ (F 254 N²) „σιροὶ κριθῶν“.

52

360 (S. 611): *Steph. Byz.* s. (27, 14):

Ἄδράνη· πόλις Θράκιος*, ἥ μικρὸν ὑπὲρ τῆς Βερενίκης κεῖται**, ὡς Θεόπομπος.

* θραϊκική P
** κετῖα OM V

53

375 (S. 612): *Steph. Byz.* s. (574, 17):

Σκίθαι*· πόλις Θραϊκῆς πλησίον Ποτιδαίας. τὸ ἔθνικὸν Σκιάθιος**, ὡς φησι Θεόπομπος.

* Σκίθαι ((INTER Σκιάς ET Σκίδρος) CORR.?)
** Σκιάθιος RVP Σκιταῖος EDD

54

378 (S. 612): *Steph. Byz.* s. (634, 3):

Τρηῆρος· χωρίον Θραϊκῆς. καὶ Θρηῆρες Θραϊκίον ἔθνος... Θεόπομπος Τρῆρας αὐροῦς καλεῖ*.

* Θ. — καλεῖ S. Τρηῆρις RVP, TRANSP. XYLANDER τρῆρας P

55

388 (S. 614): *Strab.* XII 3, 4:

τίνες δὲ καὶ πόθεν (SC. Μαριανδυνοί), οὐδὲν* εἴρηται· οὐδὲ διάλεκτος οὐδ' ἄλλη διαφορά ἔθνικῆ περι τοὺς ἀνθρώπους φαίνεται, παραπλήσιοι δ' εἰσὶ τοῖς Βιθυνοῖς· ἔοικεν οὖν καὶ τοῦτο Θραϊκίον ὑπάρξει τὸ φύλον. Θεόπομπος δὲ Μαριανδυνὸν φησι μέρους** τῆς Παφλαγονίας ἄρξαντα ὑπὸ πολλῶν δυναστευομένης, ἐπελθόντα τὴν τῶν Βεβρύκων κατασχεῖν, ἦν δ' ἐξέλιπεν ἐπώνυμον ἑαυτοῦ καταλιπεῖν.

* οὐδενί MEINEKE
** μέρους E μέρος CETT

56

390 (S. 614): *Strab.* XIII 1, 22:

περὶ δε Σηστοῦ καὶ τῆς ὅλης Χερρονήσου προείπομεν ἐν τοῖς περὶ τῆς Θραϊκῆς τόποις. φησὶ δὲ τὴν Σηστὸν Θεόπομπος βραχεῖαν μὲν, εὐερκῆ δέ· καὶ σκέλει διπλέθρῳ συνάπτειν πρὸς τὸν λιμένα, καὶ διὰ ταῦτ' οὖν καὶ διὰ τὸν ῥοῦν κυρίαν εἶναι τῶν παρόδων.

ПРИЛОЖЕНИЕ II

ОТКЪСИ ОТ АНТИЧНИ АВТОРИ КЪМ ФРАГМЕНТИТЕ

(по реда на въвеждането им в изложението)

1. Xen. Anab. VI 4, 1: ... τὸ δὲ χωρίον τοῦτο, ὃ καλεῖται Καλπῆς λιμὴν.
2. FGRHIST I, FR. 166 = HEROD. II 937, 10 L: μετὰ δὲ Βόρυζα πόλις Περσέων, μετὰ δὲ Θυνίας.
3. H a r p o k r. S.: Κότυς· οὗτος ἤρξη τῆς Θράκης ἔτη κδ̄ διῆγε δὲ τὰ μὲν πρῶτα ἐν τρυφαῖς καὶ ἠδυπαθείαις, ἔπειτα αὐξήσιν λαμβανούσης αὐτῷ τῆς εὐπραγίας εἰς ὠμότητα καὶ ὀργὴν ἐξενέχθη, ὡς καὶ τὴν γυναῖκα, ἐξ ἧς αὐτῷ ἦν τέκνα, διέκοψε μέσην ταῖς αὐτοῦ χερσίν, ἀπὸ τῶν αἰδοίων ἀρξάμενος.
4. D i o d. XVI 4, 2: ... εἰς τὴν Παιονίαν καὶ παρατάξει τοὺς βαρβάρους νικήσας ἠνάγκασε τὸ ἔθνος πειθαρχεῖν τοῖς Μακεδόσιν.
5. A p r i a n. BC IV 439: οἱ δὲ Φίλιπποι πόλις ἐστίν, ἣ Δάτος ὀνομαζέτο πάλαι καὶ Κρηνίδες ἐτι πρὸ Δάτου.
6. S t r a b. VII FR. 36: ... καὶ Δατηνῶν πόλις Νεάπολις καὶ αὐτὸ τὸ Δάτον.
7. S c h o l. a d T h u c. I 98, 1: ... ὅτι δύο Ἱτιόνες εἰσὶν ἐν τῇ Θράκῃ, ἀλλ' ἡ μὲν λιμὴν τῆς Ἀμφιπολετος ἐστὶ ἧς νῦν λέγει, ἡ δὲ ἄλλη πόλις... ABFGN₀₂
8. S c h o l. a d A e s c h i n. II 81: Βυζάντιοι καὶ Περίνθιοι καὶ Ἀμάδοκος ὁ Θραῖξ Κερσοβλέπτη τῷ βασιλεῖ μέρους Θράκης ὑπὲρ ἀμφιλόγου χώρας ἐξηνέγκαντο πόλεμον, οἷς Φίλιππος συλλαμβανόμενος ἐπολέμησε Κερσοβλέπτην καὶ ἠνάγκασε τὴν τε ἀμφιλόγον παρεῖναι τοῖς ἐγκαλοῦσι καὶ φιλίαν αὐτῶν καταστήσας ἐβεβαιώσατο τὸν βασιλέα, ὄμηρον παρ' αὐτοῦ λαβὼν τὸν υἱόν· καὶ ἀπήγαγεν εἰς Μακεδονίαν.
9. S c h o l. a d D i o n. P e r. 850: ἠγούμενος δ' αὐτῶν Μόψος ἀφικνεῖται εἰς Κιλικίαν καὶ γήμας Παμφύλην τὴν Καβδῆρου θυγατέρα καὶ βασιλεύσας τὴν χώραν ἐκάλεσε Παμφυλίαν καὶ πόλιν ἔκτισε Μοψουεστίαν καλουμένην.
10. P l u t. d e C u r. 10, P. 520 B: ... ὥσπερ ἡ πόλις, ἦν ἐκ τῶν κακίστων καὶ ἀναγαγοτάτων οἰκίας ὁ Φίλιππος Πονηρόπολιν προσαγόρευσεν.
11. S t r a b. VII 6, 2: Ἄστων ἔθνος, ἐν ᾧ πόλις Καλύβη, Φιλίππου... τοὺς πονηροτάτους ἐνταῦθα ἰδρῦσαντος...

12. *Arist. de Mirab. auscult.* 122: φασί δὲ καὶ ἐν τῇ Κραστωνία παρὰ τὴν Βισαλτῶν χώραν τοὺς ἀλισκομένους λαγῶς δύο ἥπατα ἔχειν· καὶ τόπον τινὰ εἶναι ὅσον πλεθριαῖον, εἰς ὃν τι ἂν εἰσέλθῃ ζῶιον ἀποθνήσκει. ἔστι δὲ καὶ ἄλλο αὐτόθι ἱερὸν Διονύσου...
13. *Diod.* XVI 53, 2: Φίλιππος... Μηκύβερναν... καὶ Τορώνην... διὰ προδοσίας παρέλαβεν, ἐπὶ δὲ... Ὀλυνθον στρατεύσας μετὰ πολλῆς δυνάμεως τὸ μὲν πρῶτον νικήσας τοὺς Ὀλυνθίους δυσὶ μάχαις συνέκλεισεν εἰς πολιορκίαν, προσβολὰς δὲ συνεχεῖς ποιούμενος πολλοὺς τῶν ἀπέβαλεν ἐν ταῖς τειχομαχίαις κτλ.
14. *Steph. Byz.* 206, 5: ἔστι καὶ θηλυκῶς Γέτις· οὕτως γὰρ ἐκαλεῖτο ἡ γυνὴ τοῦ Φιλίππου τοῦ Ἀμύντου (?)... νόμοι δὲ Γετῶν τὸ ἐπισφάγειν τὴν γυναῖκα τῷ ἀνδρὶ. καὶ ὅταν ἐπικηρυκεύωνται κιθαρίζειν.
15. *Polyaen.* IV 4, 1: Ἀντίπατρος ἐν τῇ Τετραχωριτῶν στρατεύων... ταῦτα ἰδόντες οἱ Τετραχωρίται καταπλαγήντες ἐξέλιπον τὸ χωρίον, ἀμαχεῖ δὲ Ἀντίπατρος ἐκράτησεν.
16. *Strab.* VII fr. 58 A: Τετραχωρίται, οἱ Βεσσοί, ὡς Στράβων ἐβδόμη. οἱτοὶ λέγονται καὶ Τετράκωμοι.
17. *Xen. Anab.* VII 5, 7: ... ὑπὲρ Βυζαντίου Θραϊκῆς... ἐν δεξιάῃ ἔχοντες τὸν Πόντον διὰ τῶν Μελινοφάγων καλουμένων Θραϊκῶν.
18. *Thuc.* II 96, 3: ἀνίστη δὲ καὶ Ἀρριᾶνας καὶ Λαιαῖους καὶ ἄλλα ὅσα ἔθνη Παιονικὰ ὧν ἤρχη καὶ ἔσχατοι τῆς ἀρχῆς οὗτοι ἦσαν μέχρι Γαρααίων* καὶ Λαιαίων Παιόνων καὶ τοῦ Στρυμόνος ποταμοῦ, ὅς ἐκ τοῦ Σκόμβρου ὄρους διὰ Γραιῶν** καὶ Λαιαίων ρεῖ, οὗ ὠρίζετο ἡ ἀρχὴ τὰ πρὸς Παίονας αὐτονόμους ἤδη.

* μέχρι Γραιῶν καὶ Λαιαίων ABFMG (IN G γ ||| ρααίων: Inter γ et ρ una littera erasa), hanc lectionem accipit ROMILLY; μέχρι γὰρ Λαιαίων C, γρ(άφεται) A₁ B₁ F₁ M₁, Hanc lectionem accipiunt HUDE, JONES; μέχρι γὰρ Γραιῶν καὶ Λααίων K

** διὰ Γραιῶν ABCEF, quod accipit ROMILLY; διὰ Γραιαίων M, δι' Ἀγριάνων CLASSEN, laudent Hude, JONES.

19. *Arist. de Mirab. auscult.* 115: ... λέγεται δὲ καὶ περὶ τὴν τῶν Σιντῶν καὶ Μαιδῶν χώραν καλουμένην τῆς Θραϊκῆς ποταμὸν τινὰ εἶναι Πόντον προσαγορευόμενον.
20. *Arist. de Mirab. auscult.* 121: ἐν δὲ Κύκλωσι τοῖς Θραϊξί, κρηνίδιον ἔστιν ὕδωρ ἔχον, ὃ τῇ μὲν ὄψει καθαρὸν καὶ διαφανὲς καὶ τοῖς ἄλλοις ὁμοῖν, ὅταν δὲ πῖνι τι ζῶιον ἐξ αὐτοῦ, παραχρῆμα διαφθείρεται.
21. *Hesych.* S.: Βίστρας· Θράκιον ὄνομα VEL Βιστύρας.

ПРИЛОЖЕНИЕ III

ПОПРАВКИ И ДОБАВКИ КЪМ ТРАКИЙСКИТЕ ЕЗИКОВИ ОСТАТЪЦИ
ПО СВЕДЕНИЯТА НА ТЕОПОМП

- Ἄδράνη, Ἄδρήνη ON (I 52). *Detschew*, 6—7: thrac. nom. Non accipio.
 AGASSA ON (I 31). Accipio: thrac. nom.
 Ἄστακὸς ON (I 33). *Detschew*, 32—33: thrac. nom. Non accipio.
 Βισσύρας, Βισύρας PN (I 47). *Detschew*, 72: thrac. nom. Non accipio.
 *Βυβερνα ON (I 9): Nom. thrac. (?).
 Γρααιοὶ EN (I 42). Accipio: thrac. nom.
 Δρὺς ON (I 27). Accipio: thrac. nom.
 Ζειρηνία ON (I 79). *Detschew*, 180: thrac. nom. Accipio.
 Ἴηὼν ON (I 8). Accipio: thrac. nom.
 Θέρμα, Θέρμη ON (I 18). Accipio: thrac. nom.
 CICHRI, CYCHRI EN (I 46). *Detschew*, 247: thrac. nom. Non accipio EN.
 Κρηνίδες ON (I 6). Accipio: thrac. nom.
 Λαδεψοὶ EN (I 2). *Detschew*, 273: thrac. nom. Non accipio.
 Νίψα ON (I 2). *Detschew* 332: thrac. nom. Non accipio.
 Ὀνόκαρσις ON (I 3). *Detschew*, 343: thrac. nom. Accipio: μ ό κ α ρ σ ο ς,
 μ ό κ α ρ ο ς.
 Σκίθαι ON (I 53). *Detschew*, 458: thrac. nom. Non accipio.
 Τρανιψοὶ EN (I 2). *Detschew*, 520: thrac. nom. Accipio: Ν ι ψ α ῖ ο ι

ETUDES DES SOURCES ECRITES GRECQUES SUR LA THRACE
ANTIQUE. IV. THEOPOMPE: „HISTOIRE DE LA GRECE“
ET „HISTOIRE DE PHILIPPE II [DE MACEDOINE]“

Alexandre Fol

(R é s u m é)

Les 56 fragments de Théopompe sont ci-dessus analysés à la base d'une recherche texte-critique, historico-géographique et linguistique; on a utilisé les données archéologiques là où elles étaient nécessaires pour compléter la reconstruction. L'ensemble est mis à la pointe pour la première fois dans la littérature sur la Thrace antique (avec des lectures différentes des textes), c'est qu'a provoqué de nombreuses corrections des noms de lieux, de noms de personnes et de noms de tribus thraces; on propose même 17 essais de précisions des restes de la langue des Thraces.

L'étude comprend aussi les textes des fragments en grec (supl. I), les textes grecs d'autres auteurs, encadrés dans l'analyse (supl. II) et les corrigenda de *D. Detschew* Die thrakischen Sprachreste. Wien, 1957.

КУЛТЪТ НА САБАЗИЙ В ТРАКИЯ ПРОБЛЕМИ

(Проучвания върху историята
на античните религии, IX)

МАРГАРИТА ТАЧЕВА-ХИТОВА

DER SABAZIOSKULT IN THRAKIEN. PROBLEME
(Untersuchungen zur Geschichte der antiken Religionen, IX)

MARGARITA TATSHEVA-HITOVA

Рецензент

проф. *Александър Фол*

Редактор

проф. *Велизар Велков*

СЪКРАЩЕНИЯ

- ГНМ — Годишник на Народния музей (в София)
ИАИ — Известия на (Българския) Археологически институт
ИНМ — Известия на народния музей
СБНУ — Сборник за народни умотворения, наука и книжнина
АА — Archäologischer Anzeiger
АМ — Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung
ВСН — Bulletin de Correspondance hellénique
CIL — Corpus Inscriptionum Latinarum
IGBulg — G. Mihailov. Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae. Vol. I² — IV, S., 1958—1970
JHS — The Journal of Hellenic Studies
RA — Revue archéologique
RM — Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Römische Abteilung
Roscher-Lexikon — Ed. Meyer, W. Roscher. Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie
RE — Pauly-Wissowa Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft

За произхода и същността на култа на Сабазий в античността има много данни у античните писатели, лексикографи и митографи. Някои от противоречията в техните съобщения не са разрешени и от модерната историография, защото не са изяснени докрай локалните особености на култа за целия ареал на неговото разпространение. Въпреки че Сабазий обикновено се интерпретира като т р а к о - ф р и г и й с к о божество на плодородието¹, специалистите по история на античните религии боравят и до днес само с една част от откритите паметници на култа в тракийските земи, публикувани в много ползната, но с остаряла вече информация статия на Г. И. Кацаров за тракийската религия.² Отделени най-често от културно-историческата си среда, тези паметници се използват главно като доказателства в полза на едно или друго от разноречивите мнения в античната традиция. Впрочем значението на тракийските паметници за изследването на сабазиевия култ бе оценено напоследък от българските изследвачи на античността. Ат. Милчев публикува един новооткрит уникален паметник — бронзовата ръка на Сабазий от с. Градница, Габровско. В публикацията са интерпретирани данните от ред тракийски посвещения на Сабазий, поставени са и проблемите за синкретизма в култа, за идентичността между Сабазий и Дионис.³ П. Горбанов разви, пак на основата на откритите в тракийските земи паметници, мнението, че бронзовите ръце на Сабазий трябва да се разглеждат не като вотивни (оброчни), а като предмети с култово предназначение; че Сабазий е бил покровител на растителното царство, а в съвместното му почитане с Меркурий-Хермес се крие връзката му — като космократор — с Хермес-Психопомп (т. е. водач на душите в подземното царство).⁴ Върху проблемите около произхода и същността на култа е и изследването на Т. Сарафов, който предложи своя езиковедска теза за етимологията на имената сатри, сатир, Дионис, Сабазий и др.⁵

Основа за всяко проучване в областта на тракийската религия са без съмнение преди всичко епиграфските паметници и култовите и оброчни релефи; сведенията на античните автори имат второстепенно значение, защото

¹ Вж. напр. у Ат. Милчев. Към култа на Сабазий в Долна Мизия и Тракия. — Год. Соф. унив., Ист. фак., т. 66, 1972/73, с. 37 сл., където е предадена подробно на български език литературата по въпроса в задграничната историография до седемдесетте години на века.

² G. I. Kazanov. RE, VI A, 1936, kol. 495, s. v. Thrake (Religion).

³ Ат. Милчев. Цит. съч., с. 48 сл.

⁴ П. Горбанов. За характера на фигуралните паметници и някои аспекти на неговия култ. — Археология, 19, 1976, кн. 4, с. 13 сл. Авторът не е взел под внимание новите мнения за епитетите *μητρικός* и *πανσθενός*. Вж. Б. Геро в. Проучвания върху историята на западнотракийските земи. Год. Соф. унив., Фак. зап. фил., т. 62, кн. 2, с. 190; L. Robert. Hellenica. 7. Paris, 1959, p. 46.

⁵ Т. Сарафов. Тракийските сатри. — Год. Соф. унив., Фак. зап. фил., т. 67, 1973, кн. 1, с. 121 сл.

са подчинени на чужд — елински или римски — религиозен мироглед, комуто са чужди или непонятни ред явления в тракийското религиозно мислене и в неговите прояви.

Но основните извори, епиграфските и пластичните култови паметници от тракийските земи принадлежат почти изключително на периода I — III в. и затова изследванията върху тях са насочени главно към откриване на текстуални и иконографски паралели от останалите провинции на Римската империя, към която са принадлежали тогава и тракийските земи. Тази обичайна практика доведе в крайна сметка до обезличаване на тракийската религия и нейните многовековни традиции, до превръщането ѝ в съставен елемент на гръко-римския паганизъм. Обективно погледнато, дотук може лесно да се стигне поради важното обстоятелство, че за предримската епоха липсват тракийски антропоморфни изображения на боговете от тракийския и елинския пантеон; нещо повече — многовековните контакти на траки и елини са довели до претопяването или възприемането поне на ред техни митологични предания и религиозни представи, които поради липсата на тракийска писменост са се запазили само в древногръцкото културно наследство; липсата на антропоморфност в тракийските религиозни представи е довела до разпространението на казионните гръко-римски култови образи сред траките, поставени под римска политическа опека. За честта на нашата съвременна историография на античността трябва да се отбележи, че в последните години се направиха много нови проучвания, които поставиха на научни основи анализите на тракийските религиозни явления, търсейки в тях проявите на традиционните религиозни представи, изчистени от патината на чуждите влияния. Тези проучвания засягат предимно проблемите и явленията в тракийския религиозен живот от вековете на политическата независимост на тракийските държавни обединения и племена; и това бе наложително поради липсата на съвременни изследвания именно за този период. Доказана бе и традиционността на траките, достигаща понякога до анахроничен консерватизъм, в областта на политическите институции, обвързани или обусловени от традиционализма и в религиозното мислене.

Тракийският религиозен традиционализъм, веднаж доказан, може да бъде основа за научно интерпретиране на тракийските религиозни феномени не само за периода на политическата независимост на тракийските земи, но и за времето, когато са били обхванати в границите на Римската империя. Епиграфските паметници и култовите изображения и релефи могат да бъдат явно извор за наблюдения и твърдения не само за тракийския пантеон през римската епоха, но и стабилна основа за ретроспективни наблюдения за подалечната тракийска древност, ако са интерпретирани внимателно в тази насока. Последното твърдение се основава на моите „Изследвания върху античните религии“ сред които е и настоящото, девето по ред. В тях аз съм се опитала не само да събера наличните паметници във връзка с култовете на Юпитер Долихен, Зевс Хюписиос, Зевс Сабазий, но и да интерпретирам данните за тракийското религиозно мислене и явления в тях както за римския, така и за предримския период; тези данни бяха осмислени и като основа за някои наблюдения върху същите култове в други области на Империята, например провинциите Македония и Дакия, и Боспоранското царство. Тези проучвания улесниха до известна степен (както ще се види и от изложението) предлаганото тук изследване в откриването на мястото на култа на Сабазий в тракийската религиозна система, неговите древни корени и връзката му с други явления от същия религиозен кръг. В него са събрани и интерпретирани всички

паметници, открити на териториите на римските провинции Долна Мизия и Тракия. Същинското изложение е предшествувано от каталог, в който е направен критичен анализ на паметниците и публикациите, отнасящи се за тях. В изложението са разгледани разпространението и хронологията на паметниците, етническата и социалната принадлежност на посветителите им, както и характерните особености на тракийските паметници (въз основа на иконографията, епитетите на Сабазий), синкретизма в култа. Потърсен е, в хипотетична реконструкция, произходът на култа и промените, които е претърпял във времето.

КАТАЛОГ И КРИТИЧЕН АНАЛИЗ НА ПАМЕТНИЦИТЕ ДОЛНА МИЗИЯ

1. Муниципиум Монтанензиум (Михайловград)

CIL III Suppl. 7448; В. Добруски. Материали по археологията на България. — МСб, 16—17, 1900, с. 79; Я. Тодоров.

Паганизъмът в Долна Мизия. С., 1928, с. 223, № 528.

Варовиков алтар, 1,07 × 0,42 × 0,28 м.

Обр. 1. Бронзови ръце на Сабазий от Тученица (кат. № 2; 2 бис)

Numini Sabazio Cessicius
[Ju]lianus ex vo-
to posuit

2, 2 bis. с. Тученица, Плевенско (обр. 1)

И в. В е л к о в, Х р. Д а н о в. ИАИ, XII, 1938, с. 442, № 2, обр. 237.

Две бронзови ръце, лява и дясна, с дължина 0,125 м. Палецът, показалецът и средният пръст са прави и леко разтворени, а безименният и малкият са свити в ставите към дланта. Този жест, характерен за бронзовите ръце на Сабазий, е известен в литературата с името латинска благословия (*benedictio latina*). Около китките на ръцете се вият змии, с глави, насочени към палците. Изображението обхваща не само ръката с китката, както обикновено, но и малка част над нея. От същото находище произлиза и статуйка на Асклепий и римски монети до имп. Констанций II. Според авторите ръцете са оброчни дарове на Сабазий; според П. Горбанов⁶ тези ръце не са оброчни, а са били поставени на алтар по време на култови церемонии. В последното мнение има повече смисъл. В негова полза може да се изтъкне още, че всички известни досега подобни ръце са само десни; те са увенчавали жезъла на Сабазий, както това може да се види на металните релефи от Копенхаген, Берлин и др., и са изобразявали благославящата ръка на бога. Вероятно тези ръце, поставени на алтаря, са замествали култовата статуя на бога, както това се предполага и за ръцете на Долихен (при култовите церемонии в римските военни обединения).⁷ В полза на това предположение може да се привлече и фактът, че има пластични изображения на Сабазий, при които и двете ръце са в жеста на латинската благословия.⁸ Казаното дотук е и основание да се предполага, че бронзовите ръце от Тученица трябва да се свържат с адоранти-войници. Трудно е да се определи времето на тяхната изработка, заради което се приема най-общата датировка на Сабазиевите ръце у Хр. Блинкенберг, който ги датира към I — II в.⁹

3. Н и к о п о л и с а д И с т р у м (с. Никюп, Търновско)

IGBulg II 677.

Варовикова база, 1,00 × 0,48 × 0,46 м., в Софийския археологически музей.

Ἀγαθῆι τύχηι.

Μουκαζενις ἄυλου-

κενθου θεῶ ἐπι-

κόφ Σαβαζίω Ἄρ-

σιληνω ὑπερ ἑαυτοῦ

[σωτηρίαν? — Seure].

От времето на Северите.

4. Н и к о п о л и с а д И с т р у м

IGBulg II 678.

Варовиков алтар, вграден в къща в Никюп, очукан от всички страни.

⁶ П. Горбанов. Цит. съч., с. 14, бел. 5.

⁷ Литературата по въпроса вж. у М. Тачева-Хитова. За бронзовата ръка на Долихен от Бизоне. — Археология, 16, 1974, кн. 2, с. 23 сл.

⁸ Chr. Blinkenberg. Archäologische Studien. Leipzig-Kopenhagen. 1908, p. 75, fig. 4; p. 99, fig. 41.

⁹ Пак там, с. 105; П. Горбанов. Цит. съч., с. 16.

Видими размери 0,50 × 0,38 м.

[Θεῶς] Ἰδεΐας μεγάλης
[καὶ τ]οῦ Διὸς Ἠλίω μεγά-
[στ]ῶ Σεβαζίω Ἄ[ρσι]-
[λη]νῶ Φλ(άβιος) Ἀσια[νός]
... ου βουλ(ευτής) ὑπ[έρ τῆς]
[ἐαυτ]οῦ σωτηρ[ί]ας]
[εὐαχ]ρ[ι]στή[ριον]
]ἀνέθηκεν].

От времето на Северите.

Г. Михайлов посочва, че промяната на падежите в р. 1—3 е известна и от други тракийски епиграфски надписи.

5. П а в л и к е н и (територията на Никополис ад Иструм)

Х. и К. Ш к о р п и л. Старовремски надписи из разни краища на България. — МСб, 7, 1892, с. 96 сл., № XIX, обр. 5; Я. Т о д о р о в. Цит. съч., с. 223, № 524.

Варовикова база, около 1,00 × 0,41 × 0,44 м.

Iov(i)
Saba-
dio
et Mercurio
M. Servili-
us Verecun-
dus pro se et suos
votum posuit
I(ibens) m(erito).

От времето на Северите.

6. с. В и ш о в г р а д, Т ъ р н о в с к о (територията на Никополис ад Иструм)

В. Д о б р у с к и. — Археологически известия на Народния музей в София, I, 1907, с. 173, № 220, фиг. 142; Я. Т о д о р о в. Цит. съч., с. 223, № 525 и 526;

Б. Г е р о в. Романизмът. II, № 339.

Горна част от алтар, 0,60 × 0,58 × 0,57 м.

Iovi Sabadio
et Mercurio
M(arcus) E(nnius?) Celerinus
pro se et suis
v(otum) s(olvit).

От края на II в.

ТРАКИЯ

7. с. Г р а д н и ц а, Габровско (територията на Августа Траяна) (обр. 2).

А т. М и л ч е в. Към култа на Сабазий в Долна Мизия и Тракия. — Год. Соф. унив., Ист. фак., т. LXVI, 1972—1973 (1975), с. 48 сл.; О култе Сабазия в Нижней Мезии и Фракии. — Вестник древней истории, 1977, кн. 2, с. 58. В Окр. Ист. музей Габрово.

Бронзова дясна ръка, дълга 0,10 м, в жеста на латинска благословия. Обработката на долния край на ръката дава основание на автора да предполага, че е представлявала край на жречески жезъл. Палецът завършва с изображение на шишарка, което е характерно за този род паметници от всички области на разпространението на култа. Между показалеца и средния

Обр. 2. Бронзова ръка на Сабазий от Градница (кат. № 7)

пръст е изобразена мълния с кацнал на нея вероятно орел (запазени са само краката на птицата). Изображенията на вътрешната страна на ръката Ат. Милчев свързва сюжетно в три групи: а) кадуцейт, кесията, монетата (несигурна според автора идентификация) и печатът за сечене на монети (или музикален инструмент според автора) се свързват с Меркурий като бог на търговията; б) пантата с резе и ключът са атрибути на Хермес Пропюлайос; в) детелината и клончето с елипсоидни листа характеризират Сабазий като бог на растителното царство. Извън тези групи остава изображението на глава на овен и змията, която тук се разглежда като символ на плодородието и загатва според автора за синкретизма между Сабазий и Тракийския конник.

На външната страна на ръката авторът търси същото композиционно групиране на изображенията, но го открива само в групата от изображения на животни — на жабата, костенурката, гущера и змията. Извън нея е оставен тирсът, който авторът свързва композиционно с растителните изображения на вътрешната страна на ръката, и везните, които биха могли да се свържат с атрибутите на Хермес (въпреки че преди това се посочва тяхната връзка с бога Мен). Авторът с пълно основание отбелязва, че бронзовата ръка от Градница е единствен по рода си паметник у нас. Той посочва сходствата и различията ѝ с ръката от Войсил (№ 18) и с бронзовото клонче от Видинско (неправилно отнесено от него към Долна Мизия),¹⁰ като е пропуснал ръцете от Тученица (тук № 2, 2 bis).

По отношение на интерпретацията на изображенията върху ръката от Градница могат да бъдат направени някои допълнения и възражения към казаното вече от Ат. Милчев. Трудно ми е да се съглася с твърдението, че змията е жертвено животно на Сабазий (с. 63) и загатва за синкретизма с Тракийския конник. Както се вижда от фигуралните паметници, пък и от съобщенията в античната традиция¹¹ змията е неизменен спътник или даже възплъщение на Сабазий. Главата на овен в паметниците на Сабазий и нейното присъствие там може да се дължи и на връзката на бога с Хермес (вж. при № 17). Гущерът, жабата и костенурката правилно според мене не са свързани с тяхната апотропеична символика (с. 64), но въпроса за присъствието на техните изображения върху ръката авторът оставя открит. Смятам, че тези животни могат да бъдат интерпретирани във връзка с хтоничното и мантичното им значение, каквото имат и в архаичното семантично ниво на мита за Аполон, в което откриваме този бог, свързан и с овена.¹² Изображението на кръг с пресечени под остър ъгъл диаметри, което Ат. Милчев условно интерпретира като монета, е по-скоро жертвеният хляб — така се обяснява това изображение върху сабазиевите ръце от други местонахождения на основание на разказа у Демостен за Сабазиевите мистерии в Атина.¹³ Изображението, определено като „кесията на Меркурий“ (с. 52), е много неясно; то би могло да се интерпретира по-скоро като бръмбар, който се среща и върху други сабазиеви ръце. Така наречената „панта с резе“ може да бъде и някакъв култов предмет, може би музикален инструмент, ако се съди по мястото ѝ сред останалите изображения.

Във връзка с определения по-горе жертвен хляб според мене трябва да се тълкува и изображението под него, за което Ат. Милчев предполага, че е печат за сечение на монети или „някакъв музикален инструмент (систрон)“ (с. 52). Това е по-скоро някакъв съд, най-вероятно кратерът, така характерен за култовите паметници на Сабазий, който е свързан с ритуала на неговия култ (според същия разказ на Демостен). Изображението на клончето (дървото) с елипсовидни листа Ат. Милчев свързва със Сабазий като бог на ве-

¹⁰ Вж. И в. В е л к о в. Новооткрити старини. — ИАИ, 7, 1932/33, с. 405, обр. 158. На клончето са изобразени: бюст на Сабазий, змия, паун с разперена опашка, орел и борови шишарки. Авторът свързва това бронзово украшение с култа на Сабазий, като не поставя въпроса за присъствието на пауна, чужд на този култ. Впрочем в античността паунът е спътник на Хера (Юнона), а мнимата вечност на месото му го е направила символ при апотеоза на римските императрици. Този паметник е останал неизвестен на L. Z o t o v i ć. Les cultes orientaux sur la territoire de la Mésie supérieure (EPRO 7). Leiden, 1966, p. 104.

¹¹ Така у The o p h r. Char. XXVII.

¹² Вж. А. Ф. Л о с е в. Античная мифология в ее историческом развитии. М., 1957, с. 277.

¹³ Ch r. B l i n k e n b e r g. Op. cit., p. 107 сл., бел. 39.

гетативното царство и с неговия синкретизъм с Дионис (с. 67). Според мене клончето, изобразено върху сабазиевите ръце, трябва да се интерпретира по-скоро като символ на безсмъртието и да се свърже с мистериите;¹⁴ в същата връзка с култа трябва да се постави и изображението на клонче от Горна Мизия, което е един уникален паметник за култа на Сабазий.¹⁵ Везните определено би трябвало да се свържат с култа на Мен.

Въз основа на тези наблюдения би могло да се направи следното ново обобщение върху изображенията на ръката от Градница и тяхната символика: Ръката е свързана с култа на Сабазий, синкретизиран чрез изображенията на орела и мълнията със Зевс. Изображенията върху външната страна на ръката допълват картината на сложния синкретизъм в сабазиевия култ, претопил в единна сплав култовете на Мен (везната), Дионис (тирса), и свидетелствуват за неговия мистерийно-профетичен характер (жабата, костенурката и змията). Върху вътрешната страна на ръката са изобразени предметите, свързани с култовия ритуал и мистериите — главата на овена (жертвено животно?), жертвеният хляб, кратерът; пак тук е и главата на змията, насочена към клончето на безсмъртието, която символизира присъствието на самия бог. Кадуцейта на Хермес Психопомп и клончето на безсмъртието, ограждащи горните символи, предават образно голямата религиозна идея на тракийския орфизъм за обезсмъртяването и нейната интерпретация в сложния синкретизъм през Ранната империя.

В този ред на мисли ръката символизира същността на култа и неговите ритуали. Тя е изработена така, че да може да бъде наблюдавана от всички страни, и в този смисъл нейното предназначение най-вероятно е било да краси края на жречески жезъл, замествайки по този начин култовата статуя на бога.

Многобройните символични изображения върху ръката от Градница я отделят определено според мене от тракийските религиозни паметници; те са по-скоро подчинени на едно религиозно мислене, възпитано или повлияно в ориенталски дух. В този ред на мисли би трябвало да се търси времето, към което трябва или би могла да се отнесе изработката на ръката. Като се имат пред вид и съображения от историческо естество по отношение на Август Траяна и нейната територия (където е намерена ръката), тя би могла да се датира в периода между средата на II и средата на III в. от н. е.

8. С е р д и к а (София)

IGBulg IV 1927; Б. Гер о в. Проучвания върху западнотракийските земи, III. — Год. Соф. Унив., Фак. зап. фил., LXII, 1968, с. 233, № 77.

Варовиков алтар, повреден горе и долу, 0,60 × 0,60 × 0,57 м.

В Софийския археологически музей.

[Ἀγαθῆ τύχη?]

[Κυρίῳ Σαβαζίῳ]

Ἄθυλαρηνα

Ἄυρ(ήλοις) Δίξας Λουκίου

ἱερεὺς ἀνέστησεν

ἐκξ (sic) εὐχῆς τὸν ναόν.

След 212 г.

9. с. Б у х о в о (територията на Сердика)

IGBulg IV 1985; Б. Гер о в. Цит. съч., с. 235, № 105.

¹⁴ Н. Seyerig. Quatre cultes thasiens. — BCH, 51, 1927, p. 207.

¹⁵ Вж. описанието по-горе, бел. 10.

Варовиков алтар, счупен на две части, 1,00×0,57×0,54 м. В Софийския археологически музей.

Ἀγαθῆι τύχηι.
Ἐπηκόφ θεῶ
Σεβαζίω μητρι-
κῶ Ἀὑρ(ῆλιος) Ἀστικὸς
Φειλίου βοηθὸς
κορνικουλαρις
εὐξάμενος ἄνεστησ[εν]
εὐτυχῶς.
От началото на II в.

10. с. М р а м о р (територията на Сердика)
IGBulg IV 2015; Б. Гер о в. Цит. съч., с. 227, № 28.

Варовиков алтар, счупен горе и долу, вграден в къща, 0,93×0,52×0,42 м. В Софийския археологически музей.

Отпред:
Διὶ Σεραζίωι ὁ ἱερε[ὺς...?]
Μοκας Διζου ΤΩΝΕΚ...
κατεσκεύασεν καὶ ΔΟ...
ΜΑΙ ΩΝΙΩΙΛΑ...
vacat
...(.).αλος ἐποίηι.
На дясната страна на алтаря:
[Μ]ο[υ]καλας Οιμηδου
folium IVIEIC folium
... Ταρσας Ῥοιμου
... κενθος Μοκα
От II в.

11. с. М а с л о в о (територията на Сердика)
GIBulg IV 2023; Б. Гер о в. Цит. съч., с. 227, № 27.

Варовикова база за колона, 1,13 × 0,57 × 0,57 м. В Софийския археологически музей.

Σεβαζίω ἐπηκόφ
Π(όπλιος) Αἰλ(ιος) Ἰουλιανὸς
στρατευσάμενος ἐν
πρετωρίῳ θεοῦ Μ(άρκου) Ἀὑρ(ηλίου)
Ἄντωνίνου Σευήρου
ἐκ τῶν εἰδίων κατε-
σκεύασεν τὸ ἔργον ὑ-
πὲρ ἑαυτοῦ καὶ τῶν ἁ-
δελφῶν Αἰ(λίων) Μάρκου
καὶ Ἡρακλίδου.
Скоро след 212 г.

12. с. Д р а г о м а н (територията на Сердика)
IGBulg IV 2034; Б. Гер о в. Цит. съч., с. 226, № 16.

Варовиков алтар, отчупен вдясно, 0,75 × 0,49 × 0,57 м. В Софийския археологически музей.

Ἀγαθῆι τύχηι.]

Αὐρ[ήλιος) Μεστριαν[ός]
στρατ(ιώτης) λεγ(ιῶνος) β' Πα[ρθ(ικῆς)]
κυρίῳ Σαβαζίῳ ἐ[κ]
προνοίας εὐχαρισ[τή]-
ριον ἔστησε.

От първите десетилетия на III в.

Според Б. Геров Αὐρ. Μετριανός е романизирано тракийско име.

12. а. Т у р е с (Пирот)

Б. Г е р о в. Цит. съч., с. 188, 224 и бел. 5;

IGBulg IV 1924.

Ἄγαθῆ [τύ]χ[η].

Θεῶ ἐπηκόῳ ὑψίστῳ

εὐχῆν ἀνέστεσαν

τὸ κοινὸν ἐκ τῶν ἰ-

δίων διὰ ἱερέως

Ἑρμογένους καὶ προ-

στάτου Αὐγουστιανοῦ

Ἀχιλλεύς, Αὐρηῆλις, Δίος(ς), Ἀλέ-

ξανδρος, Μόκας, Μο[κι]ανος,

Δομητίς, Σοφεῖνος, Παυ-

λεῖνος, Πύρος, Ἀπολινά-

ρις, Μοκιανος, [Σ?]ῆλυς,

καὶ Ἀλέξανδρος Ἀσκ-

ληπιάδου Θια... Σεβαξι-

ανός θε... τουτας... .

От времето на Северите, преди 211 г.

Тук се възприема мнението на Д. Дечев и Б. Геров, които в ред 14—15 приемат името Σεβαζιανός като теофорично мъжко име, а не като „Сабазиев“ тиаз.

13. П а у т а л и я (Кюстендил)

IGBulg IV 2076.

Сиенитен алтар с акротери 0,80 × 0,50 × 0,50 м. На Хисарлъка в Кюстендил.

Ἄγαθῆ τύχη.

Διὶ Σεβαζίῳ

Χρῆστος Ζώϊλου.

14. П а у т а л и я

IGBulg IV 2103.

Мраморен алтар, много повреден, 0,88 × 0,375 м. Загубен.

Ἄγαθῆ τύχη.

/Διὶ Σεβαζίῳ

IN...Σ...BE

. ΚΤΑΛΙΝ

... ΤΥΟΕΠΙ

... ΝΕΟΣ

... ΕΟΣ

5—7 р. — В. Бешевлиев. Епиграфски приноси. С., 1952, с. 64, № 107, чете: [Κο]τυ(ς) Επ(τ)[αζε]νεος, но се съмнява.

15. с. Т а в а л и ч е в о (територията на¹Пауталиа)

IGBulg IV 2196.

Алтар, 0,80 × 0,60 × 0,40 м. Загубен.

Κυρίῳ Σεβαζ[ίῳ]

ἐπὶ κ[ό]φ Μάρκ[ο]ς

Μου [κα?]κερζ[ου]?

[κ]αὶ ... ΟΥ...

- Ε< > ΘΙ καὶ Μ[άρ]-

κο(ς)? Βελίου [εὐξά]-

[μ]ενοι τὸ [ν βωμὸν]

[ἀνέθηκαν].

16. Спорте ла (гр. Рила, територията на Пауталия)

IGBulg IV 2233.

Сиенитна плоча, счупена на две части; лявата е загубена, дясната е в гр. Рила (тук в разредка).

Ἀγαθῆι τύχηι.

Κυρίῳ Σεβαζίῳ κληρονόμοι Πιεσεισίου Ἰαίσου-
μῶος καὶ ἀδελφῶν αὐτοῦ Σπορτηληνοὶ ἐποίη-
σαν ἐκ τῶν ἐκείνου δι' ἐπιμελητῶν Βειθυοῦ
Μουκατραλεος καὶ Λούππου Πι[εϊσ]εῖσου καὶ Μάρ-
κου καὶ Λουκίου.

17. Филипопол (Пловдив) (обр. 3)

D. Tsontchev. Un monument de syncrétisme religieux en Thrace. —
RA XLIV, 1954, p. 15—20.

Мраморна плочка, почти правоъгълна, счупена на две части, шир. долу 0,23 м, горе 0,22 м, вис. 0,37 м, деб. 0,03 м. В Пловдивския археологически музей.

Плочката е оградена с рамка, която горе имитира фронтон с акротери. В така оформения наискос изображенията са развити в две хоризонтални полета, които не са отделени едно от друго.

В горното по-голямо поле централна е фигурата на Сабазий в неговия „фригийски“ според Айселе и Шефер аспект — с фригийска шапка и облекло, брадат, с дълга къдрава коса; позата му е близка до известните от релефите в Берлинския и Копенхагенския музеи и Ампуриада¹⁶ — с изнесен напред ляв крак, под който има изображение на глава на овен¹⁷. В лявата си ръка богът държи жезъл, завършващ с ръка в жеста на латинска благословия¹⁸, а във високо издигнатата дясна — неясен, закръглен отгоре предмет (според мене не може да бъде изображение на шишарка, каквато се вижда в споменатите по-горе релефи, ако се съди по останалите изображения около главата на бога, приемани и от Цончев, и от Пикар за шишарки. Впрочем паралелите

¹⁶ В релефа от Копенхаген (у M. Nilsson. Geschichte der griechischen Religion, II, München 1961, табл. 13,2) богът има същата поза, обаче главата на овена е под правия крак на бога, което не е естествено и се различава от изходния „анатолийски“ тип, определен от Ернст Вил. Позата на Сабазий в Берлинския релеф (M. Nilsson. Op. cit., p. 659, фиг. 4) и в релефа от Ампуриада (P. Paris. AA, 1912, с. 454) е огледално противоположна.

¹⁷ Главата на овена е забелязана от Ch. Picard, Sabazios dieu thrako-phrygien: expension et aspects nouveaux de son culte. — RA, 1961, II, p. 140. Според Д. Цончев това е охлюв.

¹⁸ Това правилно е забелязал Ch. Picard. Op. cit., p. 146. Според Д. Цончев Сабазий държи шишарка.

със споменатите по-горе метални релефи, гъмжащи от символи на предмети и животни, свършват дотук. В плочката от Филипополис Сабазий е заобиколен от сонм богове и полубогове, чиито изображения са разположени в два вертикални реда).

Обр. 3. Мраморен релеф от Филипопол (кат. № 17)

Вдясно от бога (от горе на долу) се виждат бюстовете на Луна, Пан, Хермес-Меркурий; левият ред е образуван от бюстовете на Сол, Фортуна-Тюхе и Дафне в момент на метаморфоза. Тук Фортуна се явява за пръв път изобразена в сабазиев паметник и може да се свърже с Хермес, както в някои епиграфски паметници от Запада на Империята и в помпейански фрески над входните врати.¹⁹ Изображението на Фортуна с Хермес, както и архитекто-

¹⁹ R. Peter. Roscher Lex., II, s. v. Fortuna kol. 1536; Dj. Mano-Zissi. Les trouvailles de Tekija. Musée national — Beograd. — Antiquité, II, Beograd, 1957, p. 103, № 37, tabl. XXVI. Вж. посвещението Iovi Sabazo optimo et Fortune sanctae, Dessau. ILS, 9277.

никата на плочката ми дават основание да допусна в замисъла на скулптора една реминисценция на дунавско-рейнските релефи на Митра, които в литературата²⁰ се свързват с *porte sacrée*; последната се приписва на ориенталското влияние и е присъща на мистериините култове на Кибела, Дионис и Орфей.²¹ Напоследък се посочва, че тя не е чужда и на тематичния репертоар на изкуството в Тракия.²² Освен бюстовете на Сол и Луна, които според мене трябва да се отдадат на отбелязаното вече стилно влияние, особен интерес представлява присъствието на двоицата Пан и Дафне. То говори за функционалната връзка на Сабазий с Дионис и Аполон, отбелязана от античната традиция.²³ И ако в Никополис тракийската същност на бога е белязана с епитета Арсиленос, то тук тя се долавя именно чрез Дафне. Изображенията на Дафне от тракийските земи са твърде малко: те я представят винаги в човешки образ, в момент на метаморфоза, както на разглеждания релеф (при този тип изображения присъствието на Аполон не е необходимо²⁴), и произхождат с изключение на един²⁵ от Филипопол и от тракийското светилище при с. Крън (територията на Августа Траяна). Светилището е на тракийския Аполон Ζερδηνος, където ред посвещения са свързани с изображения на Тракийския конник.²⁶

Тук аз съм склонна да видя едно ново потвърждение на изказаната от мен хипотеза за хенотеистичното божество на траките със соларни и хтонични функции, отъждествявано с Аполон и достойно за епитета Хюпсистос.²⁷ На филипополския релеф този тракийски бог се крие под фригийския образ на Сабазий и се възприема чрез свитата му като космократор — покровител на животинския и растителния свят, разпоредител със съдбата на хората — приживе и в отвъдния свят.

Предлаганата тук интерпретация се потвърждава и от сцената в долното поле на релефа. Централен образ тук е конник в галоп надясно, с фригийска шапка и дълга коса, облечен в традиционния за Хероса костюм. Във високо вдигнатата дясна ръка той държи неясен предмет (чаша?, според Цончев ръката е с благославящия жест, но и тук, макар и по-неясно, отколкото при ръката на Сабазий в горния релеф, се вижда доста ясно дъгата, образувана от палеца и малкия пръст на ръка, държаща кръгъл предмет). От двете страни на конника са изобразени отново бюстовете на Сол и Луна (бюстът отляво не е посочен от Цончев), които се откриват твърде рядко в оброчните плочки на Тракийския конник.²⁸ Конят е с юзда и с характерния за релефите на Хероса ширншоф. Под коня се вижда куче, което преследва глиган, изобразен доста несръчно. Пред конника има две женски фигури. Тук виждаме в същност един

²⁰ E. Will. *Le relief culturel greco-tomain*. Paris, 1955, p. 133.

²¹ *Ibidem*, p. 423.

²² Последно у К. К о л е в. *Scenes thraces sur l'amphore-ryton du tresor d'or de Panagurište*. — *Pulpudeva* I, 1976, p. 186.

²³ A. I. Polyhistor. *J. Macrob. Sat.*, I, 18,11 (Willis): *item in Thracia eundem haberi solem atque Liberum accipimus, quem illi Sabazium nuncipantes magna religione celebrant, ut Alexander scribit*.

²⁴ V. Müller. *Die Typen der Daphnedarstellungen*. — *RM*, 44, 1929, p. 66.

²⁵ От Рахово, Русенско — вж. И в. В е л к о в. *Антични паметници из България*. — ГНМ, 1920—1922, с. 143 сл., № 1.

²⁶ Г. Кацаров. *Антични паметници из България*. — ИАИ, II, 1923—1924, с. 79, а, б, в; Г. Табакова. *Светилището на Аполон Зерденски при с. Крън, Старозагорско*. — ИАИ, XXII, 1959, с. 104, № 54.

²⁷ M. Тацева-Нитова. *Untersuchungen zur Geschichte der antiken Religionen*. II. — In: *Pulpudeva*, I. S., 1976, p. 239 сл.

²⁸ G. Kazarov. *Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes*. Budapest, 1938, № 548, обр. 274—281; № 953, обр. 461.

типичен Тракийски конник в сцена „В“ по Кацаров, която според него има религиозно значение на преследване и унищожение на злото от бога.²⁹ Понякога до коня женска фигура е облечена с дълга дреха и воал, в лявата си ръка държи неясен предмет с дълга дръжка (факла?, който не е посочен от Цончев). Тези подробности на изображението говорят, че тук е изобразена богиня³⁰, а не адорантка. Според С. Рейнак³¹ богините-юнони, с които Ж. Сьор сравнява тази женска фигура в паметниците на Тракийския конник, си приличат по изображение с фригийската Метер Хипта, която се свързва със Сабазий в Лидия и в един орфически химн. Другата фигура е в по-плосък релеф, предадена доста схематично до кръста, с високо изправени ръце — поза, необичайна за женските фигури от релефите на Тракийския конник. От тракийските земи са известни релефи на анонимна богиня с вдигнати, но свити в лактите ръце, която е наричана „прогонваща злото“³². Под двете женски фигури е изобразен бик с подвити под корпуса крака. На хълбока му има неясно изображение, което Цончев определя като куче, но то по-скоро прилича на птица. Доколкото ми е известно, до днес е известен само един релеф на Тракийския конник, където бикът в сцената не е изобразен като преследвано животно, а между краката на коня — в ход надясно, с извърната глава във фас.³³ Поради неясността на изображенията е много трудно да се правят даже предположения за групата от двете женски фигури и бика, които биха могли да бъдат свързани с култа на Атис и Кибела.

И така на релефа от Филипополис Сабазий трябва да се разглежда според мене като тракийски бог-космократор, лишен от белезите на малоазийската теокразия. Замисълът на художника следва съвременната му стилистична схема на рейнско-дунавските релефи на Митра (където в полето под Митра са изобразени религиозно-митологични сюжети), но отразява тракийското религиозно мислене — в долното поле е изобразен същият бог в култоворитуална или мистериозна сцена.

18. с. В о й с и л (територията на Филипополис) (обр. 4, 4 а, 4 б)

Д. Ц о н ч е в. Археологически паметници по южните склонове на Панагюрска Средна гора. С., 1963, с. 58.

Бронзова дясна ръка, дълж. 0,112 м. В Пловдивския археологически музей.

Ръката е в жеста на латинска благословия. На ръката са изобразени жаба, костенурка и к р о к о д и л (обр. 5). Тук, както и на релефа от Филипополис, липсва характерното за сабазиите изображение на змията.³⁴ Присъствието на крокодила е, поне доколкото ми е известно, уникално явление сред изображенията на сабазиите паметници и е трудно обяснимо. От друга страна, самото изображение е доста схематично — предните крайници са груби и в нехарактерно за животно положение, което дава основание да се мисли, че скулпторът едва ли е виждал крокодил. Той е искал да изобрази по-скоро гущер. Това, както и липсата на едва ли не задължител-

²⁹ G. Kazarov. Op. cit. p. 8; F. Benoit. L'heroïsation équestre. — Annales de la Faculté des Lettres. Aix-en-Provence. N. S., № 7, p. 560, сл.

³⁰ G. Seure. Étude sur quelques types curieux du cavalier Thrace. — Revue des études anc., XIV, 1912, p. 8 сл.

³¹ S. Reinach у F. Benoit. Op. cit., p. 66.

³² Я. Младенова. Новопостъпили оброчни паметници в Археологическия музей в София. — Археология, V, 1963, 4, с. 28 и сл.

³³ G. Kazakov. Op. cit., No 954, обр. 462.

³⁴ Змията липсва и в сребърните плочки от Виши, вж. у Eisele, Roscher-Lex, IV, kol. 242.

ните за този род паметници изображения на шишарката и змията, ме кара да предполагам, че ръката от Войсил надали е свързана с култовия ритуал, а е по-скоро оброчен дар на слабо посветено в сабазиевия култ лице.

Обр. 4. Бронзова ръка на Сабазий от Войсил (кат. № 18)

19. с. Я в о р о в о, Старозагорско (територията на Августа Траяна) Хр. Б у ю к л и е в. Нов паметник за култа на Сабазий в Тракия. — Археология VII, 1965, 2, с. 50—51, обр. 1; G. M i h a i l o v. Epigraphica (Rivista italiana di epigrafia), XXXVII, 1—2, 1975, p. 50—51, 53—54.

Мраморна плоча, 0,45 × 0,94 × 0,34 м. В ОИМ в Стара Загора.

[Τ]ο ἸΕ Δι Σαβαζίῳ θεῷ προγονικῷ
 Τίτος Φλαυίος Σκελῶν υἱὸς Κυρεΐνα Δι-
 νις ἱερεὺς ἀπὸ προγόνων διὰ βίου καὶ
 ἀρχιερεὺς τοῦ κοινοῦ τῆς ἐπαρχείας
 τὸν βωμὸν ἐκ τῶν ἰδίων κατεσκεύασεν.

Хр. Буюклиев датира надписа към времето на Флавиите, като се основа на римското име на посветителя, както и на стриктното означаване на трибата Квирина при Веспасиан. Според тази датировка надписът е най-ранно датираният паметник за култа на Сабазий в тракийските земи. Г. Михайлов отнася посвещаването на паметника най-рано при управлението на имп. Хадриан, т. е. поне половин век по-късно. Неговият особено силен аргумент за това датиране е развитието на градския живот в Августа Траяна, с който е свързана и кариерата на посветителя, именно през това време.

Според мене би трябвало да се имат пред вид и някои други съображения, които, разглеждайки паметника в непосредствената му връзка с останалото епиграфско наследство от Августа Траяна, могат да бъдат основа за едно по-сигурно датиране. В това отношение са полезни надписите от територията на града, посветени на неизвестно досега локално тракийско божество

((Δριγῶσι))³⁵, които са изписани на колонки — явление, характерно за тракийските посветителни надписи, предшествуващи появата на оброчната плочка с Тракийския конник за локалните тракийски божества. Имената на посветителите дават достатъчно основание на Г. Михайлов³⁶ да ги отнесе към следващите поколения в рода на жреца Динис, в който род Σκελῆς е

Обр. 5. Детайл от изображенията върху ръката от Войсил — изображението на крокодила

получил според него римско гражданско право. Ако се приеме родството между посветителите на тези паметници Φλ(άουιος) Δινῆς Λουγγεῖνου и Τ(ίτος) Φλ(άουιος) Νέλωρ Δινεός, както и предложената от Г. Михайлов филиация Σκελῆς — Δινῆς — χ? — Λουγγεῖνος — Δινῆς — Νέλωρ то веднага се вижда, че

³⁵ Д. Николов. Новооткрити посветителни паметници от Стара Загора. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 136 и сл., № 1, 2 и обр. 1, 2.

³⁶ G. Mihailov. Epigraphica. — Rivista italiana di epigrafia, XXXVII, 1975, 1—2, p. 53—54.

между жреца Динис и посветителя Непот има поне 80 години разлика във времето, която не може да се вмести между Хадрияновата епоха и времето, когато са посветени другите надписи (втората половина на II в. най-рано) според същия автор.

На второ място, трябва да се има пред вид, че от Августа Траяна произхожда един от най-ранно датирания релефи на Тракийския конник от вътрешна Тракия (IGBulg III, 2, 1599 bis), който се датира към средата или втората половина на II в. от н. е., а към третата четвърт на същия век най-рано е функционирало ателие за релефи на Конника в Циле.³⁷ Така че ако посветителите на тези два надписа, принадлежали към знатния тракийски род на жреца Динис, не са посветили релефи с Тракийския конник на своето божество, то това се дължи най-вероятно на факта, че тези релефи не са били обичайни още; че посвещенията са направени около или даже преди средата на II в. от н. е. Ако това е така, то и посвещението на жреца Динис естествено се разполага в последната четвърт на I в. от н. е., във времето на Флавиите, при които и неговият баща Σκελῆς е получил римско гражданско право.

20. К а р а н о в о (територията на Августа Траяна)
IGBulg III, 2, 1588 = 677.

Два мраморни фрагмента от плоча:

а) 0,45 × 0,70 × 0,26 м,

б) 0,40 × 0,65 × 0,28 м.

В Софийския археологически музей.

Ἐπιθετικὸν τύχη[ι].

Ἐπὶ αὐτοκράτορος Ἀ(ουκίου) Σεπτιμίου Σευήρου [σεβαστοῦ καὶ Μ. Αὔρ.

Ἄντο]νίνου καίσαρος ὑπάτων Διὶ Σεβασίῳ Ἄρσε[λήνω τὸν ναὸν]

κατασκευασθέντα ἐπὶ βασιλέως Θρ[ακῶν... καὶ ὁ]-

πὸ τοῦ μακροῦ χρόνου διαφθαρέντα[α.....].

.....Τ.....Ε.....

От началото на 202 г., когато Септимий Север и Каракала са посетили Августа Траяна според Г. Михайлов.

За четенето на 3 ред: М и х а й л о в. Цит. съч., с. 257 I: βασιλεὺς incertus. Тук вероятно базилевс означава върховният жрец (на Сабазий?) в града, който е бил епонимен магистрат.³⁸

20. а. Ю ж н а Т р а к и я, неизвестно местонахождение

И в. В е л к о в. Новооткрити старини. — ИАИ, VII, 1932/33, с. 414, обр. 171.

Бронзова плочка, 0,135 × 0,10 × 0,04 м. В Софийския археологически музей.

Плочката е с форма на едикула. Във фронтоната е изобразена глава с личиста корона (Хелиос?); в средата на едикулата е представен Зевс на трон, с праметната през рамо мантия, в лявата ръка държи жезъл, а върху дясната, протегнатата напред, е кацнал орел с разперени криле. Под същата ръка се вижда малка фигура, която държи в ръка патера или друг неясен предмет. Според М. Макреа³⁹ това изображение не е чуждо на Сабазиевия култ и има

³⁷ М. О п е р м а н. Паметниците и култът на Тракийския херос в България (автореферат на дисертация). С., 1970.

³⁸ L. R o b e r t. Hellenica, II, 1946, p. 51; J. et L. R o b e r t. Bull. épigraphique, 1962, № 185.

³⁹ М. М а с р е а. Le culte de Sabazios en Dacie. — Dacia, N. S., III, 1959, p. 336.

поразяваща прилика с публикуваната от него бронзова плочка от Тибискум. Струва ми се, че посочените от автора паралели и основания не са достатъчни, за да се възприеме разпространеното в Тракия върху паметници и монети (сечени още от Александър Велики⁴⁰) изображение на Зевс аетофорос за образа на Зевс Сабазий.

20. б. Неизвестно местонахождение — Западна Мала Азия (?). Купен в Цариград (обр. 6).

А. В. Соок. *Zeus*. II. London, 1925, с. 282 сл., бел. 2, табл. XIX.

Каменен релеф, 0,36 × 0,34 × 0,06 м. В Британския музей.

Εὐτυχος Δι(ι) Σαβαζειῶ
κατ' ὄντρον χαριστήριον.

Обр. 6. Каменен релеф на Сабазий от Британския музей
(кат. № 20 б)

Най-рано от I в. пр. н. е. (по палеографски особености). Изобразен е Зевс Сабазий брадат, яздец кон надясно към безлистно дърво. Облечен е в късоръкавен хитон, с развяваща се зад гърба му мантия и диадема на главата.

⁴⁰ А. В. Соок. *Op. cit.*, p. 670—671, fig. 704—707; *IGBulg*, IV, 1470.

В дясната си ръка държи гръмотевица, а в лявата — две копия. На дървото са изобразени виеща се по него змия и орел. Пред дървото има горящ алтар, а край него — кратер. Според Кук необикновеното тук е, че Сабазий е представен яздещ, в което той вижда тракийско влияние, имайки пред вид релефа на яздещия Дионис от Мелник. Тук тракийско влияние може да се види още и в двойното копие на Сабазий, което е характерно за древното тракийско въоръжение на Бендида.⁴¹

* * *

И така от двете тракийски провинции Долна Мизия и Тракия произхождат 20 сигурни свидетелства за разпространението на култа на Сабазий. 17 от тях са епиграфски — надписите са поставени главно върху алтари (№ 1, 4, 6, 8, 9, 10, 12, 13—15), бази (№ 3, 5, 11) и плочи (16, 19, 20) от варовик и мрамор. Останалите паметници са бронзови ръце (2, 2 bis, 7, 18) и мраморна вотивна плочка без посвещение (№ 17). По-голямата част от паметниците са намерени в Тракия (№ 7—20), като тук не се включват тези от територията на Никополис ад Иструм, която до времето на Северите е принадлежала към същата провинция. Паметниците са свързани при това не толкова с градските центрове, колкото с териториите на големите тракийски градове Никополис ад Иструм, Сердика, Филипопол, Августа Траяна. Именно там се е запазило в компактни маси тракийското население след активната урбанизация на провинцията при Антонините и трайното усядане на преселници от Ориента през същата епоха. Култът на Сабазий се е разпространявал главно сред тракийското население и това се доказва от достигналите до нас имена на посветителите; за половината от тях със сигурност може да се твърди, че са тракийски: Μουκαζενις Αυλουκενθου, Αὐρ. Διζας Λουκιου, Μοκας Διζου, Αὐρ. Μεστριανός, Μάρκος Μουκακερζου, Βειθυς Μουκατραλεος, Τίτος Φλάουιος Σκελου υἱός Κυρεΐνα Δινις.

За тракийския характер на култа, както и за разпространението му сред тракийското население говорят и епитетите на бога Αρσιληνῶ/Αρσεληνῶ⁴² от територията на Никополис ад Иструм (№ 3) и Августа Траяна (№ 20) и Αθυλαρηνῶ⁴³ от Сердика (№ 8). Локалните имена са типични за най-почитаните божества в Тракия през римската епоха — за Тракийския конник, Аполон и Асклепий, Хера и др.

За разпространението на култа сред траките говори и името на бога Σεβαζιος, което се среща в повечето от надписите (4, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 20). То е известно само от тракийските надписи, а в литературните извори — само в съобщението на Александър Полихистор у Макробий (Sat., I, 18, 11) за култа на Сабазий у траките. В останалите надписи се явява като Σαβάζιος (3, 8, 12, 16, 19), Sabazius (1) и Sabadios (5, 6), които са известни от целия ареал на разпространение на култа (вж. картата).

Почти всички надписи с изключение на № 1, 5, 6 са на гръцки език.

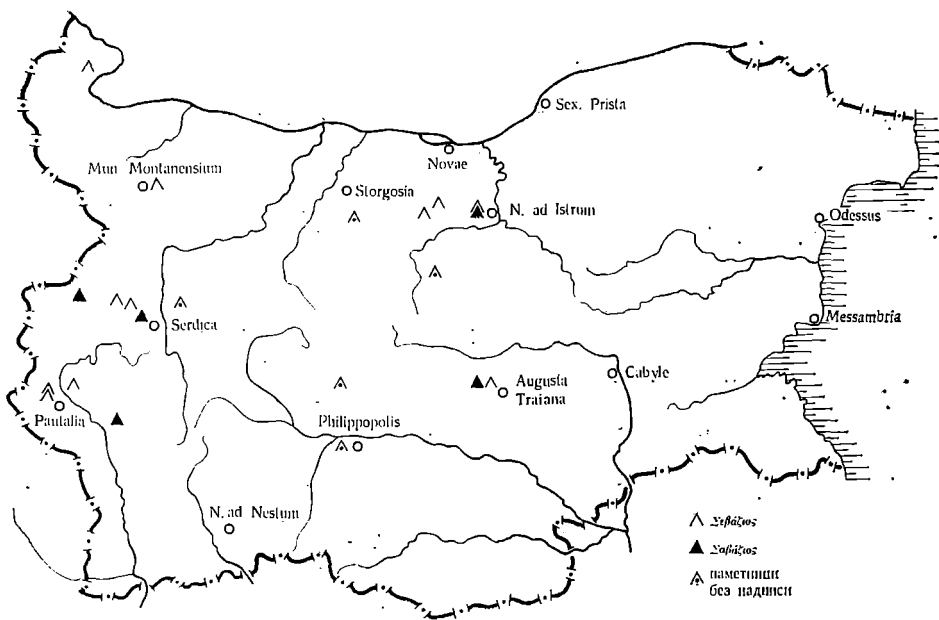
Хронологията на паметниците относя най-ранната проява на началото на разпространението на култа към втората половина на I в. от н. е. (№ 19);

⁴¹ D. P o p o v. Caractéristique et localisation du culte de Bendis. — Études balkaniques, № 2, 1976, p. 114 и сл.

⁴² Етнимон от име на местност според D. D e t s c h e v. Die thrakischen Spachreste. Wien, 1976², p. 27; V. I. G e o r g i e v. Op. cit., p. 21.

⁴³ Етнимон от име на местност според D. D e t s c h e v. Op. cit., p. 8; V. I. G e o r g i e v. Op. cit., p. 20.

към II в. най-общо се отнасят надписи № 6, 9, 10; най-масово надписите са посвещавани през епохата на Северите (№ 3, 4, 5, 8, 11, 12, 20). Това въпреки е явление, което се отбелязва и по отношение на посвещенията на други култове и може най-общо да се обясни с икономическия просперитет в тракийските земи през този период, както и с възприемането на обичая да се посвещават надписи от тракийското население. Датирането на бронзовите

Обр. 7. Карта на разпространението на култа на Сабазий в римските провинции Мизия и Тракия

ръце, свързани с култа на Сабазий, е много трудно; тук не може да помогне и изкуствоведческият анализ. В литературата този вид паметници най-общо се отнасят към I — II в., но в тракийските земи те би трябвало да се свържат с периода между средата на II и средата на III в. с оглед на датирането на останалите свидетелства за Сабазиевия култ. Релефът от Филипопол с оглед на изображението на Тракийския конник, както и с отбелязаните по-горе стилистични влияния би трябвало да се отнесе към първата половина на III в.

Макар и да съдържат най-често оскъдна информация, посвещенията на Сабазий от двете провинции могат да бъдат използвани за характеристика на култа в тракийските земи. Между надписите, които свидетелствуват за жреците на култа (№ 1, 8, 10, 19), особено важен е този на представителя на знатната тракийска аристокрация. Т. Флавий Динис — пожизнен жрец, каквито според надписа са били и неговите деди. В това отношение паметникът показва, че по отношение на клира култът на Сабазий в Тракия има като свой близък паралел култовата сабазиева организация в Пергам, където жреците са принадлежали също към аристокрацията (царски роднини) и са наследявали това достойнство.⁴⁴

⁴⁴ H. v. Prott. Dionysos Kathegemon. — AM, XXVII, 1902, p. 163.

Досега по археологически път у нас не са доказани култови сгради, които могат да се свържат със Сабазиевия култ. От надписите обаче се вижда, че във връзка с посещението на императорите Септимий Север и Каракала през февруари на 202 г.⁴⁵ е бил ремонтиран остарелият храм (?) в Август Траяна (№ 20); жрецът от Сердика (№ 8) съобщава, че издигнал храм на бога заради оброк; някаква култова сграда⁴⁶ е посветил на Сабазий след 217 г. един бивш преторианец за себе си и за братята си (№ 11). Посвещението от Драгоман (12) обаче е открито в светилище на Тракийския конник на върха „Св. Петър“⁴⁷, а в Спортела (№ 16) Сабазий е бил почитан наред (а може би и в синкретизъм) със Зевс пак в тракийско светилище.⁴⁸

В надписите от двете провинции липсват каквито и да било данни за култовите организации или за организирани мистерии на Сабазий, каквито са засвидетелствувани в Атина по епиграфски път за IV в. пр. н. е. Прави впечатление, че сред посветителите няма жени.

Повечето посвещения са заради оброк (№ 1, 4, 5, 6, 8), други — заради спасение (№ 3?, 4), а един от тях — *ἕκ προνοίας* — „по (божия) промисъл“ (№ 12). Би могло да се предполага, че многото посвещения от обикновени адепти на култа (само три са от жреци — № 8, 9, 19) говорят или за слабото разпространение на организирани форми на адорация (а оттам — и на мистериите), или за доброто материално състояние на посветителите.⁴⁹ Последното предположение се потвърждава от данните за социалното положение на посветителите — сред тях има един градски съветник (№ 4), един преторски писар (№ 9), един бивш преторианец, който е посветил култова сграда (№ 11), един първожрец на провинциалното събрание (№ 19) и един войник (№ 12).

В посвещенията на Сабазий от двете провинции почти изключително името на бога е предшествувано от епитетите *κύριος*, *θεός ἐπιήκοος* или (при синкретизъм) от имената на Зевс и Юпитер. В това отношение изключение прави само надписът от Маслово (№ 11), където епитетът е след божието име.

Епитетът *ἐπιήκοος* „вслушващ се“ (№ 3, 9, 11, 15) е много разпространен в тракийските надписи и се свързва главно с тракийския Херас, Аполон и Асклепий, най-често изобразени като конници. Среща се обаче и свързан с други божества — Хеката, Артемида, Кибела, Митра, Плутон, Хефес, Епона, Нимфите, Зевс и Хера, Хюпсисостос. Фактът, че между тези богове има и тракийски, и гръцки, противоречи на изказаните досега в литературата мнения по този въпрос, които го отдават на ориенталско религиозно влияние. Както аз вече се опитах да покажа напоследък, този епитет в неговата гръцка форма изразява по-скоро една доста древна тракийска традиция във възприемането на връзката между хората и боговете, която се дължи вероятно на близостта между древните тракийски и малоазийски религиозни представи.⁵⁰

⁴⁵ За това посещение на императора Септимий Север у G. Mihailov. *Septimius Severus in Moesia Inferior and Thrace*. — In: *Acta antiqua Philippopolitana, Studia hist. Sofia, 1963*, p. 113 сл.

⁴⁶ G. Mihailov. *IGBulg.*, IV, 2268, p. 256.

⁴⁷ Г. Кацаров. Принос към старата история на София. С., 1910.

⁴⁸ *IGBulg.*, IV, 2234; Б. Геров. Цит. съч., с. 305 и сл.

⁴⁹ Срв. М. Тачева-Хитова. Култът на Юпитер Долихен в Долна Мизия и Тракия. — ИИМ, Варна, X, 1974, с. 75, за долихеновите адоранти.

⁵⁰ O. Weingreich. *Θεοὶ ἐπιήκοοι*. AM, XXXVII, 1912, p. 40; M. Tatschev-Hitova. *Über die Götterepitheta in den griechischen Inschriften aus Moesia Inferior und Thracia (Untersuchungen... VII)*, *Bulg. Hist. Review*, 1978, 3, p. 52 sqq.

Епитетът κύριος „господар, владетел, повелител“ (№ 12, 15, 16) обикновено се отдава също на чужди религиозни влияния през елинистическата епоха. Както личи обаче от разпространението му в тракийските паметници и от някои други наблюдения, тази характеристика на боговете в тракийската религиозна система е много по-стара и се свързва с древните хенотеистични култове на тракийски върховни божества.⁵¹

Епитетът μέγιστος (μέγας) „най-велик“ (велик) (№ 4) е рядко срещан в Тракия. Според Г. Ил. Кацаров той е характерен за хтоничните божества. Епитетът πατρικός според Б. Геров свидетелствувал и за жени — адорантки на култа, но такива досега липсват в тракийските паметници.⁵²

От особена важност при Сабазий е епитетът му προϋονικός (№ 19), известен само от още два тракийски надписа за Зевс Збелсурд. Според Кацаров този епитет трябва да се свързва с епитетите на Аполон γενικός, γενιακός, ἀρχηγός τοῦ γένους, πατρικός, известни от посвещенията под релефи на Тракийския конник. Впрочем още Ж. Сьор посочва, че тези термини са равнозначни — употребявани в различни области на древна Тракия. Те показват връзката на поколенията с прадедите, обозначават Аполон като божествен прародител на траките.⁵³ Този епитет на Сабазий, употребен в паметника на потомствения тракийски аристократ и жрец на бога Динис, говори убедително, че и през първи век от н. е. Сабазий е носел и пазил характеристиката на изконните тракийски божества, почитани в паметниците през римската епоха като конници — Хероса, Аполон, Асклепий и др.

Впрочем не е само епитетът προϋονικός, който свързва Сабазий с конника Аполон. Общност в техните същностни характеристики се долавя и в характерния жест на дясната ръка, издигната за т. нар. латинска благословия (benedictio latina). Този жест, определян като „благославящ, обещаващ защита“, е особено явление в иконографията на паганизма. Един даже бегъл преглед на оброчните релефи на Конника с този жест показва,⁵⁴ че те са разпространени край Понтийското крайбрежие и южно от Стара планина до Пловдив. Доста от релефите са свързани с посвещение на Аполон. Аз вече посочих, че в очертанятия по-горе ареал може да се проследи съществуването на соларен култ поне до бронзовата епоха; през елинистическата епоха този култ вероятно се е почитал под гръцкото име на Аполон като официален култ на одриските царе и на последните тракийски династии Реметалк II и Реметалк III, получил и характеристиката Хюпсistos „всевишен“⁵⁵. Сред паметниците на Сабазий тази връзка бе доловена по-горе и в Пловдивския релеф (№ 17). В лидо-фригийските области на Мала Азия местният Аполон, който има също

⁵¹ М. Т а т с ч е в а - Н и т о в а. Untersuchungen, VII, p. 56.

⁵² Г. К а з а р о в. RE, XV, I, 1931, kol. 221 s. v. megas; RE, VI, A, kol. 477; Б. Геров в. Цит. съч., с. 190, който се основава на речта у Demosth. De cor., 25.

⁵³ G. Seure. Etude sur quelques types curieux du Cavalier thrace. — REA, XIV, 1912, pp 2—4, с. 50—52; BCH, XXXVI, 1912, p. 584, за Ἡρώς ἀρχηγέας от Селимбрия: ἀρχηγός τοῦ γένους е бил Сабазий и за кападокийския династически двор. Н. v. P g o t t, Op. cit., с. 161, и посвещение Sabazio paterno; L. Z o t o v i ć. Op. cit., p. 104, n. 50.

⁵⁴ Г. К а з а р о в. Die Denkmäler, № 986 и 987 от Варна, № 269 от Кранево, Варненско, № 389 от Изгрев, Варненско, № 391 от Гюлювца, Поморийско, № 416 от Девелт, Бургаско, № 946 от Избул, Новопазарско, № 620 от Люблен, Поповско, № 443 от Кълново, Преславско, № 499 и 500 от Карнобат, № 152 от Сливен, № 207, 213, 224 от Лозен, Хасковско, № 157 от Раздел, Елховско, № 141 от Пловдив, № 944 от Пазарджик, № 311 от Глава Панега, № 534 от Комарево, Плевенско.

⁵⁵ М а р г а р и т а Т а ч е в а - Х и т о в а. Паметниците — с посвещение на Хюпсistos от балканските земи (Проучвания . . . IV). — Год. Соф. унив., Ист. фак., т. 70, 1976 (под печат).

сабазиеви черти и иконография, както и Хелиос, също се идентифицира с Хюписистос.⁵⁶ С тракийския конник-Аполон близостта се набелязва и чрез тракийските етници Арсиленос и Атюпаренос, придадени към името на Сабазий, както и чрез липсата на женска паредра. Най-сетне връзката между Хелиос-Аполон и Сабазий се доказва и от посвещението от Никополис ад Иструм (№ 4) и от сведението на Александър Полихистор (у Макробий, Сатурналии, I, 18, 11), че у траките бил на почит Хелиос-Дионис, наричан от тях Сабазий. И ако в лидо-фригийските и тракийските паметници се открива аналогичен синкретизъм между Сабазий и Аполон,⁵⁷ това говори, че явлението би трябвало да е възникнало във времето преди тракийската диаспора. В полза на тези наблюдения е и разпространението на култа на Сабазий през римската епоха сред тракийското население на Долна Мизия и Тракия, установено по-горе.

* * *

В античното предание има много, макар кратки и често неясни податки за същността и родината на Сабазиевия култ. Те са разглеждани подробно в ред обобщителни трудове⁵⁸ и са разграничавани обикновено в две версии. Според едната Сабазий е чужд на гърците, фригийски бог. Така е според Аристофан и Страбон, така е прието и от църковните автори Климент Александрийски и Арнобий.⁵⁹ Другата версия, представена у Диодор, Плутарх, Йоан Лидийски и възприета от античните лексикографи, настоява, че „някаой“ или „мнозина“ наричат с името Сабазий бога Дионис.⁶⁰ Това съобщение е развито у схолиаста на Аристофан, Амфитеос, до отъждествяване на двата бога.⁶¹ В съвременната историография тези версии се противопоставят, като се дискутира или отхвърля понякога тъждеството. В същност според мене тези версии се допълват. Това става ясно от данните в схолията към „Оси“ на Аристофан и трактата на Макробий⁶² — за древните гърци Сабазий е чужд, фригийски бог, с чието име т р а к и т е наричат Дионис. Но този Дионис, когото според Александър Полихистор траките наричат и Аполон, не е гръцкият Дионис. Това се уточнява от Диодор. Според него това е орфическият Дионис, роден от Зевс и Персефона.⁶³ Теокразията на Дионис и Аполон (Хелиос) явно е много стара. Тя е отбелязана и в трагедиите на Софокъл и Еврипид, съдържащи много данни за съвременния им орфизъм.⁶⁴

⁵⁶ W. M. Ramsay. Artemis-Leto and Apollo-Lairbenos: — JHS, X, 1890, p. 219, и надписът от Badinlar [Ἀπόλλωνι Λαίρβην] ἠ τῷ Ὑψίστῳ.

⁵⁷ M. Tatscheva-Hitova. Dem Hypsistos geweihte Denkmäler in Thracien (Untersuchungen . . . III). — Thracia, IV, 1977, p. 299.

⁵⁸ Schaefer. RE, I A, 1920, kol. 1540; Eisele, Roscher-Lexikon IV, kol. 232.

⁵⁹ Aristoph. Av. 874—876 (Hall-Geldart): καὶ φρυγίῳ Σαβαζίῳ καὶ στρώφῳ μεγάλῃ μητρὶ θεῶν; Die Horen, fig. 566 (Nock I): Φρύγα, τὸν αὐλητῆρα, τὸν Σαβάζιον; Strab. 10, 3, 15: καὶ ὁ Σαβαζίος δὲ τῶν Φρυγιακῶν ἐστὶ καὶ τρόπον τιὰ τῆς Μητρὸς τὸ παιδίον παραδοῦς τὰ τῶν Διονύσων καὶ αὐτός; Clem. Alex. Coh. ad gent. II, 15; Arnob. V, 20.

⁶⁰ Diod. IV 4, 1: μυθολογοῦσι δὲ τινες καὶ ἕτερον Διόνυσον γεγενῆσθαι πολὺ τοῖς χρόνοις προτερόντα τούτου φασὶ γὰρ ἐκ Διὸς καὶ Φερσεφόνης Διόνυσον γενέσθαι τὸν ὑπὸ τινῶ Σαβάζιον ὀνομαζόμενον; Plut. qu. conviv. 4, 6, 2, p. 617 F: Σάβους καὶ νῦν ἐτι πολλοὶ Βάκχους καλοῦσι; Lydus de mens. 4, p. 111 (Wünsch).

⁶¹ Schol. Aristoph. Av. 875; φαίνεται γὰρ ἐξ ὧν εὐρίσκομεν συλλογιζόμενοι πολλαχόθεν ἐτι Διόνυσος καὶ Σαβάζιος εἰς ἐστὶ θεός.

⁶² Macrob. Sat. I, 18, 11; Schol. Aristoph. Vespr. 9: Σαβάζιον δὲ τὸν Διόνυσον οἱ Θράκες καλοῦσι καὶ Σαβούς τοὺς ἱεροὺς αὐτῶν.

⁶³ Diod. IV, 4, 1.

⁶⁴ Вж. разработката у Ф. А. Лосев. Цит. съч., с. 323 и сл.

Античното предание свързва тази теокразия с митологическия цар Орфей. Теокразията на Сабазий с Дионис се долавя и в нашите паметници. Тя бе отбелязана при ръката от Градница и в пловдивския релеф (№ 7, 17).

В ред паметници, разгледани вече тук, се откриват данни за синкретизма на Сабазий със Зевс (Юпитер) — на Зевс-Сабазий са посвещенията в № 4, 6, 10, 13, 14?, 19, 20, а на ръката от Градница е стояла Зевсовата птица, орелът (№ 7). За претопяването на функциите и характеристиките на двата бога свидетелствуват според мене най-ясно посвещенията на Зевс-Хюпсistos от Македония. В тях богът е представен като Сабазий в неговата „гръко-римска“ иконография,⁶⁵ която не е засвидетелствувана сред нашите паметници, посветени на Сабазий — в тях той е представен в т. нар. фригийски тип само в релефа от Пловдив, в горното поле, докато в долното поле, представящо според мене култово-религиозна сцена със същия бог, той е представен като конник. Това ме кара да предполагам, че и фригийската иконография, в която според Е. Вил е залегнал синкретизмът с малоазийския бог Мен,⁶⁶ е чужда на тракийската религиозна символика.

Връзката с Хермес, засвидетелствувана в латинските паметници от Долна Мизия (№ 5, 6), в ръката от Градница и в пловдивския релеф не носи бележите на синкретизъм, а отразява самостоятелната роля на Хермес в култа като психопомп.⁶⁷ В полза на това твърдение е и твърде интересното съобщение на Александър Полихистор у Диоген Лаертски, че Хермес води чистите души при Хюпсistos.⁶⁸

В нашите паметници за култа на Сабазий е засвидетелствувана връзката с Магна матер единствено в надпис от Никополис ад Иструм (№ 4), посветен от лице с източен произход. Тази връзка е особено характерна за сабазиевия култ в Лидия.

* * *

Несигурността по отношение на същността и родината на Сабазий в античната традиция, дала своето отражение и в модерната историография, трябва да се отдаде преди всичко на факта, че сведенията за този древен култ са сравнително твърде късни — най-ранните първични писмени извори са от IV в. пр. н. е. Те отразяват срещата на балканските гърци с един чужд за тях фригийски бог, с още по-чуждото име Сабазий. Но, както се вижда пак от техните сведения, траките използвали това име за своя бог — орфическия Дионис. Аз смятам, че използваните тук антични съобщения за култа, съпоставени с интерпретацията на епиграфските и култовите паметници за Сабазий, Хюпсistos и Аполон от балканските земи и Мала Азия, могат да бъдат основа и за една нова хипотетична ретроспекция към времето, за което не разполагаме със сигурни изворови данни. Според тази ретроспекция „фригийският“ според древните автори Сабазий е бил в същност развитият малоазийски вариант на стар източносредиземноморски култ, който се е развивал при различни исторически и етно-културни условия както на Балканите — в Македония, Тракия и Елада, така и в Мала Азия. Свързването на този хтоничен култ с неговата соларна характеристика е било предизвикано от последиствията на движенията на етническите масиви в тези земи и е било на-

⁶⁵ М. Тачева-Хитова. Паметниците с посвещение на Хюпсistos.

⁶⁶ E. Will. Op. cit., p. 133.

⁶⁷ Така е и у П. Горбанов. Цит. съч., с. 16 с лит.

⁶⁸ Diog. Laert. 8, 31.

почено към унифицирането на две различни религиозни системи, хтонична п соларна, за да се постигне обединяването на различни по етнически или социален състав групи. Тук се предполага целенасочена дейност, защото се има иред вид преданието за митологичния тракийски цар Орфей, но това унифициране на двете системи може да е и резултат от политическо обединяване. Тази промяна се е отразила в Делфи — в стария дионисов център се настанил чуждият мантически култ на Аполон, който в своето архаично семантично ниво е бил твърде близък до Дионис.

В Мала Азия този хтонично соларен култ бил подложен на мощното анатолийско влияние. Като обхващал местни сродни култове и ритуали, той бил дотолкова променен, че внесен отново в Елада през края на V в. пр. н. е., фригийският Сабазий бил почитан като чуждо, фригийско божество от съвременниците на Аристофан и Демостен; наред с него в Атина били организирани и дионисови и орфееви мистерии (според Теофраст).

В древна Македония хтоничният култ, а може би и орфическият — по-неже между Пангей и Олимп е митологическата сцена на преданието за Орфей, е бил твърде отрано свързан с македонския Зевс. Зевс Сабазий, почитан в двора на Филип II, се разпространил в Мала Азия и като династически култ сред елинистическите владетели. Със своите функции и власт над природата и хората този хенотеистичен култ отговарял най-добре на монотеистичните тенденции на елинизма, които дали своето отражение и в епитета Хюписстос, с който Сабазий бил надаряван.⁶⁹

Ако се гласува доверие на античното предание, разглежданото по-горе соларизиране на хтоничния средиземноморски култ трябва да е имало за свой център тракийската етно-културна общност. Хтонично-соларен е бил култът на т. нар. от преданието Дионис, ако се съди по характеристиката на неговите светилища⁷⁰, или по цитираното по-горе мнение на Диодор за орфическия характер на тракийския Дионис, когото наричали явно и Сабазий. Това предположение има за опора и многото запазени орфически традиции в култа — например липсата на жени-адорантки в надписите от римската епоха, доловената в паметниците от Филипопол и Градница тракийска религиозна концепция за безсмъртието.

През иконографския период на тракийската религия този хенотеистичен по своята същност бог е бил изобразяван и като конник. За това говорят не само релефът от Филипопол и особено релефът от Британския музей, който ми се струва, че би бил много полезен в изучаването на иконографията на тракийския конник; за това говорят и тракийските етноними на бога, Арсиленос и Атюпаренос, както и синкретизмът му с Аполон в оброчните плочки на конника с жеста на „латинска благословия“.

Посвещенията на Сабазий от римската епоха, които бяха разглеждани по-горе, се дължат според мене на малоазийското културно влияние тогава. Що се отнася до тракийските посветители, то те са чувствували близостта на този синкретичен малоазийски култ до своя и са го чествували в паметниците си, възприели чуждата тям иконография, като космократор — покровител на животинския и растителния свят, на хората — приживе и в пътя на душите им към безсмъртието.

⁶⁹ M. T a t s c h e v a - H i t o v a. Untersuchungen III., p. 299.

⁷⁰ Her VII, 111; Suet. Caes, 9, 45. (Ihm).

DER SABAZIOSKULT IN THRAKIEN. PROBLEME

(Untersuchungen zur Geschichte der antiken Religionen, IX)

Margarita Tatscheva-Fitova

Zusammenfassung

Die vorliegende Forschung besteht aus zwei Teilen. Im ersten Teil sind alle bisher bekannten Denkmäler gesammelt, indem die Publikationen der einzelnen Denkmäler, wie z. B. das Marmorrelief aus Philippopolis (Kat. n. 17), die Bronzehände aus Vojssil und Gradniza (Kat. n. 7), die Inschrift aus Augusta Traiana (Kat. n. 19) u. a. zum neusten analysiert sind.

Im zweiten Teil werden betrachtet: die Chronologie und die Verbreitung der Denkmäler in beiden römischen Provinzen Moesia Inferior und Thracia; die soziale und die ethnische Zugehörigkeit der Dedicanten; die Angaben für die Priester, die Tempel und die Heiligtümer des Gottes; die Sabaziosepitheta; das Synkretismus des Gottes mit Apollo, Dionysos, Zeus, wie auch seine Beziehung mit Hermes. Diese Analysen, wie auch die Nebeneinandersetzung der epigraphischen, literarischen und mythologischen Angaben sind eine Grundlage für eine, wenn auch hypotetische Restaurierung der Entwicklung des Kultes während der vorrömischen Zeit aufzustellen.

Die Meinungsverschiedenheiten über den Ursprung des Kultes in der Überlieferung stammen, meines Erachtens, in den wesentlichen Veränderungen eines alten chthonischen Kultes, der sich bei verschiedenen historischen Bedingungen in Thrakien, Makedonien, Hellas und Kleinasien entwickelt hat. Die Verbindung dieses Kultes mit seinem solaren Charakteristik ist, aller Wahrscheinlichkeit nach, von den endgültigen Resultaten der ethnischen Bewegung durch die Balkanhalbinsel hervorgerufen worden sein und nach einer Unifizierung von zwei Religionssystemen (solarische und chthonische) zielgerichtet. Die Überlieferung verbindet diese Umgestaltung mit dem mythologischen Thrakerkönig Orpheus.

Die in der Untersuchung vorgeschlagene (und schon längst ausgesprochene) Identifizierung Sabazios' mit einem henotheistischen, im Gestalt des thrakischen Reiters dargestellte Gott, lässt eine Reihe von den für die thrakische Sabaziosdenkmäler typische Erscheinungen zu erklären: die Geste „benedicto latina“, die ausschliesslich für die Kultbilder des Sabazios und des thrakischen Reiters zu beweisen ist; das Fehlen der Frauen als Adorantinnen in den Inschriften; die mit den Ortsnamen verbundenen Sabaziosepitheta Arsilenos und Athyparenos, die wie auch das Epitheton progonikos den Gott mit Apollon in Zusammenhang bringen. Die Sabazioswidmungen von der römischen Zeit sind mit dem kleinasiatischen Einfluss in Zusammenhang zu bringen; die Thraker haben die Verwandtschaft des Gottes gefühlt und seine synkretische Ikonographie als Kosmokrator, Beschützer und Herr über die Natur und das Schicksal der Menschen im Leben und nach dem Tode eingenommen.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
ТОМ 69 ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ 1975
ANNUAIRE DE L'UNIVERSITÉ DE SOFIA
TOME 69 FACULTÉ D'HISTOIRE 1975

ГАБРОВО И НЕГОВИЯТ ОКРЪГ
ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО
(VII — XIV В.)

АТАНАС МИЛЧЕВ

GABROVO UND SEIN KREIS WÄHREND DES
MITTELALTERS (VII—XIV JHD.)

ATHANAS MILČEV

Р е ц е н з е н т

ст. асист. *Стефка Ангелова*

Р е д а к т о р

проф. *Петър Тивчев*

УВОД

Тази студия е продължение на студията ми „Габрово и неговият окръг през праисторическата и античната епоха“. В нея се прави за първи път цялостно археологическо и историческо проучване на Габрово и неговия окръг през Средновековието (VII — XIV в.). Въз основа на проведените от мен археологически разкопки и дългогодишни проучвания на този интересен и богат на археологически паметници край ще направя опит да проследя културно-историческото му развитие през Средновековието.

Старите антични пътища на територията на окръга, които разгледах подробно в предишната си студия, продължават да се използват и през Средновековието, а редом с тях се създават и нови (вж. карта I).

Както е известно, повърхността на Габровски окръг е разнообразна. Територията му не е изолирана географска област. Пет прохода прорязват планинската верига на Стара планина: Русалийският (Марагидишки), Ясенският, Шипченският, Тревненският и Проходът на Републиката (бившият Хаинбоазки (вж. карта I). През тях в Средновековието са минавали пътища за Южна България, откъдето се е осъществявала връзка с Мала Азия, Средиземноморския басейн и др. Откритото и равно Севлиево поле и Дунавската равнина са били път за североизток и северозапад към Дунава.

Използуването на проходите през Средновековието е засвидетелствувано от наличните няколко стари пътища, следи от които са запазени и до днес. Така например от Търново към крепостта „Крън“ в южните склонове на Хемус е съществувал т. нар. „Верейски път“,¹ който вървял по вододела между Янтра и Дряновската (Тревненска) река.

От пътя Севлиево — Габрово се отделял клон на юг край крепостта Града при с. Трънето и през с. Врабците, през местностите Големия пролез, Осиновец, Николчева чешма, Каменливия лом и Корита, който през Ясенския (Химитлийски) проход е слизал на юг към Тракия (вж. карта I).

През Втората българска държава територията на днешния Габровски окръг е споделяла съдбините на близката столица Търново. В края на XIII и началото на XIV в. тя е граничела с Крънската хора с център при гр. Крън (днес с. Крън, Казанлъшко). Пътят е преминавал през Шипченския проход или през Верейския път, като по такъв начин градовете на Мизия се свързвали в търговско отношение с тези на юг от Стара планина в Тракия.²

Интересът към поселищната история и материалната култура и изкуството на територията на Габрово и Габровски окръг се породи у мен рано. Обаче

¹ П. Цончев. Из общественото и културното минало на Габрово. С., 1934, с. 263; К. Н. Пенчев. От Трявна до х. „Планинец“. — Турист, 1960, кн. 2. с. 23.

² Н. Ковачев. Местните названия в Габровско. С., 1965, с. 10—11.

едва в 1951 г. предприех тук първите археологически разкопки. Проучванията ми се задълбочиха през 1962 г., когато бяха предприети под мое научно ръководство системни археологически разкопки на важни крепости, като тези в местностите Пречиста при с. Градница, Витата стена при селата Здравковец и Яворец, Градът при с. Батошево, Стринава и Боруна при Дряновския манастир, Градището при Габрово, Долни ливади при Севлиево. Освен това обходих и имах възможност да локализирам почти всички селища, крепости и некрополи на територията на Габровски окръг, което ми даде възможност въз основа на материалите, които бляха намерени по повърхността и от направените сондажни разкопки на много места, да ги датирам и по такъв начин да съставя за пръв път подробна археологическа карта на цялата територия на окръга за средновековната епоха (VII—XIV в.).

От автора

I. РАННО СРЕДНОВЕКОВИЕ. ВКЛЮЧВАНЕ НА ТЕРИТОРИЯТА НА ГАБРОВСКИ ОКРЪГ В ГРАНИЦИТЕ НА СЛАВЯНОБЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА

1. Нашествие и заселване на славяните на Балканския полуостров през VI и първата половина на VII в.

Икономическата и социалната революция у славяните през V—VI в. довежда до възникването на военна демокрация в славянското общество. От сведенията, които ни дава Прокопий Кесарийски (VI в.), се вижда, че славяните и антите не се управлявали от един човек, а са живеели в народовластие.³ Продължителната борба на славяните срещу Византийската империя се е увенчала най-после с успех, като те се заселили върху обширни пространства на Балканския полуостров, които преди това били владение на Византия. За да се противопостави тя на нападенията на славяните, по Дунавския лимес били изградени мощни крепости, кастели и лагери, а също и три укрепителни линии във вътрешността на българските земи. Познаваме имената на възобновените или новопостроени крепости през първата половина на VI в. по Дунавското крайбрежие, по височините и проходите на Хемус (Стара планина), Средна гора, а също и по Родопите.

Прокопий Кесарийски съобщава, че били издигнати или поправени няколко отбранителни пунктове в Дакия, Епир, Тесалия и Македония.⁴

На територията на Габровски окръг са известни редица крепости от късната античност, които са били разрушени от славяните и аварите през VI в. и първата половина на VII в. и сега се намират в състояние на руини. Например за охрана на Русалийския (Марагидишкия) проход са били издигнати през късната античност крепостите при с. Батошево, Градница, Дебнево и вр. Голям Острец, а на билото на самия връх Мара Гидик е имало преградна крепостна стена. Шипченският проход е бил охраняван от късноантичните крепости в местностите Градището при Габрово и Витата стена при с. Здравковец. Тревненският проход е бил охраняван от късноантичните

³ Procopii Caesariensis De bello Gothico, III, 14 и 22; А. В. Мишулин и н. Древние славяны в отрывках писателей VII в. — ВДИ, 1941, кн. 1, с. 237.

⁴ Procop. De aedif., VI, 1—8; А. В. Мишулин. Цит. съч., с. 244.

крепости в местностите Боруна, Стринава при Дряновския манастир и Калето при Трявна (вж. карта I).

Тези крепостни строежи не били обаче в състояние да осигурят солидна отбрана на тези земи срещу нашествия от север. Славяните при нападенията си южно от Дунава се настанявали първоначално в разрушените или полу-разрушени крепости, които им служели като изходна точка за по-нататъшните им набези. Освен това местното население престанало да отбранява границите на империята и понякога посрещнало славяните като свои съюзници срещу общия им враг — Византия. Готският историк Йорданес (VI в.) ни съобщава, че имало ежедневен натиск от страна на анти и славини, както и на прабългари над Византия.⁵ През VI и първата половина на VII в. славяните станали вече основно население на Балканския полуостров. Този факт има голямо общоевропейско значение.

През VI и VII в. славяните се настанили и на територията на Габровски окръг като постоянни жители на този район. Така например при разкопки в местността Долни ливади при тухларната фабрика в Севлиево бяха открити славянски землянки с раннославянска керамика от VI — VII в. Това недвусмислено доказва заселването на славяните в този район още през един ранен период. Повече от тракийските селища и крепости, както и тези от римския и ранновизантийски период, които разгледахме по-горе, били заети от славяните. Сега, през Ранното средновековие, продължават да се използват и всички римски и ранновизантийски пътища, които са свързвали отделните крепости със старопланинските проходи в древността.

2. Включване на територията на Габровски окръг в пределите на славянобългарската държава

Образуването на славянобългарската държава през 681 г. създава решаващите обществено-политически, икономически и културни предпоставки за формирането на старобългарската култура и оттук и на българската славянска народност. На основата на раннославянската култура, в процес на взаимоотношения с местната тракийска, провинциално-римска и ранновизантийска култура и на дошлите по Долния Дунав през втората половина на VII в. прабългари се формирала и старобългарската култура. Тъй като в нея се запазва славянският бит и език, тя по своята основа и характер си остава славянска. Византийската империя е била принудена да признае „де факто“ новата славянобългарска държава със столица Плиска — първата славянска държава в Европа.

Територията на Габровски окръг се включва в границите на новообразуваната славянобългарска държава още през първите години след 681 г. Споменахме вече, че славяните се установяват на територията на окръга през VI и първата половина на VII в. и са спадали вероятно към по-голямото племнно обединение между Дунава и Стара планина, в което са влизали седем славянски племена. Образуваната славянобългарска държава, чиято южна граница в началото е била Стара планина, поверила на славяните, населяващи територията на Габровски окръг, да охраняват петте прохода: Русалийския, Ясеновския, Шипченския, Тревненския и Прохода на Републиката (бившият Хаинбоазки) срещу пристъпите на византийците от юг.

⁵ J o r d a n e s. Romaika, 388; Getica, 119 (по Извори за българската история. II. — В: Латински извори. I. С., 1958, с. 334 и 344).

По времето на Испериховия приемник хан Тервел (701—718) славяно-българската държава разширила своята територия на юг от Стара планина в Тракия и за около 4 десетилетия тя станала решителен фактор на Балканския полуостров, като била призната от всички нейни съседи.

През VIII в. — времето на междусобиците в България — на територията на Габровски окръг славянското население е укрепilo старопланинските проходи и въпреки честите нападения на византийския император Константин V Копроним (741—775) той не е могъл да премине от юг на север в тази част на Балкана.

Кардам (777—802) успява в кратък срок да сложи край на междусобнните борби сред прабългарската военно-племенна аристокрация и да заздрави вътрешното положение на държавата. Всички опити на Византия да нанесе съкрушителен удар върху България били безуспешни. За това спомогнали твърде много славянобългарските укрепления на проходите на Балкана.

През царуването на хан Крум (803—814) в резултат на победоносните войни срещу аварите и Византия границите на славянобългарската държава били значително разширени — на север от Дунава чак до Карпатите, а на юг в държавата била включена цяла Тракия, както и областите на югозапад. Така за дълго време била отстранена византийската опасност от юг.

По времето на византийския император Никифор I Геник над България надвиснала смъртна опасност. В 811 г. той успял да превземе Плиска, столицата на славянобългарската държава, като опожарил двореца на хана и заграбил съкровищата му. Хан Крум обаче организирал укрепяването на всички старопланински проходи, преди всичко в централната и източната част на Стара планина, където са били разположени византийските войски. Така в кратък срок били отново укрепени и подсилени с нови съоръжения и изброените по-горе пет планински прохода на територията на днешен Габровски окръг. Само така било възможно Хан Крум със своите славянобългарски войски да нанесе на 26 юли 811 г. съкрушителен удар на византийските войски в един старопланински проход, близо до Плиска, като при това били избити не само голяма част от обикновените войници, но и почти всички военачалници начело с император Никифор.

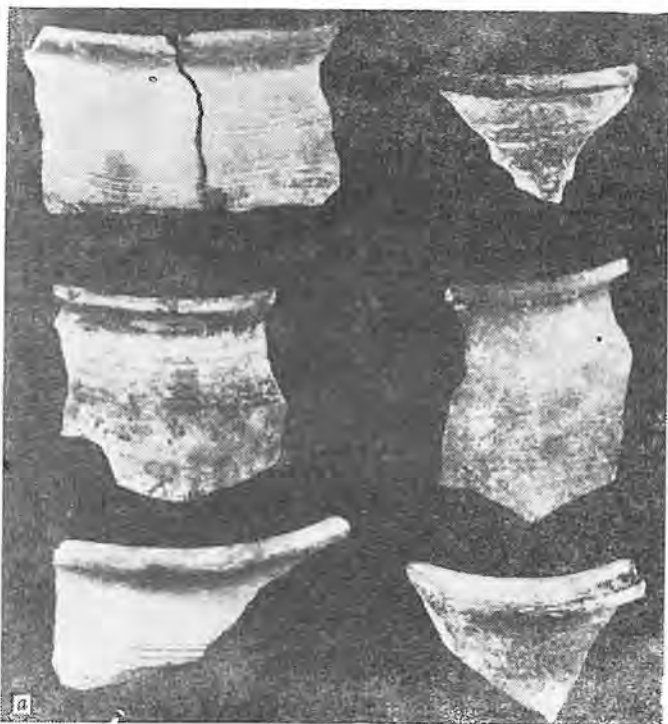
Значението на територията на днешен Габровски окръг през управлението на следващите български ханове, князе и царе, като Омуртаг, Маламир, Борис, Симеон и Петър и др., е било по-малко. Тази територия се намира в центъра на Стара планина и местните жители са охранявали важните старопланински проходи. Разбира се, след като границите на България се установяват далеч на юг от Балкана, то тук на територията на окръга, продължили да се поддържат крепостите. На тях им се възлагали охранителни функции като укрепления на юг от българските столици Плиска и Преслав.

3. Селища и крепости и намеренията в тях находки на територията на Габровски окръг през Ранното средновековие

През този период продължават да съществуват някои от крепостите от късната античност (IV — VI в.), като биват възстановени, разширени и укрепени тези в Габровски окръг, главно в местностите Витата стена при с. Здравковец, Калето при с. П. Р. Славейков, Градът при с. Батошево, Пречиста при с. Градница, Градът при Габрово, Градът и Зъбът при с. Градище, Градът при с. Кормянско, Градът при с. Междене, Имането при с. Шумата,

Калето при Трявна и мн. др., а също и селищата в местностите Кулата при с. Ряховец и Севлиево, Харбалий при с. Ловни дол, Джевезли бунар при с. Крушево, Ловджийската чешма при Севлиево, Долни ливади при Севлиево, Селища при с. Агато̀во, Църквището при с. Батошево, Черковец при с. Богатово, Юртлука при с. Добромирка, Цоневски бостан при с. Хирево, както и крепостта при с. Крамолин и мн. др. (вж. карта I).

При тези селища и крепости са открити при редовни разкопки, при обработка на земята или при случайни изкопни работи досега немного на брой оръдия на труда и оръжия, многобройни фрагменти от глинени съдове с типична за тази епоха врязана вълнообразна и линейна украса, а също и много битови предмети, костени изделия, накити и др. Всички тези открити материали датират посочените крепости и селища в началните векове на Ранното средновековие (обр. 1 *а, б, в; 2 а, б, в, г*).

Обр. 1.

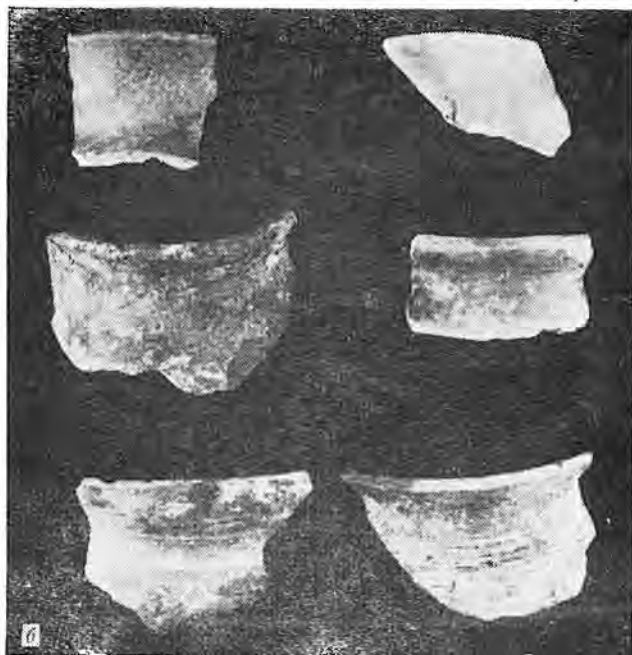
а — фрагменти от глинени съдове от местността Пречиста при с. Градница

В местността Бряста, която се извисява над Дряново, са открити следи от славянско езическо светилище. По предание на това скалистото възвишение до началото на нашето столетие е стърчал многовековен бряст. Той, макар и кух, е бил толкова дебел, че трябвало 6 души да се заловят като за хоро, за да го обгърнат. Някъде в низината в същата местност се намирало Само-

дивското изворче.⁶ Българските славяни са имали езически светилища, които били издигани предимно в скалисти местности. Славянски светилища, подобни на това в местността Бряста, са ни известни и на други места, като например в местността Св. Илия при с. Челопеч, Софийско, над Банско в подножието на Пирин планина и при Глава Панега и мн. др., отнасящи се към VII в. н. е.⁷

В местността Бряста на определени християнски празници по запазена стара езическа славянска традиция в определен ден от годината до най-ново време под споменатото дърво се колел курбан.⁸

През 1001 г. византийският император Василий II начело на многочислена войска успява да завладее североизточните български земи, като подчинил градовете Преслав, Дръстър, Преславец и Плиска. Под византийска власт попада и цялата територия на Габровски окръг. В старопланинските крепости населението, отделни боляри и войводи оказали ожесточена съпротива на византийците. Това важи особено за крепостите при селата Градница и Батошево, при местността Витата стена край с. Здравковец, тези при селата Крамолин и Градище, в местността Градище при Габрово и др. Въпреки ожесточената съпротива на българския народ през 1018 г. България пада под византийска власт.

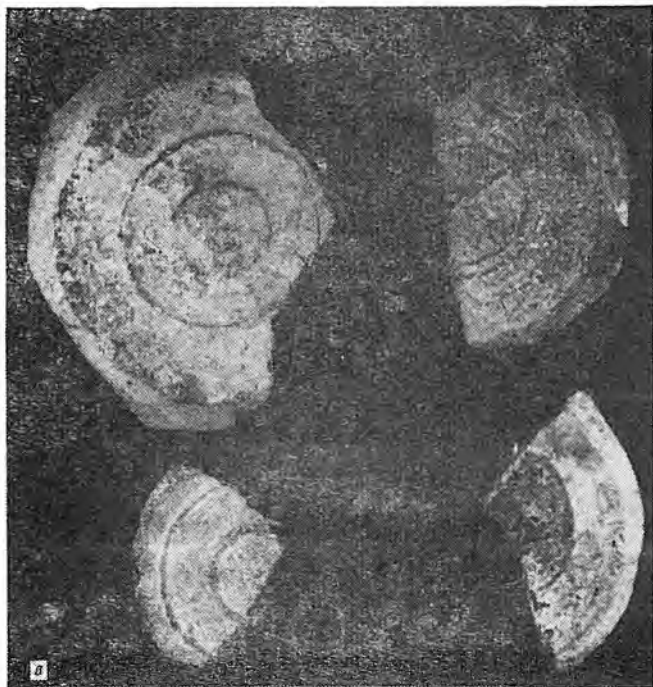

Обр. 1
а — фрагменти от глинени съдове от местността Пречиста при с. Градница

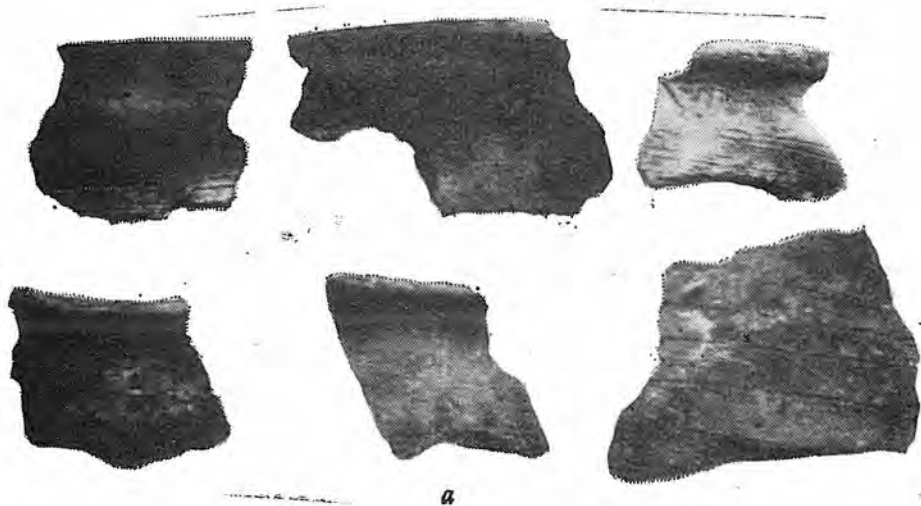
⁶ П. Чолов. История на Дряново. С., 1969, с. 13.

⁷ Ив. Велков. Славянското светилище до Глава Панега. — ИАМ, XIX, 1952, с. 375—384.

⁸ П. Чолов. Цит. съч., с. 13.

Обр. 1
a — фрагменти от дъна на глинени съдове със знаци от
 местността Пречиста при с. Градница

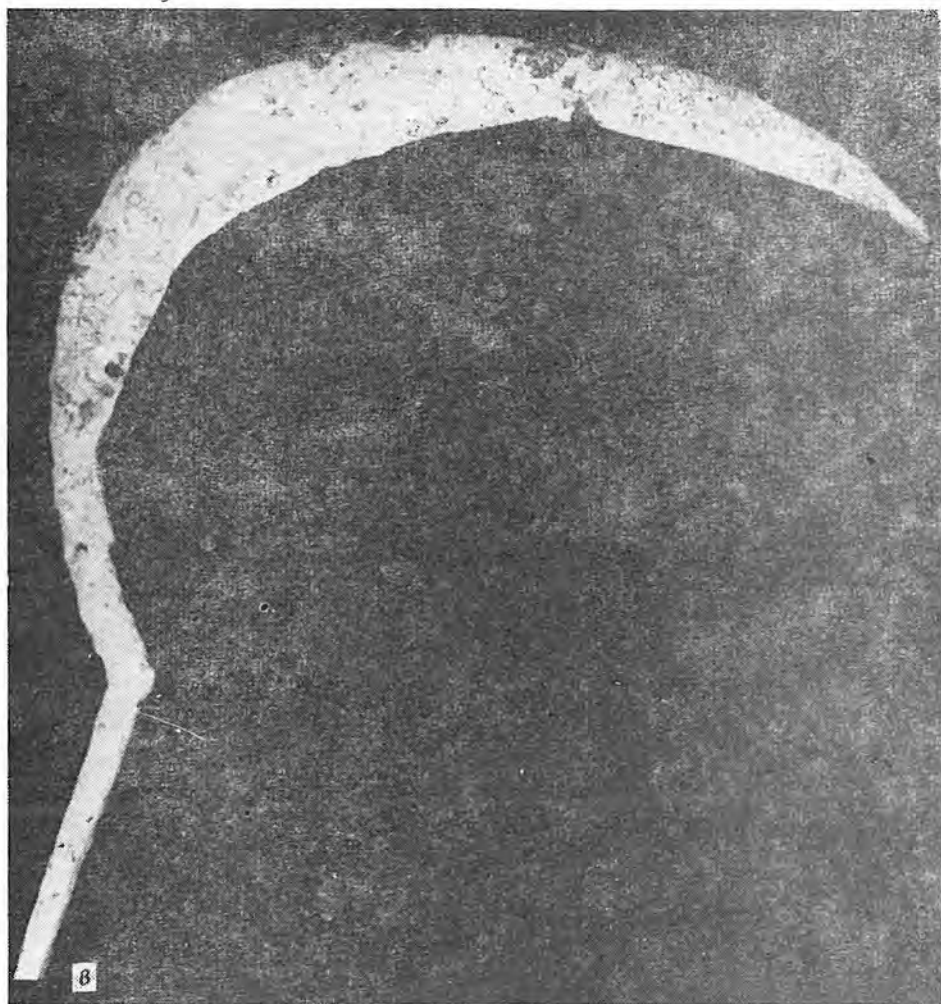

Обр. 2
a — фрагменти от глинени съдове от местността Витата стена
 при с. Здравковец

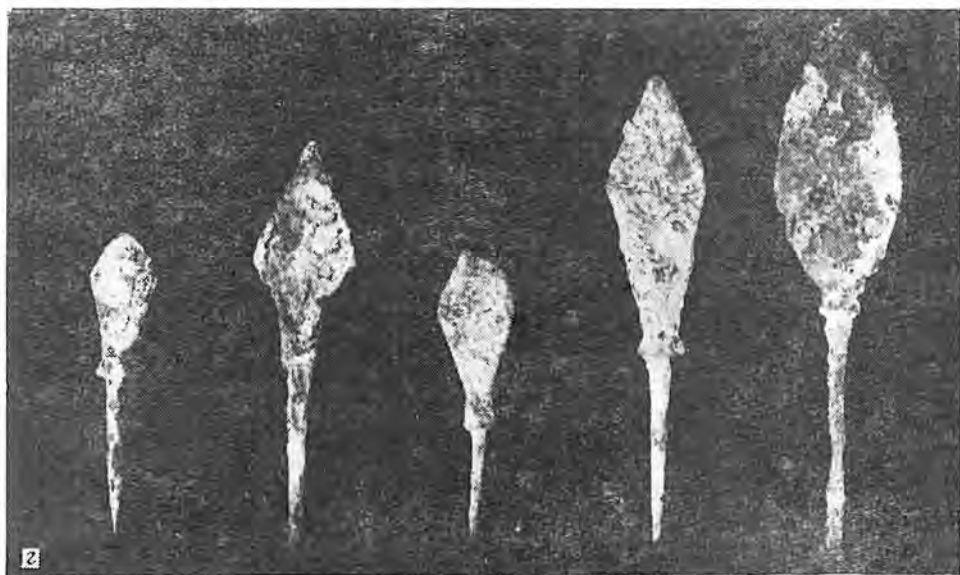
Обр. 2

б — фрагменти от глинени съдове от местността Градът при с. Батошево

Обр. 2

в — железен сърп от местността Пречиста при с. Градница

Обр. 2

2 — железни върхове за стрели от местността Пречиста при с. Градница

II. ТЕРИТОРИЯТА НА ГАБРОВСКИ ОКРЪГ ПРЕЗ ПЕРИОДА НА ВИЗАНТИЙСКОТО ВЛАДИЧЕСТВО (1018—1185)

След окончателното завладяване на българската държава нейната територия била разделена на няколко административни области (теми) по образец на Византийската империя. Земите между Дунав и Стара планина били включени в областта (темата), наречена с името Паристрион (Подунавие). В тази област била включена и цялата територия на днешния Габровски окръг.

В продължение на повече от 25 години през първата половина на XI в. печенезите, които тогава живеели на север от Дунава, предприемали походи в областта на Дунавска България особено след 1025 г., след смъртта на император Василий II. Печенезите грабели и убивали местното българско население, разрушавали крепостите и опожарявали много от техните селища. През 1048 г. няколко стотици хиляди печенези се настанили в днешна Добруджа и оттам нападали земите между Дунава и Балкана, в това число и територията на днешния Габровски окръг.⁹ Така през втората четвърт на XI в. печенезите нанесли големи щети на българските селища и крепости на територията на окръга, които били изградени през Ранното средновековие.

През втората половина на XI в. се появили и узите, един народ, сроден с печенезите. По такъв начин областта Паристрион фактически била загубена за Византийската империя, понеже всички крепости в Добруджа били завладени от печенезите и узите.¹⁰ Местното българско население, лишено от всякаква закрила, намерило на края спасение в това, че се присъединило към

⁹ История на България. Т. I. 1961, С., с. 156.

¹⁰ П. Мутафчиев. История на българския народ. П. С., 1944, с. 19—20.

„варварите“ и заедно с тях се обявило срещу империята. В 1091 г. император Алексий I Комнин с помощта на куманите разгромил печенежките пълчища при гр. Енос и с това византийската власт била отново възстановена в българските дунавски земи. Но едва печенезите престанали да създават грижи на империята, тяхното място заели куманите, които също навлизали в земите между Дунава и Балкана и опустошавали територията на днешен Габровски окръг, като отделни групи се заселили тук като постоянни жители. По бит куманите не стояли много далеч от печенезите, били като тях номади, а по войнственост дори ги надминавали. Те се отличавали от тях, както и от съвременните им тюркски племена, по своята културна възприемчивост.

Така през близо двувековното византийско иго местното население твърде много пострадало, особено в Североизточна България. Постоянните набези на печенези, узи и кумани довели до някои етнически промени между Дунава и Балкана, а отгук — и на територията на днешен Габровски окръг. И до днес в него има селища, имената на които загатват за кумански произход — например Куманите и Кумановци при Дряново, Куманова махала¹¹ в Габрово и изкуствено издигнатата Кумановска могила западно от с. Кумани. В квартал Априлово в Габрово и до днес има фамилия Кумани, местност Кумановска и др.

Византийското владичество не се отразило особено много на планинските укрепени селища с техните полунезависими владетели на територията на Габровски окръг. В тях намират защита хора от равнината от нападенията на печенези, узи и кумани. Тук в планинските части се установяват и власите, които пасели стадата си в балканските и предпланинските райони.

1. Селища и крепости от византийското владичество на територията на Габровски окръг и откритите в тях находки

През XI — XII в. в повечето от крепостите и селищата, съществували през епохата на Ранното средновековие, животът продължавал да се развива. Някои от тях наистина били разрушени по време на завладяването им от византийците, а по-късно и от нападенията на печенези, узи и кумани, но други крепости били издигнати наново. Появили се и нови крепости и селища в непристъпните планински местности. В тях се заселили много българи пред заплахата от нашественици.

Някои от разрушените до основи крепости се издигат, както казахме, отново. Това важи особено за тези, които са имали стратегическо значение за охраната на петте старопланински прохода на територията на Габровски окръг.

През периода на византийското владичество биват възобновени, разширени и новопостроени главно крепостите на територията на Габровски окръг в местностите Пречиста при с. Градница, Градът при с. Батошево (обр. 3 а, б), Градът при с. Крамолин, Градът при с. Градище, Боруна, Стринава при Дряновския манастир и др. Срещу с. Злагевици, западно от с. Живково, върху две скални тераси на платото Стража има руини от крепост, които местното население нарича Сарая (Кулата). По начин на градеж на недобре запазените стени и по намерената по повърхността керамика крепостта може да се отнесе към XI — XII в.

¹¹ Хр. и П. Гъбенски. История на града Габрово и габровските въстания. Габрово, 1963, с. 61.

Обр. 3

a — стопански и жилищни сгради от местността Градът при с. Батошево

б

Обр. 3

б — фрагменти от глинени съдове от местността Градът при с. Батошево

На територията на Габровски окръг са регистрирани също редица открити селища, като тези в местностите Ограден при с. Душево, Сулу Караач и Страца при с. Хирево, Шипкова стена и Горните гръстеници при с. Батошево, Букят при с. Г. Росица, Селището при с. Идилево и с. Добромирка, Пънчиша при с. Кормянско и др.

Тези селища и крепости са открити при редовни разкопки в селата Батошево и Градница; в местностите Витата стена при с. Здравковец, Боруна и Стринава при Дряновския манастир. При обработване на земята и случайни изкопни работи досега са открити немного на брой оръдия на труда и оръжия, многобройни фрагменти от глинени съдове, типични по форма и орнамента

Обр. 3

в — Бронзов кръст — енколпион от местността Пречиста при с. Градница

ция за XI — XII в., много битови предмети, костени изделия с богата орнаментация, накити, кръстовете енколпиони (обр. 3 в), монети и др. Особено важни са монетите, открити в селата Градница и Батошево, в местностите Боруна и Стринава при Дряновския манастир, които са сечени от византийските императори от династията на Комнините, отнасящи се предимно към XII в. Всички тези открити материали и особено керамиката и монетите датират посочените крепости и селища към XI — XII в.

III. ВТОРО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО И ВКЛЮЧВАНЕ НА ТЕРИТОРИЯТА НА ГАБРОВСКИ ОКРЪГ В НЕГОВИТЕ ПРЕДЕЛИ

Въстанието на братята Асен и Петър през 1185 г. довело до освобождението на България. То завършило успешно благодарение на своята добра организация и на своя всенароден характер. За успеха на въстанието и за затвърдяването на новоосвободената българска държава допринесло и разположението на крепостите в Габровски окръг, които, както казва Никита Хониат, „повечето, дори всички са построени по стръмни скали и над задоблачни

височини¹². На тези крепости се опират братята Асен и Петър за успешното смъкване на византийската власт. Власите, жители на някои от тези крепости, участвуват във въстанието против византийците. Те, като жители на планинските и предпланински части от Габровски окръг, са оставили и редица свои названия в топонимията. Така например от средата на XIII в. до нас достигат имената на четири селища: Батошево, Витен, Рибаре¹³ и Хотел¹⁴.

Твърде много спомогнал за успеха на държавата решителният удар, който бил нанесен на византийския император Исак II Ангел в 1190 г. в един от старопланинските проходи. Немного подир това обаче настъпили нови изпитания за новоосвободена България.

Немският император Фридрих Барбароса застанал начело на Третия кръстоносен поход и потеглил с войските си към Мала Азия, а оттам за Ерусалим. През 1187 г. той преминал през Балканския полуостров. Между ридарите и византийците избухнал остър конфликт, който Асен и Петър използвали с оглед на своята политика спрямо Византия. Скоро обаче конфликтът между Фридрих I Барбароса и Исак Ангел бил изгладен и кръстоносците продължили пътя си за Мала Азия, а оттам за Ерусалим.¹⁵ Сега византийската войска започнала военни действия срещу българи и сърби, които по това време действували съвместно срещу Византийската империя.¹⁶ Исак II Ангел преминал с войските си Източна Стара планина и се насочил към Търново (пролетта на 1190 г.). Той обсадил града, който по това време бил вече здраво укрепен, но бил принуден да се върне обратно, понеже откъм Дунава преминали силни кумански отряди. На връщане от Търново българската войска му устроила засада в един от старопланинските проходи (вероятно в Тревненския).¹⁷

При разглеждане на поражението на Исак Ангел в 1190 г. В. Златарски приема също, че то е станало в Тревненския проход.¹⁸ Този въпрос не е вече оспорван. Напротив, във всички съвременни военни истории, като например изследванията на Ив. Кинов, Щ. Атанасов,¹⁹ както в „Атласа на българска история“ и в картата на II българска държава през 1185—1241 г. е означено, че битката е станала при Тревненския проход.²⁰

8

¹² Nicetas Choniati Historia, p. 487, p. 17—19.

¹³ В. Добруски. Материали по археология на България. Старобългарски надпис от Батошевския манастир. — СБНУ, XIII, 1927, с. 440—442; В. Иванова. Два надписа от Асеневици — Батошевския и Врачанския. — Известия на Археологическия институт (ИАИ), XV, 1946, с. 114—195.

¹⁴ Н. Ковачев. Един неизвестен надпис от Батошевския манастир. — ИАИ, XXII, 1959, с. 352—356.

¹⁵ История на България. С., 1961, с. 171.

¹⁶ Пак там, с. 171

¹⁷ Пак там, с. 171.

¹⁸ В. Златарски. История на България. Т. III. С., 1940, с. 71.

¹⁹ Ив. Кинов, Щ. Атанасов и др. Кратка история на военното изкуство. Т. I. С., 1964, с. 227.

²⁰ В. Аврамов. Войната на България с Византия през 1190 г. и погромът на император Исак Ангел при гр. Трявна. С., 1929, с. 113.

1. Локализиране на крепостта Стринава

В Тревненския проход през 1190 г. бил нанесен съкрушителен удар на византийците. Сам Исак II Ангел, след като загубил шлема си, едва успял да се добере с бягство до Верея (днешна Стара Загора) и оттам до Цариград.²¹ След тази голяма победа над Византия българите минали в решително настъпление и разширили границите на освободена България.

Победата в Тревненския проход свидетелствува косвено, че тук е имало здрава укрепителна система, създадена може би веднага след освобождението на България. Така и петте старопланински прохода на територията на Габровски окръг, укрепени вече с мощни крепости, били насочени главно срещу техния южен враг — Византия.

Във връзка с тази битка изниква и друг въпрос — къде се е укрепил Асен и коя е била обсадената от Исак Ангел крепост през 1190 г.?

При отговора на този въпрос ни идват на помощ византийските извори, от които черпим сведения за войната през 1190 г. Така Никита Хониат, съвременник на това събитие, съобщава, че „освен това страхът откъм скитите (става дума за българите — б. м.) подбуждал императорът да се върне по-скоро назад . . . За съжаление той не пожелал да се върне назад по същия път . . . , а започнал да търси друг, най-кратък, смятайки да се спусне по него през тамошните долини направо във Верея (днес Стара Загора), и с това погубил по-голямата част от своята войска и ако бог не би го закрилял, той би се преселил в ада.“²²

Г. Акрополит, бивш логотет на империята (1217—1282), съобщава, че „Асен (става дума за цар Асен I — б. м.) със своята войска се затворил в крепостта, наречена Стринава. Исак установил тук лагер и обсадил българите . . . Но когато минавали през един тесен проход българите връхлетели върху него.“²³ По същия въпрос дава сведения и една анонимна византийска хроника.²⁴

И така от византийските извори се узнава, че Асен бил обсаден с войската си в крепостта Стринава и че отстъплението на Исак Ангел е станало по най-късия път, който водел през днешния Крънски проход направо за Верея.

Остава обаче открит въпросът, къде се е намирала въпросната крепост Стринава. Името ѝ се споменава само от Г. Акрополит²⁵, който я нарича *Strina Vos* „българска столица“. Ф. И. Успенски²⁶, В. Златарски²⁷, Йорд. Венедиков,²⁸ П. Мутафчиев,²⁹ Н. Станев, Томашек, Хайзенберг и др.

²¹ Nic. Choniatae. *Historiae*. — In: ONNAE. 1883, p. 561—565; Ив. Кинов, Щ. Атанасов. Цит. съч., с. 543.

²² Nic. Choniatae *Historiae* . . . , p. 561; Ив. Кинов, Щ. Атанасов и др. Цит. съч., с. 543.

²³ G. Acropolitae. *Historiae* . . . , p. 11; Извори за българската история, XV; Византийски извори, VIII, С., 1972, с. 153.

²⁴ В. Аврамов. Цит. съч., с. 12—13; П. Чилев. Една анонимна византийска хроника. — Изв. Бълг. истор. д-во, кн. I, 1905, с. 43—51.

²⁵ G. Acropolit. *Ibid.*, p. 19,5—13; В. Златарски. История на България. III. 1940, с. 67.

²⁶ Ф. И. Успенский. Образование Второго болгарского царства. Одесса, 1878, с. 157.

²⁷ В. Златарски. Цит. съч., с. 71.

²⁸ Й. Венедиков. Войните за обединение на българите през XII в. С., 1918, с. 171.

²⁹ П. Мутафчиев. Търново и Стринава. — Училищен преглед, XXXI, 1932, с. 1154—1163.

твърдят, че Стринава е Търново. В. Аврамов не се съгласява с тази постановка на въпроса и смята, че Търново и Стринава са две различни крепости. В подкрепа на твърдението си той привежда редица сериозни аргументи.³⁰ Той привежда данните на византийския историк Г. Акрополит, който споменава както Търново, така и Стринава, без да дава сведения някъде, че това е една и съща крепост или град. Освен това в грамоти и документи, във византийски, домашни и чужди извори Търново винаги се споменава само с едно име. Г. Акрополит съобщава, че „той влезе в така наречената Стринава“. Оттук следва изводът, че един византийски автор не може да нарече даден град „така наречен“, когато става дума за столица. И по чисто стратегически съображения Търново също така не би могъл да бъде Стринава. В околностите на Царева ливада (днешно Върбаново) и Дряново има много височини с малки плата, върху които са установени развалини на стари крепости — в местностите Липово Градище, Добунски чукар, Велика страна, Велика поляна, Денина страна, Дочовска страна и др. (карта I и II), които също трябва да се имат пред вид при третирането на този въпрос. Освен това разстоянието между обсадената крепост, в която се е намирал Асен със своята войска, и мястото, където е станала през 1190 г. битката с византийците, е било малко и погромът на византийците е бил в същия ден на тяхното оттегляне от крепостта. Разстоянието от Търново до Тревненския проход е 56 км и за придвижване на войската при нормални дневни маршове са били необходими около 3 дни.

Има обаче и други съображения в полза на становището, че Стринава и Търново не са тъждествени. Стринава според нас трябва да се търси на север от Балкана в близост до Тревненския проход, където минава най-краткият път, водещ за Крън — Стара Загора (карта I). Разстоянието от мястото на битката до Стринава не е могло да бъде голямо, тъй като е било необходимо войската да го измине за 1 ден.

Въпросната крепост може да бъде според нас идентифицирана с естествено укрепената, скалиста и висока местност, наричана и днес от местното население Стринава, намираща се срещу Дряновския манастир, съвсем наблизо до Царева ливада (днес Върбаново) (карта II). Това плато има около 2 км ширина и 0,5 км дължина и е сравнително достъпно само от югоизточната страна, там, където е нямало отвесни скали. Там са били изградени мощни каменни стени от ломени камъни без хоросанова спойка (обр. 4 а, б). Последното говори, че тези стени са били изградени много набързо.

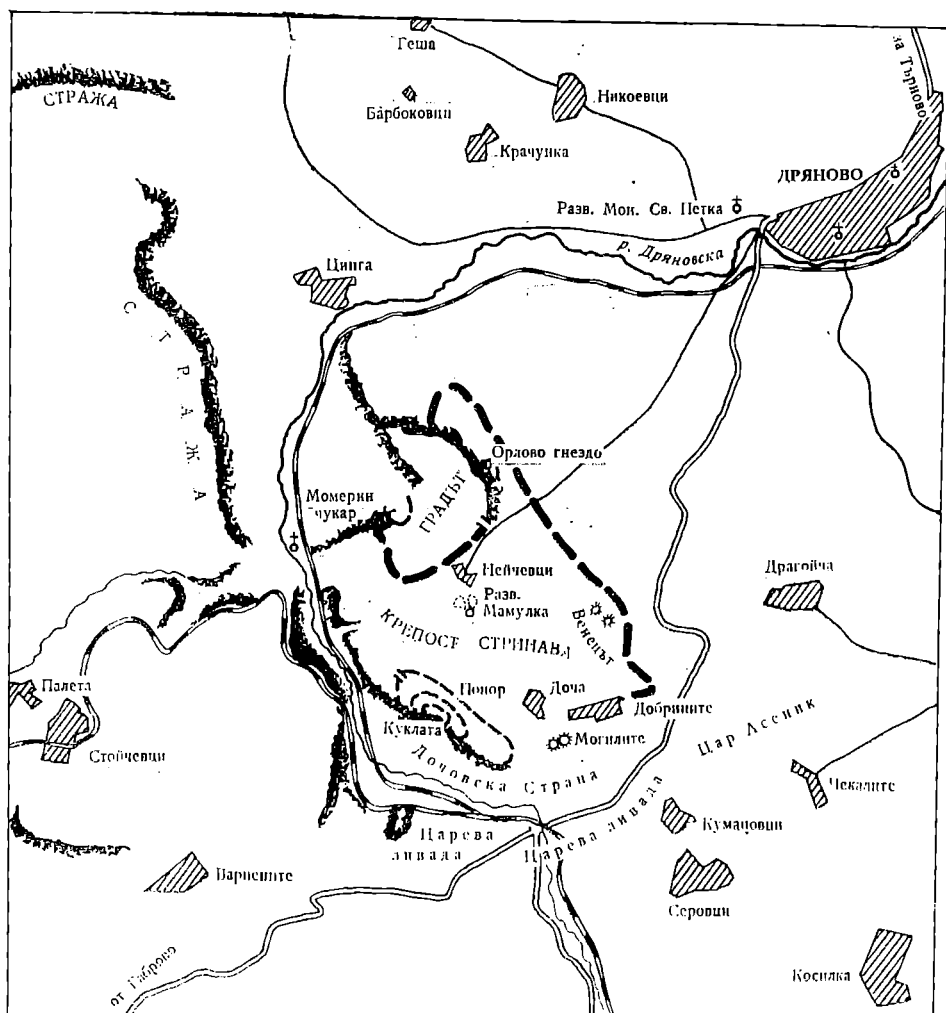
Разстоянието от това естествено укрепено място до Трявна е 11,5 км, а оттам до вр. Преслапа има още 14 км, или от местността Стринава до мястото на битката има около 25 км, които могат да се изминат за 1 ден от тогавашната войска при ускорен марш. Становището на В. Аврамов беше подкрепено на времето само от видния български историк Ю. Трифонов. Крепостта Стринава заема важно стратегическо място и позволява тя да служи като ключ към Габровския и Тревненския проход.

Въз основа на запазените до днес имена на местности, като Асенин, Цар Калоянник, Царовището, Царска курия и др., може да се предполага, че феодалните владения на братята Асеновци са били земите на днешно Дряновско и Тревненско.

Местността Стринава е естествено укрепено плато, извисяващо се на 500 м над морското равнище и издигащо се към източната част на Дряновския

³⁰ В. Аврамов. Цит. съч., с. 113—127.

манастир. Цялата площ на платото е 600—700 дка. По площ това е най-голямата средновековна българска крепост от епохата на Втората българска държава. Тук се проведеха сондажни археологически разкопки.³¹ Открити бяха две сгради със стопанско предназначение и беше доразкрита известната от публикацията на В. Аврамов еднокорабна църква от XIII в. Разкритите

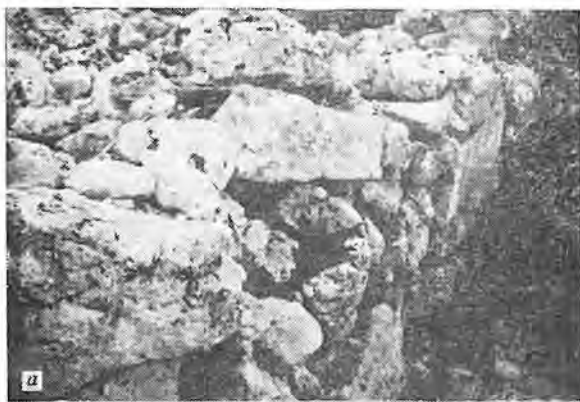
Карта II — Местоположение на Стринавската крепост и гр. Дряново (по В. Аврамов)

материали, предимно керамика, оръдия на труда, оръжия, накити и други битови предмети, една монета от XIV в. и др., датират църквата и цялата крепост към XII — XIV в. По време на разкопките обаче бяха разкрити материали от различни епохи — от римската, ранновизантийската, ранно-

³¹ Разкопките се проведеха под научното ръководство на Ат. Милчев. Новооткритите сгради, крепостните съоръжения и материалите не са обнародвани.

средновековната българска и особено много материали от времето на Втората българска държава.

От особена важност в случая е обаче самата крепост в местността Стринава, отнасяща се по време към периода XII — XIV в. Крепостните стени на нейната западна страна са добре оформени, изградени от ломени камъни,

Обр. 4

а, б — част от западната крепостна стена в местността Стринава при Дряновския манастир

без хоросанова спойка. Дебелината на стените е около 2 м, а запазената височина е 0,70 м. Запазени са основите на по-горе посочената еднокорабна църква, която, както казахме, въз основа на формата и начина на градеж и на откритите в нея материали се датира в XIII в. Източно от крепостта се намира местността Куклите. И тук вероятно също е имало крепост. И до днес тук са запазени части от крепостна стена и развалини от сгради. Намират се също фрагменти от керамика, битови материали и др., които ни дават основание да отнесем и тази крепост към периода XIII — XIV в.

Отбелязано бе вече, че по въпроса, къде се е намирала крепостта Стринава, за която съобщават византийските автори — дали при Търново или при Дряновския манастир, в научната литература съществуват две становища. Според едното, което се поддържа от много учени и особено от П. Мутафчиев, никъде в българските земи няма крепост Стринава и у византийските автори, като например Г. Акрополит, споменаването на тази крепост

се дължи на погрешна транскрипция на правилното название на същата крепост Търново (Τρινοβος). Другото становище е на В. Аврамов и Ю. Трифонов. Според тях крепостта Стринава е съществувала отделно от Търново и може да се локализира при Дряновския манастир.

Проучванията чрез археологически разкопки, които се направиха на крепостта срещу Дряновския манастир, която и днес е наричана от местното

Обр. 5

a — част от южната средновековна българска крепостна стена в местността Боруна при Дряновския манастир

население Стринава, не ни дадоха нови данни в тази насока освен тези, публикувани още от В. Аврамов, който е правил тук разкопки през 1923—1926 г.

Цялото плато е със силен наклон към Дряновската (Тревненската) река и много от културните напластявания са измити от пороищата и отнесени в реката. Личи ясно обаче, че на това плато се е издигала мощна крепост, която е била разположена на огромна за онова време площ. Освен това точно срещу това плато се намира друго (с по-малки размери), познато на местното население под името Боруна. И тук, както при платото Стринава, се установяват културни напластявания от различни епохи — римска, ранновизантийска и от Втората българска държава. При проведените разкопки на платото Боруна бяха открити в южната част две крепостни стени: една късноантична или ранновизантийска крепостна стена с порта и кула, а на 35 м южно от нея и втората крепостна стена и порта от времето на Втората българска държава (обр. 5 *a*, *б*). Така че тук в дефилето на Дряновската (Тревненската) река от двете страни на Дряновския манастир е имало цяла система от крепости

и други укрепителни съоръжения, разположени в местностите Стринава, Боруна и Куклите. Те са осигурявали охраната на Тревненския проход от нападения откъм юг и са били един вид предни укрепления на столицата Търново. Като се има пред вид тъкмо тази силна укрепителна система от мощни крепости при Дряновския манастир, а също и топонимичните данни, би могло да се приеме, че тук на територията на Дряновско и Тревненско

Обр. 5

б — част от южната средновековна българска крепостна стена с портата в местността Боруна при Дряновския манастир

се е намирало царско феодално владение. От съобщенията на византийските автори може да се заключи също, че именно на това място се е намирала крепостта Стринава, където още на времето е локализирана правилно от В. Аврамов.

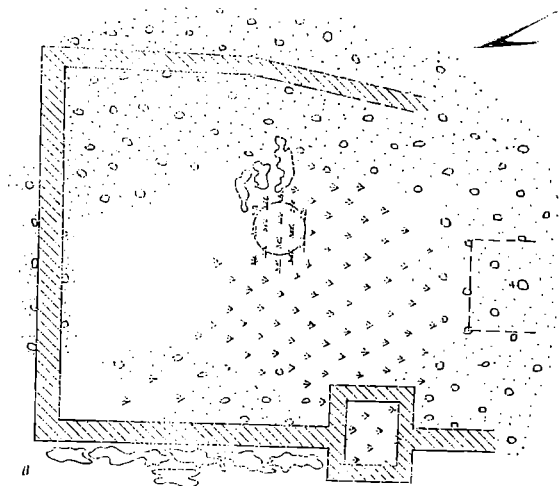
По същия начин системата от укрепления на юг по посока на Тревненския проход и Тракия може да бъде проследена и въз основа на развалините, които се установяват на редица места.

В Тревненско има следи от развалини при Белноврѣх и в местността Голямата калимявка. Преданията разказват, че се касае за остатъци от дворци на Калоян, за когото византийският историк Н. Хониат съобщава, че „бил роден и възпитан на Хемските планини“³².

Освен това на 300—400 м североизточно от Трявна в местността Калето се виждат и до днес остатъци от крепостни стени. В техния северен край се

³² Nic. Choniatae. Historiae..., p. 561.

очертават основите на четириъгълна кула. Тази крепост заема площ от около 20—25 дка. Тук са открити находки по повърхността, главно керамика, чрез които може да се датира крепостта в периода XIII — XIV в. (обр. 5 в). Тази крепост, която заедно с разгледаните вече други крепости е била изградена, за да охранява Тревненския проход срещу набезите на византийците. За гр.

Обр. 5
в — крепостта при местността
Калето при гр. Трявна

2. Селища, крепости и откритите в тях находки на територията на Габровски окръг от Втората българска държава

Трявна има предположение, че е възникнал около църквата „Св. Архангел“, издигната още през XII в.³³

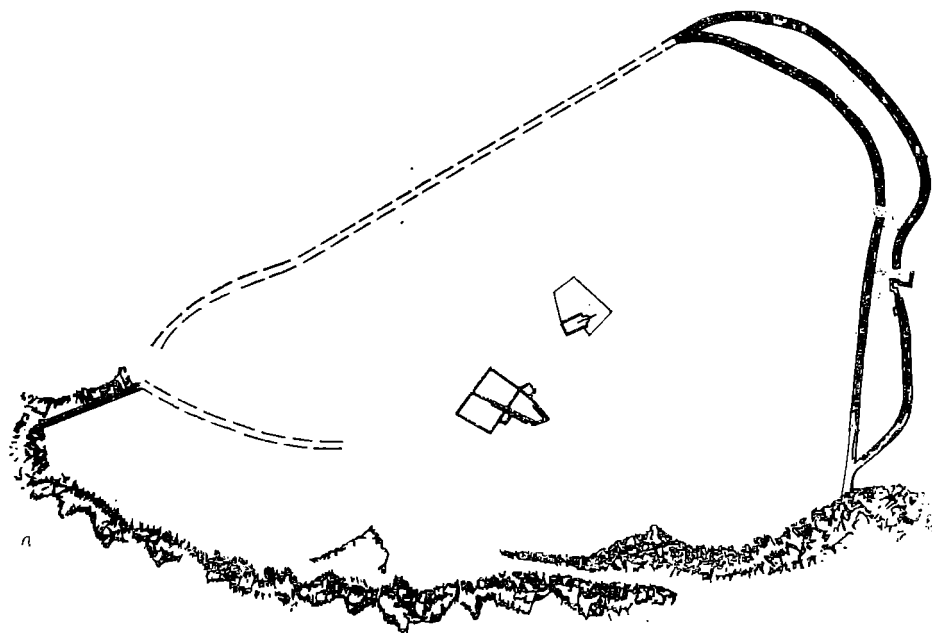
Територията на Габровския окръг по време на Втората българска държава имала изключително важно стратегическо значение. Видяхме, че тук е била изградена сложна система от укрепителни съоръжения, бихме казали цяла верига от крепости, разположена в полукръг и служеща за охрана на петте прохода, които минавали през тази част от Стара планина. Така тук се създадо важно предмостово укрепление на територията на окръга за охрана от юг на столицата Търново. Заедно с това се подновяват и стари римски и ранновизантийски крепости като тези в местността Стринава и особено в местността Боруна при Дряновския манастир, при с. Батошево, с. Градница, с. Здравковец, с. Градище и др. Изграждат се и нови други крепости.

Разкопките, които проведохме в местностите: Градът при с. Батошево, Пречиста при с. Градница, Витата стена при с. Здравковец, Стринава и Боруна при Дряновския манастир, напълно потвърдиха нашето схващане за съществуване на низ от укрепления, разположени в полукръг южно от столицата Търново.

В местността Витата стена, разположена в западната част на карстовото плато Стражата при село Яворец и на 6 км югозападно от с. Здравковец,

³³ И в. Батаклиев. Характерни историко-географски черти на нашите Старопланински градове. — Известия на Българското историческо дружество (ИБИД), кн. 16—18, 1940, с. 17—24.

Габровско, бяха проведени неотдавна археологически разкопки, които дадоха твърде интересни данни.³⁴ В средната си част платото Стражата е разсечено от дълбок напречен пролом на р. Янтра. По този начин се оформя труднодостъпна част — естествено укрепено високо плато с дължина изток — запад около 10 км и ширина от 2 до 6 км. Самата местност е с отвесни

Обр. 6

a — план на крепостта в местността Витата стена при с. Здравковец

склонове от юг и запад, с височина на скалите до 95 м. Само от север и изток местността е по-лесно достъпна и затова тези две страни са били укрепени с крепостни стени и кули. Тук се откриха културни пластове от античността и Ранното средновековие.

Особено интензивен живот в крепостта в местността Витата стена проследяваме през епохата на Второто българско царство. По време на проведените разкопки от север и изток, където местността е по-лесно проходима, бяха разкрити сложни укрепителни съоръжения (каменни стени и кули) (обр. 6 *a*). В най-уязвимата източна част се установи и втори укрепителен пояс от каменни стени, подобно на протейхизмата в укрепителната система през късната античност в нашите земи. На места крепостните стени са запазени на височина до 3 м и имат навсякъде почти еднаква дебелина — 2,5—2,6 м. Стените са изградени от големи и малки камъни, одялани от външната си страна, като между двете лица (външна и вътрешна) на зида има блокаж от по-дребни ломени камъни, споени с бял хоросан. На най-важните стратегически места — по ъглите на крепостта — са били издигнати кули. При раз-

³⁴ Тези разкопки се проведоха под научното ръководство на Ат. Милчев и К. Койчева. Резултатите и намеренията при разкопките материали не са публикувани.

копаване на главния вход на крепостта — източната порта, над нея бе разкрита четириъгълна кула с две врати, която е охранявала самия вход. Стените на кулата са запазени на височина до 2 м и са били изградени от ломени камъни, обработени от лицевата страна и споени с бял хоросан. За подравняване на зидовете са употребени сантрачите (обр. 6 б, в).

Обр. 6

б — източната порта с четириъгълна кула на крепостта в местността Витата стена при с. Здравковец

В крепостта бяха разкрити граждански постройки и еднокорабна църква. В самия център на крепостта бе намерена жилищна постройка с размери $12,65 \times 17,95$ м. Едната вътрешна стена е разделяла жилищната сграда на две помещения, които са се съединявали посредством широка врата. Главният вход на постройката е бил от североизток. Стрещу него в първото помещение бяха открити две каменни бази за колони. Стените на самото жилище са градени от ломени камъни с добре оформено лице и spojка от бял хоросан. Дебелината на зидовете е 0,80 м. На места бе разкрита подова настилка с квадратни тухли, украсени по лицевата страна с вдлъбнати линии. В югозападния ъгъл на това първо помещение е имало шахта за вода, градена от малки плоски камъни, запазена и досега (обр. 7 а).

Южно от тази сграда се разкри помещение, долепено до нея, без двете (сградата и помещението) да имат конструктивна връзка. Зидовете на това помещение са изградени от ломени камъни, споени с кал. Недалече от южната стена на това помещение попаднахме на много добре запазено огнище (камина) с желязна верига (обр. 7 б, в). При огнището се намери добре запазен хромел, желязна огрибка, глинени свещници, ножове, глинени съдове и др. Гли-

нените съдове се намериха струпани около северната стена и вероятно са паднали от лавица, на която са били поставени. Вътрешното устройство и уредбата на помещението е твърде важно като свидетелство за устройството на жилището на българите през Средновековието и по-точно през XIII — XIV в., към което време се отнася помещението. По този начин тук именно за

Обр. 6

в — част от четириъгълната кула при източната порта на крепостта в местността Витата стена при с. Здравковец

първи път бе открито у нас помещение, което ни напомня донякъде за кухнята на нашата възрожденска къща. По намерените материали и устройство на помещенията можем да допуснем, че централната двуделна обширна сграда е служела за жилище на местния феодал, а помещението с камината — за кухня. От особен интерес е разположението и устройството на огнището с камина. У нас през XVIII — XIX в. огнището се намира действително до стената, подобно на нашето, като към него е изградена и камина.³⁵ До подобно разположение се е стигнало постепенно, успоредно с усъвършенствването на по-нататъшната еволюция на жилището-землянка в средновековна България. Откритото за първи път у нас кухненско помещение с огнище и изградена камина до самата южна стена идва да покаже, че изграждането на камината към огнището е стара традиция, която води началото си от времето преди нахлуването на турците. Тази чисто българска традиция се е запазила както през дългите години на робството, така и до днес. Самото огнище има елипсовидна форма с размери 0,7 × 0,8 м. По своето разположение

³⁵ Ст. Георгиев. Огнището в българския бит. С., 1966, с. 53.

Обр. 7

а — жилищна сграда с две бази за колони в местността Витата стена при с. Здравковец

Обр. 7

б — комплекс от жилищни и стопански сгради в местността Витата стена при с. Здравковец

и устройство това огнище се явява като преход от огнището в средата на жилището-землянка, към това, приближено до стената, при което е изградена камина с допълнителни съоръжения — верига и комин.

Обр. 7
в — жилищна сграда в местността Витата стена при с. Здравковец

Обр. 8
а — оръдия на труда от местността Витата стена при с. Здравковец

Материалите, произхождащи от жилищната сграда и кухненското помещение, са твърде разнообразни по вид и предназначение. Така около жилищната сграда на феодала и кухненското помещение и вътре в тях бяха

намерени множество железни предмети — оръдия на труда, като сърпове, косери, брадви, триони, а също огрибки, ножове, игли, шила, длета (обр. 8 *а, б, в, г, д*), оръжия, върхове на стрели и копия (обр. 8 *е*), токи, юзди, шпори, подкови и др. Особено е интересна желязната верига за камина (обр. 8 *ж*).

б

Обр. 8

б — железни оръдия на труда, трион, огрибки, игли и др. от местността Витата стена при с. Здравковец

Открити бяха също глинени и каменни тежести за стан, глинени прешлени за вретено (обр. 9 *а*), различни по форма глинени съдове (обр. 9 *б*), особено керамика тип „сграфито“ и др. (обр. 10 *а, б*). Намерени бяха и много накити:

бронзови и стъклени гривни (обр. 11 *а, б*), медни и сребърни обици, пръстени, стъклени и кехлибарени маниста. Кехлибарените маниста недвусмислено говорят, че територията на Габровски окръг е поддържала през XIII — XIV в. търговски връзки с балтийските и южноруските земи.

8

Обр. 8

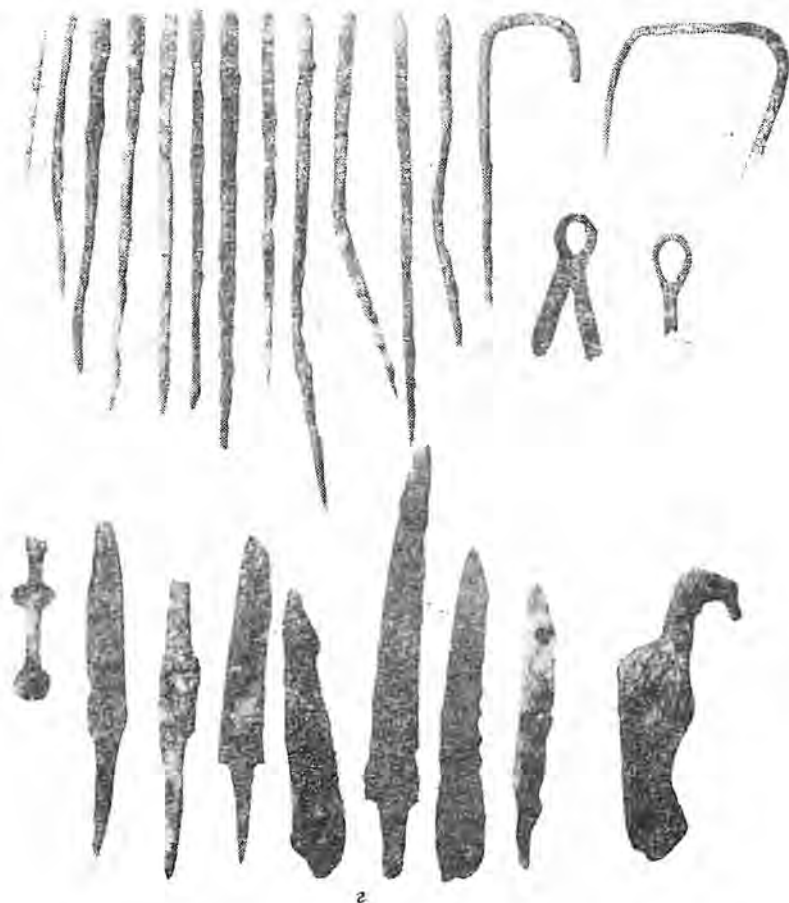
а — железни огрибки от местността Витата стена при с. Здравковец

Изделията от кост правят впечатление със своето разнообразие и изящната си украса, а също и с прецизната си изработка. От кост са били изработени игли, шила, дръжки за ножове, апликации и др. (обр. 12 *а, б, в, г*). Намерени са и парчета от кост, подготвени за обработка, nedovършени игли, шила и др. Много от тези костени изделия намират своите аналогии в различни краища на средновековна България.³⁶ Някои от костените изделия, намерени в местността Витата стена, по форма, начин на изработка, орнаментация и предназначение представляват новост, неизвестни са досега от другите средновековни обекти в страната и свидетелствуват за забележителното умение на средновековните български майстори.

При разкопките в местността Витата стена се откриха и голямо количество цели и фрагментирани глинени съдове с разнообразна форма и украса. Повечето от съдовете са неголеми по форма гърнета с по една дръжка и висока шийка, с леко издадено навън устие и с плоско дъно, украсени с врязан линеен и вълнист орнамент (обр. 9 *б*). Въз основа на формата, техниката

³⁶ Т. Тотев. За обработка на кост в Средновековна България. — Археология, 1963, кн. 3, с. 83.

на изработка и украсата си тези съдове се датират, общо взето, в периода XII — XIV в. За датировката на съдовете помага запазената глеч по някои фрагменти и особено изобилието на керамика с графито. Специален интерес представлява един значителен по размери фрагмент от глинена паница с

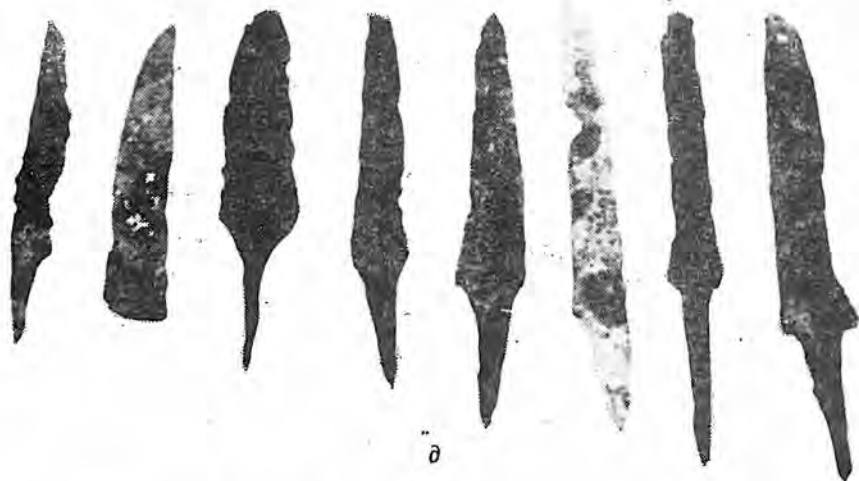

Обр. 8
2 — железни ножчета, игли и други предмети от местността Витата стена при с. Здравковец

жълта глеч, на която е изобразена птица и над нея — с техника сграфито, е нанесен монограм с буквите Л и В (обр. 10 *a, б*).

Най-често тук са застъпени орнаменти от стилизирани растения, геометрични мотиви, изображения на животни и птици. Тези орнаментални мотиви са били широко разпространени при сграфито-керамиката, която се открива в голямо количество в Търново,³⁷ местността Пречиста при с.

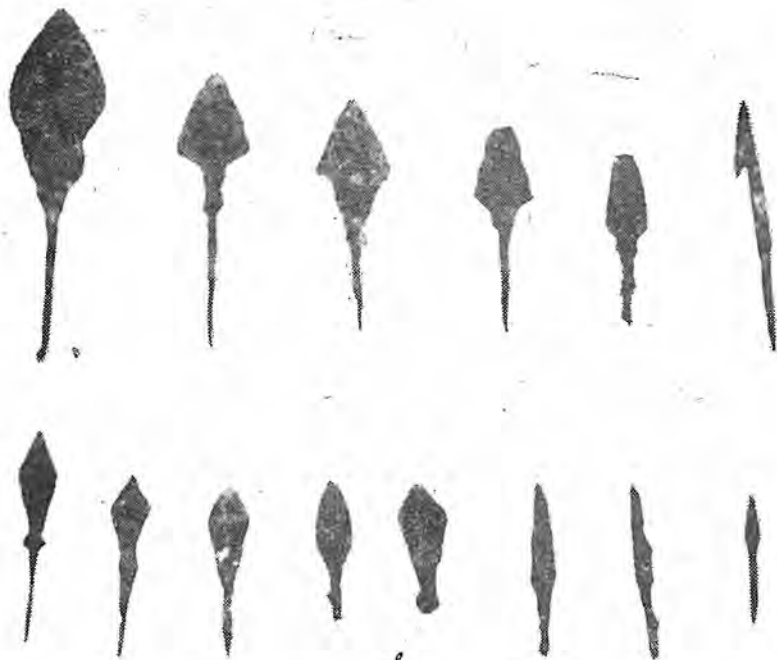
³⁷ С. Георгиева. Керамиката от двореца на Царевец във Велико Търново (Предварително съобщение). — Археология, 1966, кн. 2, с. 8—12, обр. 5, табл. I—II; Керамиката от двореца на Царевец. Царевград Търново. Т. 2. С., 1974, с. 7—186, обр. 1—97; табл. I—XII.

д

Обр. 8

д — железни ножове от местността Витата стена при с. Здравковец

е

Обр. 8

е — железни върхове за стрели от местността Витата стена при с. Здравковец

Градница, местността Градът при с. Батошево, Несебър, Мадара, Червен, София, Варна³⁸ и др.

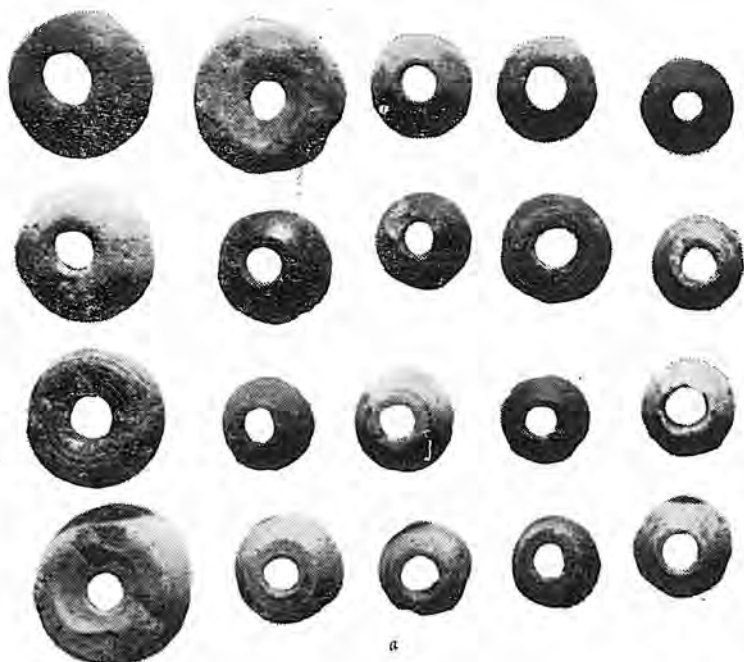
³⁸ С. Георгиева. Керамиката..., с. 8, табл. I—II и с. 13, заб. 2.

жс

Обр. 8

жс — железна верига за комина от местността Витата стена при с. Здравковец

а

Обр. 9

а — глинени прешлени за вретено от местността Витата стена при с. Здравковец

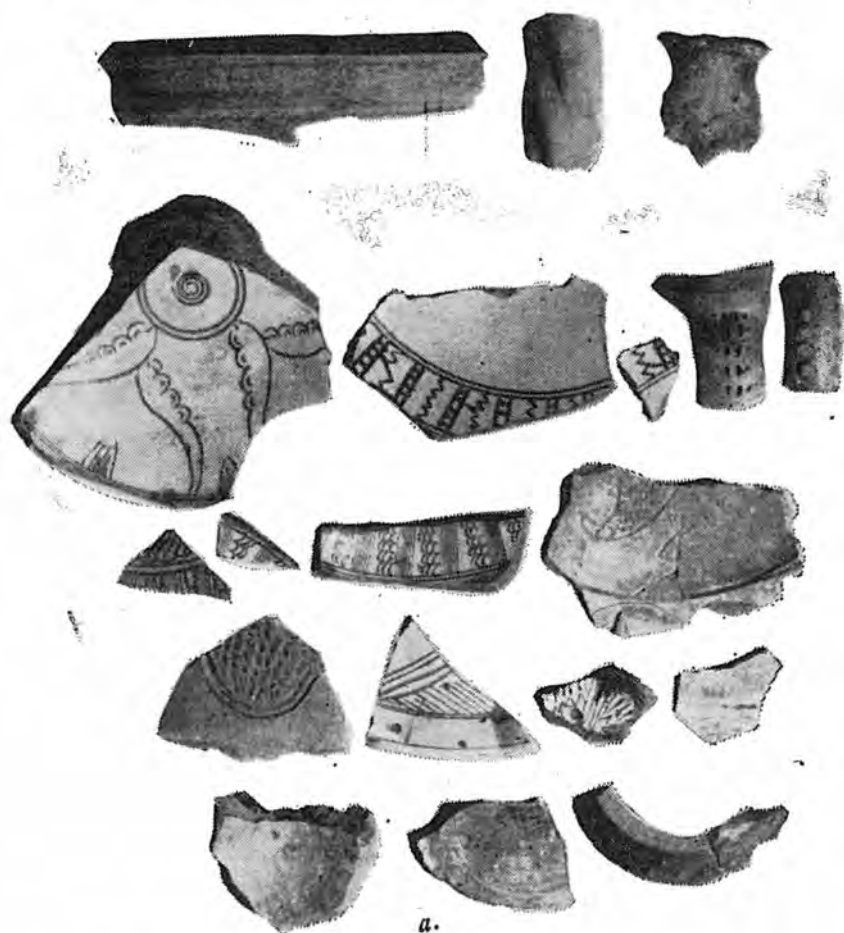
На около 30 м източно от жилищната сграда на феодала беше разкрита споменатата вече по-горе малка еднокорабна църква с размери $8,30 \times 4,82$ м. Дебелината на зида е 0,70 м. Църквата е градена с ломени камъни-бигор, споени с бял хоросан. Подът е бил постлан с каменни плочи (обр. 13 а). Културният пласт в църквата и около нея изобилствува с фрагментирани и цели декоративни панички (четирилистни и конични) — розетки и кръгчета, както

б

Обр. 9

б — глинени съдове от местността Витата стена при с. Здравковец

а.

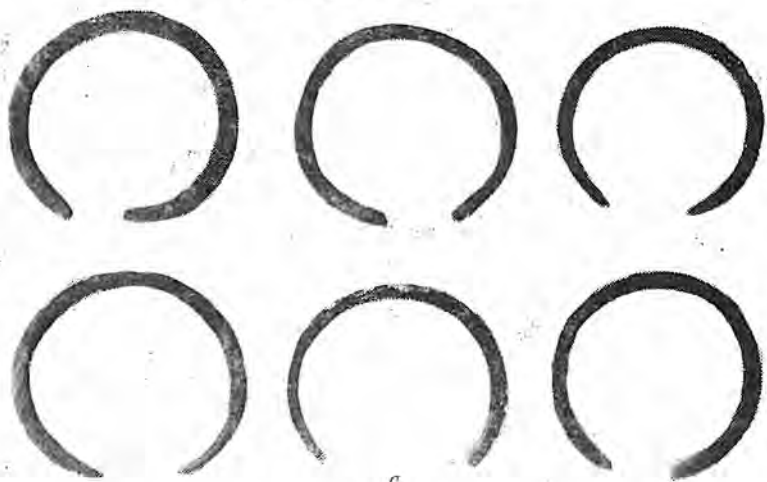
Обр. 10

а — фрагменти от керамика „сграфито“ от местността Витата стена при с. Здравковец

Обр. 10

б — фрагменти от керамика „сграфито“ от местността Витата стена при с. Здравковец

Обр. 11

а — бронзови гривни от местността Витата стена при с. Здравковец

и с тухли, добре обработени блокове от бигор и др. (обр. 13 б). Керамично-пластичната украса в църковните архитектурни паметници в Търново, Несебър³⁹

³⁹ Н. Мавродиев. Външната украса на старобългарските църкви. — ИАИ, VIII, 1934, с. 312.

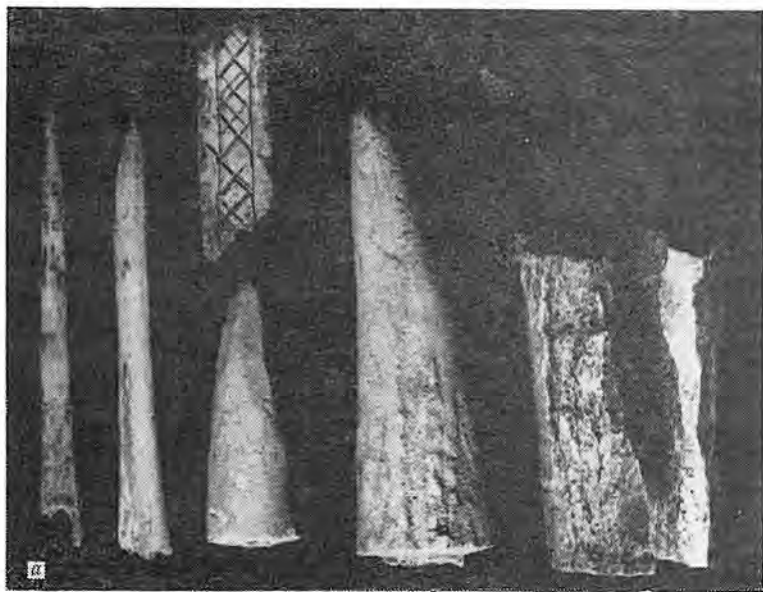
и др. ни дава възможност да датираме сравнително по-точно и нашата църква от местността Витата стена.

Така че при изграждането на църквата са били използвани като строителен материал главно блокове от бигор, ломени камъни и тухли. Тук се

Обр. 11

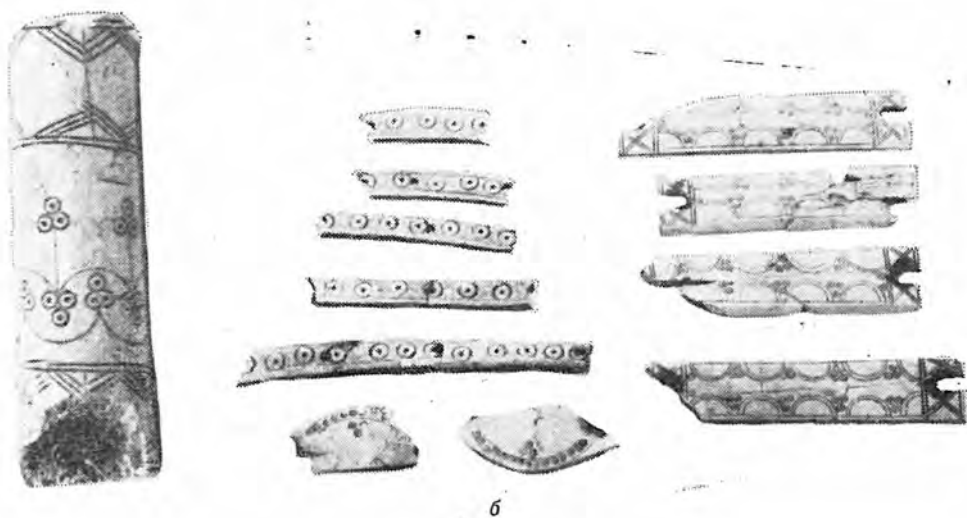
б — фрагменти от стъклени гривни от местността Витата стена при с. Здравковец

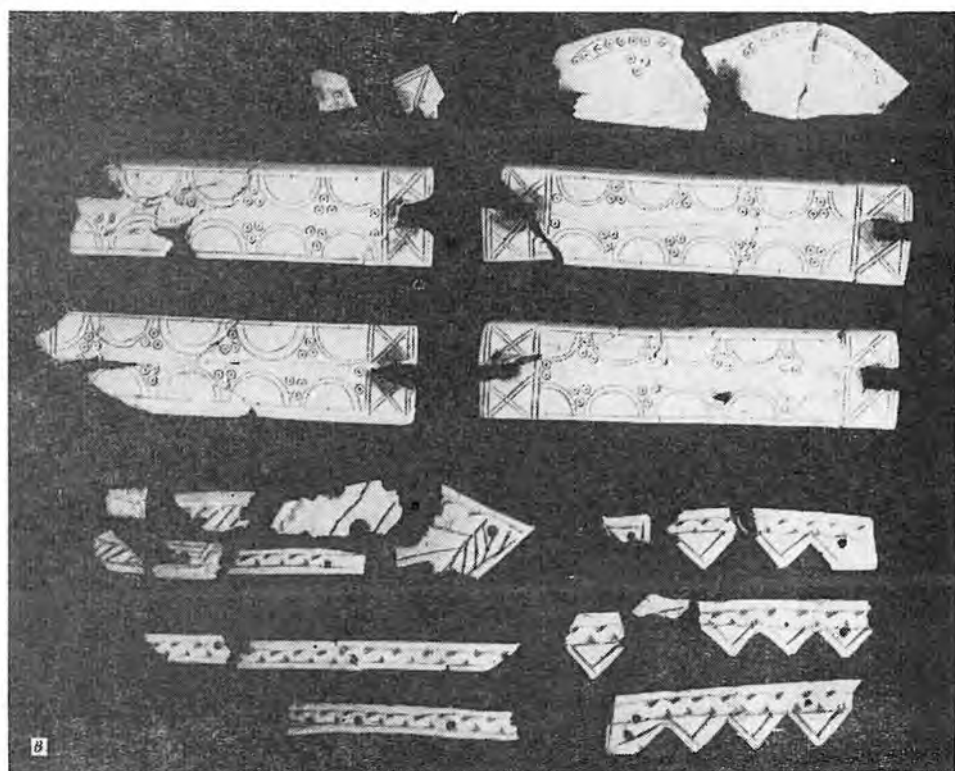
Обр. 12

а — костени шила и други предмети от местността Витата стена при с. Здравковец

намериха и много фрагменти от кухненска и сграфито-керамика. По план църквата е еднокорабна, едноапсидна, без преддверие. Въз основа на плана, строителните материали, керамопластичната украса и глинени съдове, както и от приведените вече аналогии тази църква се датира към XII — XIV в. Камънната и керамопластичната украса на архитектурните български паметници е заложена още в Преслав през Първото българско царство. Тя се възражда в Търново и намира своето върхово развитие през XIV в. в Несебър. Под влияние на Търновската църковна архитектура е била изградена и църк-

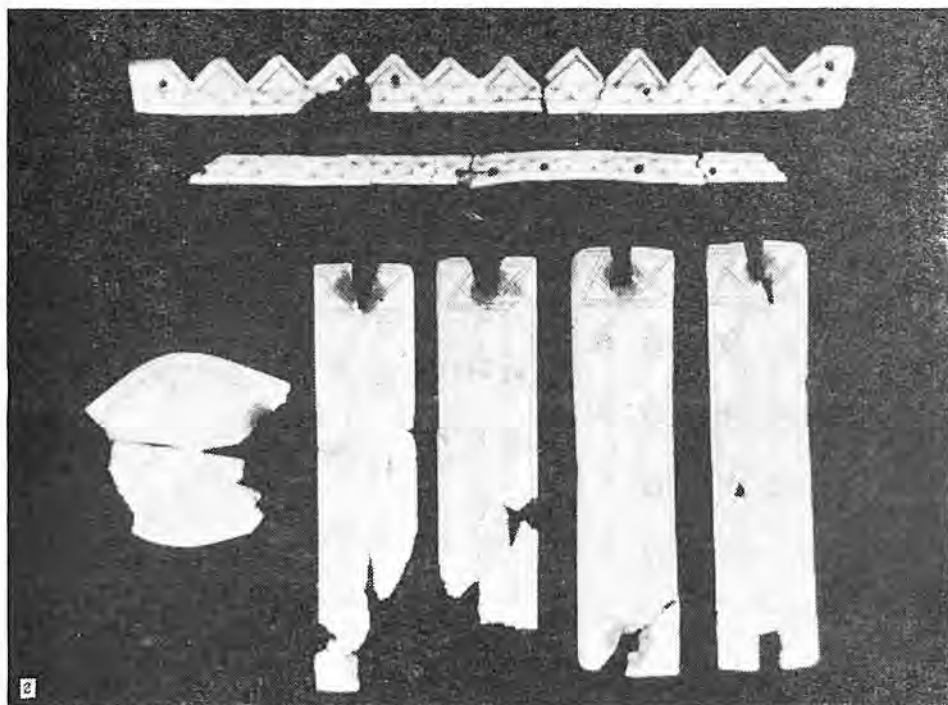
Обр. 12
 б — костени апликации от местността Витата стена при с. Здравковци

Обр. 12
 в — костени апликации, богато орнаментирани, от местността Витата стена при с. Здравковец

вата в местността Витата стена с характерната си външна керамикопластична декоративна украса.

Северозападно от жилищния комплекс бе открита топилня за преработка на руда и глинени тръби, по които е изтичал разтопеният метал. Това

Обр. 12

2 — костени апликации, от местността Витата стена при с. Здравковец

е примитивна „домenna“ пещ в българските земи през Средновековието. Около нея се откри и голямо количество железен шлак. Топилнята доказва, че тук е било развито металодобиването и металообработването.

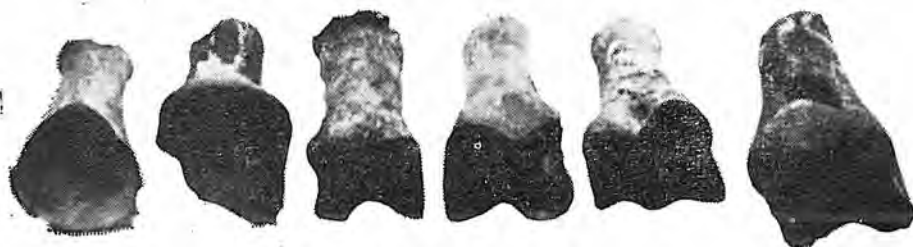
Около църквата бе разкрит некропол с 42 погребения, всички ориентирани изток — запад със слабо отклонение на североизток — югозапад. Някои от гробовете са подградени с малки плочи, а в други са намерени следи от дъски. Откритият погребален инвентар в тези гробове е твърде разнообразен. Най-много са медните и сребърните копчета със сферична и полусферична форма (обр. 14 *в, г*). Обеците, пръстените, гривните и иглите за коса са изработени от мед и сребро, а някои от тях са позлатени (обр. 14 *а, б*). Те имат ажурна или релефна украса. Почти напълно запазени се намериха повязките върху главата на 4 открити погребения. Особено ценна е тъканта на една от повязките, която е много фино тъкан мотив от т. нар. народна българска шевица. Ценността на находката е твърде голяма. Тя подсказва, че традицията на изработване на народни шевици води началото си от Средновековието — XIII — XIV в., като се е запазила непроменена и през петвековното османско робство.

Подобно поставяне на сърмени повязки за украса на главата е установено и при пет други погребения в средновековния некропол в Търново. Погребенията от местността Витата стена са явно доказателство за предположението относно първообраза на така разпространения по-късно у нас сокай.⁴⁰

Обр. 13

а — еднокорабна църква, гледана от изток, от местността Витата стена при с. Здравковец

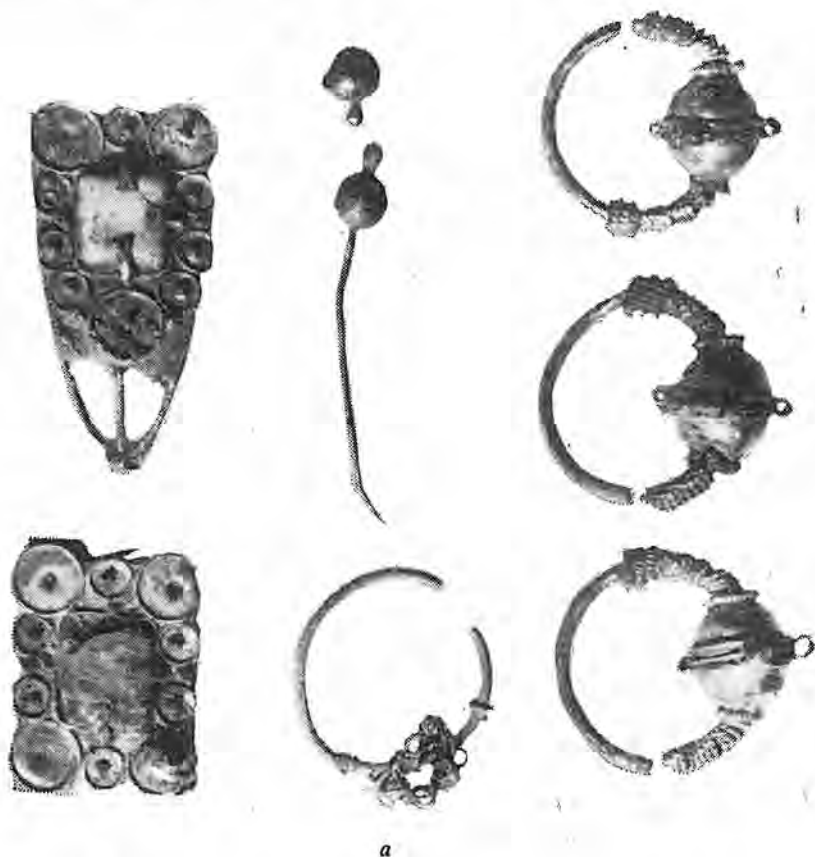
б

Обр. 13

б — декоративни глинести четирилистници от местността Витата стена при с. Здравковец

⁴⁰ Н. Ангелов. Средновековен некропол в Търново. — Известия на Окръжния музей във В. Търново, I, 1962, с. 23—35; Кр. Миятев. Произход и залез на Търновския сокай. — ИАИ, XVII, 1950, с. 71—83.

Сходството и на други материали, като копчета, коланни украси, тъкани със сърмени нишки и други накити, доказва, че този начин на обличане и украса е бил разпространен не само в средновековната българска столица Търново, но и в редица други български крепости, включително и в тези на територията на Габровски окръг.

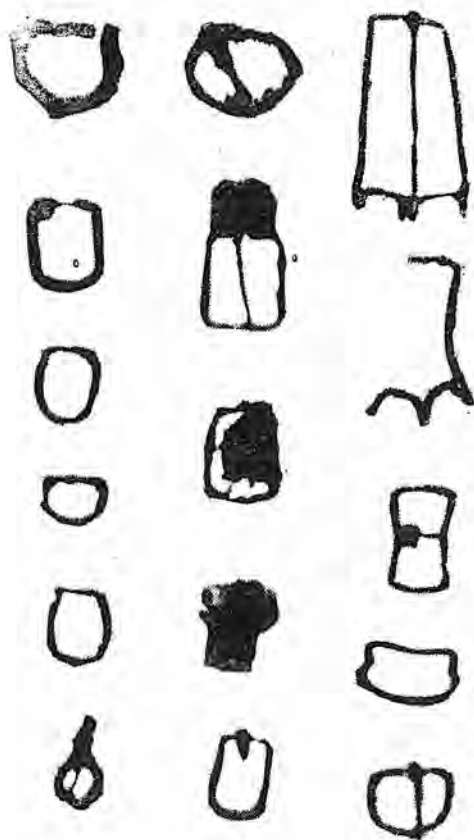

Обр. 14

a — еднокорабна църква, гледана от изток, от местността Витата стена при с. Здравковец

При разкопките на жилищната сграда на феодала, на еднокорабната църква, във и около некропола бяха открити и монети от времето на Константин Асен (1257—1277), две медни монети от времето на Иван Страцимир (1360—1396), една медна монета от Ив. Александър (1331—1371), 25 медни и две сребърни монети от Иван Шишман (1371—1393), една златна и една сребърна аспра. Всички тези монети ни служат като сигурен материал за датиране на жилищния комплекс, църквата и други архитектурни сгради, крепостни съоръжения и намерените находки и погребален инвентар общо в XIII — XIV в. Установява се, че в крепостта в местността Витата стена е цъфтяла висока материална култура и развито ювелирно изкуство. Личи,

че през XIII — XIV в. земите на днешен Габровски окръг са били включени твърде интензивно в икономическия, политическия и културен живот на Втората българска държава със столица Търново. Тази мощна крепост, издигната на трудно достъпно естествено укрепено плато в местността Витата стена, бил феодален средновековен български замък, който по нищо не е отстъпвал на феодалните замъци в Централна и Западна Европа.

б

Обр. 14

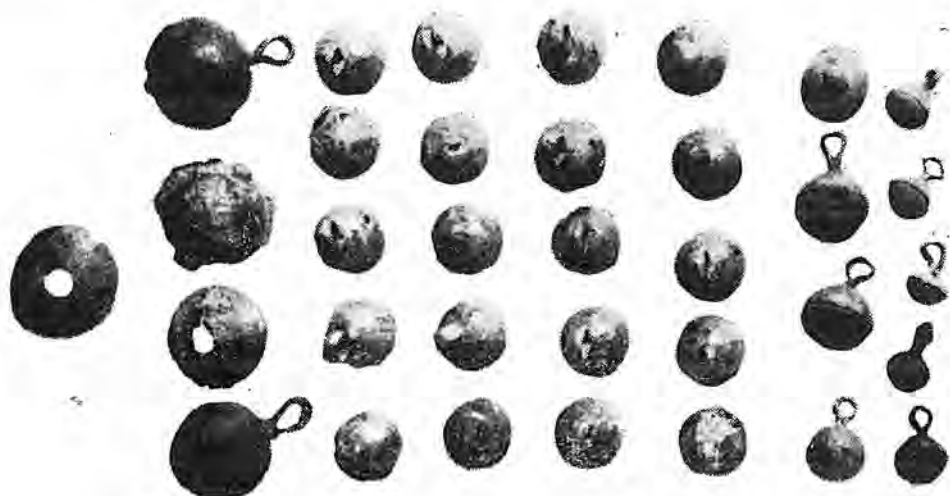
б — железни и бронзови токи от погребения от местността Витата стена при с. Здравковец

През Второто българско царство крепостта е охранявала, както казахме вече, важния Шипченски проход и по такъв начин е влизала във веригата на крепостната система около Търново, предпазваща столицата от юг.

Названието на тази крепост, представляваща в същност укрепено селище от градски тип, се споменава в XIII в. в Батошевския каменен надпис, където е отбелязано, макар и немного ясно, „село Витинь“⁴¹. За етимологията на името Витень (градъ) и за местоположението на средновековното селище

⁴¹ В. Добруски. Материали по археология на България. Старобългарски надпис от Батошевския манастир. — СбНУ, 13, 1927, с. 440—442; В. Иванова. Два надписа от Асеновци — Батошевският и Врачанският. — ИАИ, XV, 1946, с. 114—195; Хр. Иванов. Батошевският надпис. — Археология, 1976, кн. 4, с. 65—70.

Витен е направено изследване от Н. Ковачев.⁴² Това укрепено селище — град Витен, споменато в Батошевския надпис, може по всяка вероятност да се локализира в местността Витата стена при с. Здравковец и да се свърже с проучения от нас феодален замък, където провеждахме и археологически разкопки.

Обр. 14

6 — накити: медни и сребърни копчета, обини, пръстени, кръст-и фрагменти от стъклени гривни от погребения в местността Витата стена при с. Здравковец

Друга подобна крепост, влизаща в същата верига на крепости южно от Търново, която също е охранявала Шипченския проход, е крепостта в местността Градище при Габрово. И до днес по повърхността тук се виждат следите от развалини на средновековната крепост, чиито стени са изградени от ломен камък, споен с бял хорсан. Дебелината на зидовете тук е 1,60—2,60 м. Тук се установяват от проведените през последните години археологически разкопки и крепостни стени от късноантично и ранновизантийско време IV — V в. На някои места средновековната българска крепост се проследява до късноантичната стена. Вътре в крепостта и вън от нея се очертават сгради, но не може да се определи засега от коя епоха са те, преди да се направят тук системни археологически разкопки. Намерените случайни находки от керамични фрагменти, керамика „сграфито“, глинени прешлени за вретено, железни предмети, монети и др. говорят, че крепостта е съществувала и през Втората българска държава.⁴³ Разкопките, които се проведеха през 1975—1978 г. в местността Градището при Габрово, потвърдиха това наше предположение. Открити бяха стопански помещения, изградени от ломен камък върху разтвор от кал, и много фрагменти от битова тънкостенна керамика, отнасящи се към XIII — XIV в. Тук, както и в местността Витата стена, е

⁴² Н. Ковачев. За местоположението и името на средновековното селище Витен. — Български език, кн. 4 и 5, т. IX, 1959, с. 42.

⁴³ П. Цончев. Из общественото и културно минало на Габрово. С., 1934, с. 259.

имало мощна крепостна стена, а вътре съответни граждански и църковни постройки, които са оформяли средновековния български замък, който е охранявал дефилето на р. Янтра, а оттук и Шипченския проход. Тази крепост през XIII — XIV в. е била включена в низа от крепости на юг от столицата Търново.

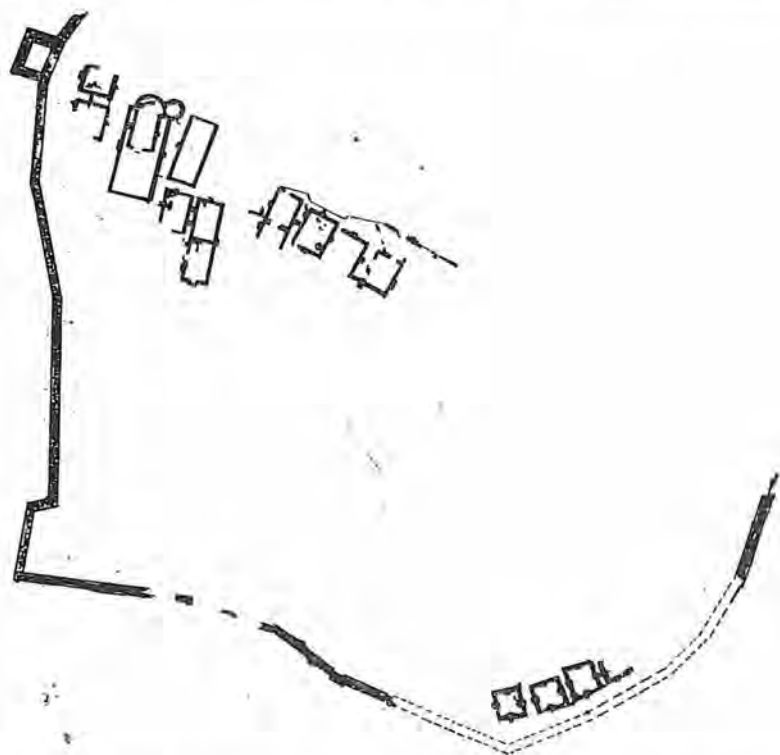
Обр. 14

2 — накити: медни и сребърни копчета, обици, пръстени, кръст и фрагменти от стъклени гривни от погребения в местността Витата стена при с. Здравковец

На 2,5 км западно от с. Междене в местността Градът има останки от средновековна крепост, където са запазени крепостни стени, изградени от ломени камъни, споени с бял хоросан. Тук бяха намерени предимно фрагменти от средновековна българска керамика, оръжия, стрели, копия⁴⁴ и др., които датират крепостта в епохата на Втората българска държава. Тази крепост е била една от тези, които са охранявали дефилето на Янтра.

⁴⁴ П. Цончев. Цит. съч., с. 260.

На 1 км от с. Тръните в местността Градът се издига също естествено укрепено плато. Дори и досега на него се виждат развалини на крепостни стени от ломен камък, споени с бял хоросан. В най-високата част на платото се очертават останки от правоъгълна постройка. От намерените по повърхността находки, състоящи се главно от керамика, накити (токи, гривни, коланни

Обр. 15

а — план на крепостта с разкритите в нея крепостни стени, кули, сгради и др. в местността Градът при с. Батошево

апликации), оръдия на труда и др.,⁴⁵ крепостта може да се датира от XIII — XIV в. Под средновековната българска крепост се намира тракийска крепост от IV — III в. пр. н. е. И тук се наблюдава нещо, което констатирахме и по-горе — средновековната българска крепост при с. Трънето е част от укрепителна система на столицата Търново, охраняваща Шипченския проход.

Местността Градът се издига на един завой на десния бряг на Росица, в непосредствена близост със с. Батошево, на разстояние 10 км югозападно от местността Витата стена при с. Здравковец, където също е имало крепост.⁴⁶ Между двете е имало пряка видима връзка, което не е без значение за тогавашната епоха. Местността Градът е висок стръмен хълм, представляващ естествено укрепление, заобиколен от три страни от р. Росица. На най-високата, равнинната част на хълма при провеждане на системни археологически раз-

⁴⁵ П. Цончев, Цит. съч., с. 262—263.

⁴⁶ А. т. Милчев. Археологическо проучване в Севлиево и Троянско. — Год. Соф. унив., Фил.-ист. фак., т. 50, 1957, кн. I, с. 448.

копки, с малки прекъсвания от 1968 до 1976 г., се откри многослойно селище с културни пластове от няколко епохи: тракийска, римска, ранновизантийска, ранносредновековна българска и от Втората българска държава.

В подножието на хълма по долината на р. Росица съществувал стар път от епохата на късната античност. Следите от него личат и до днес в местността Имането,⁴⁷ който е минавал на юг през Русалийския проход за Тракия. Този път продължавал да се използва и през Средновековието, особено през Втората българска държава. Крепостта в местността Градът при с. Батошево е играла първостепенна роля на изходен възлов пункт към двата старопланински прохода — Химитлийския и Русалийския. Тази крепост заема площ около 20 дка. От всички страни тя е оградена със стени. При разчистването им се установи, че са от различни епохи — някои от ранновизантийската епоха, а други от Второто българско царство. Строежът на крепостните стени е съобразен с конфигурацията на терена, като дебелината на стените достига 3 м (обр. 15 а). В най-уязвимата част от хълма бяха разкрити и четириъгълни кули. Някои от зидовете са запазени на височина до 2 м. Те са градени от ломени камъни с добре оформени лица, споени с бял хоросан.

Разкрити бяха основи на жилищни и стопански помешения, както и две църкви — едната от VI—VII в., втората от XIII—XIV в. Последната е построена на мястото на по-ранна базилика със значително по-малки размери — дължина 13 и широчина 6,5 м. Строена е от ломени камъни, споени с кал. По план тя се отнася към най-простия тип еднокорабни църкви с полукръгла апсида и вход от запад, които се появяват още в края на X в., но са особено характерни за XII—XIV в. (обр. 15 а).⁴⁸ Липсата на керамопластична украса ограничава времето на строежа ѝ преди XII в. Намерените фрагменти от глинени съдове и голямото количество медни монети — най-ранните от Йоан II Комнин (1118—1143), а най-късните от Алексий III Ангел (1195—1203), намерени в изкопите около църквата и вътре в нея, са неопровержимо доказателство, че тя е функционирала и след тази дата.

Оттук произлиза вероятно и познатият в научната литература Батошевски надпис⁴⁹, който се датира точно по времето на цар Михаил Асен (1246—1256) и в който се споменават имената на селата Батошево, Витен и Рибаре. Село Витен е вече локализирано, а за изчезналото с. Рибаре нямаме още данни за локализирането му. В надписа се дават много ценни данни за феодалните отношения на територията на Габровски окръг.

При разкопките бяха открити твърде много фрагменти от глинени съдове — гърнета с дръжки, керамика тип „сграфито“, характерна за XIII—XIV в., гледжосани прешлени за вретено, много железни предмети, оръдия на труда (палешници, косери), оръжия (върхове на стрели и копия), ножчета, гвоздеи, различни накити (стъклени гривни, бронзови обици, пръстени и кръстове енколпиони) (обр. 15 б), монети от Ив. Александър (1331—1371) и др. Всички те датират крепостта към XIII—XIV в.

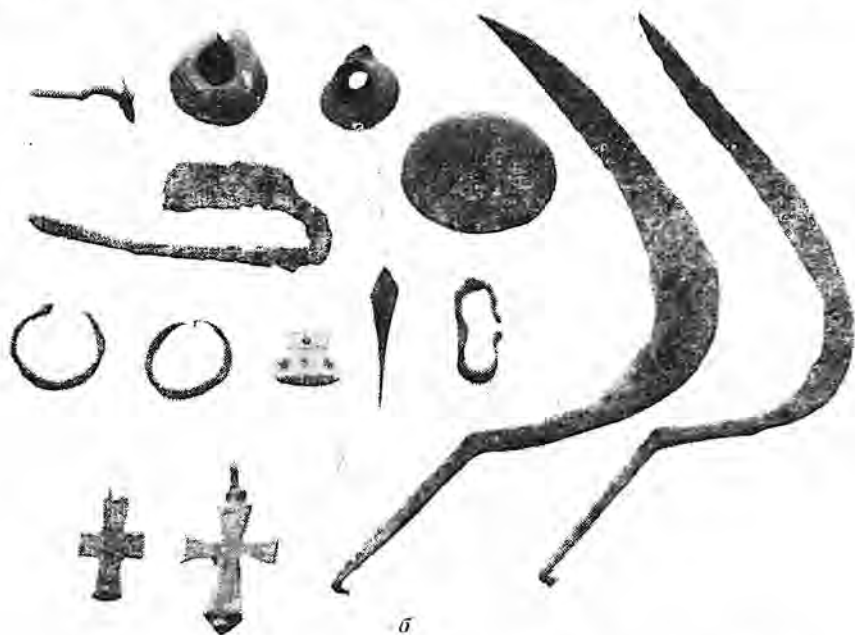
Особено убедително доказва съществуването на поселение през епохата на Втората българска държава разкритият некропол, разположен около мал-

⁴⁷ А. т. М и л ч е в. Археологическо проучване в Севлиевско и Троянско. — Год. Соф. унив., Фил.-ист. фак., т. 50, 1957, с. 448, кв. 1.

⁴⁸ К р. М и я т е в. Архитектура в Средновековна България. С., 1965, с. 121.

⁴⁹ В. И в а н о в а. Два надписа на Асеновци — Батошевският и Врачанският. — ИАИ, XV, 1946, с. 114—145; В. Д о б р у с к и. Материали по археологията на България. — СбНУ, XIII, 1896, с. 440, 442; Х р. И в. Х р и с т о в. Батошевският надпис. — Археология, 1976, кн. 4, с. 65—70.

ката църква в южната част на крепостта.⁵⁰ Разкритите 63 християнски погребения са разположени върху разрушените ранновизантийски стрсежи — базиликата и др. сгради. В повечето от погребенията беше открит инвентар — главно накити (обеци, пръстени, пандантиви, кръстове-енколпиони, копчета и др.) (обр. 15 б). В гроб № 9 бе намерена сребърна монета от Ив. Александър

Обр. 15

б — железни сърпове, накити, стрели, кръстове-енколпиони и др. от местността Градът при с. Батошево

и Михаил (1331—1355). Този гробен инвентар намира свои паралели в ред некрополи и поселения от Северна България, датирани през XII — XIV в.⁵¹

От землището на селата Батошево и Горна Росица са придобити случайно ценни находки — фрагменти от керамика, метални предмети, оръдия на труда и оръжия, битови предмети и накити, които се отнасят също към XII — XIV в.

Крепостта в местността Градът е охранявала Русалийския проход и е била също част от укрепителната система на столицата Търново. Крепостта при с. Батошево е била добре укрепен феодален замък.

Южно от Градница се издига хълмът Пречиста, едно естествено укрепено възвишение, което р. Боязка е ограждала от три страни (вж. карта I). От самия хълм се открива изглед от три страни. Той е важен стратегически пункт за охрана на Боазкия пролом, а оттам и на важния Русалийски (Марагидишки) проход. На този хълм са правени под мое научно ръководство разкопки в

⁵⁰ Ст. Станчев, Ив. Начева. Средновековен български некропол до Луковит. — ИАИ, XXIII, 1960, с. 71.

⁵¹ Ст. Станчев, Ив. Начева. Средновековен български некропол до Луковит. — ИАИ, XXIII, 1960, с. 71.

течение на повече от десет години. Открити бяха селища и крепост от различни епохи — като се почне от древнотракийско време и се свърши с находките от Втората българска държава.

В най-уязвимата източна част на хълма бяха открити две, почти успоредни стени. Едната от тях е от ранновизантийско време, а втората — от Вто-

Обр. 16

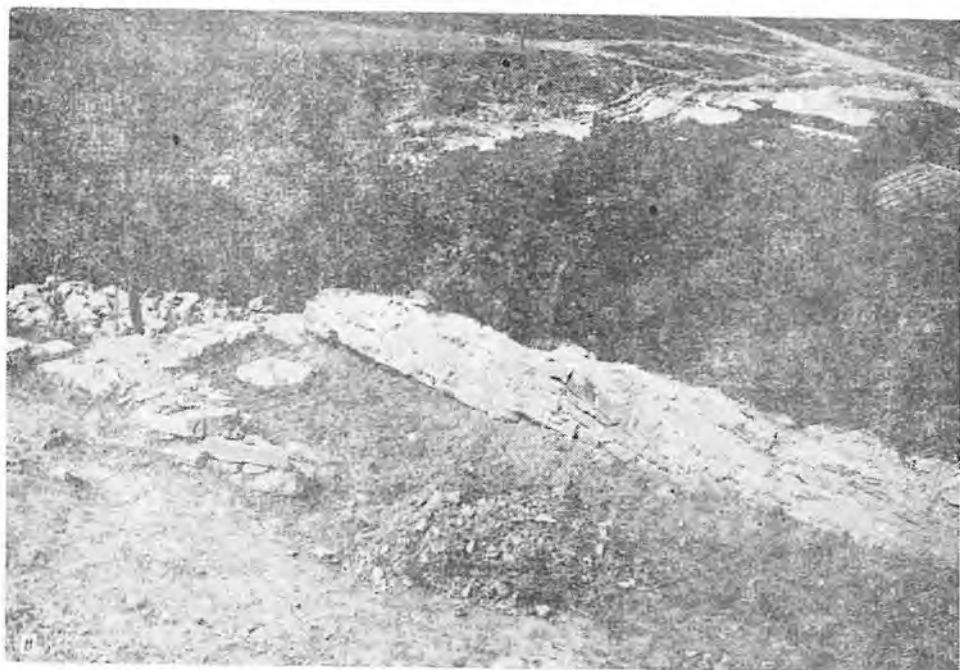
а — общ изглед на крепостта в местността Пречиста при с. Градница

рата българска държава. През второто българско царство голямата опасност от Византия става причина да бъде възстановена и старата късноантична ранновизантийска укрепителна система по Стара планина. На хълма Пречиста успоредно с тази късноантична мощна крепостна стена е била построена и друга, свършено нова, от добре одялани камъни и плочи с добре оформени външно и вътрешно лица, споени с хоросан, а на места с кал. При това новата крепостна стена е навсякъде изградена съобразно с конфигурацията на терена и стига до самата река Боазка (обр. 16 а, б). При строежа на крепостната стена на места е използвана и сантрачната система за подравняване на редовете камъни. В стената за целта са били вграждани дървени греди, леглата на които личат и днес (обр. 16 в). Характерен е също начинът, по който е бил преодоляван силният наклон на билото на хълма. Тук крепостната стена е била изградена със стъпаловидни отстъпи. От източната, югоизточната и западната страни на крепостта са открити три входа, които са били укрепени с по една четвъртита кула. По протежение на крепостните стени, особено по най-уязвимите източна и западна, са били изградени кули (обр. 16 г). На

Обр. 16

б — късноантичната и средновековната крепостни стени, успоредни една на друга в местността Пречиста при с. Градница

Обр. 16

в — западната крепостна стена на хълма Пречиста при с. Градница

най-високата част на хълма при крепостната стена се разкри също така кула. По такъв начин цялата крепост се превръща в импозантен и добре охраняван феодален замък — седалище на местния болярин. Крепостта е съществувала непрекъснато и през XIII — XIV в., като е претърпяла няколко преправки, които ни дават основание да установим тук пет строителни периода.

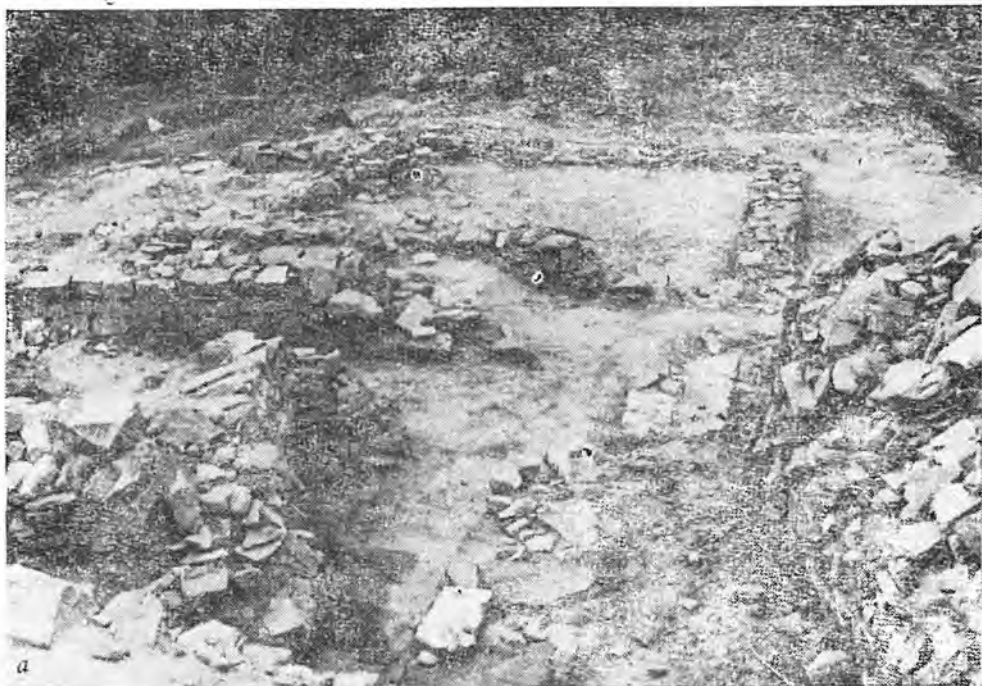

Обр. 16

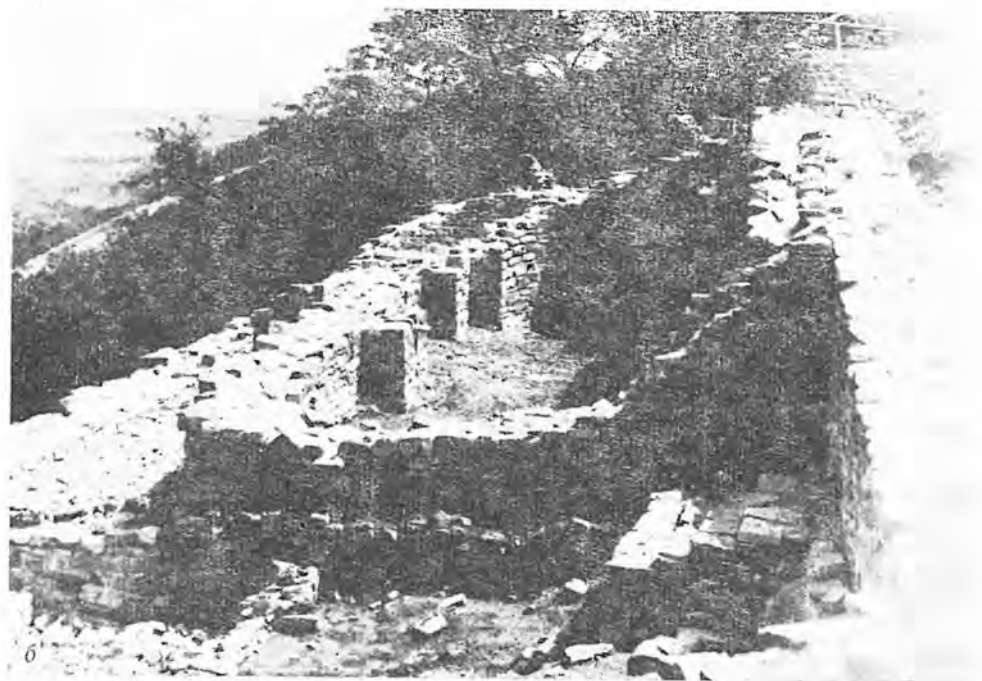
2 — североизточната порта и кула на крепостта в местността Пречиста при с. Градница

Помещенията, построени през епохата на Втората българска държава, на самия хълм са били изградени по предварителен установен и добре обмислен план. Тук отново виждаме, че строителите са се съобразявали с конфигурацията на терена и са подредили сградите в три тераси. Това също доказва предварителната планировка на терена на самия хълм преди изграждането на сградите. При разкопките на хълма се откриха граждански постройки — жилища, стопански помещения и работилници (обр. 17 а).

Наред с това в крепостта бе разкрита еднокорабна, кръстополна църква с тристранна апсида без преддверие, с дължина 6,5 м и широчина 5,05 м. Отвътре четири пиластри са подпирали свода. Дебелината на зидовете е 0,9 м. Средновековната църква е изградена върху развалините на по-ранната, ранновизантийска базилика. За градивен материал са използвани ломени камъни — бигор и тухла, споявани с бял хоросан. От лицевата страна камъните са добре обработени (обр. 17 б). При разчистване на културния пласт вътре в църквата бяха намерени цели и фрагментирани керамични украси,

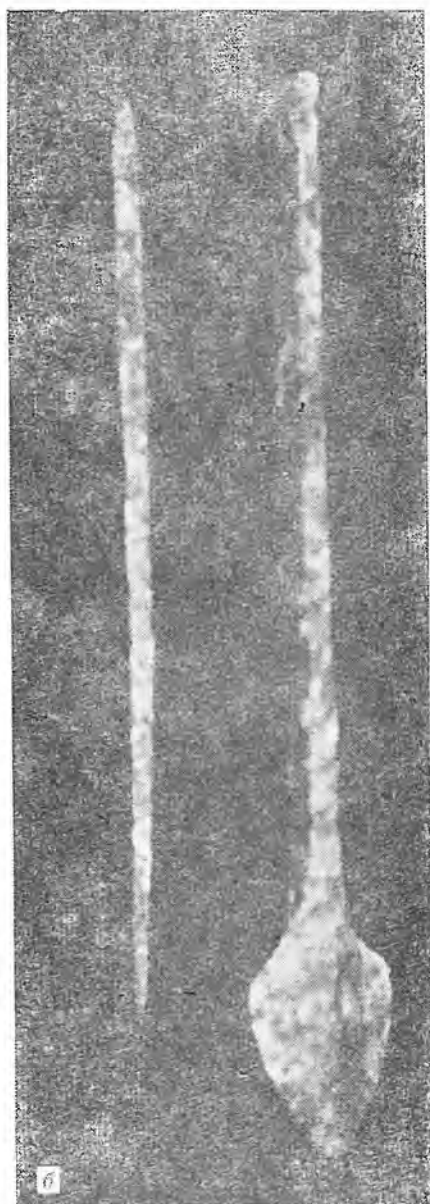
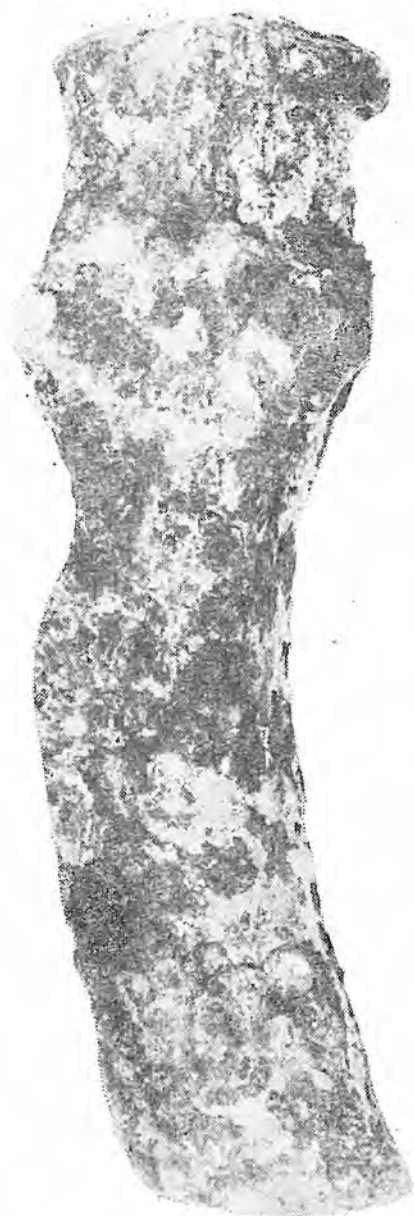
Обр. 17
а — разкрити сгради на хълма Пречиста при с. Градница

Обр. 17
б — еднокорабна кръстовидна църква на хълма Пречиста при с. Градница

декоративни панички, розетки, тръбички и др., които говорят за връзката на църквата на хълма. Пречиста с Търновската архитектурна школа от XIII — XIV в.

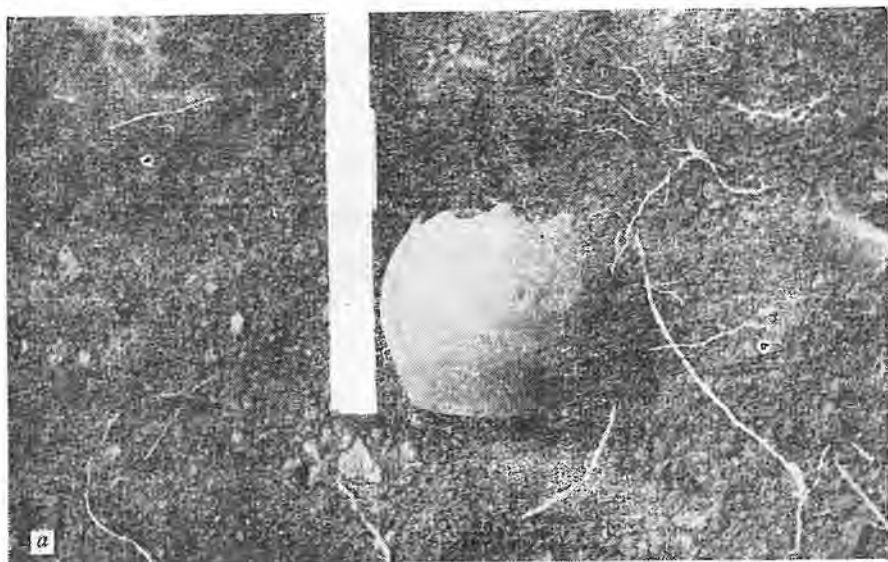
В църквата бяха намерени фрагменти от стенописи, които подсказват, че тук е работил голям майстор-зограф. Върху намерените фрагменти

Обр 18

a — желязна брадва от местността Пречиста при с. Градница *б* — железни оръдия на труда от местността Пречиста при с. Градница

личат части от драперия с геометрични и фигурални композиции. На един фрагмент от стенопис е запазена част от човешко лице. Цветната гама на стенописите е била сочна и наситена, а моделировката на фигурите — пластична. По всяка вероятност тези стенописи трябва да се отнесат към Търновската живописна школа от XIII в. При разкопките вътре

Обр. 19

a — глинен съд от местността Пречиста при с. Градница

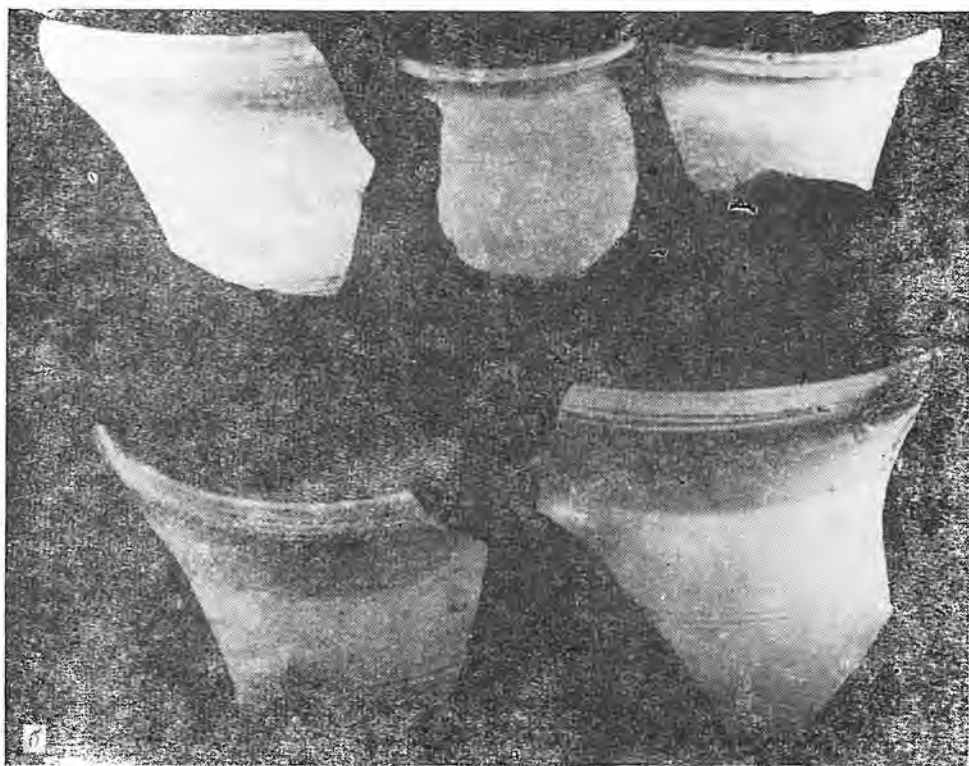
в църквата наред с откритите разнообразни материали, предимно керамика, бяха намерени и монети от времето на Ив. Александър и сина му Михаил. Въз основа на формата, техниката и на керамопластичната украса, както и на откритите в нея материали църквата трябва да се датира в периода между XIII — XIV в.

В споменатите занаятчийски работилници на хълма Пречиста бяха разкрити глинени, стъклени и железни изделия и много други материали: оръдия на труда (лемежи, сърпове, косери, брадви и др.) (обр. 18 *a, б*), оръжия (върхове от стрели и копия, ножове), битови предмети, особено керамика (хиляди фрагменти и някои цели глинени съдове) (обр. 19 *a, б, в*), сграфито керамика (обр. 20 *a, б, в*), накити и голям брой монети от българските царе по време на Втората българска държава. Около кръстополната църква и главно на юг от нея бяха разкрити над 120 погребения, някои от които с богат инвентар: обици, гривни, кръстове, токи, изработени от мед, бронз, злато и сребро (обр. 21 *a, б*). Открити бяха много богато украсени костени предмети (обр. 22 *a, б*). В няколко погребения бяха открити и монети от Ив. Александър и сина му Михаил. Въз основа на погребалния инвентар — накити и монети, погребенията на хълма Пречиста се датират към XIII — XIV в.

Откритите материали — архитектурни паметници — жилищата, стопанските помещения и работилници, кръстополната църква, укрепителната система от крепостни стени, кули и порти, некрополът с богат погребален инвентар на хълма Пречиста — всичко това хвърля нова светлина върху

високата материална култура и изкуството в нашите земи и в частност в Габровско през епохата на Втората българска държава.

На юг от хълма Пречиста, покрай р. Боазка, се очертава второ селище от същата епоха (XIII — XIV в.), което се намира в местността Казанджийска лъка. Тук се проведоха археологически разкопки. Разкрити бяха силно раз-

Обр. 19

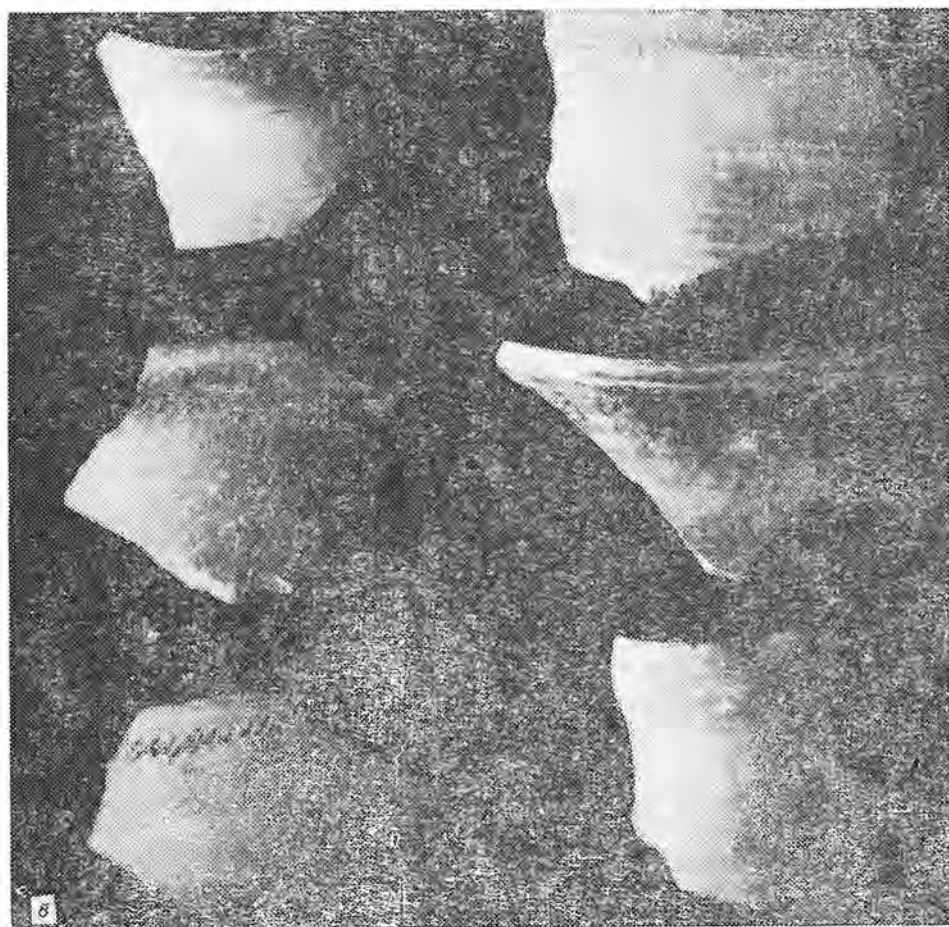
б — фрагменти от глинени съдове от местността Пречиста при с. Градница

рушени сгради, вероятно работилници, и в тях много оръдия на труда, битови предмети, накити и монети. По всичко личи, че тук именно се е намирал занаятчийският квартал на феодалния замък — крепостта на хълма Пречиста (обр. 23).

На юг от Казанджийската лъка, в местността Петровица, се намират руините на манастира „Св. Петър и Павел“, за който и до днес са запазени легенди сред местното население, което нарича местността на името на този манастир. От него и до днес личат следи от зидове на отделни помещения. На това място не са правени разкопки, но въз основа на събрани по повърхността материали от керамика, битови предмети и монети обектът може да огнесе най-общо в хронологическите граници на Втората българска държава (XIII — XIV в.).

В околностите на с. Градница — на хълма Пречиста и в двете местности Казанджийска лъка и Петровица, е цъфтяла висока материална култура и

изкуство, особено през XIII — XIV в. Крепостните съоръжения и гражданските постройки, църквата, занаятчийските съоръжения и намереният огромен и разнообразен материал свидетелствуват недвусмислено, че тук се е намирал сравнително голям феодален замък. Личи освен това, че описаната и проучена от нас в общи линии мощна крепост на хълма Пречиста е влизала в ста-

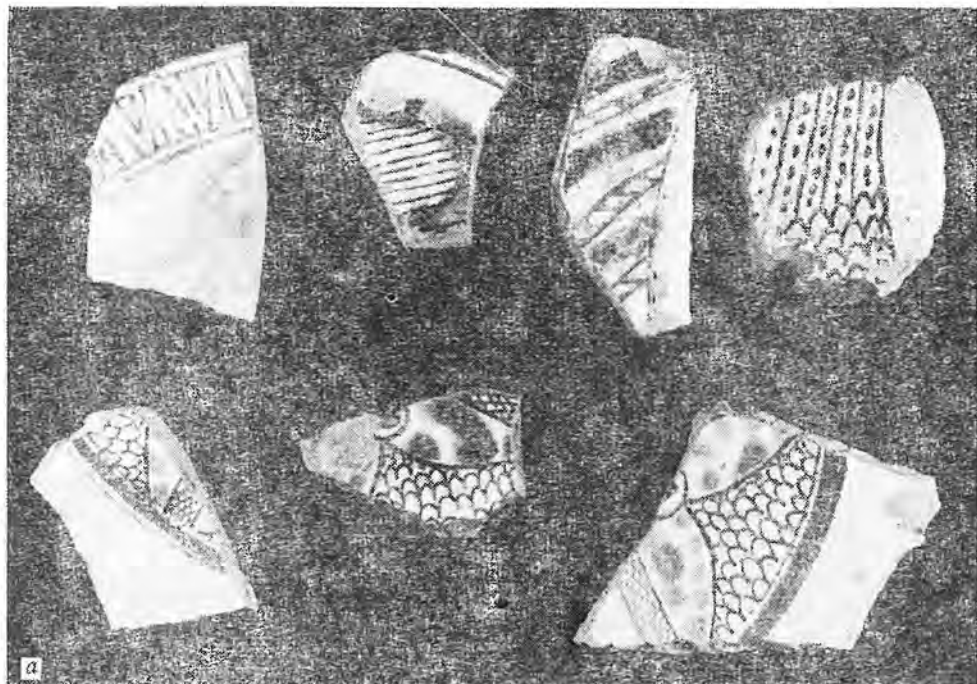

Обр. 19

а — фрагменти от глинени съдове от местността Пречиста при с. Градница

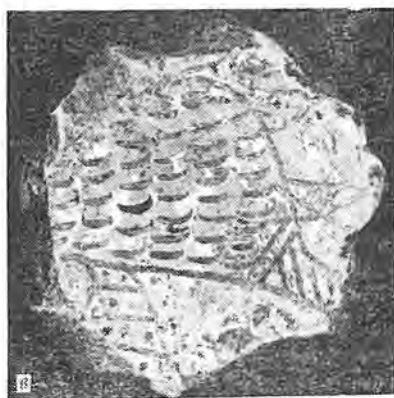
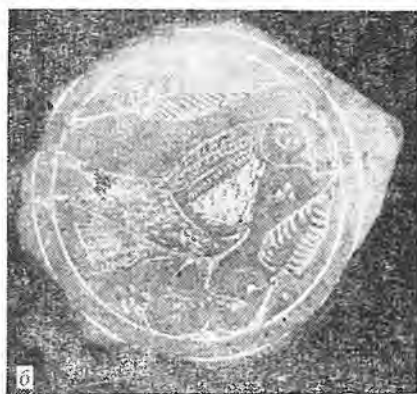
ропланинската укрепителна система през епохата на Второто българско царство, която е била предназначена да пази подстъпите към Русалийския проход. Тя била по този начин здрава преграда пред столицата Търново срещу пристъпите от юг.

Източно от местността Пречиста се намира местността Черковище, където бе открит средновековен български некропол. Южно от местността Калето над шосето за селата Млечево и Столъг на стръмния скат също бе открит такъв некропол. Други некрополи са установени до местността Калето и на югоизток от нея, както и на юг от шосето за с. Млечево. Те се отнасят

Обр. 20

a — керамика тип „сграфито“ от местността Пречиста при с. Градница

Обр. 20

б в — керамика тип „сграфито“ от местността Пречиста при с. Градница

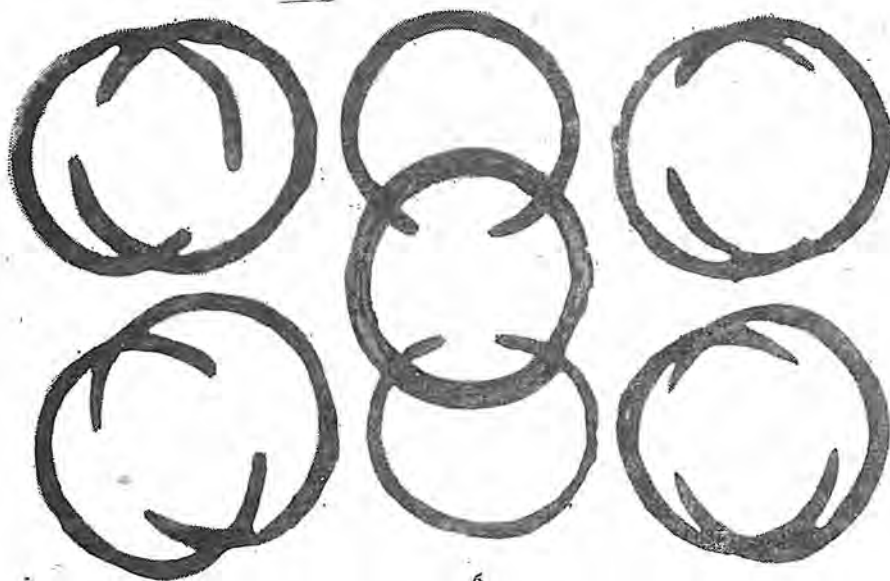
към XII — XIV в. При изкопна работа в другите некрополи са открити по няколко погребения с богат инвентар, главно от накити, които се отнасят към XIII — XIV в.

На юг, в пролома на р. Боазка, в местността Сухата чешма, при сегашната ловна хижа се очертават силно разрушени зидове от сгради. Тук може

а

Обр. 21
а — стъклена гривна от местността Пречиста при с. Градница

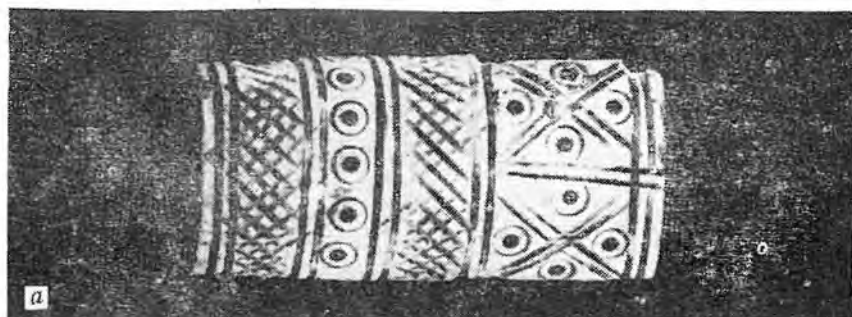

б

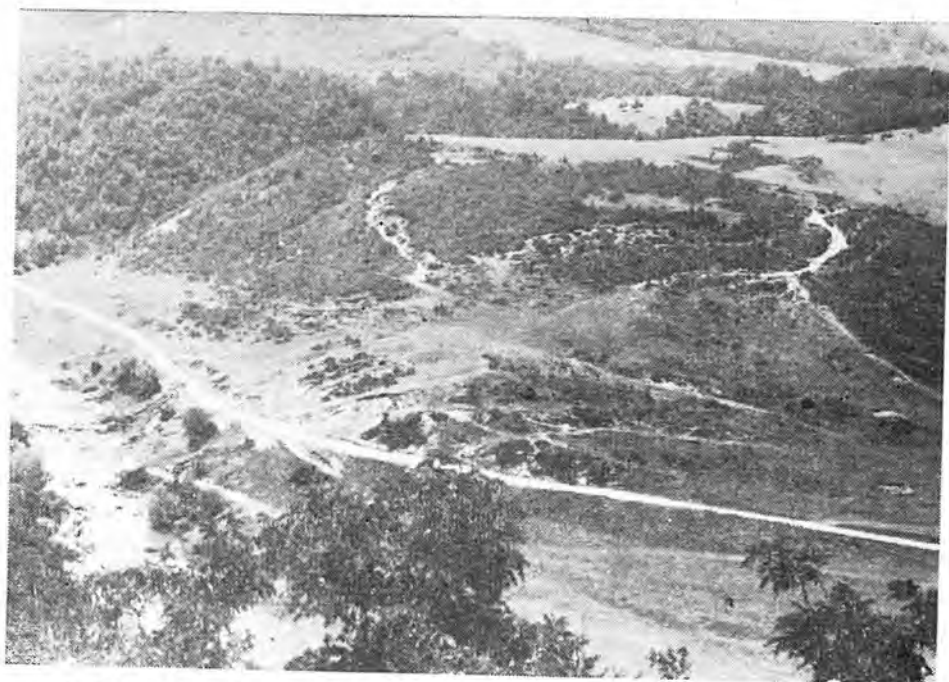
Обр. 21
б — бронзови гривни от погребения в местността Пречиста при с. Градница

би е имало манастир, който би могъл да се датира въз основа на събрания по повърхността керамичен материал към XIII — XIV в.

Така в околностите на с. Градница се разкриха доста старини. На първо място тук спадат останките на хълма в местността Пречиста, където, както бе

Обр. 22
a — костен предмет, богато орнаментиран, *б* — орнаментиран костен предмет от местността Пречишта при с. Градница

Обр. 23. Общ изглед от местността Казанджийска лъка и местността Петровица при с. Градница

изтъкнато вече, се разкри голям феодален замък от Средновековието. В местността Казанджийската лъка бе разхрит занаятчийски квартал, в местността Петровица и Сухата чешма — развалини от два средновековни български манастири, в местността Черковица и южно от местността Калето — средновековни български некрополи. Всичко това доказва, че тук е съществу-

Обр. 24. Общ изглед на крепостта в местността Градът при с. Градище

вало българско средновековно селище с феодална крепост — замък, занаятчийски квартал с манастири и некрополи от X — XIV в.

Що се отнася до наименованието на с. Градница, по произход то е старинно, славянско.⁵² Името на селището се споменава за първи път в турски документи от XV в. В него се говори, че с. Градница е имало само две мюсюлмански къщи и 76 къщи на „неверници“ (българи — християни — б. м.).⁵³ От съобщението се вижда, че през XV в. с. Градница е било сравнително немалко селище с 72 български и 2 турски къщи. Не е изключено и по-рано от X — XIV в. селището да е съществувало под същото име, което то носи и сега — Градница. Така че то е запазило това име през целия дълъг период на 500-годишно османско иго — от Освобождението на България до днес. В друг документ от 1819 г. се споменава наред с други селища и с Градница,⁵⁴ а в документ от 1643—1644 г. се казва, че в каза Търново се намирало и с. Градница.

⁵² Н. П. Ковачев. Местните имена от Севлиево. С., 1961, с. 96—97.

⁵³ Р. Стойков. Турски източници за миналото на Севлиево и Севлиево през XV — XVIII в. — В: Севлиево и Севлевският край. С., 1967, с. 223, 229.

⁵⁴ Р. Стойков. Пак там, с. 229.

На територията на Габровски окръг са регистрирани и други крепости от времето на Втората българска държава. Не навсякъде обаче са провеждани археологически разкопки и затова данните за тези крепости са по-оскъдни.

На 2 км югозападно от с. Градище в местността Градът или Високата ливада са запазени руини от крепост, която заема площ от около 6—7 дка (обр. 24). Крепостните стени са изградени от ломени камъни, споени с бял хоросан, с дебелина до 2 м. Входът на крепостта е бил от север. Тук са запазени и следи от кула. През 1962 г. бяха проведени близо до входа сондажни разкопки. Разкрити бяха основи на сгради с дебелина на зидовете до 0,8 м. Градежът и тук е от ломен камък, споен с бял хоросан. От тази крепост са ни известни немалко на брой случайни находки, като железни оръдия на труда (сърпове и косери), оръжия (стрели, копия и ножове), фрагменти от битова керамика и битови предмети, монети от времето на Ив. Александър (1331—1371), накити и др., въз основа на които датираме крепостта към XIII — XIV в.

На 800 м южно от с. Градище в местността Зъбът са запазени руините от крепост, която обгражда една площ от 3—4 дка. Местността Зъбът е естествено защитена от три страни от р. Крапец, към която се спускат стръмни склонове. От източната, уязвимата страна личат останки от крепостен зид, изграден от ломени камъни, споени с бял хоросан. Откритите по повърхността и при иманярските изкопи фрагменти от керамика (както битова, така и сграфито), железни предмети (сърпове, косери, брадва), оръжия (върхове на копия и стрели), както и монети от времето на Ив. Александър ни дават основание да датираме тази крепост — втората при с. Градище, към XIII — XIV в.

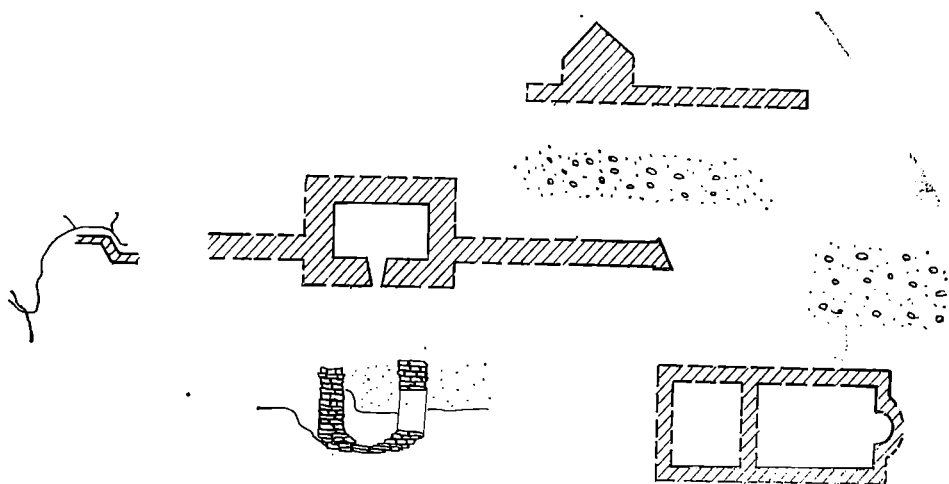
От описаните по-горе две крепости, намиращи се в околностите на с. Градище, се вижда, че в самото название на днешното село е запазена старобългарската дума „град“ — оградено, укрепено място.

В околностите на с. Градище са регистрирани и две открити, неукрепени средновековни български селища. Едното се намира в местността Калът на 2 км югоизточно от селото, а второто — на 4 км източно от същото село в местността Градът. И в двете селища по повърхността са открити материали, предимно сграфитокерамика и фрагменти от битова керамика и други находки, които ни дават основание да датираме тези селища към XIII — XIV в.

На 3 км южно от с. Крамолин в местността Градът са запазени и до днес руини от мощна крепост. Част от крепостната стена е запазена по протежение на 8,5 м, с височина 6 м и широчина 1,6 м. Тя е изградена от ломени камъни, споени с бял хоросан, с подравняване на каменните редове чрез сантрачи. Вътре в крепостта е запазено правоъгълно помещение, изградено от ломени камъни, споени също с бял хоросан, като и тук за подравняване на редовете е използвана сантрачната система. Вътрешните размери на помещението са: дълж. 7,5, шир. 4,52 и вис. 4,0 м. Дебелината на стените е 0,93 м. Входът от запад е широк 0,95 м. Покритието ѝ е сводесто. Разрушени части има от източната и западната част на помещението. На запад от това помещение се е намирал входът на крепостта с кула, изградена върху самата скала. На най-високата част на крепостта се е намирала и цитаделата, където личат руините от еднокорабна едноапсидна църква с притвор. Вътрешните ѝ размери са 16,3 м дълж., 6,6 м шир., 0,9 м деб. на зидовете на северната стена и 0,8 м на южната. Платото пред цитаделата е също укрепено. Личат следи от крепостен зид в северозападна посока и основи на петоъгълна кула пред него (обр. 25).

По повърхността на крепостта и при направените тук иманярски изкопи са намерени оръдия на труда (палешници, обкови от лопати, мотики, сърпове,

косери), оръжия (върхове на копия и на стрели), много костени изделия, сграфитокерамика и битова, накити, кръстове енколпиони, а също и монети от Ив. Александър и сина му Михаил и др. Всички тези материали датират крепостта към XII — XIV в. Тази крепост е представлявала феодален замък.

Обр. 25. План на еднокорабна църква, на част от крепостна стена и на засводената сторада в местността Градът при с. Крамолин

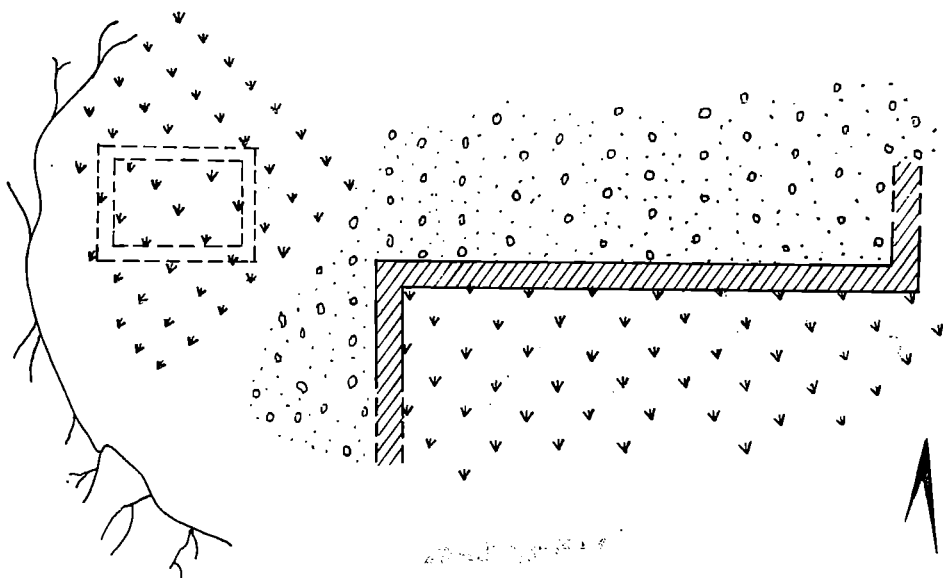
На югозапад от с. Крамолин в местността Еленча е регистрирано средновековно селище, което въз основа на откритите по повърхността материали (фрагменти от керамика, железни предмети, накити, кръст-енколпион и др.) се отнася към X — XIV в.

На 3 км източно от селото в местността Ковачевец е регистрирано второ средновековно селище, което въз основа на откритите материали по повърхността — главно керамика и накити, можем да датираме също към X — XIV в.

На около 1,5 км западно от с. П. Р. Славейково на високия връх Калето са запазени руини от крепост, разположена на три последователни тераси. Между първата и втората тераса отдолу нагоре е запазен ограден зид по протежение 20 м и дебелина 0,9 м. Очертават се и основите на постройките (обр. 26). Тук обаче не са провеждани археологически разкопки и затова планът им не е изяснен. Намереният по повърхността материал, предимно от керамика, ни дава основание да датираме тази крепост към XII — XIV в.

На 4 км североизточно от с. Кормянско на висок, конусовиден хълм Калето или Царева дупка са запазени руини от малка крепост, която заема площ от около 1,5 дка. Крепостната стена е била изградена от ломени камъни, споени с бял хоросан. Запазени са на височина 3 м зидовете на почти четириъгълната кула с дебелина около 3 м. Те са изградени също от ломени камъни, споени с бял хоросан. Забелязват се и зидове от постройките. И тук обаче не са провеждани редовни археологически разкопки и поради това не може да се установи засега предназначението им. Тук имаме многослоен културен пласт. Най-ранното поселение, изглежда, е било от късната античност, а

най-късното — от епохата на Втората българска държава. По повърхността се откриват много фрагменти от битова керамика и керамика сграфито, железни предмети и др., които ни дават право да отнесем тази крепост към XII — XIV в.

Обр. 26. План на част от крепостна стена и на сграда в местността Калето при с. П. Р. Славейков

На около 3 км западно от с. Междене в местността Градът са запазени руини от крепост, която заема площ около 5 дка. Крепостните зидове са запазени на протежение около 40 м и височина 0,6 м. Изградени са от ломени камъни без хоросанова спойка. Установен е многослоен културен пласт. Най-ранният от слоевете е от тракийската предримска епоха, а най-късният — от Втората българска държава. По повърхността бяха открити материали, предимно керамика, железни предмети, оръжия (остриета от стрели и копия), накити, битови предмети и др., които датират крепостта към XII — XIV в.

На 2 км източно от с. Малък Вършец в местността Градът са запазени руини от силно разрушена крепост. Въз основа на намерените материали по повърхността, състоящи се предимно от керамика, крепостта се отнася към Втората българска държава — XIII — XIV в.

На 1 км северно от с. Тръните в местността Градът, която представлява плато, са запазени руини от крепост. Крепостните стени, които са запазени само в основата си, са изградени от ломени камъни, спени с бял хоросан. Входът на крепостта е бил вероятно от запад, защото в тази част има местност, наречена Пролес (навярно вход). По най-високата част се очертават основи на постройки, но и тук не са провеждани археологически разкопки и затова не може да се установи точният им план и предназначението им. Въз основа на направените вътре в крепостта сондажи се установи многослойността на културните напластявания. По повърхността се намериха ма-

териали, предимно керамика, железни предмети и др., които ни дават основание да датираме крепостта към XII — XIV в.

На 5 км западно от Севлиево в местността Джебезни бунар на стръмния десен бряг на р. Росица са запазени също руини от крепост. Крепостната стена е изградена от ломени камъни, споени с бял хоросан, и запазена на височина 1,5 м. И тук е установен многослоен културен пласт. Въз основа на намерените материали най-горният културен пласт се свързва хронологически с крепостната стена и е датиран към XIII — XIV в. И тук по повърхността са намерени предимно керамични фрагменти от съдове тип „сграфито“ и битова керамика, земеделски оръдия на труда и накити, както и монети от Иван Александър.

Освен тази крепост в близката околност на гр. Севлиево са установени следи от селища, отнасящи се към XIII — XIV в. Така например на 1 км източно от града в местността Ловджийската чешма или Светото кладенче (Манасгир) на около 5 дка площ бяха намерени цели и фрагментирани глинени съдове и монети от български царе от XIII — XIV в.

Югоизточно от гр. Севлиево бе открит средновековен български некропол, който въз основа на погребалния инвентар от накити се датира към XII в. Той ни подсказва, че в близката му околност трябва да търсим средновековно българско селище.

На 3 км югозападно от с. Ряховците в съседство с местността Текето личат също руини от сгради. От предания, запазени от местното население, предполагаме, че тук евентуално се е намирал манастир. Въз основа на намерените по повърхността материали — предимно керамика (битова и тип „сграфито“), както и кръстове, кандила, железни предмети и др. — можем да датираме този комплекс от сгради към XIII — XIV в.

На територията на Габровски окръг са регистрирани и редица открити, неукрепени средновековни български селища от епохата на Втората българска държава. Такива са например: 1) на 2 км югоизточно от с. Богатово в местността Черковец; 2) на 2,5 км югозападно от с. Гостилица и на 50—60 м северозападно от античното тържище Дискодуратера; 3) на 1 км на юг от с. Добромирка в местността Юртлука; 4) на 2,5 км от с. Душево в местностите Каприна и Ограда; 5) на 1,5 км югозападно от с. Идилево в местността Селището; 6) на 4 км северозападно от с. Иванци в местността Градът; 7) източно от с. Кална кория в местността Манастира; 8) източно от с. Ловни дол в местността Селището; 9) на 1 км югоизточно от същото село в местността Старна могила; 10) на 2 км южно от с. Хирево в местността Цоневски бостан, а също и в местността Сулу Караая; 11) в местността Пънчища при с. Кормянско; 12) в местността Букят при с. Г. Росица; 13) в местността Имането при с. Шумата; 14) в околностите на р. Хяховци; 14) на 3 км на югоизточно от с. Агатово в местността Селище и др. (карта I).

Всички тези крепости и селища на територията на Габровски окръг, отнасящи се към XIII — XIV в., със своите материални паметници и произведения на изкуството свидетелствуват красноречиво, че тук е кипял активен стопански, общественно-политически и културен живот. Тези селища и крепости също говорят за една сравнително гъста населеност на почти цялата територия на окръга.

През време на Втората българска държава територията на последния е била неразделна част от столицата Търново и неговата близка околност и е паднала едновременно с Търново под османско иго през 1393 г.

Проучването на Търново и неговата близка околност налага със същата сериозност да се изследват всички селища и крепости на територията на Га-

бровски окръг, тъй като през него са преминали пет важни прохода през Балкана. Тази територия е била неразделна част от укрепителната система на столицата. Едновременно с това тя е неделима част от нейния стопански, обществен, политически и културен живот.

В заключение можем да кажем, че в Габровски окръг е цъфтяла от най-древни времена значителна култура. Разкритите досега паметници на територията на Габровски окръг и отнасящи се към VII — XVI в. хвърлят нова светлина върху развитието на материалната култура и изкуството не само в този район, но и за цяла средновековна България. Културните традиции се запазват и след падането на България под османска власт. Този район става твърдина на българщината през време на петвековното турско робство. В с. Боженци, разположено на 16 км от Габрово, запазило и днес възрожденския си външен вид, се е предавала от поколение на поколение интересна легенда.⁵⁵ Според нея вдовицата болярка Божана от Търново в желанието си да спаси своята и на децата си чест забягнала от владенията си и тръгнала към Балкана, за да дири там убежище. Именно в този прелестен кът тя се заселила далеч от завоевателя и поставила началото на новото българско селище Боженци, наречено на нейно име. Няма съмнение, че в тази легенда е отразена борбата на българското население на територията на Габровски окръг срещу османския поробител и по-точно от времето около 1393 г., когато столицата на Втората българска държава Търново паднала в ръцете на чуждите завоеватели.

⁵⁵ Л. М и х о в. Боженци. С., 1974, с. 1.

GABROVO UND SEIN KREIS WÄHREND DES MITTELALTERS (VII — XIV JHD)

Athanas Milčev

(Zusammenfassung)

Vorliegende Studie stellt eine Fortsetzung einer früheren Forschung von Ath. Milčev dar, in welcher das historische Schicksal von Gabrovo und sein Kreis in der vorgeschichtlichen und antiken Epoche untersucht wird. In dieser neuen Studie wird auf grund der, von dem Autor durchgeführten Ausgrabungen und langjährigen Forschungen dieses so interessanten und bis jetzt unerforschten Rayons, wird der Versuch gemacht die kulturgeschichtliche Entwicklung des Gabrovokreises während des ganzen Mittelalters (VII — XIV Jhd) hindurch, festzustellen.

Die Studie selbst besteht aus Vorwort und 3 Kapitel. In dem Vorwort werden die geographischen Besonderheiten des Kreises kurz zusammengestellt und besondere Achtung wird den 5 Haimospässe geschenkt, die Nord- mit Südbulgarien und von dort mit Kleinasien und dem Mittelmeergebiet verbinden. Der Gabrovokreis und besonders Sevlievofeld stellen kein isoliertes in geographischer Hinsicht Gebiet dar. Sie stehen durch die Donauebene mit der Donau selbst und mit den Rayonen nördlich davon in allernächsten Verbindung. Es werden auch die Hauptstrassen durch den Kreis, welche Nordbulgarien und Thrakien verbinden, betrachtet.

Kapitel I der Studie „Frühmittelalter. Einbeziehung des Territoriums von Gabrovo in den Grenzen von dem Bulgarischen Reiches“, besteht aus einigen Abschnitten. Der erste davon „Die slavische Invasion auf dem Balkan während des VI und erste Hälfte des VII Jhd“ behandelt einige archäologische und historische Nachrichten zu dieser Frage und besonders solche über, die wiederhergestellten spätantike Festungen und die neuentstandenen byzantischen solche, die gegen die Slavenstürme südlich von der Donau errichtet worden sind.

Der zweite Abschnitt behandelt die Einbeziehung des Gabrovokreises in den Grenzen des slavisch-bulgarischen Reiches. Drinnen wird ein kurzer historischer Überblick der Entwicklung dieses Reiches gemacht. Im dem nächsten dritten Abschnitt des I. Kapitels wird das konkrete archäologische Material aus dem Gabrovokreis aus dem VII Jhd betrachtet. An Hand der Forschungen des Autors sind hier einige Festungen und offene Siedlungen aus dieser Zeit registriert worden, aber bis jetzt sind dort keine regelmässigen archäologischen Ausgrabungen durchgeführt und deswegen ist deren Umfang, Charakter und Planierung, wie auch der Plan der Wohnungen noch nicht festgestellt. Interessant sind

die Angaben über ein heidnisches Heiligtum in dem „Brjasta“ bei Drjanovo, neben einem alten riesigen Baum in der Nähe von einer Wasserquelle gelegen. Es werden auch andere solche in Bulgarien erforschten slawische heidnische Heiligtümer herangezogen und darauf aufmerksam gemacht, dass eine deren Besonderheiten in der Lage in Gebirgsrayonen und Landschaften, von Felsen umgeben, besteht.

Während des I. Bulgarischen Reiches haben die Festungen in Gabrovokreis die Haimospässe von Eingriffen seitens der Byzanz geschützt. Im bestimmten Grade haben sie auch die Rolle von Bruckenköpfen südlich von der altbulgarischen Hauptstadt Pliska und später von Preslav gespielt.

Im Kapitel II. „Das Territorium von Gabrovokreis in der Epoche der byzantinischen Herrschaft (1018—1185)“ beginnt mit kurzen geschichtlicher Einführung, wo die Kämpfe der Bulgaren gegen den Byzantinern, wie auch die Einfälle der Pečenegen, Uzen und Kumanen, die in Bulgarien eingedrungen sind, auch im Gabrovokreis, behandelt werden. Ungeachtet der bestimmten Schaden, die sie an der einheimischen Bevölkerung zugerichtet haben, sind Gruppen dieser Völkerschaften in diesen Gebieten als ständige Bevölkerung geblieben. Davon sprechen die bis jetzt erhaltenen Ortsnamen im Gabrovokreis, die mit den Kumanen zu verbinden sind. Trotz den an den Bulgaren zugerichteten Schäden, hat das byzantinische Joch die an der Haimosgebirge gelegenen Festungen, inklusive jene im Gabrovokreis, nicht so sehr beschädigt. Im Gegenteil — eben in diesen hat sich ein Teil von der, in den Ebenen wohnende Bevölkerung, die in dem Berg eine sicherere Unterkunft gesucht und gefunden hatte, wie auch aus der Walachei eingewanderte Viehzüchter, die hier Weidenplätze für ihre Herde vorgefunden haben, eingesiedelt.

Ein besonderer Abschnitt dieses Kapitels „Siedlungen und Festungen und die in diesen entdeckten Funden auf dem Territorium des Gabrovokreises während des byzantinischen Jochs“ ist mit den, vom Autor der Studie geleiteten Ausgrabungen und Forschungen in dem betreffenden Rayon und mit den von ihm registrierten archäologischen Denkmälern aus dem XI — XII Jhd, in Verbindung zu bringen. Einzelne Festungen sind von den Byzantinern wahrlich vernichtet und zerstört worden, aber andere sind von der einheimischen Bevölkerung wiederhergestellt und an anderen Ortschaften sind neue Festungsanlagen eingerichtet. Hier sind nicht nur die Festungsanlagen, sondern auch einige offene Siedlungen aus dieser Epoche aufgezählt. Als eine besonders interessante Festung wird diese in „Saraja“ (Kulata- der Turm) erwähnt. Sie befindet sich auf dem Plateau „Stražata“ beim Dorfe Živkovo. Hier sind die Festungsrüinen auf zwei Felsterrassen gelegen.

Bei Ausgrabungen der Festungen bei den Dörfern Batoschevo, Vitata stena bei Zdravkovec und in den Strinava und Boruna beim Drjanovokloster sind einzelne Funde, Gebrauchsgegenstände, reich verzierte Knochenwaren, Münzen aus der Komnenzeit u. a. entdeckt worden, die aus dem XI — XII Jhd stammen.

Der Schwerpunkt der Studie fällt begrifflicherweise auf der Behandlung der kulturgeschichtlichen Entwicklung des Gabrovokreises während der Zeit des Zweiten Bulgarischen Reiches (XII — XIV Jhd), weil eben diese Epoche in diesem Rayon am bester erforscht ist und hier planmässige Ausgrabungen durchgeführt worden sind. In dem dritten Kapitel der Studie „Das II. Bulgarische Reich und die Einbeziehung des Territoriums des Gabrovokreises in dessen Grenzen“ wird diese Zeit weitgehendst behandelt. Im ersten Abschnitt wird der Aufstand der beiden Brüder, die Asseniden Assen und Peter im 1185 J. und speziell die Frage über die Identifizierung der Festung „Strinava“, die von dem byzantinischen Imperator Isaac Angelos im J. 1190 belagert wurde. Die Schlacht entfaltete sich im

Trevnapass und die betreffende Festung soll keinesfalls mit Tärnovo gleichgestellt werden, wie einzelne Forscher annehmen. Diese Festung ist in der auch heute noch genannten Gegend „Strinava“ in der Nähe des Drjanovoklosters zu suchen. Bei den von Ath. Milčev dort durchgeführten Ausgrabungen ist nicht nur eine imposante Festungsmauer, sondern auch 2 Wirtschaftsbauten und eine einapsidale Kirche aus dem XIII Jh. erforscht. Es wurde auch festgestellt, dass im XII — XIV Jh. eine Festung existiert hatte, wo auch Spuren von älteren Epochen entdeckt worden sind. Eine ähnliche Festung ist auch in „Boruna“, wo ausser die Festungsanlagen aus der Spätantike und der frühbyzantinischen Zeit auch eine solche aus der Zeit des II. Bulgarischen Reiches entdeckt wurde. Eine solche ist auch in „Kuklite“ festgestellt worden und so hat man Anrecht für eine Schutz- und Abwehrsystem um den Trevnapass zu sprechen, die ein solidgebautes Brückenkopf um die Hauptstadt darstellte. Hier sind wahrscheinlich auch die Familienbesitze der Asseniden zu suchen. Zum selben Befestigungssystem gehört auch die Festung im „Kaleto“ bei Trjavna.

Im Abschnitt II des dritten Kapitels sind Festungen und offene Siedlungen im Gabrovokreis und die darin gefundenen Funde aus der Zeit des II. Bulgarischen Reiches, behandelt. Es wird betont, dass hier ein kompliziertes Befestigungssystem von strategisch wichtigen Festungen im Halbkreis um den fünf Haimospässen gelegen festgestellt ist. Es sind schon einige Festungen durch Ausgrabungen erforscht worden w. z. B. „Vitata stena“ bei Javorec, „Gradišteto“ bei Gabrovo, „Gradat“ bei Batoschevo, „Prečista bei Gradnica u. a. Diese Festungen liefern ein zahlreiches Material, das den Charakter der mittelalterlichen bulgarischen Kultur im Gabrovokreis während des XII — XIV Jh. besser klärt. Diese Kultur ist in vielen Beziehungen an jene mit der materiellen Kultur und Kunst in Tärnovo eng verbunden. Im Gabrovokreis sind einige mittelalterlichen Burgen und mächtige Festungen mit grossen Architekturkomplexen von Wohnbauten, Wirtschaftsräume und Festungsanlagen festüestell. Solche Burgen sind jene von Gradnica, Batoschevo, Vitata stena u. a.

Ausserdem sind noch viele Festungen und offene Siedlungen in diesem Rayon konstatiert, in welchen aber keine archäologischen Ausgrabungen durchgeführt worden sind. Es sind auch viele Nekropole mit einem reichen Begräbnismaterial, das für die Forschung der mittelalterlichen bulgarischen Schmucksachen wichtig ist, festgestellt. Die Siedlung „Viten“, welche in der bekannten Batoschevoinschrift erwähnt ist, wird in „Vitata stena“ lokalisiert. Wichtig ist auch, dass in der Nähe vom Dorfe Gradnica ziemlich viele archäologischen Objekte aus dem XIII — XIV Jh. entdeckt worden sind — nicht nur eine mächtige Festung, sondern auch eine offene Siedlung (eventuell ein Wohnviertel von Handwerker), ein Kloster und ein Nekropol.

Zum Schluss der Studie werden einige grundlegende Zusammenschlüsse gemacht. Es wird hervorgehoben, dass während des ganzen Mittelalters hindurch im Gabrovokreis eine hochentwickelte Kultur geblüht hatte, die ihre Kulturtraditionen in der Epoche des osmanischen Jochs, als Gabrovokreis sich als ein Stützpunkt des bulgarischen Geistes entwickelt hat, beibehalten sind und bei der Weiterentwicklung der bulgarischen Kultur einen besonderen Einfluss ausgeübt haben.

С Ъ Д Ъ Р Ж А Н И Е

Увод	77—78
I. Ранно средновековие. Включване на територията на Габровски окръг в границите на славянобългарската държава	78—78
1. Нашествие и заселване на славяните на Балканския полуостров през VI и първата половина на VII в.	78—79
2. Включване на територията на Габровски окръг в пределите на славянобългарската държава	79—80
3. Селища и крепости и откритите в тях находки на територията на Габровски окръг през ранното средновековие	80—84
II. Територията на Габровски окръг през периода на византийското владичество (1018—1185)	85—86
1. Селища и крепости и откритите в тях находки на територията на Габровски окръг по време на византийското владичество	86—88
III. Второ българско царство и включване на територията на Габровски окръг в неговите предели	88—89
1. Локализиране на крепостта Стринава	90—96
2. Селища, крепости и откритите в тях находки на територията на Габровски окръг от Втората българска държава	96—136
Zusammenfassung (Резюме)	137—139

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
ТОМ 69 ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ 1975
ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA
TOME 69 FACULTE D'HISTOIRE 1975

LES BULGARES DANS L'EMPIRE BYZANTIN

IVAN BOŽILOV

БЪЛГАРИТЕ ВЪВ ВИЗАНТИЙСКАТА ИМПЕРИЯ

ИВАН БОЖИЛОВ

Р е ц е н з е н т и

ст. асист. *Милена Каймакамова*

Р е д а к т о р

доц. *Васил Гюзелев*

ABREVIATIONS

АДСВ	— Античная древность и средние века
ВВ	— Византийский Временник
ГСУ — ФИФ	— Годишник на Софийския университет, Философско-исторически факултет
ЖМНПр	— Журнал Министерства народного просвещения
ЗРВИ	— Сборник радова Византолошког института
ИБАИ	— Известия на Българския археологически институт
ИИБЕ	— Известия на Института за български език
ИИБИ	— Известия на Института за българска история
ИИД	— Известия на историческото дружество
ИИИ	— Известия на Института за история
ИРАИК	— Известия Русского археологического института в Константинополе
Ист. Пр.	— Исторически преглед
М.	— Москва
Пал. Сб.	— Палестинский сборник
СББАН	— Сборник на Българската академия на науките
С.	— София
СпБАН	— Списание на Българската академия на науките
Ап. Boll.	— <i>Analecta Bollandiana</i>
Byz.	— <i>Byzantion</i>
ByzBulg.	— <i>Byzantino-Bulgarica</i>
BSH	— <i>Bulletin de correspondance hellénique</i>
ByzSlav.	— <i>Byzantino-Slavica</i>
Balk. St.	— <i>Balkan Studies</i>
BZ	— <i>Byzantinische Zeitschrift</i>
DOP	— <i>Dumbarton Oaks Papers</i>
ΕΕΒΣ	— 'Επετηρίς 'Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
Et. Balk.	— <i>Etudes balkaniques</i>
Εκκλ. 'Αλ.	— 'Εκκλησιαστικὴ 'Αλήθεια
EO	— <i>Echos d'Orient</i>
JÖB	— <i>Jahrbuch der Osterreichischen Byzantinistik</i>
MGH SS	— <i>Monumenta Germaniae Historica—Scriptores</i>
NE	— <i>Νέος 'Ελληνομνήμων</i>
OCP	— <i>Orientalia Christiana Periodica</i>
PG	— <i>J. P. Migne, Patrologia cursus completus, series graeca</i>
REB	— <i>Revue des études byzantines</i>
RESEE	— <i>Revue des études Sud-Est Européenes</i>
Sem. Kond.	— <i>Seminarium Kondakovianum</i>
TM	— <i>Travaux et Mémoires</i>

INTRODUCTION

Parmi les différents groupes ethniques ayant joué un rôle important dans la vie de l'Empire byzantin — Arméniens,¹ Géorgiens,² Latins³ — on doit faire une place importante aux Bulgares.^{3a} „Le problème bulgare“ — d'une part, les contacts avec l'Etat bulgare et, d'autre part, le destin des Bulgares vivant à Byzance — se pose devant l'Empire durant 7—8 centaines.

Comment expliquer ce fait curieux et très important? Sans aucun doute, tout d'abord on doit noter la proximité géographique, qui a déterminé les relations continues et séculaires des deux pays et qui a fixé l'Empire byzantin comme le but principal de la „διασπορά“ bulgare. Le second facteur, non moins important, est l'adjonction de l'Etat bulgare (après la christianisation en 864) à la communauté byzantine, un événement qui a modifié de fond en comble le cheminement historique de la Bulgarie. Tous les autres phénomènes — les longues guerres entre les deux Etats et les conséquences qui en découlent (passage de certains territoires des mains de l'un aux mains de l'autre, transfert et migration en masse de populations, conquête de la Bulgarie en 1018, à la suite de quoi les terres bulgares étaient devenues partie de l'Empire), la libre circulation de certains personnages ou de groupes ethniques, ne sont que les suites naturelles de l'action permanente des deux facteurs principaux.

L'étude d'ensemble de ce problème — „les Bulgares dans l'Empire byzantin“ — est resté en marge de l'attention du monde des chercheurs.⁴ Cet état des

¹ N. Adontz. Etudes arméno-byzantines. Lisbonne, 1965; P. Charanis. The Armenians in the Byzantine Empire. — ByzSlav., XXII (1961), p. 196—240; Idem. Studies of Demography of the Byzantine Empire. London, 1972, No. V; Idem. Armenians and Greek in the Byzantine Empire. — The Armenian Review XXV, No. 1—97, Boston, 1972, p. 25—32; Idem. Social, Economic and political Life in the Byzantine Empire. London, 1973, No. VIII; Idem. The Armenians in the Byzantine Empire. Lisbonne, 1963; G. Dédian. L'immigration arménienne en Capadoce au XIe siècle. — Byz., XLV (1975), p. 41—117; А. П. Каждан. Армяне в составе господствующего класса Византийской империи в XI—XII вв. Ереван, 1975; Р. Бартикян. Миграция армян в XI веке: причины и последствия. — XVe Congrès international d'Etudes byzantines. Athènes, 1976. — Rapports et co-rapports, I. Histoire.

² С. Томалюфф. Caucasiâ and Byzantium. Traditio, 27 (1971), p. 111—152; А. П. Каждан. Социальный состав господствующего класса Византии XI—XII вв. М., 1974, passim (дésormais cité: Каждан. Социальный состав).

³ R. Jahnin. Les Francs au service des „Byzantins“, EO 29 (1930), p. 61—72; Маркис де ла Форсе. Les conseillers latins du basileus Alexis Comnène. — Byz., 11 (1936), p. 153—165; Каждан. Социальный состав, passim.

^{3a} J'utilise ici et ci-dessous le mot *Bulgare* au sens le plus large, à savoir: les Slaves qui se sont établis dans l'Empire byzantin et ayant eu la parenté la plus proche avec les tribus slaves insérées dans l'Etat bulgare à la fin du VIIe siècle; les Protobulgares de Kouber et d'Altzek et enfin, les sujets de l'Etat bulgare à travers le Moyen âge.

⁴ A propos des Bulgares dans l'Empire byzantin on peut trouver beaucoup de notes très utiles dans l'ouvrage déjà classique de В. Н. Златарски. История на българската държава през средните векове, I, 1, 2, II, III, С., 1918—1940 (réimpression: С., 1970—1972) (dé-

choses pourrait être expliqué par le manque d'intérêt pour ce problème bien important, mais aussi par les difficultés qui accompagnent une telle recherche globale. Ces difficultés découlent, d'une part de la complexité du problème, c'est-à-dire: la période chronologique continue (à partir des premières infiltrations des Slaves à Byzance à la chute de l'Empire en 1453), la présence de masse confirmée de groupes ethniques bulgares à Byzance, l'étude détaillée du sort des Bulgares et la politique de l'Empire envers eux, la place et le rôle des Bulgares dans la vie d'ensemble de l'Empire byzantin. D'autre part, l'étude de toutes ces questions est en rapport étroit avec l'examen d'un nombre important de sources de toutes sortes: des récits historiques et des chroniques, des œuvres littéraires, des documents officiels (actes impériaux, patriarcaux et privés), des données de la toponymie et de l'onomastique, des vestiges archéologiques. J'ajouterai qu'une grande partie des ces sources, au préalable doit être examinée de manière approfondie avant d'être utilisée comme témoignage de la présence des Bulgares dans l'Empire byzantin.

Tout ce qui précède montre qu'il est difficile en quelques pages d'étudier en entier le problème qui nous intéresse. Voilà pourquoi j'essaierai ici, dans la mesure du possible, de noter uniquement les moments principaux, les voies qui, selon moi, mènent vers la solution de ce problème des „Bulgares à Byzance“, sujet qui fait l'objet d'un livre que je compte terminer bientôt.

Avant d'aborder à proprement parler le problème, j'aimerais préciser deux points. En premier lieu, c'est la question *des Slaves à Byzance* — sans doute l'une des questions les plus discutées par les byzantinologues pendant les cent cinquante dernières années. L'apparition, l'évolution et l'état actuel de la question sont bien connus aujourd'hui.⁵ Et si je m'arrête sommairement sur cette question, c'est

désormais cité: Златарски. История). Voir Г. Г. Литаврин. Болгария и Византия в XI — XII вв., М., 1960; Каждан. Социальный состав, *passim*.

En ce qui concerne l'histoire de la diaspora bulgare à Byzance la plus exacte je ne citerai que quelques articles seulement, à savoir: Ф. И. Успенский. Болгарские Асеновичи на византийской службе, ИРАИК, XIII (1908), с. 1—16; Ив. Дуйчев. Последният защитник на Срем в 1018 г., ИИИ, 8 (1960), с. 309—320 (sur l'histoire de la famille Nestongos); А. П. Каждан. Славяне в составе господствующего класса Византийской империи. XI—XII вв., dans: „Славяне в Россия. К 70-летию со дня рождения С. А. Никитина, М., 1972, с. 32—40 (désormais cité: Каждан. Славяне); В. Грекиќ. Contribution à l'étude des Asanès à Byzance, ТМ, V (1973), p. 347—355; Е. Трап. Beitrag zur Genealogie der Asanen in Byzanz. JÖB, 25 (1976), p. 163—177; Е. Трап, R. Walther, H.-V. Beyer. Prosopographisches Lexicon der Palaiologenzeit, I. Wien, 1976 (désormais cité: PLP, I). Je voudrais finir cette brève notice bibliographique à noter les recherches bien fructueuses d'A. Guillou en ce qui concerne l'histoire des Slaves et des Bulgares en Italie, un sujet resté en marge jusqu'à présent, à savoir: A. Guillou. Régionalisme et indépendance dans l'Empire byzantin au VIIe siècle. L'exemple de l'Exarchat et de la Pentapol d'Italie, Rome, 1969 (Istituto storico italiano per il Medio Evo. — Studii storici, fasc. 75—76) (désormais cité: Guillou. Régionalisme), p. 94—112; Idem. Migration et présence slaves en Italie du VIe au XIe siècle. — ЗРВИ, XIV — XV (1973), p. 11—16.

⁵ La littérature au sujet des Slaves et Byzance est énorme. Je ne cite ici que les travaux les plus importants: А. А. Васильев. Славяне в Греции, ВВ, V (1898), с. 404—438, 626—670; D. Zakythénos. Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι. Συμβολαὶ εἰς ἱστορίαν τοῦ μεσαιωνικοῦ ἐλληνισμοῦ. Athènes, 1945; S. t. Kyriakides. Βυζαντινὰ μελέται, 6. Οἱ Σλάβοι ἐν Πελοποννήσῳ. Thessalonique, 1947; A. Bon. Le Péloponnèse byzantin jusqu'à 1204. Paris, 1951 (= Bibliothèque byzantine. — Etudes I) (désormais cité: Bon. Le Péloponnèse), p. 30, n. 1 et *passim*; P. Charanis. The Chronicle of Monemvasia and the Question of the Slavonic Settlements in Greece. — DOP, 5 (1950), p. 141—166; Idem. On the Slavonic Settlement in the Peloponesus. — BZ, 46 (1953), p. 91—103; Idem. On the Question of the Slavonic Settlement in Greece during the Middle Ages. — ByzSlav., X (1949), p. 254—258; P. Lemerle. Les invasions

uniquement pour faire quelques mises au point préalables et indispensables. Sans adopter le point de vue fort catégorique de J. Fallmerayer sur la disparition totale de l'élément grec en Grèce et de la supériorité numérique évidente des Slaves (rappe- lons son affirmation que „plus une goutte de sang ne coulerait dans les veines des habitants de la Grèce d'aujourd'hui!“⁶), je signalerai également la conception totalement contestable de certains historiens grecs et autres qui fait part d'un rôle insignifiant des Slaves dans l'Empire byzantin et surtout la conception extrême de K. Sathas: „J'ai acquis la conviction inébranlable qu'excepté les Valaques et les Albanais jamais aucun autre peuple n'est entré en Grèce pour s'y établir.“⁷

Et pour ne pas entrer davantage dans les détails, je me permettrai de citer le point de vue sur ce problème d'un savant comme le professeur P. Lemerle: „Ce n'est point faire tort à Byzance et à l'hellénisme que de reconnaître, comme sources y obligent, l'importance numérique de la pénétration slave en Grèce. Car les Slaves, en fin de compte, Byzance les convertit, les civilisa, les assimila et en fit des Grecs. C'est l'une des plus surprenantes victoires remportées par le génie hellène.“⁸

Il est difficile d'ajouter quelque chose à cette pensée de l'historien français bien connu. Effectivement, tout l'ensemble complexe des sources (et pas seule- ment la phrase célèbre de Constantin Porphyrogénète: „Ἐσθλαβῶθη δὲ πᾶσα ἡ χώρα καὶ γέγονε βάρβαρος“⁹, ayant donnée suite à tant d'opinions con- tradictoires) nous oblige, sans aucune hésitation, à avouer l'installation en masse des Slaves et leur présence durable dans l'Empire byzantin.

Le second problème que j'aimerais préciser est la présence des Slaves dans une étude sur les *Bulgares à Byzance*. Pour me mettre en garde contre l'accusation que les Slaves à Byzance et les Bulgares à Byzance sont mis à égalité, je me per- mettrai quelques mots. Cette conception — l'identification totale des Slaves et des Bulgares, est, bien sûr, inexacte, et je suis loin de la pensée de fonder ma re- cherche sur elle. D'autre part pourtant, en aucun cas la présence des Slaves à By- zance et surtout la première infiltration des Slaves en Macédoine, Thessalie, Epire, Hellade, Péloponnèse et la région des Rhodopes ne peut être éliminée lors de l'étude du problème des Bulgares à Byzance.

slaves dans les Balkans. — Revue historique, CCXI (1954), p. 265—273; I v. D u j č e v. Les Slaves et Byzance. — Etudes historiques, II, Sofia, 1960, p. 31—77; D. Z a k y t h è n o s. Ἡ Βυζαντινὴ Ἑλλάς. Athènes, 1965, p. 40—52; A. S t r a t o s. Τό Βυζαντινόν στόν Ζ' αἰώνα, III, Athènes, 1969, p. 171—172; IV, Athènes, 1972, p. 152—194; V, Athènes, 1974, p. 67—71; P. C h a r a n i s. Observations on the History of Greece during the Early Middle Ages. — Balk. St., II (1970), I, p. 1—34; J. K a r a y a n o p o u l o s. Zur Frage der Slavenansiedlungen auf dem Peloponnes, RESEE, IX (1971), 3; p. 443—460; I v. D u j č e v. Medioevo bizantino- slavo, vol. I—III. Rome, 1965—1971; Idem. Cronaca di Monemvasia. Introduzione, testo critico e note. Palermo, 1976; Studien zum 7 Jahrhundert in Byzanz. Berlin, 1976 (Les articles de G. Cankova-Petkova, V. Tăpkova-Zaimova, B. Zasterova et H. Ditten). M. G r u b n e r. The Slavs in Byzantin Europe: Absorption, Semi-Autonomy and the Limits of byzantinization. — ByzBulg., V (1978), p. 41—55.

⁶ J. P h. F a l l m e r a e r. Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters. I. Stuttgart, 1830, p. III—XLV.

⁷ C. N. S a t h a s. Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen âge. Paris, 1880—1890, I, p. XXVII et suiv.; IV, p. XLII.

⁸ P. L e m e r l e. La chronique improprement dite de Monemvasie: le contexte histo- rique et légendaire. — REB, XXI (1963), p. 49 (désormais cité: L e m e r l e. Monemvasie).

⁹ C o n s t a n t i n o P o r p h y r o g e n i t o. De thematibus. Introduzione, testo critico, commento a cura di A. Pertusi. Cité du Vatican, 1952 (= Studi e Testi 160), p. 91³³—34. Voir l'étude la plus récente de J. T s a r a s. Le verbe ἐσθλαβῶθην chez Constantin Porphyrogénète dans „Cyrillo-Methodianum“, I, Thessalonique, 1971, p. 26—57. Sur les pa- rallèles textuelles, les explications de l'auteur et surtout sur l'interprétation de la phrase célèbre de Const. Porphyrogénète on peut faire beaucoup d'objections. Je reviendrai aussitôt sur ce su- jet dans un article particulier.

Les raisons qui appellent une telle conclusion sont au nombre de deux. D'abord, les données de la toponymie et de quelques autres sources témoignent sûrement de la parenté évidente entre les Slaves, ayant établis dans l'Empire et ceux d'entre eux, qui vivaient à l'Etat bulgare.¹⁰ Ensuite une partie des Slaves de Byzance (la tribu des Strimoniens, quelques tribus slaves de la région de Thessalonique, la tribu des Smoljanens dans les Rhodopes) ont été associés à l'Etat bulgare pendant la première moitié du IXe s.¹¹ et ont joué un rôle, avec les Protobulgares dans la formation de la nationalité bulgare.¹²

Pour plus de clarté dans le plan, la présence des Bulgares à Byzance sera examinée sous deux aspects: la présence en masse et la présence individuelle. Bien sûr, dans de nombreux cas une telle différenciation est difficile puisque les deux phénomènes sont liés entre eux. Mais elle nous permettra de présenter de manière plus expressive les différents côtés du problème qui nous intéresse et de souligner mieux la place et le rôle des Bulgares à Byzance.¹³

I. PRESENCE EN MASSE DES BULGARES A BYZANCE

La migration de groupes compacts de Slaves et de Bulgares dans l'Empire byzantin est en rapport étroit avec les grands changements d'ordre démographique dans la Péninsule balkanique et avec les événements politiques importants: l'installation des Slaves dans la Péninsule (VIe — VIIe s.), l'avancée des Bulgares dans le Sud sur les terres de l'Empire, sous l'influence de l'élargissement territorial de l'Etat bulgare pendant le IXe s. et surtout les guerres menées par le tzar bulgare Simeon (893—927), la conquête de l'Etat bulgare par Basile II en 1018, l'instabilité des frontières entre les pays balkaniques et la mobilité de la population pendant le XIIIe — XIVe s. Parallèlement à ces événements, à certains moments ont été signalées des migrations de grands groupes de Slaves, surtout de la Péninsule balkanique vers l'Asie Mineure. En ajoutant à ces mouvements les indications sur

¹⁰ M. Vasmer dans son livre fondamental „Die Slaven in Griechenland“. Berlin, 1940 (réimpression anastatique, Leipzig, 1970) a été frappé par les rapports étroits qu'il a constatés entre les noms de lieu grecs d'origine slave et la langue bulgare (p. 322—324) tandis que D. Zakythènos établit la parenté entre les Slaves de Grèce et ceux de l'Hemos (Z a k y t h è n o s. Oï Σλάβοι, p. 82—86). Voir aussi B o n. Le Péloponnèse, p. 54, n. 1.

Je ne voudrais pas entrer à la discussion au sujet des données réunies par le savant allemand. A l'époque on a fait beaucoup de comptes rendus (Georgakas, Amanthos, Zakythènos, Jaranov, Dujčev). Il est évident qu'on peut contester l'origine slave (bulgare) d'un peu plus de 10% des toponymes dans le livre de M. Vasmer. Voir B o n. Le Péloponnèse, p. 61, n. 4.

En ce qui concerne les noms de lieu grecs d'origine slave (bulgare) on peut se rapporter également à И. З а и м о в. Заселване на българските славяни на Балканския полуостров. С., 1967, passim. Voir le compte rendu assez sévère de A. T h a v o r i s. The Slavs and slavs Toponyms and their endings in Greece, dans Cyrillomethodianum, III (1975), p. 190—218. L'auteur de cette critique a fait beaucoup de remarques admissibles, mais en même temps je ne suis pas d'accord avec sa conclusion définitive: „Regarding Greek toponyms of Slav origin, the existence of which in Greece no one denies: it would be better if their origin is attributed more to the language interaction which developed during the peaceful coexistence of Greeks and Slavs in the period of Turkish occupation, and less to the forced Slav influence during the settlement of Slavs groups in Greek lands“ (p. 218).

¹¹ З л а т а р с к и. История, I, 1, с. 247 et suiv.; Д. А н г е л о в. Образуване на българската народност. С., 1971, с. 215 et suiv. (désormais cité: А н г е л о в. Българската народност); В. Г ю з е л е в. Ичиргу-боилите на Първата българска държава (VII — XI в.). — ГСУ — ФИФ, LXV, 1971, с. 138—142.

¹² А н г е л о в. Българската народност, с. 238—261.

¹³ En ce qui concerne les limites géographiques de mon enquête je voudrais noter ici que j'ai englobé seulement les régions byzantines proprement dites, c.-à-d. les régions qui n'ont jamais fait partie de l'Etat bulgare ou bien les régions balkaniques qui n'ont jamais subi la domination bulgare que pour une période succincte.

les Bulgares vivant à Byzance, notamment au XIIIe — XIVe s. dont il est difficile de déterminer la date et les raisons d'arrivée, nous obtiendrons un large panorama de la présence en masse des groupes ethniques bulgares dans les différentes régions de l'Empire byzantin — la Péninsule balkanique, l'Asie Mineure et l'Italie.

D'après ce qui a été dit plus haut, la présence en masse des Bulgares dans l'Empire byzantin peut être examinée en trois périodes séparées. La première comprend l'époque de la fin du VIe s. au début du XIe s. et se caractérise surtout par la première pénétration de Slaves dans les terres de la Grèce-même, de la Macédoine, de la Thrace et par quelques infiltrations plus tardives. La deuxième période est en rapport avec les guerres de Basile II contre l'Etat bulgare et la domination byzantine sur les terres bulgares (1018—1185). La troisième période coïncide avec la création, l'évolution et la décadence du Deuxième royaume bulgare (1185—1396), période qui se caractérise avant tout par les renseignements sur les groupes bulgares vivant déjà à Byzance et par la migration individuelle dominante. Dans les pages qui suivent j'essaierai d'illustrer ce schéma, en ne notant que les faits et les sources, sans faire une analyse approfondie des événements.

1. *Présence en masse des Bulgares à Byzance de la fin du VIe au début du XIe s.*

Une des premières indications convaincantes sur l'installation des Slaves à Byzance,¹⁴ nous est donnée par la communication de Jean d'Ephèse: A la troisième année après la mort de l'empereur Tibère (581) „le peuple maudit des Slaves a traversé toute l'Hellade,¹⁵ les provinces de Thessalonique et de la Thrace . . . Et maintenant encore (584) ils se sont établis dans les provinces byzantines . . .”¹⁶

Nous trouvons beaucoup plus de renseignements dans les *Miracula S. Demetrii*.¹⁷ Indépendamment des discussions sur la création des deux premiers livres et sur-

¹⁴ A propos de la pénétration des Slaves au sud du Danube voir les ouvrages déjà classifiés, à savoir: М. Д р и н о в. Заселение Балканского полуострова славянами, dans М. Д р и н о в. Избрани съчинения, I, С., 1971, с. 186—362 (désormais cité: Д р и н о в. Заселение) et L. N i e d e r l e. Slovanské starožitnosti, II, 1, Prague, 1906. Pour la période jusqu'à la fin du VIe siècle voir le mémoire toujours important de И в. Д у й ч е в. Балканският югоизток през първата половина на VI в.: Начални славянски нападения, dans: И в. Д у й ч е в. България средновековие, С., 1971, с. 11—69. Voir aussi les dernières mises aux points: I. N e s t o r. La pénétration des Slaves dans la péninsule Balkanique et la Grèce continentale. — RESEE, I (1963), 1—2, p. 43—57; В. G r a f e n a u e r. Die ethnische Gliederung und die geschichtliche Rolle des westlichen Südslawen im Mittelalter. Ljubljana, 1966 (V. le compte rendu de S t r. L i š e v dans ByzBulg., IV (1973), p. 345—354); V. Т а р к о в а - Z a i m o в а. Нашествия и етнически промени на Балканите през VI—VII век. С., 1966; G. C a n k o в а - P e t k o в а. Sur l'établissement des tribus slaves du groupe bulgare au sud du Bas-Danube. — Etudes historiques, IV, Sofia, 1968, p. 143—166; Eadem. Някои моменти от разселването на източния дял на южните славяни и установяването им на Балканския полуостров. Славянска филология, XIV, С., 1973, с. 33—42; А. S t r a t o s. Τὸ Βυζαντινόν, III, p. 170—177; IV, p. 152—194; V, p. 67—93; J. J u r o u k o в а. Les invasions slaves au sud du Danube d'après les trésors monétaires en Bulgarie. — ByzBulg., III (1969), p. 255—263; А н г е л о в. България народност, с. 103—116; 136—190.

¹⁵ Au sujet du terme d'histoire et de géographie Hellade voir D. Z a k y t h è n o s. Ἡ Βυζαντινὴ Ἑλλάς, p. 14 et suiv.

¹⁶ J o h a n n e s v o n E p h e s u s. Kirchengeschichte, München, 1862, p. 255; J o h a n n i s E p h e s i n i Historiae ecclesiasticae, pars tertia, éd. E. W. Brooks. Lovanii, 1935, p. 327. Voir L. H a u p t m a n n. Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avars pendant la seconde moitié du VIe siècle. — Byz., IV (1927—1928); p. 156; N. P i g u l e v s k a j a. Une chronique syrienne du VIe siècle sur les tribus Slaves, dans Folia Orientalia, 1970, t. XII, p. 211—214; Eadem. Ближний Восток, Византия, Славяне. Л., 1977, с. 149—152.

¹⁷ En attendant l'édition que prépare P. Lemerle, on se rapportera à P. G., CXVI et à A. T o u g a r d. De l'histoire profane dans les Actes grecs des Bollandistes. Paris, 1874. V. P. L e -

tout sur la chronologie exacte des événements qui y sont relatés, ces textes hagiographiques restent une source historique riche et sur laquelle on peut compter, et qui mérite entièrement l'appréciation donnée par P. Lemerle: „Si nous ne possédions cette précieuse „chronique thessalonicienne“ que sont les *Miracula S. Demetrii*, nous ignorerions, car personne d'autre n'en parle, des événements aussi importants que les sièges de Thessalonique par les Avars et les Sklavènes, et nous n'aurions guère idée de ce que fut la colonisation slave en Macédoine.“¹⁸

Dans les *Miracula S. Demetrii* nous trouvons des indications sur sept tribus slaves installées de manière durable en Macédoine ou les régions voisines vers la fin du VIe — le début du VIIe s. Il s'agit des *Drougoubites* (Οἱ Δρουγουβίται) ayant habité les terres au sud, sud-ouest de Thessalonique.¹⁹ Leur nom a laissé des traces durables dans la nomenclature administrative et religieuse byzantine.²⁰ Les *Rynchines* (Οἱ Ῥυγγίνοι) ont habité les terres près de la Baie d'Orphane.²¹ Les *Velegesites* (Οἱ Βελεγεζίται) ont vécu en Thessalie (dans la région de Dimitriade).²² Le nom des Velegesites est attesté dans la toponymie locale jusqu'au XIIIe s.²³ Dans les terres à l'ouest de Thessalonique vivaient les *Sagoudates* (Οἱ Σαγουδάτοι).²⁴ Les *Berezites*, que certains historiens confondent avec les Velegesites²⁵ vivaient autour de Prilep, Vélés, Bitolja et Tikveš.²⁶ Les Strimoniens (Οἱ Στρουμονίται ou βάρβαροι οἱ ἀπὸ τοῦ Στρυμόνος; Σκλαβίνοι οἱ ἀπὸ τοῦ Στρυμόνος) en jugeant d'après leur nom, habitaient certaines terres proches des rivières Stroumitza et Strymon.²⁷ Enfin, la dernière tribu slave, mentionnée dans les *Miracula S. Demetrii*, les *Vatounites* (Οἱ Βαιουνήται) s'est installée en Epire, au nord de la Baie d'Artha, près de Janina,²⁸ où est relevé le nom de lieu Βαγενητία,²⁹ Vagenetia.³⁰

merle. La composition et la chronologie des deux premiers livres des *Miracula S. Demetrii*. — BZ, 46 (1953), p. 349—361; А. Бу р м о в. Славянските нападения срещу Солун в „Чудесата на Св. Димитър“ и тяхната хронология. — ГСУ ФИФ, XLVII, 1952, с. 167—213; Ф. Б а р и ш и н. Чуда Димитрија Солунског као историски извор. Београд, 1954.

¹⁸ Lemerle. Monemvasie, p. 33.

¹⁹ Д р и н о в. Заселение, с. 355—360; V a s m e r. Die Slaven, p. 177; O. T a f r a l i. Thessalonique au quatorzième siècle. Paris, 1913, p. 3.

²⁰ I v. Du j ě v. Dragvista — Dragovista, dans Medioevo, II, p. 137—145; N. O i k o n o m i d ě s. Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles. Paris, 1972 (désormais cité: O i k o n o m i d ě s. Préséance), p. 357—358 (avec de bibliographie); D. M. N i c o l. Refugees, mixed Populations and local Patriotism in Epiros and Western Macedonia after the Fourth Crusade. — XVe Congrès international d'Etudes byzantines. Athènes, 1976. — Rapports et co-rapports, I. Histoire, p. 13, n. 45.

²¹ Д р и н о в. Заселение, с. 353—354; А н г е л о в. Българската народност, с. 155, 160.

²² *Miracula S. Demetrii*, col. 1325A; O. T a f r a l i. Thessalonique, p. 3—4; Д р и н о в. Заселение, с. 361; V a s m e r. Die Slaven, p. 85. А н г е л о в. Българската народност, с. 162.

²³ A. C a r i l e. Partitio terrarum imperii Romanie. — Studi veneziani VII (1965), p. 222.¹¹⁴.

²⁴ *Miracula S. Demetrii*, col. 1325A; Д р и н о в. Заселение, с. 355; V a s m e r. Die Slaven, p. 177.

²⁵ Д р и н о в. Заселение, с. 352.

²⁶ *Miracula S. Demetrii*, col. 1325A; Д р и н о в. Заселение, с. 352; V a s m e r. Die Slaven, p. 85; А н г е л о в. Българската народност, с. 162.

²⁷ Д р и н о в. Заселение, с. 352—353; V a s m e r. Die Slaven, p. 177; А н г е л о в. Българската народност, с. 155, 160.

²⁸ *Miracula S. Demetrii*, col. 1325A; Д р и н о в. Заселение, с. 360—361; V a s m e r. Die Slaven, p. 20—21; А н г е л о в. Българската народност, с. 160.

²⁹ A n n e C o m p è n e. Alexiade, II, texte établi et traduit par B. Leib. Paris, 1943 (Deuxième tirage: 1967), V, II, 7: II, p. 17.²¹ F. M i k l o š i c h e t J. M ü l l e r. Acta et diplomata graeca mediæ aevi sacra et profana (désormais cité MM), IV, No XXX, p. 127: Βαγενητία.

³⁰ A. C a r i l e. Partitio, p. 220.⁶⁶.

Probablement à la même époque, c'est-à-dire vers la fin du VIe—le début du VIIe s. en Macédoine orientale s'établit encore une tribu slave — *les Smoljanés* (Οἱ Σμολεάνοι). Bien qu'ils ne soient mentionnés pour la première fois que dans l'inscription protobulgare bien connue de Philippes,³¹ leur venue dans ces terres (près des rivières Arda ou Strymon et Mestos)³² date d'une époque plus ancienne. Dans les Rhodopes Orientales et plus exactement dans la région appelée au XIVe *Morrha* se sont installés des Slaves connus sous le nom de *Mărvaci*.³³

L'installation des Slaves dans la Grèce proprement dit (le continent et les îles de la mer Egée) a été toujours l'objet de vives discussions. Sans entrer dans les détails je noterai uniquement les sources parlant de ces événements, qu'il est difficile de contester. En premier lieu, la *Chronique de Monemvasie*.³⁴ On y marque que les Slaves (l'auteur les confond avec les Avars parfois) ont envahi toute la Thessalie, toute l'Hellade, l'ancien Epire, l'Attique, l'Eubée et le Péloponnèse. Ils ont vécu 218 ans „sans être soumis à l'empereur des Romains ni à personne“. Rien que la partie Est de la péninsule „depuis Corinthe jusqu'à Malée était pure du peuple Sthlavène, à cause de son caractère rude et inaccessible.“³⁵

Ces renseignements sont confirmés aussi bien par les deux scholies d'Aréthas de Césarée,³⁶ que par deux autres textes: la lettre du Patriarche Nicolas III³⁷ et la pétition (ἀναφορά) en faveur de l'évêque de Monemvasie,³⁸ où est décrite l'invasion du Péloponnèse par les Σκύθαι (Kotigaroi, Outtigaroi et Ounigaroi).³⁹

A ces trois textes, en rapport avec la *Chronique de Monemvasie*, on peut ajouter d'autres sources: *La vie de l'évêque Wilibald* où l'on note que (entre 723 et 728) la Monemvasie se trouvait dans les „terres slaves“ (ad urbem Manofasiam in Sla-

³¹ F. Двогник. Deux inscriptions gréco-bulgares de Philippes. — ВСН, 52 (1928), p. 125—143; И. Иванов. Български старини из Македония. С., 1931 (réimpression anastatique: 1970), с. 1—9; P. Lemerle. A propos des inscriptions protobulgares de la basilique de Philippes. — ВСН, 59 (1935), p. 165—168; V. Веševliev. Die protobulgarischen Inschriften. Berlin, 1963, p. 164—165; №г. 14; В. Гюзелев. Ичиргуболиите . . . , с. 138.

³² Д. Дечев. Где са живели смоляните. — В: Сб. в чест на В. Н. Златарски. С., 1925, с. 45—54; Vasmert. Die Slaven, p. 177; И. Иванов. Български старини из Македония, с. 6—8; Ангелов. Българската народност, с. 160; Г. Цанкова-Петкова. Някои моменти от разселването на славянските племена, с. 34; C. Asdracha. La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles. Etude de géographie historique. Athènes, 1976, p. 68 (désormais cité: Asdracha. Rhodopes).

³³ Pour certains savants c'est à la dénomination *Mărvaci* que l'on doit chercher l'origine du nom bulgare de l'Hèbre, c'est-à-dire de *Maritza* et de la région appelé par Cantacuzène *Morrha*. Voir Asdracha. Rhodopes, p. 68.

³⁴ Cronaca di Monemvasia. Introduzione, testo critico e note a cura di Ivan Dujčev. Palermo, 1976 (= Istituto siciliano di Studi bizantini e neoellenici — Testi 12), p. 2—23 (désormais cité: Cronaca di Monemvasia).

³⁵ Ibidem, p. 12₈₆₋₉₀, 12₁₀₀₋₁₀₉, 16₁₃₄₋₁₄₀. J'utilise ici, pour la commodité, la traduction française de P. Lemerle. Monemvasie, p. 16, 17.

³⁶ L. G. Westerink. Marginalia by Arethas in Moskow Greek Ms 231 Byz., XLII (1972), p. 241; Cronaca di Monemvasia, p. 12₉₈₋₁₀₇, 18₁₄₇₋₁₅₈.

³⁷ PG, CXIX, col. 880. Voir F. Dölger. Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches, I, München; 1925, Nr. 365; V. Grumel. Les registes des actes du Patriarcat de Constantinople, I. Les actes des patriarches, 3. Les registes de 1043 à 1206, Socii Assumptionistae Chalcedonenses, 1947; n° 938, p. 40—41; B. O. N. Le Péloponnèse, p. 32; A. Stratos. Τὸ Βυζαντίον, III, p. 160.

³⁸ Cette pétition adressée au patriarche de Constantinople en faveur d'un évêque de Monemvasie a probablement pour auteur Isidore de Kiev. Voir M. Mercati. Scritti d'Isidoro il Cardinale Rutenio e codici a lui appartenuti che sie conservato nella Bibliotheca Apostolica Vaticana. Roma, 1926 (= Studi e Testi 46); B. O. N. Le Péloponnèse, p. 33; Lemerle. Monemvasia, p. 42—44.

³⁹ S. P. Lampros. Δύο ἀναφοραὶ μητροπολίτον Μονεμβασίας πρὸς τὸν πατριάρχη, ΝΕ, 12 (1915), p. 272—318 et particulièrement p. 286—287.

winia terrae);⁴⁰ *L'épitomator de Strabon* (deuxième moitié du Xe s.); il y est dit que les „Scythas Slaves occupent tout l'Epire, presque toute l'Hellade, le Péloponnèse et la Macédoine“.⁴¹ La pénétration des Slaves en Péloponnèse et surtout l'installation durable de deux tribus slaves Ezérites et Mélingues dans les parties extrême-sud de la péninsule (la montagne Taygète),⁴² est signalée dans toute une série de sources (de Constantin Porphyrogénète à Mazaris).⁴³

Pendant le septième siècle, en Macédoine, et plus exactement dans la région de Thessalonique, apparaît encore un groupe ethnique — les Bulgares de Kouber.⁴⁴ Indépendamment des différentes interprétations historiques de ces événements,⁴⁵ deux choses fondamentales ne peuvent être contestées: l'origine bulgare de Kouber et de Maure⁴⁶ et d'une partie du peuple les accompagnant et les conséquences de leur installation pour l'aspect démographique de la région de Thessalonique.

Les possessions de Byzance hors de la péninsule des Balkans n'ont pas été épargnées non plus par les invasions et la pénétration de Slaves et de Bulgares. Il est vrai que les renseignements que nous possédons sont limités, mais ils permettent de suivre certains moments de ces processus. Arrivés en Asie Mineure pour la première fois au début du VIIe s.⁴⁷ (après avoir traversé quelques îles égéennes),⁴⁸ les Slaves ont habité de manière durable quelques terres en Bithynie, ce qui est attesté par un sceau en plomb⁴⁹ que par la communication de Théophane, qu'en 665, 5000 Slaves passés à côté des Arabes, étaient partis avec eux en Syrie et qu'ils

⁴⁰ Vita S. Willibaldi, MGH SS, XV, p. 93. B o n n. Le Péloponnèse, p. 36.

⁴¹ C. Miller. Geographi greci minores. Paris, 1882, p. 574.

⁴² B o n n. Le Péloponnèse, p. 63 et pl. IV.

⁴³ C o n s t a n t i n P o r p h y r o g é n è t e. De administrando imperio, éd. G. Moravcsik et R. J. H. Jenkins. Budapest, 1949 (réimpression anastatique: Washington, 1967), ch. 49, 50; M a z a r i s. ἰάλογος νεκρικοῦς ἢ ἐπιδημία τοῦ Μάζαρι ἐν Ἄδου, dans J. F. R. Boissonaud. Anecdota graeca, III. Paris, 1831, p. 174; Mazaris' Journey to Hades or interviews with dead men about certain officials of imperial court, Greek text with Translation, Notes, Introduction and Index by Seminar Classic 609 State University of New York at Buffalo, 1975 by Arethusa (Arethusa Monographs V) J. N. Barry, M. J. Share, A. Smithies and L. G. Westerink), p. 76₂₁, 22; B. Ahrweiler. Une inscription méconnue sur les Mélingues du Taygète, BCH, 86 (1962), p. 1—10 (avec la bibliographie); A. Avramea. Ὁ τῆς αἰτίας τῶν Μεληγγῶν. Νέα ἀνάγνωσις ἐπιγράφων ἐξ Οὔτλου, Παρνασσος, 16 (1974), 288—300.

⁴⁴ PG, CXVI, col. 1361 B — 1376 B; Acta Sanctorum, Octobris, IV, col. 179 C — 184 E.

⁴⁵ Voir la dernière mise au point chez P. Charanis. Kouber, the Chronology of his activities and their effects on the region around Thessalonica, Balk. St., XI (1970), 2, p. 229—247.

⁴⁶ Voir Cod. Parisinus gr. 1517, col B. Cf. P. Lemerle. Invasions et migrations dans les Balkans. — Revue historique, 211 (1954), p. 297 et note 1; H. Antoniadis-Biblicou. A propos de la première mention d'un stratège des Caravisiens, ByzSlav., XXVII (1966), p. 72.

⁴⁷ I v. D u j č e v. Cronaca di Monemvasia, p. 13, n. 39. Pour l'établissement de Bulgares dans les régions de Tsorokh, Euphrates et Trébizonde en 530 voir S p. V r y o n i s. The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century. Berkeley, Los Angeles, London, 1971 (University of California Press), p. 179, n. 269.

⁴⁸ PG, CXVI, col. 1326A; Acta Sanctorum, Octobris, IV, col. 162E—F.

⁴⁹ Б. А. Панченко. Памятник славян в Витинии. — ИРАИК, 8 (1903), с. 15—62 (en particulière 25—27). D'après le savant russe bien connu la légende du revers est la suivante: „τῶν ἀνδρῶν δόντων σκλαβῶων τῆς Βυθινῶων ἐπαρχίας“. Ce sceau curieux a appartenu, toujours selon Pančenco, à un personnage officiel, chef de cette colonie militaire, d'origine byzantine ou slave. Le sceau date du milieu du VIIe siècle. Dans un compte rendu, publié dans BZ, 12 (1903), p. 277, G. Schlumberger a fait une correction très importante. En examinant la photogravure du sceau seulement le savant français a proposé la lecture suivante: „τῶν ἀνδραπόδων τῶν σκλαβῶων τῆς Βυθινῶων ἐπαρχίας“, c'est-à-dire „[sceau] des esclaves (mercenaires) slaves de l'éparchie de Bithynie“. Voir aussi P. Charanis. The slavie element in Byzantine Asia Minor in the Thirteenth Century, Byz., XVIII (1948), p. 70.

s'y étaient établis dans la région d'Apamée, dans le village Selevkopol.⁵⁰ L'élément slave en Asie Mineure s'est trouvé renforcé par la campagne de Justinien II (688) contre les „Slaviniens“ et les Bulgares de Kouber.⁵¹ Le résultat de cette campagne fut „la grande multitude de Slaves“ qu'on installa dans le thème de Opsikon.⁵² Ils étaient utilisés comme soldats contre les Arabes.⁵³ Mais dès les premières rencontres, une partie des Slaves était passée du côté de l'adversaire (692).⁵⁴ Les descendants de cette population slave, connus sous le nom de „sclavisiani“ furent employés également comme des soldats au Xe s., dans les expéditions de Nicéphore Phokas contre les Arabes sur l'île de Crète.⁵⁵

Vers la fin du VIe et au tout début du VIIe s. en Italie des groupes importants d'Avars et de Slaves font leur apparition.⁵⁶ Ce qui est intéressant surtout pour nous, ce sont les indications sur l'installation des Protobulgares en Italie. Le cas de l'arrivée d'Altzek, accompagné de sept cents personnes dans la région de Benevento, près de Sepino, Boiano et Isernia, non loin de Campo basso est bien connu. Leur présence y a laissé des traces profondes dans la toponymie et l'onomastique.⁵⁷

L'installation de Slaves et de Bulgares à Byzance (VIe — VIIe s.) se révèle aussi dans les données de la toponymie, l'onomastique ainsi que dans celles des fouilles archéologiques. La toponymie slavo-bulgare en Grèce et en partie en Italie est fort riche. J'aimerais m'arrêter très brièvement sur les renseignements réunis par M. Vasmer. L'impression d'ensemble de l'étude de ce riche matériel (plus de 2000 noms de localités) est en parfaite concordance avec les données que nous trouvons dans les sources écrites. Je me permettrai quelques exemples seulement : un tiers des toponymes dans le livre de M. Vasmer viennent de Macédoine (les régions de Kožani, Florina, Pella, Thessalonique, Chalcidique, Serrai, Nigrita, Siderocastron, Drama et Kavalla)⁵⁸ — sans aucun doute le territoire de l'Empire byzantin où se trouve la population la plus dense de Slaves et de Bulgares. En Epire sont notés en tout 412 toponymes slavo-bulgares⁵⁹ et sur la totalité, 334 sont de la région de Janina⁶⁰ — exactement là où la tribu slave des Vaïounites s'installa.⁶¹

⁵⁰ Théophane. Ed. C. de Boor, p. 348₁₆—20. Sp. Vryonis. The Decline of Medieval Hellenisme, p. 50.

⁵¹ Voir Fontes graeci historiae Bulgaricae, III. — Serdicae, 1960, p. 265, n. 6 (bibliographie); A. Marçiq. Notes sur les Slaves dans le Péloponnèse et au Bithynie. Byz., XXII (1952), p. 348—349; Sp. Vryonis. The Decline of Medieval Hellenisme, p. 50.

⁵² Théophane, p. 364.

⁵³ Ibidem, p. 365.

⁵⁴ Ibidem, p. 366.

⁵⁵ H. Ahrweiler. Recherches sur l'administration de l'empire byzantin au IXe — XIe siècles, BCH, 84 (1960), p. 32, n. 9; eadem, Etudes sur les structures administratives et sociales de Byzance, London, 1971, n° VIII.

⁵⁶ A. Guillou. Migration et présence slaves en Italie, p. 12—13. Je voudrais attirer l'attention sur un cas seulement. Dans un acte de donation (de l'an 752) est mentionné un *fundus Bodena* — évidemment toponyme d'origine slave. Ce qui est curieux c'est que le mot slave *Bodena* (Vodena — sans aucun doute de mot slave bulgare *voda* — eau) est accompagné avec une traduction latine: *aquaviva*. Bodena est identifié avec *Bondeno*, commune de la province de Ferrare (autrefois la frontière entre le royaume lombard et l'Exarchat). Voir Guillou. Régionalisme, p. 98, n° 3, p. 270, l. 10. D'autre part on peut trouver les traces de l'influence slave dans la langue de la population grecque en Italie du Sud. A. Guillou a constaté avec certitude la présence d'un groupe consonantique -τζ placé dans un certain nombre de toponymes avant le suffixe -avov, -avης, -avva — ce qui prouve sans doute une influence slave. Voir A. Guillou. La Théotokos de Hagia-Agathè (Oppido) (1050—1064/1065). Cité du Vatican, 1972 (Corpus des actes grecs d'Italie du Sud et de Sicile. Recherches d'histoire et de géographie, 3), p. 32.

⁵⁷ A. Guillou. Migration et présence slave, p. 13.

⁵⁸ Vasmer. Dic Slaven, p. 176—229.

⁵⁹ Ibidem, p. 20—65.

⁶⁰ Ibidem, p. 20—56.

⁶¹ Voir ci-dessus, p. 150.

L'image du Péloponnèse est fort intéressante. Sur 429 toponymes,⁶² 95 sont en Achaïe, 34 en Elide, 42 en Triphïle, 41 en Messénie, 94 en Arcadie, 81 en Laconie, 24 à Corinthe et 18 en Argolide. Autrement dit, la population la plus dense de Slaves et de Bulgares se trouvait dans les parties nord-ouest de la péninsule (Patras), dans les régions centrales (Arcadie) et celles du sud-ouest (Laconie) où vivaient les tribus des Ezérites et des Mélingues. Peu nombreux étaient les Slaves sur le littoral Est du Péloponnèse—une excellente confirmation des renseignements que nous avons trouvés dans la *Chronique de Monemvasie*.⁶³

En ce qui concerne le matériel obtenu dans les fouilles archéologiques, les choses sont beaucoup plus complexes. Dans la plupart des cas l'appartenance slavo-bulgare des vestiges de Thèbes,⁶⁴ Corinthe,⁶⁵ Olympie,⁶⁶ les deux inscriptions attribuées aux Slaves (de Corinthe et d'Eleusis)⁶⁷ sont contestés.⁶⁸ Mais ici je veux attirer l'attention sur un autre fait. L'un des meilleurs connaisseurs du Péloponnèse à l'époque byzantine, A. Bon, constate que pas un monument antérieur au VIIe s. — que ce soit une construction antique ou une église chrétienne des premiers siècles — n'a subsisté. D'autre part, on n'a construit aucun édifice nouveau jusqu'au IXe s.⁶⁹ Cette constatation du savant français témoigne, bien que par une voie indirecte, de l'arrivée d'une nouvelle population, où il faut chercher les raisons, aussi bien pour les destructions que pour le manque de nouvelles constructions. Et bien que cette affirmation soit valable pour le Péloponnèse, il me semble qu'elle peut être appliquée avec la même force aussi à d'autres régions de la Grèce.

Les trois siècles suivants de l'histoire des Bulgares à Byzance (VIIIe — Xe s.) se caractérisent par quelques traits particuliers. Tout d'abord je noterai un phénomène purement interne — la *reconquista* byzantine (fin VIIIe — début du IXe s.), c'est-à-dire la réinstauration de la domination complète de l'Empire sur les „Slaviniens“, l'adjonction de la population slave locale à Byzance réalisée par la force, l'installation de population grecque dans les régions dépeuplées et surtout par la création de l'organisation des thèmes.

Ensuite je montrerai la lutte acharnée entre Byzance et la Bulgarie pour les régions habitées par les Slaves et les Bulgares. Cette grande discussion fut résolue en faveur de l'Etat bulgare. Comme résultat de la politique, entreprise par khan Kroum (803—814) et terminée avec succès par le tzar Siméon (893—927), la Bulgarie réussit à conquérir de grandes régions de la Grèce et de la Macédoine. Ainsi, lors de la résolution du „problème slave“ les succès se trouvèrent partagés.

Les processus de migration, relativement peu nombreux, sont un autre trait caractéristique de la période étudiée. En laissant du côté le renseignement fort douteux de changements de résidence de tribus slaves à l'intérieur même de Byzance, par exemple l'infiltration de Sagoudates, de Drougoubites et de Rynchines en

⁶² V a s m e r. Die Slaven, p. 123—174.

⁶³ Cronaca di Monemvasia, p. 18¹⁴¹—143. Voir ci-dessus, p. 151.

⁶⁴ J. W e r n e r. Slavische Gügelfibeln des 7. Jahrhunderts, Reinecke Festschrift. Mainz, 1950, p. 150 et suiv.; *Idem*. Slavische Bronzefiguren aus Nordgriechenland. Berlin, 1953.

⁶⁵ G. R. D a v i d s o n. Archaeological evidence for a slavie invasion of Corinth. — Amer. Journal of Archaeology, XL (1936), p. 128—129; B o n. Le Péloponnèse, p. 50, n. 1.

⁶⁶ B o n. Le Péloponnèse, p. 49.

⁶⁷ Mémoire présenté à l'Académie des inscriptions, V, 1ère partie, pl. XIII, n° 1; F. L e n o r m a n d. Recherches archéologiques sur Eleusis, Paris, 1862, p. 403 et suiv.; B o n. Le Péloponnèse, p. 49.

⁶⁸ B o n. Le Péloponnèse, p. 49—50; A. A v r a m e a. Ἡ Βυζαντινὴ Θεσσαλία μέχρι τοῦ 1204, Athènes, 1974, p. 155.

⁶⁹ B o n. Le Péloponnèse, p. 50; D. Z a k y t h è n o s. La grande brèche dans la tradition historique de l'Hellénisme du VIIe—IXe siècle dans Χαριστήριον εἰς Α. Κ. Ορλάνδον, III. Athènes, 1966, p. 303—327 (particulièrement p. 312—314).

Chalcidique, renseignement que nous trouvons dans la compilation tardive (1698) connue sous le nom Ἱστορικὸς λόγος τοῦ Κασταμονίτου,⁷⁰ tous les autres cas de migrations, d'ailleurs peu nombreux, montrent une seule direction — de Bulgarie vers Byzance.

Dans le premier cas, 208 000 Slaves (probablement vers 761—763) ont quitté l'Etat bulgare et se sont installés en Asie Mineure, dans la région de Bithynie, près de la rivière d'Arthana.⁷¹ Le deuxième cas date du début du IXe s. et est en rapport étroit avec les guerres menées par khan Kroum contre Byzance. Voilà ce que dit à cette occasion Jean Skylitzès: „Certains Bulgares, après avoir abandonné leurs terres, arrivèrent avec toute leur famille dans le pays des Rômaïoi et après avoir été reçus par l'empereur Michel (811—813), s'installèrent dans différentes régions.“⁷² Quel a été ensuite le sort de ces Bulgares — il est difficile de le dire, à cause du manque de données concrètes. Même si nous adoptons l'hypothèse qu'après le traité de paix, signé en 814—815,⁷³ une partie des émigrants était rentrée en Bulgarie (si c'est d'eux qu'on parle dans l'inscription de Süleymanköj⁷⁴), une autre partie est restée à Byzance, renforçant la population déjà bien nombreuse de Bulgares.

Enfin, la dernière et quatrième caractéristique sur laquelle j'aimerais m'arrêter concerne l'état des sources. La première constatation est leur fragmentation. C'est la principale raison pour laquelle il nous est impossible de reconstituer les processus de migration, qu'il y a eu sans aucun doute, mais nous ne pouvons pas non plus relever tous les Bulgares ayant vécu à Byzance. La seconde chose qui nous frappe, est la particularité de sources. Ainsi, les indications sur les Slaves se trouvent surtout dans les œuvres hagiographiques: *La vie de Saint Grégoire le Décapolite*, où se trouvent des renseignements précieux sur la révolte du stratège des „Sclavinia“ (près de Thessalonique),⁷⁵ *La vie de Saint Blaise d'Amorée*, où l'on parle de pillages de Slaves,⁷⁶ situés par certains historiens dans le Péloponnèse,⁷⁷ par d'autres — en Thessalie.⁷⁸ Enfin je signalerai le *Martyre de Saint Nicolas le Neuf* de Bounaini.⁷⁹

⁷⁰ Voir Actes du Prôtaton, édition diplomatique par D. Papachryssanthou, Paris, 1975 (Archives de l'Athos, VII), p. 6.

⁷¹ Θεόφανη, p. 432₂₇—₂₉. Patriarche Nicéphore. Ed. C. de Boor. Lipsiae, 1880, p. 68₂₇—69₂. Златарски. История, I, 1, p. 209—210; П. Мутафчиев. История на българския народ. С., 1943, p. 158; P. Charanis. The Slavic Element in Byzantine Asia Minor, p. 71, 76; Ив. Дуйчев. Славяни и първобългари, ИИБИ, 1—2 (1951), p. 199—200; G. Сankova-Petkova. Apparition et diffusion du bogomilisme et les rapports des Bulgares avec l'Europe Occidentale au Moyen âge. — Etudes historiques, VII, Sofia, 1975, p. 69; Sp. Vryonis. The Decline of Medieval Hellenism, p. 50.

⁷² Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, rec. Ioannes Thurn, Berolini et Novi Eboraci, 1973 (désormais cité: J. Scylitzès), p. 12₇—₉. Voir P. Charanis. The Slavic Element in Byzantine Asia Minor, p. 73.

⁷³ Златарски. История I, 1, p. 299 et suiv.; Ив. Дуйчев. Одна из особенностей ранневизантийских мирных договоров. — ВВ, XV (1959), p. 64—65; Idem. Slavia Orthodoxa. Collected studies in the history of Slavic Middle Ages. London, 1970, No. IV.

⁷⁴ V. Beševliev. Die protobulgarischen Inschriften. Nr 41, p. 190.

⁷⁵ F. Dvornik. La Vie de Saint Grégoire le Décapolite et les Slaves Macédoniens au IXe siècle. Paris, 1926, p. 61—62; Cf. Ив. Дуйчев. Нов исторически извор за българо-византийските отношения през първата половина на IX век. — Българско средновековие, с. 141 et suiv.

⁷⁶ Acta Sanctorum, Novembris, IV, Bruxelles, 1925, col. 666 C. Voir F. Dvornik. Quelques données sur les Slaves extraites du tome IV Novembris des Acta Sanctorum. — Byz-Slav., I (1929), p. 35—39; В. Гюзелев. Житието на Власий Аморийски като извор за българската история. — ГСУ — ФИФ, LXI, 1968, с. 21—31.

⁷⁷ Fontes graeci historiae Bulgaricae, V. — Serdicae, 1964, p. 17.

⁷⁸ A. Avramea. Ἡ Βυζαντινὴ Θεσσαλία, p. 140.

⁷⁹ D. Sorhiana. Ἁγίου Νικόλαος ὁ ἐν Βουναίνῃ. Ἀνέκδοτα ἀγιολογικὰ κείμενα. Athènes, 1972, p. 139—151, 152—160, 161—168.

Malgré les difficultés pour l'identification des Avars qu'on y mentionne,⁸⁰ on peut facilement supposer que sous ce nom se cachaient des tribus slaves locales ou alors des Bulgares, venus du Nord à l'époque des guerres du tzar Simeon.⁸¹

En 930 dans la Bulgarie du sud-ouest (la région de Strymon probablement) il y a eu lieu une révolte contre tzar Petâr sous la conduite de son frère aîné Michel (jusqu'à ce temps là il a été moine). Peu après la mort subite de Michel ses adhérents ont quitté le pays et en traversant la Macédoine, le Strymon et l'Hellade, se sont établis à Nicopolis (Epiros). Quelques temps plus tard l'Empire a réussi à les faire ses sujets.⁸²

Des renseignements sur les Slaves et les Bulgares au Xe s. dans la région de Thessalonique en excluant le récit bien connu de Jean Caminiate,⁸³ se trouvent surtout dans les actes impériaux, patriarcaux et privés. Ainsi à partir d'une chrysobulle de l'empereur Constantin VII Porphyrogénète des années 957—958⁸⁴ on peut tirer la conclusion de la présence durable des Slaves sur la péninsule de Kassandra.⁸⁵ Dans une chrysobulle de l'empereur Romain II de 959—960⁸⁶ pour le monastère Kolobou, sont exprimés des regrets à l'occasion de pertes de propriétés du monastère dans la région de Hiérissos, à cause de l'installation de Bulgares Slaves (παρὰ τῶν ἐσκηνωθέντων ἔκεισε Σκλάβων Βουλγάρων).⁸⁷ Ce fait est inscrit aussi dans le sigilion de prôtospathaire Théodore Kladôn de 975.⁸⁸ D'après F. Dölger, ces Bulgares faisaient des incursions dans la région de Hiérissos pendant les guerres de Simeon,⁸⁹ alors que Iv. Dujčev a essayé de démontrer que dans ce texte il ne s'agit pas d'attaques, mais d'une installation de longue durée de Bulgares dans la région de Hiérissos, et ceci sensiblement plus tôt — pendant le VIIe — VIIIe s.⁹⁰

⁸⁰ D. Sophianos. Op. cit., p. 141₇₀ et suiv.; 154₈₂ et suiv.; 163₈₃ et suiv.

⁸¹ Dans les trois versions du Martyre de Saint-Nicolas le Neuf publiées récemment par D. Sophianos, est mentionné le peuple des Avars (Ἄβαροι) qui a envahi le pays, c.-à-d. la Thessalie. A cause de cette invasion St Nicolas s'est retiré près de Bounaini et dans quelque temps il a décédé. L'éditeur a essayé d'identifier les Avars avec les Arabes (Ἅγιος Νικόλαος, p. 104 et suiv. et 121—131). A. Každan (BB, 37, 1976, p. 279) vient de contester cette identification, mais le byzantinologue soviétique n'en a proposé d'autre. Un peu plus tard A. Avramea (Ἡ Βυζαντινὴ Θεσσαλία, p. 94) a supposé que sous le nom Ἄβαροι se cachent des Bulgares venant du nord à l'époque du tzar bulgare Simeon.

A mon avis la dernière explication est la plus exacte. Mais en même temps on peut penser à une autre résolution. Si nous acceptons que l'auteur du Martyre de St Nicolas a confondu les Avars avec les Slaves (comme l'a fait l'auteur anonyme de la Chronique de Monemvasie) nous sommes en pleine raison à faire une autre supposition, à savoir: sous le nom des Avars se cachent les tribus slaves du pays.

⁸² J. Skylitzès, p. 226₁₁, 19; Théophane Continuë. Ed. Bonn, p. 420, 7. Voir З л а т а р с к и. История, I, 2, p. 537—538 et 834—840 (appendice 10).

⁸³ Ioannis Caminiate. De expugnatione Thessalonicae, rec. G. Böhlig, Bero-lini et Novi Eboraci, 1972, passim.

⁸⁴ Fr. Dölger. Regesten. I, Nr. 669.

⁸⁵ Fr. Dölger. Ein Fall slavischer Einsiedlung im Hinterland von Thessalonik im 10. Jahrhundert, Sitzungsberichte der Bayer. Akademie der Wissensch.; phil. - hist. Klasse, Jhg 1952, Hf. 1, p. 7; Iv. Dujčev. Le problème des Slaves dans la région de Thessalonique au Xe siècle. — Medioevo, III, p. 82.

⁸⁶ Fr. Dölger. Regesten, Nr. 972.

⁸⁷ Fr. Dölger. Ein Fall, p. 7; Iv. Dujčev. Le problème, p. 82—83.

⁸⁸ Ἰωάννης Ἰβηρίτου, Σιγίλιον περὶ τῶν Μονῶν Κολοβού Πολυγύρου καὶ Λεον-ντίας, Γρηγόριος Παλαμᾶς, (1917), τεύχος ΙΣΤ' καὶ ΙΖ, p. 787—788; Fr. Dölger. Ein Fall, p. 11, n. 1. 12 n. 4, 17; Iv. Dujčev. Le problème, p. 83. Sur la date (septembre 975) et le prôtospathaire Théodore Kladôn voir G. Ostrogorsky. Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine. Bruxelles, 1956 (= Corpus Bruxellensis historiae byzantinae — Subsidia II), p. 12, n. 3 et p. 13.

⁸⁹ Fr. Dölger. Ein Fall, p. 18—19.

⁹⁰ Iv. Dujčev. Le problème, p. 84.

La plausibilité d'une telle hypothèse est attestée par toute une série de documents: acte du patriarche Nicolas II Chrysobergès de mars 989 où l'on parle d'incursion contre les propriétés du monastère de Gomotou, près de Hiérissos par les Bulgares habitant dans le voisinage „καὶ μάλιστα ταῖς τῶν ἐκ γειτόνων οἰκουμένων Βουλγάρων ἐκδρομαῖς κεκακωμένον“.⁹¹ Une population bulgare dans la ville-même de Hiérissos est signalée dans un document (ἀσφάλεια) de 982, où sont réglées certaines discussions entre les citoyens de Hiérissos et le monastère d'Iviron.⁹² Le fait le plus remarquable dans ce document sont les signatures en caractères glagolitiques.⁹³

Dans quelques autres documents, on parle aussi de pillages faits par les Bulgares dans la région de Chalcidique: un acte inédit du monastère d'Iviron,⁹⁴ deux actes de la Grande Lavra „Saint Athanase“⁹⁵, ainsi que le Typikon édité par l'empereur Jean Tsimiskès sur le règlement des monastères du Mont Athos (972).⁹⁶ Tous ces documents montrent sans équivoque possible, qu'il ne s'agit pas d'attaques occasionnelles de Bulgares venant du nord (les guerres de Simeon ou de Samouïl), mais de pillages, effectués par les Bulgares habitant à Byzance.^{96a}

2. Les Bulgares à Byzance de 1018 à 1185

Les longues guerres de Basile II et la conquête de la Bulgarie qui s'en est suivie en 1018⁹⁷ apportèrent un changement considérable dans le vif du problème des „Bulgares à Byzance“. Les caractéristiques les plus importants sont au nombre de deux. Premièrement, en liquidant le pouvoir de l'Etat bulgare, en faisant entrer les terres bulgares dans l'administration byzantine, en supprimant le Patriarcat bulgare et en transformant les Bulgares en sujets de l'empereur byzantin, la notion de „Bulgares à Byzance“ s'est sensiblement élargie. Comme la situation des Bulgares sous la domination byzantine sort du sujet que je me suis proposé,⁹⁸ je me permettrai de m'arrêter plutôt sur la seconde conséquence de la conquête de la

⁹¹ Actes de Lavra, I. Des origines à 1204, édition diplomatique par P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou. Paris, 1970 (= Archives de l'Athos, V), n° 8, p. 117_a 11; I v. D u j č e v. Le problème, p. 84.

⁹² G. C. S o u l i s. On the Slavic Settlement in Hierissos in the Tenth Century, Byz., 23 (1953), p. 67—72; I v. D u j č e v. Le problème, p. 84.

⁹³ И. И в а н о в. Български старини из Македония, с. 21—22; I v. D u j č e v. Le problème, p. 84.

⁹⁴ Actes du Prôtaton, p. 5, n° 25. Voir aussi P. P e e t e r s. Histoires monastiques géorgiennes, I. Vie des St Jean et St Euthyme, An. Boll., 36—37 (1917—1919), p. 51, ch. 59, 1₂₃—31.

⁹⁵ Actes de Lavra, I, n° 2 et 3. Voir Actes du Prôtaton, p. 5, n. 25.

⁹⁶ Les actes n° 2 et 3 des archives de Lavra „font partie du groupe de documents concernant les ventes, opérées par l'épopte Thomas, dans le thème de Thessalonique, de terres devenues klastmatiques à la suite des raids des Sarazins“ (Actes de Lavra, I, p. 93 [P. Lemerle]). Le plus récemment Mlle Papachryssanthou (Actes du Prôtaton, p. 5, n. 25) a réuni dans un groupe les actes de Lavra sus-mentionnés, un passage de Typikon de J. Tzimiskès pour le Mont Athos (Actes du Prôtaton, n° 7, I, 132—133), un acte inédit d'Iviron. En étudiant ce groupe de documents elle a fait la conclusion suivante: „Les documents reflètent la constante inquiétude des habitants de la région (Thessalonique et Chalcidique — I. B.) et le bouleversement causé par les nombreuses incursions et installations slaves et bulgares“.

^{96a} Nous avons un renseignement très suspect sur l'immigration de Bulgares à Byzance en 925 environ, à savoir: l'empereur Romain Ier Lécapène en écrivant au tsar bulgare Symeon parle de 20 000 Bulgares qui se sont réfugiés à Byzance. Voir Ϊ. Σ α κ κ ε λ ι ω ν. Ῥομουῦ βασιλέως τοῦ Λακαπηνουῦ ἐπιστολαί, Δελτίον τῆς ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος, τ. Α', 4, 1884, p. 659; З л а т а р с к и. История, I, 2, p. 463, n. 2, 477, 487.

⁹⁷ З л а т а р с к и. История, I, 2, p. 633 et suiv.

⁹⁸ Voir en général З л а т а р с к и. История, II; Г. Г. Л и т а в р и н. Болгария и Византия в XI — XII вв.

Bulgarie en 1018, c'est-à-dire sur les grands changements démographiques, qui ont amené le dépeuplement en partie des terres bulgares et par contre l'augmentation sensible de l'élément ethnique bulgare dans les terres-mêmes de l'Empire byzantine. Quelles sont les raisons de ces procès migratoires?⁹⁹

D'abord, c'est la politique de Basile II, commencée dès les années de guerre. Après la prise de chaque forteresse bulgare, une partie de sa population indigène, sur ordre de l'empereur était établie sur le territoire byzantin. C'est ainsi qu'on procéda avec les habitants de Servia (à deux reprises)¹⁰⁰ et avec les défenseurs de quelques forteresses thessaliennes, qui avaient été transférés dans le thème de Boléron¹⁰¹ (à l'est de la rivière Nestos et au sud des Rhodopes).¹⁰² Un destin semblable connurent les habitants en âge de porter les armes de Moglène, qui avaient été envoyés jusqu'à Vaspourakan.¹⁰³ L'historien arménien Aristakès Lastivertzi raconte un épisode fort important à savoir: après la chute de l'Etat bulgare (1018) l'empereur byzantin Basile II a réuni dans une certaine place les troupes bulgares sous prétexte à leur distribuer des récompenses. Au lieu de faire cela Basile II les a envoyé à l'est „d'où il n'y a pas de retour“¹⁰⁴.

Sans aucun doute ces cas n'étaient pas des phénomènes isolés, mais comme je l'ai déjà dit, le résultat d'une certaine politique. Voilà pourquoi nous pouvons supposer facilement que leur nombre a été beaucoup plus grand. Il est possible qu'à la suite d'actions semblables, les Bulgares aient été déportés aussi en Asie Mineure, (dans la région d'Ephèse au XIe s. un village Boulgarikon¹⁰⁵ est connu) et en Italie, où des villages bulgares sont également à noter.¹⁰⁶

Il n'y a pas de doute, le transfert forcé de la population n'est pas la seule origine de la διασπορά bulgare pendant le XIe — XIIe s. Ainsi par exemple, les campagnes militaires dévastatrices et surtout les mesures cruelles de Basile II ont occasionné l'émigration bulgare en Italie. C'est ainsi que nous pouvons expliquer la brève note sur la mort du tzar Samouil (1014) dans la Chronique de Loupos Prôtospatharios.¹⁰⁷ La présence bulgare en Italie aux XIe — XIIe s. est confirmée par une série de documents où sont mentionnés „*vicus Bulgarum* (Bulgarorum) qui vocatur Sclavinorum“, église Saint Pierre in *Bulgaria*, Saint Gervais de *Bulgarie*, Saint Jean in *Bulgaria*, terra *Bulgarorum*, et autres.¹⁰⁸

⁹⁹ Au sujet de la population de l'Empire byzantin au XIe — XIIe siècle voir la dernière mise au point (avec bibliographie) chez Г. Г. Л и т а в р и н. Византийское общество и государство в X—XII вв. Проблемы истории одного столетия: 976—1081 гг., М., 1977, с. 156—175.

¹⁰⁰ J. S k y l i t z è s, p. 344_{93—8}.

¹⁰¹ Ibidem, p. 344_{16—19}.

¹⁰² O i k o n o m i d è s. Préséance, p. 357.

¹⁰³ J. S k y l i t z è s, p. 352_{33—58}. З л а т а р с к и. История, I, 2, p. 748; P. М. Б р а т и к я н. О болгарском войске в Васпуракане и последних годах царства Арцрунидов. Вестник общественных наук АН Армянской ССР, № 10 (1973), с. 88—96.

¹⁰⁴ Повествование вардапета Аристакаса Ластивертци, перевод с древнеармянского, вступительная статья, комментарий и приложения К. Н. Юзбашяна, М., 1968, p. 57. Voir Г. Г. Л и т а в р и н. Армянский автор XI столетия о Болгарии и болгарях. — В: Сб. Славяне и Россия, М., 1972, с. 29.

¹⁰⁵ H. A h r w e i l e r. L'Histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081—1317), TM, I (1965), p. 21 (désormais cité: A h r w e i l e r. La région de Smyrne).

¹⁰⁶ A. G u i l l o u. Migration et présence slave, p. 12; I v. D u j č e v. I rapporti fra la Calabria e la Bulgaria nel Medioevo, dans Medioevo, III, p. 509—510.

¹⁰⁷ L u p u s P r o t o s p a t a r i u s. MGH, SS, V, Hannoverae, 1844, p. 57_{7—10}, ad an. 1015; Voir I v. D u j č e v. I rapporti fra la Calabria e la Bulgaria, p. 513; Idem, La Bulgaria medioevale fra Bisanzio e Roma, dans Medioevo, III, p. 546.

¹⁰⁸ A. G u i l l o u. Migration et présence slaves, p. 12.

Parallèlement à la tendance globale d'une plus grande mobilité des populations dans l'Empire byzantin au XIe s.,¹⁰⁹ j'aurais voulu rappeler ici deux raisons encore pour l'émigration de la population bulgare. Tout de suite après la défaite de la révolte de Petăr Deljan (1040—1041),¹¹⁰ en Sicilie et en Italie du sud viennent des Bulgares et, selon toute probabilité des Bulgares-hérétiques, c'est-à-dire des Bogomiles,¹¹¹ qui, comme le témoignent quelques sources, ont commencé leur avancée vers l'ouest et plus exactement vers l'Italie, dès la fin du Xe s.¹¹²

Les incursions dévastatrices des Pétchénègues, des Ouzes et des Coumanes, surtout dans la Bulgarie du nord (le thème byzantin Paristrion),¹¹³ représentent un mobile supplémentaire aux procès migratoires du XIe s. Une partie de la population autochtone bulgare s'est trouvé obligée de quitter les terres natales et de s'établir dans les régions au sud des Balkans, comme c'est le cas des habitants du village médiéval, élevé sur les ruines de la ville thrace Sevtopolis.¹¹⁴ Probablement, ces migrations au sud, dans les terres-mêmes de Byzance, ne sont pas des cas isolés. Malheureusement le manque de sources ne nous permet pas de suivre en détail ce processus intéressant. Néanmoins, les données de la toponymie et de l'onomatistique venues jusqu'à nous par de documents du XIe—XIIe s. montrent la justesse incontestable d'une telle hypothèse. Sans entrer dans les détails, je citerai quelques textes comme: le *Typikon du monastère de Bačkovovo*¹¹⁵ (Βατζκόβο — Bačkovovo, Τοπολνίτζα—Topolnitsa, Τζερβενῶν — Červen)¹¹⁶; le *Typikon de la Kosmosoteira*¹¹⁷ (Δραγάβαστα, Τζεχοβᾶ, Βράνιστα, Νεβοέλους et autres situés dans le cours inférieur de la Maritsa¹¹⁸); le *Typikon* du monastère de Pantocrator à Constantinople (τὸ χωρίον Π . . . ἤτου ἡ Νεβοσλιανες, τὸ προάστειον οἱ Σθλάβοι), appartenant au Bulgare Aloussian,¹¹⁹ τὸ χωρίον τοῦ Δαβροβούλου;¹²⁰ quelques documents de la Grande Lavra „Saint Athanase“, où il est question de la population dans des villages, situés en Macédoine (dans la région de Thessalonique et de Moglène). On y trouve souvent des noms comme Ivan (Ἰβάνης), Jordan (Ἰορδάνης), Černiu (Τζέρνης), Černota (Τζερνωτᾶς), Bealωτᾶς, Βαρνᾶς et autres.¹²¹

¹⁰⁹ H. Ahrweiler. Erosion sociale et comportements excentriques à Byzance aux XIe—XIIIe siècles, XVe Congrès international d'Etudes byzantines, Athènes, 1976, Rapports et co-rapports, p. 6.

¹¹⁰ Sur l'insurrection de Petăr Deljan voir З л а т а р с к и. История, II, с. 41—81; Г. Г. Литаврин. Болгария и Византия, с. 376.

¹¹¹ Й. Иванов. Богомилски книги и легенди, 1925 (réimpression anastatique: 1970), с. 41.

¹¹² I. V. Dujičev. I rapporti fra la Calabria e la Bulgaria, p. 510—511; A. Guillou. Migration et présence slaves, p. 15.

¹¹³ Au sujet du thème byzantin Paristrion voir З л а т а р с к и. История, II, passim; N. Bănescu. Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie, Bucarest, 1946, p. 45 et suiv.; Г. Г. Литаврин. Болгария и Византия, с. 250 et suiv.; И. В. Божилев. Към въпроса за византийското господство на Долния Дунав в края на X век. — Studia balcanica, 2, С., 1970, p. 76 et suiv.; В. Тъпкова-Займова. Долни Дунав — гранична зона на византийския запад. С., 1976, с. 34 et suiv.

¹¹⁴ Й. Чангова. Средновековното селище над тракийския град Севтополис (XI—XIV век). С., 1972.

¹¹⁵ Asdracha. Rhodopes, p. 58 et n. 5 (bibliographie).

¹¹⁶ Typikon de Grégoire Pacourianos pour le monastère de Petritzos (Bačkovovo) en Bulgarie, éd. L. Petit, BV, 11 (1904), Приложение I.

¹¹⁷ Asdracha. Rhodopes, p. 65 et n. 7 (bibliographie).

¹¹⁸ Typikon du monastère de la Kosmosotira près d'Aenos (1152), éd. L. Petit, ИРАИК, 13 (1908), p. 36, 69, I. 16—36.

¹¹⁹ P. Gautier. Le Typikon du Christ Sauveur Pantocrator, REB, 32 (1974), p. 119¹⁴⁸⁸. Voir la notice à la p. 118, n. 19.

¹²⁰ Ibidem, p. 121¹⁵²⁸, 119¹⁴⁹³, 119¹⁵⁰⁵.

¹²¹ Actes de Lavra, I, n° 65, I. 65, 69, 70, 73; n° 65, I. 64, 66, 74; n° 64, I. 93, 94.

3. Les Bulgares à Byzance de 1185 à 1396

En 1185 a lieu la révolte organisée par les frères Asen et Petăr et qui a mené le rétablissement de l'Etat bulgare.¹²² De cette manière, les terres bulgares et le peuple bulgare cessent d'être une partie de l'Empire byzantin et ses sujets. Donc le problème des „Bulgares à Byzance“ reprend son aspect premier.

Comme aux époques précédentes, ces deux siècles de l'histoire des Bulgares dans l'Empire byzantin (XIIe — XIVe s.) se caractérisent aussi par des traits qui leur sont propres. La première constatation est le manque de mouvements migratoires importants de la Bulgarie vers Byzance. Cette constatation ne vient pas de lacunes dans les sources dont nous disposons, mais marque la situation réelle. Et ce n'est pas par hasard. Aux XIIIe — XIVe s. en Bulgarie existe une tradition étatique de plusieurs siècles, une nationalité bulgare renforcée et consolidée, une Eglise bulgare organisée et menée par un patriarche. Tout cela freinait naturellement la migration en masse de Bulgares vers Byzance. En mentionnant les raisons fondamentales, il ne faut pas oublier non plus les causes secondaires: la chute de Constantinople en 1204 et la création de l'Empire latin, du royaume de Thessalonique et de la principauté de la Morée;¹²³ la présence d'une *διασπορά* grecque en Bulgarie après 1204;¹²⁴ l'installation durable d'occidentaux (Français, Italiens) sur les terres de l'Empire et avant tout en Grèce-même;¹²⁵ enfin une série de circonstances de moindre importance.

Le manque de migration en masse de Bulgares à Byzance à cette époque (XIIIe — XIVe s.) est remplacé par un autre phénomène — le changement fréquent du pouvoir politique sur les terres habitées par des Bulgares ou par une population mixte — le littoral de la mer Noire (Messembria¹²⁶), la région des Rhodopes¹²⁷), la Macédoine, l'Epire et la Thessalie,¹²⁸ qui faisaient l'objet de guerres bulgares-byzantines jusqu'à l'invasion des Turcs ottomans.

La seconde particularité pendant la période étudiée — bien sûr elle est en rapport avec la première — est la migration individuelle dominante de Bulgares à Byzance, phénomène caractéristique aussi pour les années précédentes.¹²⁹

Tout ce qui vient d'être dit, ne signifie en aucun cas que pendant ces deux siècles on ne peut pas parler de présence de population bulgare dans l'Empire byzantin. Au contraire, les sources écrites proposent dans quelques cas des renseignements abondants, bien que répartis irrégulièrement selon les régions. Mais dans tous ces cas il s'agit, et j'aimerais le souligner, non pas d'une migration et d'une installation, mais d'une présence de Bulgares dans différentes régions de l'Empire, venus aux siècles précédents.

¹²² З л а т а р с к и. История, II, р. 410 et suiv.; И в. Д у й ч е в. Въстанието в 1185 г. и неговата хронология, ИИБИ, 6 (1956), с. 327—358; Г. Г. Л и т а в р и н. Болгария и Византия, с. 427 et suiv.

¹²³ J. L o n g n o n. L'empire latin de Constantinople et la principauté de Morée. Paris, 1949.

¹²⁴ Voir quelques indications chez I в. Д у й ч е в. Sur le problème du rayonnement de la culture et de la civilisation byzantine après 1204, XVe Congrès international d'Etudes byzantines. Athènes, 1976, Rapports et co-rapports, IV. Pensée, philosophie, histoire des idées, p. 6—9.

¹²⁵ А. В о н. La Morée franque, Paris, 1969.

¹²⁶ В. Г ю з е л е в. Очерк върху историята на град Несебър в периода 1352—1453 г., ГСУ ФИФ, LXIV (1970), С., 1972, р. 57—97.

¹²⁷ А с д р а ч а. Rhodopes, passim.

¹²⁸ З л а т а р с к и. История, III, passim; D. M. N i c o l. Refuges, mixed Population and local Patriotism in Epiros and Western Macedonia, p. 3—33.

¹²⁹ Voir ci-dessous, p. 163 et suiv.

Les actes sinodaux de l'Archevêché d'Ochrid au début du XIIIe s., ainsi que la correspondance de Démétrios Chomatianès¹³⁰ nous proposent des renseignements intéressants sur l'aspect démographique dans certaines régions de l'Épire et de la Thessalie. Des indications encore plus abondantes et convaincantes sur la population bulgare en Macédoine (près de Thessalonique, Chalcidique, Serrai, Zichna) au XIVe s. peuvent être relevées dans les praktika de quelques monastères du Mont Athos (Iviron, Xéropotamou, Karakala, Esphigménou, Lavra).¹³¹ Comme la majorité de ces documents ont été utilisés comme des sources pour l'onomas-tique bulgare pendant le Moyen âge,¹³² je rappellerai ici uniquement les données tirées de quatre praktika du monastère d'Esphigménou (1300, 1318, 1321), découvertes et publiées très récemment par J. Lefor et de quelques praktika et d'autres documents de Lavra (1300—1321).

Dans les possessions du monastère d'Esphigménou, situées en Chalcidique, vivait une population où prénoms d'origine bulgare étaient très courants à savoir: Rossana, Rossa, Ivan, Dragan, Dragana, Dragna, Belota,¹³³ Stana, Dobrica, Bojana, Dobrona, Pagan, Tichan, etc.¹³⁴

Nous pouvons tirer les mêmes données des documents conservés dans les archives du monastère de Lavra: Listes de parèques de Lavra dans le katépanikion d'Hiérissos, authentifiées par la signature de Malachias, métropolite de Thessalonique (environ 1300),¹³⁵ Praktikon de Georges Stratégos et Nicolas Théologitès (1317), pour les biens de Lavra à Doxompous,¹³⁶ Praktikon de Lavra pour son métochion d'Aeidarokastron (à Prinaron), rédigé par les mêmes Georges Stratégos, domestique des thèmes de l'Occident, et sébaste Nikolas Théologitès (1317),¹³⁷ Periorismo concernant tous les biens du Lavra, signés par les recenseurs du thème de Thessalonique Constantin Pergaménos et Georges Pharisés (1er janvier 1321)¹³⁸ et enfin Praktikon de Constantin Pergaménos et Georges Pharisée (janvier 1321).¹³⁹ Dans ces documents fort intéressants nous trouvons beaucoup de prénoms et de toponymes d'origines bulgares. Je ne cite ici que quelques exemples seulement: πλησίον τοῦ Γρυδάνου, τοῦ Βουλγάρου, τοῦ Καλλιμάνου (katépanikions d'Hiérissos

¹³⁰ Demetrius Chomatianus, éd. J. B. Pitra, *Analecta Sacra et Classica Spicilegio Solesmensi Parata*, VI. Rome, 1891; Д. Ангелов. Принос към народностните и поземлените отношения в Македония (Епирският деспотат през първата четвърт на XIII век. — Известия на Камарата на народната култура, IV, 3. С., 1947; D. M. Nicol. *Refuges, Mixed Populations and Local Patriotism in Epiros and Western Macedonia*, p. 6 et suiv.

¹³¹ Fr. Dölger. *Sechs byzantinisches Praktika des 14. Jahrhundert für das Athoskloster Iberon*, *Abhandlungen der Bayer. Akademie der Wiss., Phil.-hist., Kl., N. F., Hf. 28* (1949); Actes de Xéropotamou, édition diplomatique par J. Bompaire. Paris, 1964 (*Archives de l'Athos*, III), n° 18; P. Lemerle. *Un praktikon inédit des archives de Karakala (Janvier 1342) et la situation en Macédoine Orientale au moment de l'usurpation de Cantacuzène*, *Χαριστήριον εἰς Α. Κ. Ὀρλάνδου*, I. Athènes, 1964, p. 278—298; Actes d'Esphigménou, édition diplomatique par J. Lefort, Paris, 1973 (*Archives de l'Athos*, VI), n° 8, 14, 15, 16; Actes de Lavra, II, de 1204 à 1328, édition diplomatique par P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou. Paris, 1977 (*Archives de l'Athos*, VIII), n° 90, 91, 104, 105 et particulièrement 108 et 109.

¹³² Ив. Дуйчев. Славянски местни и лични имена във византийските описни книги. — ИИБЕ, 8 (1962), с. 197—215; Idem. *Contribution à l'étude des praktika byzantins*. — *Medioevo*, III, p. 599—617; Voir aussi A. Laliou. *Peasant Names in Fourteenth Century Macedonia*, *Byzantine and Modern Greek Studies*, I (1975), p. 71—95 (inaccessible).

¹³³ Ив. Божилов. Белота — български властел от началото на XIII век. — *Ист. Пр.*, 1977, I, с. 71—81.

¹³⁴ Actes d'Esphigménou, n° 8, 14, 15, 16 passim.

¹³⁵ Actes de Lavra, II, n° 91, p. 98—116.

¹³⁶ Ibidem, n° 104, p. 163—171.

¹³⁷ Ibidem, n° 105, p. 172—173.

¹³⁸ Ibidem, n° 108, p. 184—219.

¹³⁹ Ibidem, n° 109, p. 223—278.

et de Rebenikeia), χωρίον ἢ Γραδίστα (katépanikion d'Hiérisos), πλησίον τοῦ Βουλγάρου (commune de Lōdōton, katépanikion de Kalamaria); Κυριακὸς Τομπρόμοιρος, χήρα Θεοδώρα ἢ γυνὴ Ἰωάννου τοῦ Βουλγάρου, Τομπρίτζα, Τομπράννα, Δημήτριος Παγάνος, Μπεάλης, Μομτζιλας, Βασιλείος ὁ Βούλγαρος, Μιχαὴλ ὁ Βούλγαρος, Νικόλαος ὁ Βούλγαρος ὁ Βαμβακᾶς, Γεώργιος ὁ Τομπρόμοιρος, Μπελέανος, Βλάδος, etc.¹⁴⁰ Ce que je voudrais noter ici le plus particulièrement, c'est la mention d'un certain Βούλγαρος, ὁ Ἀγαπητός, parèque du monastère de Lavra dans son métochion Gomatou situé en île de Lemnos.¹⁴¹

Ce qui compte plutôt pour nous, c'est la diffusion de ces prénoms et noms de lieu qui n'est par la conséquence d'une influence bulgare tardive, mais se trouve être le résultat de la présence de la population bulgare établie dans ces terres à une époque sensiblement plus ancienne et qui avait résisté à l'assimilation byzantine.¹⁴²

Une des régions, habitée par les Bulgares et pour laquelle nous avons relativement de nombreux renseignements, est la région des Rhodopes.¹⁴³ De la fin du XIIe au milieu du XIVe s. les Rhodopes étaient l'endroit des conflits les plus violents entre la Bulgarie et Byzance. Beaucoup des villes et des forteresses qui s'y trouvaient passaient de mains en mains ou faisaient partie de possessions indépendantes ou semi-indépendantes (Ivanko, Alexis Slave, Momčil).

„Les Rhodopes, proprement dit, constituent, encore pendant les siècles suivants (c'est-à-dire XIIIe et XIVe s.), *la région bulgare par excellence*“ — c'est à C. Asdracha, qui vient de publier un livre sur la géographie historique de la région des Rhodopes, que nous devons cette constatation.¹⁴⁴

Les indications les plus riches sur cette population bulgare des Rhodopes, proprement dit, vers le milieu du XIIIe s. nous trouvons chez G. Acropolitès. En décrivant les expéditions du tzar Michel Asen en deçà de la Marica (Hèbre) en 1254, l'historien byzantin dit que les succès militaires du souverain bulgare étaient dus au fait que les forteresses étaient peuplées par ses compatriotes, c'est-à-dire de Bulgares. Il s'agit, en effet, de la population des Rhodopes occidentaux, avec les villes de Stenimachos (Asenovgrad), Peruštica, Kryčim, Cepina, aussi bien que des Rhodopes orientaux à savoir, la région d'Achridos y compris les forteresses Oustra, Hyperpérakion, Krybous, Ephraïm et Mneiakos.¹⁴⁵

Le même auteur, en parlant plus bas de la contre-attaque de l'empereur Théodore II Lascaris en 1255, précise que les habitants de la région de Cepina étaient des Bulgares, surtout les bergers et les éleveurs de porcs.¹⁴⁶

La région depuis Marica au nord jusqu'à Xantheia et l'arrière pays de Mosynopolis au sud était habitée par une population bulgare plus ou moins compacte. Villehardouin en racontant du meurtre de Boniface de Montferrat (septembre 1207) parle de „Bougre de la terre“, c'est-à-dire de Mosynopolis qui attaquèrent les troupes du marquis sur la montagne de Papikion (près de Mosynopolis).¹⁴⁷

¹⁴⁰ Actes de Lavra, II, n° 91, I, 1. 11. 33, 46; III, 1, 7, 18, 96, 103, 157, 168, 181, 202; n° 109, 1. 212, 215, 236, 250, 261, 360, 495, 550, 598, 740; n° 112, 1. 12.

¹⁴¹ Ibidem, n° 99, 1. 127—128.

¹⁴² I v. D u j č e v. Contribution à l'étude des praktika, p. 601.

¹⁴³ Sur la population des Rhodopes au XIe—XIIe s. voir A s d r a c h a. Rhodopes, p. 58—63. Voir aussi. Из миналото на българите мохамедани в Родопите. С., 1958, с. 39—41; П. К о л е д а р о в. Народностният състав на Драмско до средата на XIX в. — ИИИ, 10 (1962), с. 151—162.

¹⁴⁴ A s d r a c h a. Rhodopes, p. 64.

¹⁴⁵ G. A k r o p o l i t è s. Ed. A. Heisenberg. Lipsiae, 1903, p. 108_{15—16}; A s d r a c h a. Rhodopes, p. 64.

¹⁴⁶ Ibidem, p. 108_{16—20}; A s d r a c h a. Rhodopes, p. 64.

¹⁴⁷ V i l l e h a r d o u i n. La conquête de Constantinople, éditée et traduite par E. Faral, II. Paris, 1973, p. 312, ch. 498.

Nous connaissons un certain Nicolas Mitos, prôtosébastos des Bulgares et administrateur (ἐπικρατῶν) de Mosynopolis. D'après un document de 1294 des archives d'Esphigménou il exerçait des fonctions tant militaires que civiles (judiciaires et fiscales) sur les Bulgares de la région.¹⁴⁸

J. Cantacuzène raconte qu'il avait décidé de nommer le Bulgare Momčil à la tête des forteresses Sainte-Irène et Povisdos (Podvis) (de la montagne Méropé) en 1343, parce que les habitants étaient du même pays que lui, c'est-à-dire des Bulgares. C'est à cause de cela que Momčil réussit un peu plus tard à se tailler une principauté dans les Rhodopes: elle s'étendait des sources de l'Arda jusqu'à Périthéorion et Xantheia.¹⁴⁹

Dans deux documents concernant les biens du monastère Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée (près de Serrai) — l'un, gramma de Cyprien évêque de Phérémai (1333) et l'autre, un chryssobulle de Stefan Dušan (1345) est mentionné le métochion du monastère Gradistos (Γραδίστος) — Gradište et ses deux pâturages montagneuses τοῦ ἁγίου Γεωργίου τοῦ Πράσακα καὶ τῆς Λουμπουτίτσης.¹⁵⁰ Les noms de Πράσακα et de Λουμπουτίτσης évidemment ne sont pas grecs et il est possible qu'ils soient d'origine bulgare comme c'est le cas du nom du métochion Gradište. Le métochion Gradište et ses deux pâturages ont été situés à l'est de Mestos (τὸ πέραν τοῦ Μέστου), c'est-à-dire dans les Rhodopes occidentaux.¹⁵¹

La présence des Bulgares dans la vallée inférieure de la Marica au XIVe s. est attesté par deux actes patriarcaux datant de 1316 et de 1330. Ces actes mentionnent le village Μποκοβίκο — Bukovik (de *buk* — hêtre) habité par des Bogomiles.¹⁵²

Et enfin il faut noter également l'existence de villages bulgares dans les vallées voisines de la Thrace orientale, de puis Andrinople jusqu'aux environs de Constantinople.¹⁵³

II. LA PENETRATION INDIVIDUELLE DES BULGARES DANS L'EMPIRE BYZANTIN (VIIe — XIVe S.)

Le processus de l'immigration individuelle de Bulgares à Byzance diffère sensiblement de l'infiltration en masse de Slaves et de Bulgares dans l'Empire. La principale différence se situe dans le décalage chronologique de l'intensité des deux procès. Alors que la période de la fin du VIe au milieu du IXe s. est la période de la pénétration en masse la plus importante de Bulgares dans l'Empire byzantin, les mêmes siècles se caractérisent par une garde sévère des frontières bulgares¹⁵⁴ et de rares cas d'immigration individuelle de Bulgares. Pendant les XIe — XIIe s. comme j'ai eu déjà l'occasion de le noter, les deux procès de déroulent simultanément et avec la même force — phénomène qu'on peut expliquer surtout avec

¹⁴⁸ Actes d'Esphigménou, Appendice E, l. 16—17.

¹⁴⁹ J. Cantacuzène. Ed. Bonn, II, p. 402, 530; Asdracha. Rhodopes, p. 64.

¹⁵⁰ A. Guillou. Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée. Paris, 1955 (Bibliothèque byzantine—Documents, 3), n° 30, p. 103₇₁; n° 39, p. 130_{71—73}.

¹⁵¹ A. Guillou. Op. cit. Je voudrais noter également l'emploi du nom bulgare de la fleur de Μέστος au lieu du nom grec — Νέστος. Voir aussi: Asdracha. Rhodopes, p. 67.

¹⁵² MM, I, n° XXXIV, p. 59—61; n° LXX, p. 151—154; Voir D. Angelov. Zur Geschichte des Bogomilen in Thrakien in der ersten Hälfte des 14. Jahrhundert, BZ, 51 (1958), p. 374 et suiv.; Idem. Богомилството в България. С., 1969, p. 496—497. Sur la localisation de Boukovik, près de Bèra, à l'embouchure de la Marica voir Asdracha. Rhodopes, p. 66.

¹⁵³ П. Орешков. Българските села в околността на Цариград. — Сп БАН, 8/5 (1914), с. 89—90; Asdracha. Rhodopes, p. 66.

¹⁵⁴ D. Deltshev. Responsa Nicolai I Papee and consulta Bulgarorum. — Serdicae, 1939, cap. XXV, p. 58—59; Ив. Дуйчев. Еше о славяно-болгарских древностях IX века. — Slavia Orthodoxa, n° II, с. 88—90.

la politique de l'empereur Basile II.¹⁵⁵ Enfin, l'absence de migrations en masse au XIIIe et XIVe centenaires est remplacée par la migration relativement intense du côté individuel.

Dans les pages suivantes j'essaierai de relever ou du moins de mentionner les noms qui attestent la présence de familles bulgares ou de personnages isolés à Byzance. Comme ils seront classés d'après un signe fondamental: la manière, le moyen de pénétration dans l'Empire byzantin, je ne m'arrêterai pas en détail sur les raisons de leur immigration dans l'Empire.

1. Les réfugiés politiques¹⁵⁶

Les Bulgares — réfugiés politiques — sont sinon les plus nombreux, du moins la partie la plus importante de la colonie bulgare dans l'Empire et ont joué un premier rôle dans les relations entre les deux pays. Pour ces raisons notamment, leur situation fut réglementée dès le traité de 716,¹⁵⁷ mais continua d'être la cause de conflits entre les deux pays de longues années après cette date.¹⁵⁸ De son côté, Byzance exerçait une politique bien définie envers les étrangers venus à Constantinople, illustrée et réalisée surtout chez Jean Cantacuzène.¹⁵⁹

Voilà ci-dessous les cas les plus intéressants. En 766, le khan Sabin s'enfuit à Byzance.¹⁶⁰ Son exemple fut suivi en 777 par le khan Telerig, qui fut baptisé, marié avec une cousine de l'impératrice Irène et reçut le titre patrice.¹⁶¹ Vers la fin du VIIIe s., début du IXe s. dans la capitale byzantine vivait le Bulgare patrice Théodore, correspondant de Théodore Studite.¹⁶² Dans les lettres du patriarche Nicolas I le Mystique au tzar Simeon et à l'archevêque bulgare, on parle d'un Bulgare ayant cherché refuge dans l'Eglise Ste Sophie et qui avait été rendu à la Bulgarie sur la demande du souverain bulgare.¹⁶³ Un des fils du tzar Simeon, Ivan, échappé de prison avec l'aide byzantine, où il se trouvait après la tentative échouée de révolte contre le tzar Petăr,¹⁶⁴ était également un réfugié politique à Constantinople. A Byzance avait cherché refuge aussi Ivanko, l'assassin du tzar bulgare Asen I; il fut nommé par l'empereur administrateur de la région de Plovdiv et

¹⁵⁵ Voir ci-dessus, p. 158

¹⁵⁶ Quelques indications chez Д. Ангелов. Въпросът за политическите емигранти. в отношенията между Византия и средновековна България, АДСВ, 10 (1973), с. 112—123

¹⁵⁷ Théorhane, p. 497₁₆ et suiv.; Златарски. История, I, 1, с. 178 et suiv.; I v. Dujčev. Slavia Orthodoxa, n° II, p. 89,

¹⁵⁸ Златарски. История, I, 1, с. 262.

¹⁵⁹ J. Cantacuzène, II, 2, p. 56—58.

¹⁶⁰ Théorhane, p. 433_{17—21}, 436; Nicéphore, p. 70₁₀; Златарски. История, I, 1, 219.

¹⁶¹ Théorhane, p. 451₅₆, 451_{5—9}. Nous connaissons un sceau de khan Telerig dont la légende est la suivante: Χριστὲ βοήθει τῷ σφ̄ δοῦλῳ Τελέριγ θεοφουλάκτῳ πατρικίῳ. Voir G. Zacos and A. Vegleru. Byzantine Lead Seals, vol. I, 3, Basel, 1972, No. 3188, p. 1777, pl. 213. Златарски. История, I, 1, p. 237.

¹⁶² PG, XCIX, col. 1516 C—1520, ep. CLXIII (55); I v. Dujčev. Slavia Orthodoxa, n° II, p. 89; Д. Ангелов. Въпросът за политическите емигранти, с. 112.

¹⁶³ Nicolas I Patriarch of Constantinople. Lettres, Greek Text and English translation by R. J. H. Jenkins and L. G. Westerink, Washington, 1973 (Dumbarton Oaks Texts, II), No. 3, p. 18₂₃ et suiv.; 4, p. 22₃₃ et suiv.

¹⁶⁴ Théorhane Continuée, Ed. Bonn, p. 419_{10—24}; Léon le Grammairien, Ed. Bonn, p. 320₁₀—321₂; J. Skylitzès, p. 1225—226¹¹; Златарски. История, I, 2, p. 536—537; F r. D ö l g e r. Regesten, I, Nr. 621; R. Guiland. Recherches sur les institutions byzantines, II, Berlin—Amsterdam, 1967, p. 214.

par la suite se proclama gouverneur indépendant dans les Rhodopes.¹⁶⁵ Très probablement il avait été accompagné par d'autres Bulgares, mais jusqu'à nous n'est parvenu que le nom de son frère Mito, qui après la mort d'Ivanko (1200) reentra en Bulgarie.¹⁶⁶

Je voudrais m'arrêter un peu plus minutieusement sur l'histoire de la famille des Asen¹⁶⁷ à Byzance, car elle illustre fort bien la symbiose byzantino-bulgare, réalisée par la voie de l'immigration de Bulgares à l'Empire byzantin et par leur alliance avec les familles byzantines les plus notables.

Le fondateur véritable de la famille bulgare-byzantine des Asen ou bien de la branche byzantine de la famille des Asen est le tzar bulgare Ivan III Asen. Son père Mico a épousé à une époque inconnue, une fille (Maria) du tzar bulgare Ivan II Asen (1218—1241) de sa deuxième noce avec Irène, fille de l'empereur de Thessalonique Théodore Ange. En 1256 le tzar bulgare Michel Asen (beau-frère de Mico) a été assassiné. Mico en profitant des troubles intérieurs a essayé d'occuper le trône bulgare mais pour un an seulement. Il y a été chassé par les boljars lesquels avaient en tête Constantin Tich.¹⁶⁸ Après quelques tentatives mal réussies d'accéder de nouveau au trône bulgare Mico livra Messembria et Anchialo aux Byzantins après quoi s'enfuit à Byzance (1259/60 ou 1262/3).¹⁶⁹

Mico fut bien accueilli par l'empereur Michel VIII Paléologue. En échange de Messembria et Anchialo il a reçu de terres situées près de la rivière Skamandre et a obtenu également la promesse de l'empereur byzantin que son fils aîné épousera une des filles de Michel VIII.¹⁷⁰

Ce projet ne fut réalisé qu'en 1278. En 1277 un soulèvement populaire sous la conduite d'Ivajlo éclata à Bulgarie.¹⁷¹ Michel VIII Paléologue en désirant se mêler dans les affaires intérieures de la Bulgarie se souvint de sa promesse, appela Ivan, le fils aîné de Mico à Constantinople, le maria avec sa fille Irène, le proclama tzar bulgare sous le nom d'Ivan III Asen et l'envoya à Târnovo avec de soldats byzantins. Le règne d'Ivan III Asen fut de courte durée (1279—1280). Bientôt

¹⁶⁵ Nicetae Choniatae Historia, rec. Ioannes Alojsius van Dieten, I, Berolini et Nea Eboraci, 1975 (désormais cité: N. Choniatès), p. 469—471, 472, 473_{45—68}, 509_{10, 12, 13, 18, 19}, 535; II. Index, s. v. Златарски. История, III, с. 89—91, 102—104, 108—113, 116—120, 132—134. Ив. Дуйчев. Проучвания върху българското средновековие, СББАН, X, I (1945), 21, С., 1949, с. 93.

¹⁶⁶ N. Choniatès, p. 519_{34, 35}; Златарски. История, III, с. 134.

¹⁶⁷ C'est Charles du Fresne Du Cange, le véritable fondateur des études de l'histoire byzantine, qui dressa pour première fois un *stemma* de la famille des Asen. Voir Ch. du Cange. Familiae augustae byzantinae, Venise, 1729, p. 253. Voir aussi Ф. И. Успенский. Болгарские Асеновичи, с. 1—16. В. Крекич. Contribution à l'étude des Asanès à Byzance, p. 347—355; E. Trapp. Beitrag zur Genealogie der Asanen in Byzanz, p. 163—177; PLP, I, Nr. 1472—1537. Le Lexikon contient de brèves notices biographiques pour 66 membres de la famille des Asen. Il faut noter d'une part que les notices sont très modestes et d'autre part qu'il y a beaucoup d'omissions. Dans la liste, établie par E. Trapp, on manque de 46 personnes. En outre nous y trouvons 6 parèques de la région de Thessalonique mentionnés sous le nom d'Ασάνης et 3 membres de la famille du tzar bulgare Ivan Alexandre.

¹⁶⁸ Pour les événements en Bulgarie après la mort de tzar Michel Asen voir Златарски. История, III, с. 467 et suiv. П. Ников. Българо-унгарски отношения от 1257—1277 г., СББАН, XI (1920), с. 19—56.

¹⁶⁹ Sur la date voir Златарски. История, III, с. 492—493; П. Петров. Българо-византийските отношения през втората половина на XIII в., отразени в поемата на Мануил Фил „За военните подвизи на известния чутовен протостратор“, ИИБИ, 6 (1956), с. 552 et suiv.

¹⁷⁰ G. Rasmuth. Ed. Bonn, I, p. 350_{4—16}, 436_{3—5}, 438_{16—19}.

¹⁷¹ Златарски. История, III, с. 544 et suiv.; П. Петров. Въстанието на Ивайло (1277—1280). — ГСУ ФИФ, XIX (1955), с. 175—257.

il fut obligé de s'enfuir à Byzance où il a reçu le titre de despote et s'établit à Constantinople.¹⁷² L'histoire de la famille byzantine des Asens commene.

La famille des Asen est mentionnée dans le poème de Belisaire conjointement avec des familles byzantines les plus illustres à savoir: Paléologues, Cantacuzènes, Doukas, Synadenos, Philanthropènes, Raoul, Apocauques, etc.¹⁷³ En effet les Asen, au nombre de 95 environ, jouèrent un rôle considérable dans tous les domaines de la vie de l'Empire byzantin. Les représentants de la famille ont porté les distinctions et les titres les plus élevés à Byzance: despote, sébastocrator, panypersébaste, etc.

Je voudrais signaler ici un membre de la famille des Asen qui montre d'une manière fort convaincante les alliances de la famille avec l'aristocratie haut placée de l'Empire. Il s'agit d'une icône du couvent Méga-Spilaion représentant un enfant en bas âge. L'inscription nous renseigne sur l'identité de cet enfant. Il est nommé *Jean Doukas Ange Paléologue Raoul Lascaris Tornikès Philanthropène Asen*.¹⁷⁴ Il s'agit probablement d'un fils du despote Démétrius Paléologue et sa femme Théodora Asenina.

Dans ce bref exposé je ne mentionne que quelques personnes les plus célèbres et quelques branches de la famille les plus importants.

Ivan III Asen, ex-tzar bulgare et despote byzantin de sa noce avec la fille de l'empereur Michel VIII Paléologue a eu 7 enfants à savoir: Michel, Andronic, panypersébaste Isaac, Manuel, Constantin, Marie (épouse de Roger de Flor, chef de la campagne catalane) et Théodora (épouse de Manuel Thagaris).¹⁷⁵

Sans aucun doute la personne la plus célèbre de la deuxième génération des Asen à Byzance c'est le fils cadet d'Ivan III Asen et d'Irène *Andronic Asen*. Au début de sa carrière militaire il a été κεφαλή du Péloponnèse byzantin. Sa présence dans cette province de l'Empire est signalée à partir de 1316 jusqu'en 1321. Pendant toute cette période Andronic Asen mena une guerre sans merci contre les Francs du Péloponnèse. Titré protovestiaire il a pris du côté de son oncle maternel l'empereur Andronic II Paléologue pendant la première guerre civile. Au début de la deuxième guerre civile (1341—1347) il se rangea du côté des ennemis d'usurpateur Jean Cantacuzène, mais peu après il se reconcilia avec son gendre et défendit sa cause contre Jean V Paléologue.

Andronic Asen a obtenu le titre honorifique protovestiaire. Il a décédé après 1355.¹⁷⁶ De sa noce (malheureusement nous ne connaissons pas le nom de son épouse. Probablement c'est une femme de la famille Raoul), il a eu quatre enfants,

¹⁷² G. P a c h y m è r e, II, p. 57,_{16—17}; B. Ф е р j a n ч и h. Деспоти у Византиј и иђужнословенским землама, Београд, 1960, с. 45—46, 144.

¹⁷³ E. F o l l i e r i. Il poema bizantino di Belisario, dans „La poesia epica e la sur formazione“, Rome, 1970 (Accademia nazionale dei Lincei, Anno CCCLXVII — 1970, Quaderno n° 139, p. 622₅₃, 630₂₂₁, 636₃₁₃).

¹⁷⁴ G. S o t i r i o u. Ἡ εἰκὼν τοῦ Παλαιολόγου τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, Ἀρχαιολογικὸν Δελτικόν, IV (1918), p. 30—44 (pl. 2); D. P o l e m i s. The Doukai. A Contribution to byzantine prosopographie. London, 1968, No. 69 (désormais cité: P o l e m i s. The Doukai); G. S c h m a l z b a u e r. Die Tornikiöi in der Palaiologenzeit, JÖB, XVIII (1969), Nr. 27; S t. F a s s o u l a k i s. The byzantine Family Raoul-Ral (Des. Athènes, 1973, No. 72; PLP, No. 1502.

¹⁷⁵ J. C a n t a c u z è n e, I, 18: I, p. 91, 9; A. R h a l l è s—M. P o t l è s. Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, 5. Athènes, 1955, p. 138—140; D. M. N i c o l. Philadelphia and the Tagaris Family, Neo-Hellenika, I (1970), p. 11; S t. K o u r o u s i. Μανουήλ Γαβαλάς εἶτα Ματθαῖος μητροπολίτης Ἐφέσου (1271/2—1355/60). Athènes, 1972, p. 285; PLP, No. 1531.

¹⁷⁶ Libro de los fechos et conquistas del principado de la Morea. Ed. A. Morel-Fatio. Genève, 1885, ch. 528—529 et 641—654; Livre de la conquête de la principée de l'Amorée. Chronique de Morée. Ed. J. Longon. Paris, 1911, p. 404—405; M a n u e l i s P h i l a e. Carmina ex codicibus Escorialensibus, Florentinis, Parisiniis et Vaticanis nunc primum edidit E. Miller, I.

à savoir: fils aîné *Jean Asen*, archonte de Melnik (1342), des petites villes (πολίχνια) de la région Morrha (1343), de Périthéorion (1355), sébastocrator (1347) et despote (avant 1355);¹⁷⁷ *Manuel Raoul Asen* (*fils cadet*). En 1332 il est déjà ἀρχων τῆς βασιλικῆς τάξεως dans la bataille de Rössocastron contre les Bulgares et général en chef (στρατηγὸς ἐπὶ πᾶσι) à Dideymoteichos (1342). Il a obtenu également les titres sébastocrator (1347) et despote (avant 1355)¹⁷⁸ *Hélène Asenina* — nous ne possédons aucuns renseignements sur la fille aînée d'Andronic Asen. Elle a épousé probablement Centurionne Ier *Zaccaria*;¹⁷⁹ *Irène Asenina* — la seconde fille d'Andronic Asen a épousé l'empereur Jean VI Cantacuzène.¹⁸⁰

On peut parler beaucoup sur les autres représentants de la famille des Asen à savoir: Jean Asen¹⁸¹ et Constantin Asen,¹⁸² tous les deux correspondants de Ma-

Paris, 1855, No. CXIV, CXII, CCL; II, Paris, 1857, No. XXXIII; M. G e d e o n. Μανουήλ τοῦ Φιλῆ. Ἱστορικά ποιήματα Ἐκκλ. Ἑλλ. 3 (1882/3), p. 655—656; P. S c h r e i n e r. Die byzantinischen Kleinchroniken. Wien, 1975, Nr. 33, p. 242:5 (désormais cité: S c h r e i n e r. Kleinchroniken); A. P a p a d o p u l o s. Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259—1453, München, 1938 (réimpression: Amsterdam, 1962), Nr.46 (désormais cité: P a p a d o p u l o s. Palaiologen); D. Z a k y t h é n o s. Le despotat grec de Morée, I. Paris, 1932, p. 69—74, 77, 82; II, Athènes, 1953, p. 64—65, 134, 136, 297; A. B o n. La Morée franque, p. 194, 202, 203, 221, 222, 469; P o l m i s. The Doukai, No. 67; G. W e i s s. Johannes Kantakouzenos-Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch—in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz in 14. Jahrhundert. Wiesbaden, 1969, p. 25—26, 34, 35, 44, 46, 49; 58, 63, 117, ¶144—145; A. L a i o u. Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II (1282—1328). Cambridge—Massachusetts, 1972, p. 255, 309, 355; PLP, No. 1489.

¹⁷⁷ J. C a n t a c u z è n e, II, p. 111, 161, 195, 232, 275, 404; III, p. 33, 314; N. G r e g o r a s. Ed. Bonn, I, p. 534; II, 624, 626, 628, 633; P s e u d o - K o d i n o s. Traité des offices, éd. J. Verpeaux. Paris, 1966 (= Le Monde byzantin, 1), p. 147₁₇—148₃; 276₈₋₁₅; P. L e m e r l e et A. S o l o v i e v. Trois chartes des souverains serbes conservés au monastère de Kutlumus (Mont Athos). Sem. Kond., XI (1940), p. 142 et suiv.; H. H u n g e r. Anonymes Pamphlet gegen eine byzantinische „Mafia“, RESEE, VII (1969), I, p. 93—107; D. M. N i c o l. The byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus), ca. 1100—1460. Washington, 1968 (désormais cité: N i c o l. Kantakouzenos), p. 33, n. 72, 49, 55, 57, 67, 85, 68, 104, 109—110; P. L e m e r l e. L'émirat d'Aydin, Byzance et l'Occident. Recherches sur la geste d'Umur Pacha, Paris, 1975 (= Bibliothèque byzantine—Etudes, II) (désormais cité: L e m e r l e. L'émirat), p. 148, 163, 165—166; G. W e i s s. Johannes Kantakouzenos, p. 34, 45, 46, 50, 63, 132, 142; G. T. D e n i s. The Reign of Manuel II Palaiologue in Thessalonica 1382—1387, Rome, 1960 (= Orientalia Cgristiana Analecta, 159), p. 59, 71, 109, 157; PLP, No. 1499.

¹⁷⁸ Deux Typica byzantins de l'époque des Paléologues, éd. H. Delehaye. Bruxelles, 1921, p. 11, fol. 5; S c h r e i n e r. Kleinchroniken, Nr. 8, p. 82; 38; P. L e m e r l e et A. S o l o v i e v. Trois chartes, p. 142, 144; P s e u d o - K o d i n o s. Traité des offices, p. 147₁₈—148₃, 276₈₋₁₅; I. M e l i k o f f - S a y a r. Le Destan d'Unur-Pacha. Paris, 1954 (= Bibliothèque byzantine—Documents, II), Vers 395—424 (p. 61—62), 1335—1372 (p. 94); L e m e r l e. L'émirat, p. 148, 163; N i c o l. Kantakouzenos, p. 33, 38, 48, 52, 58, 67, 68, 75, 77, 104, 109, 116, 149; G. W e i s s. Johannes Kantakouzenos, p. 131 (voir ci-dessus note 177); C. A s d r a c h a. Les Rhodopes au XIVe siècle. Histoire administrative et prosopographie. — REB, 34 (1976), p. 193 (désormais cité: A s d r a c h a. Les Rhodopes au XIVe siècle).

¹⁷⁹ Voir ci-dessus note 194.

¹⁸⁰ Voir la notice bien complète chez N i c o l. Kantakouzenos, n° 23, p. 104—108.

¹⁸¹ D é m é t r i u s C y d o n è s. Correspondance, publiée par R.-J. Loenertz. Cité du Vatican, 1956, 1960 (Studi e Testi 186 et 208), II, n° 185, 229, 255, 264, 267, 413; PLP, n° 1497.

¹⁸² D é m é t r i u s C y d o n è s, I, n° 3, 71, 109; II, n° 155, 186, 426; M a n u e l C a l e c a s. Correspondance, publiée par R.-J. Loenertz. Cité du Vatican, 1950 (Studi e Testi, 152), n° 11, 36, 37, 50, 54, 69; G. M e r c a t i. Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meliteniote ed altri appunti per la storia della teologia e della letteratura bizantina del secolo XIV, Cité du Vatican, 1931 (Studi e Testi, 56), p. 223. Notice: R.-J. Loenertz dans M a n u e l C a l e c a s. Correspondance, p. 73—77; PLP, n° 1503.

nuel Calécas et Démétrius Cydonès, le moine Paul Asen,¹⁸³ ami et correspondant de Grégoire Palamas, les correspondants du humaniste bien connu Fr. Filelfe — Matthieu, Georges, Nicéphore, Démétrius et Michel Asen,¹⁸⁴ etc.

Sans aucun doute je ne pourrais pas mentionner ici tous les membres de la famille des Asen et à cause de cela je voudrais faire quelques brèves notes sur les Asen et l'histoire du Péloponnèse au XVe s. à savoir: Paul Asen et sa famille et Centurione II Zaccaria Asen et ses descendants.

Nous connaissons, grâce à Sylvestre Syropoulos et G. Shrantzès Paul Asen comme ambassadeur byzantin auprès des Turcs et surtout comme gouverneur de Constantinople au cours du concile de Florence (1438—1439).¹⁸⁵ En 1441 le despote Démétrius Paléologue, le frère de Jean VIII et Constantin XI, a épousé en sa deuxième noce Théodora, la fille de Paul Asen.¹⁸⁶ A partir de ce temps là le sort de Paul Asen et de sa famille est lié bien étroitement avec le destin de Démétrius Paléologue et du despotat de Mistra, jusqu'en 1460, la date de l'occupation de cette dernière province byzantine dans les Balkans par les Turcs.

Parmi les descendants de cette branche de la famille des Asen nous connaissons *Matthieu Asen*, probablement le fils aîné de Paul, gouverneur de Corinthe.¹⁸⁷ Tout dévoué à la cause de Démétrius Paléologue, il le servit dans son exil et mourut le 29 mai 1467. Il a épousé une femme de la famille byzantine bien connue Eudaimonos et de sa noce il a eu une fille dont le prénom nous ignorons.¹⁸⁸

¹⁸³ Πρηγορίον τοῦ ἀλαμᾶ. Συγγράματα, II, éd. P. Chrestou. Thessalonique, 1966, p. 363—374; Manuelis Calcaea. Liber de essentia et operatione, PG, CLII, col. 325B; Demetrii Cydonis. Adversus Gregorium Palamam, PG, CLIV, col. 860 A; Φ. Ϊ. Успенский. Болгарские Асеновичи, с. 14; J. Meendorff. Introduction à l'étude de Grégoire Palamas. Paris, 1959, p. 276, 359, 384—385; PLP, n° 1517.

¹⁸⁴ E. Legrand. Cent dix lettres grecques de Fr. Filelfe. Paris, 1892 (= Publications de l'École de langues orientales vivantes, II, 12), n° 22, 33, 77; Le „Liber visitationis“ d'Athanas Chalkéopoulos (1457—1458). Contribution à l'histoire du monachisme grec en Italie méridionale, éd. M.-H. Laurent et A. Guillou. Cité du Vatican, 1960 (Studi e Testi, 206), p. XX, n. 4; P. Mastrodemetris. Νικόλαος Σεκουδινός (1402—1464). Βίος καὶ ἔργον Ἀθῆνες, 1970, p. 132, 237; PLP, n° 1510, 1515.

¹⁸⁵ V. Laurent. Les „Mémoires“ du Grand Ecclésiarque de l'Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438—1439), Paris, 1971 (désormais cité: Laurent. Sylvestre Syropoulos), p. 182₁₁₋₁₆, 544₁₂₋₁₃; K l.-P. Matschke. Rolle und Aufgaben des Gouverneurs von Konstantinopel in der Palaiologenzeit. —ByzBulg., III (1969), p. 84.

¹⁸⁶ Laurent. Sylvestre Syropoulos, p. 580₁₀₋₁₄; Schreiner. Kleinchroniken, Nr. 22, p. 187:44; G. Sphrantzès. Chronicon Minus, éd. V. Grecu. Bucarest, 1966, p. 64,—4; Ἐκθεσις χρονική, éd. C. Sathas, dans Μεσαιωνική βιβλιοθήκη, VII. Venise, 1894, p. 575₉₋₁₀; Ecthesis chronica and Chronicon Athenorum, éd. Sp. Lampros. London, 1902, p. 22₁₋₂; NE, 18 (1924), p. 76, 80, 85, 87; В. Гюзелев. Очерк върху историята на град Несебър, с. 75—76, PLP, № 1518.

¹⁸⁷ Laurent. Sylvestre Syropoulos, p. 112₂₂₋₂₈; S p. Lampros. Παλαιολογία καὶ Πελοποννησιακά (désormais cité: PP), IV, Ἀθῆνες, 1930, p. 265; Idem. Σφραγίδες τῶν τελευταίων Παλαιολόγων καὶ τῶν περὶ αὐτοῦ, NE, I (1904), p. 430; Idem, NE, X (1913), p. 123; Oeuvres complètes de Gennade Scholarios, éd. L. Petit, X. A. Sidéridès et M. Jugie, IV, Paris, 1935, n° XXVI (p. 452—453); St. Binon. Les origines légendaires et l'histoire de Xéropotamou et de St. Paul de l'Athos, Louvain, 1942 (Université de Louvain—Institut Orientaliste—Bibliothèque du Muséon, vol. 13), p. 299—300; Historia Politica et Patriarchica Constantinopolensis, éd. Bonn, p. 31—36; P. Mastrodemetris. Νικόλαος Σεκουδινός, ép. 2, p. 234—237; Martin Crusius. Turcograeciae, Bale, 1584, p. 18; Dorothee de Monemvasie. Βιβλίον ιστορικόν. Venise, 1684, p. 420, 421; J. Finley. Corinth in the Middle Ages, Speculum, VII (1932), p. 495—498; Papadopoulos. Palaiologen, Nr. 187; D. Zakythénos. Le Despotat, I, p. 245—246, 256, 259, 267—268, 281, 283, 286—287; II, p. 108, 110; PLP, № 1508.

¹⁸⁸ Ἐκθεσις χρονική, éd. C. Sathas, p. 575₁₀₋₁₁; Ecthesis chronica, éd. Sp. Lampros, p. 22₂₋₃.

Démétrius Asen fils cadet de Paul Asen(?), gouverneur de Mouchli.¹⁸⁹ Il a eu trois enfants: Alexis Asen, Jean Asen^{189a} et une fille dont le prénom nous est inconnu. Dans les sources elle est caractérisée comme une femme de beauté extraordinaire et connue sous le nom *Mouchliotisa*.¹⁹⁰ En sa première noce elle a épousé Franco Acciajouli, le dernier duc d'Athènes et après sa mort, en sa deuxième noce, le célèbre Georges Amirutzès, exprotospathaire de l'empire de Trébizonde.¹⁹¹

Paul Asen a eu également deux filles à savoir: Théodora, l'épouse du despote Démétrius Paléologue, dont j'ai déjà parlé ci-dessus et Sophrosuné ou la religieuse Simonis.¹⁹²

Le nom Asen est également lié avec les dernières années de l'histoire de la Morée franque et surtout avec le destin de la famille *Zaccaria*. La fortune de cette famille génoise en Orient commence avec Benoit Zaccaria (ancien amiral de France sous Philippe le Bel) vers la fin du XIIIe s.¹⁹³ Son arrière-petit-fils Centurione Ier Zaccaria (baïl et grand connétable de la principauté de la Morée) a épousé une Asen, probablement la fille d'Andronic Asen (le fils cadet d'Ivan III Asen).¹⁹⁴ Parmi les descendants de Centurione Ier Zaccaria je ne mentionne que les plus célèbres: Andronic Asen (fils aîné de Centurione), baron de Calandritsa et d'Arcadia, connétable de la Morée¹⁹⁵ et ses deux fils: *Etienne Zaccaria Asen*, l'archevêque d'Patras,¹⁹⁶ et *Centurione II Zaccaria Asen*, dernier prince de la Morée

¹⁸⁹ S p. L a m p r o s. PP, I, p. 249; C. S a t h a s. Documents inédits, I. Paris, 1880, p. 230₂₂—231₂₀; Έκθεσις χρονική, éd. Sathas, p. 579₂₄—580₄; Ecthesis chronica, éd. Sp. Lampros, p. 27₁₅—24; Χρονικόν περί τῶν τουρκῶν σουλτάνων, éd. G. Zōra s, Athènes, 1958, p. 98₁₉—22, 99₂₃—35, 100₁—29, 103₃₂—104₅, 105₃₁—35; F r. T h i r i e t. Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie, III. Paris, 1961, n° 3025 (p. 213—214); D u. C a n g e. Familiae augustae byzantinae, p. 253; E. D a r k o. Ἡ ἱστορική σημασία καὶ τὰ σπουδαιότερα μνημεῖα τοῦ Μουχλίου, ΕΕΒΣ, X (1933), p. 462—463, 465; Ν. Τ ο μ α δ α κ έ s. Ἐτούρκευσεν ὁ Γεώργιος Ἀμιρούτζης, ΕΕΒΣ, 18 (1948), p. 107; P L P, No. 1492.

^{189a} S p. L a m p r o s. PP, I, p. 249.

¹⁹⁰ K. P a p a r r h é g o p o u l o s. Δύο Μωραττίσσαι: Α. Ἑλένη Καντακουζηνή; Β. Ἡ ἀνώνυμος Μουχλιώτισσα, Ἔστια, 1 (14—28 Μαρτίου 1876), p. 164, Β—167, Β—196, Β—200 Α. Idem. Ἱστορικά ἀνέκδοτα. Βιογραφία (1400—1800). Ἡ ἀνώνυμος Μουχλιώτισσα. Athènes, 1925, p. 18—30.

¹⁹¹ Έκθεσις χρονική, éd. C. Sathas, p. 579₄—580₁₃; Historia Politica et Patriarchica, p. 38₁₉—39₂₄, 97₇ et suiv.; M. C r u s i u s. Turcograeciae, p. 121—123; Ν. Τ ο μ α δ α κ έ s. Ἐτούρκευσεν, p. 118; D. K a m p o u r o g l o u. Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων. Τουρκοκρατία περίοδος πρώτη 1458—1687, 2. Athènes, 1890, p. 40—44; F. G r e g o r o v i u s. Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter von Zeit Yustinians bis zum Türkischen Eroberung, II, Stuttgart, 1962 (Fotomechanischer Nachdruck der 3. Auflage. Stuttgart, 1889), p. 395—396.

¹⁹² G. S c h o l a r i o s. Oeuvres complètes, IV, p. 234—235; 502—503; S p. L a m p r o s. PP, II, p. 35—36; P a p a d o p o u l o s. Palaiologen, N° 191; P L P, N° 1534.

¹⁹³ R. S. L o p e z. Benedetto Zaccaria, Messina, 1932; J. L o n g n o n. L'Empire latin, p. 348; J. H e e r s. Gènes au XVe siècle. Activité économique et problèmes sociaux, S. E. V. P. E. N. Paris, 1961, p. 372, 385, 395, 482. Voir aussi C. H o p f. Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues publiées avec notes et tables généalogiques. Berlin, 1873, Tabl. IX, p. 502 (désormais cité: H o p f, CGR).

¹⁹⁴ H o p f. CGR, Tabl. IX; J. L o n g n o n. Op. cit., p. 348.

¹⁹⁵ Libro de los fechos et conquistas, ch. 708 (p. 156), ch. 719 (p. 158—159); C. S a t h a s. Documents inédits, II. Paris, 1881, n° 337 (p. 119); F r. T h i r i e t. Régestes, I. Paris, 1958, n° 879, 882; A. B o n. La Morée franque, p. 252, 260, 266, 268, 273, 413; D. J a c o b y. Jean Lascaris Calophéros, REB, XXVI (1968), p. 219—220; Idem. La féodalité en Grèce médiévale: les Assises des Romanie, sources, application et diffusion. Paris, 1971, p. 228.

¹⁹⁶ F r. T h i r i e t. Régestes, II. Paris, 1959, n° 1278, 1325, 1330, 1418, 1501, 1513, 1549, 1634, 1666, 1668, 1674, 1675, 1677, 1698, 1717, 1739—1741, 1779; E. G e r l a n d. Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Erzbistums Patras. Leipzig, 1903, p. 51 et suiv., 86, No. 162, 171, 199—201; S. T h o m o p o u l o s. Ἱστορία τῆς πόλεως Πάτρας ἀπὸ τῶν ἀρχαιότατων φρόνων μέχρι τοῦ 1821, Athènes, 1888, p. 308, 311—313.

franque (1404—1430), dépossédé par son gendre le despote Thomas Paléologue, qui a épousé sa fille aînée et héritière de la principauté Cathérine.¹⁹⁷

Et enfin pour achever ce bref exposé sur l'histoire de la famille des Asen, je noterai une chose seulement à savoir: après la chute de l'Empire les Asen partagent le destin des autres familles byzantines les plus célèbres. Ils restent dans la péninsule des Balkans ou bien ils quittent les pays natales.¹⁹⁸

En 1278 à Byzance s'est retiré le fils du tzar bulgare défunt Constantin Tich et Marie Paléologue *Michel Asen*. Nous ignorons les détails de la vie qu'il mena à Constantinople. En 1300, selon Pachymère, en rentrant à Bulgarie Michel Asen a conspiré sans succès contre le tzar bulgare Théodore Svetoslav.¹⁹⁹

En 1292 le tzar bulgare Georges Terter, menacé par le khan Nogaï fut obligé de chercher refuge à Byzance.²⁰⁰ Un destin semblable connurent aussi Jean Comnen Doukas Ange Branas Paléologue, fils du tzar bulgare Smilec (1292—1298), né de son mariage avec la fille du sébastocrator Constantin Paléologue (frère de Michel VIII),²⁰¹ ainsi que les deux frères de Smilec: le sébastocrator Radoslav²⁰² et de despote Bojsil.²⁰³

En 1341 probablement à Constantinople vient le Bulgare Šišman, fils du tzar bulgare Michel III Šišman (1323—1330). Dans les semaines qui suivirent la mort de l'empereur Andronic III Paléologue (15 juin 1341) vint à Byzance une ambassade menaçant du tzar de Bulgarie Ivan Alexandre, lequel exigeait qu'on lui livrait Šišman, faute de quoi il déclarerait la guerre. Dans sa réponse aux ambassadeurs bulgares Jean Cantacuzène à son tour menace. Il dit clairement aux Bulgares qu'il est prêt à lancer contre eux les Turcs d'Umur pacha et cette menace s'ajoute à une autre: il fera remonter le Danube à Šišman, sur les trières byzantines jusqu'à Vidin, et provoquera une guerre civile en Bulgarie. Ivan Alexandre céda.²⁰⁴

Une des personnalités fort intéressantes et non sans importance au temps de la lutte de Jean Cantacuzène pour le trône à Byzance, était le Bulgare Momčil. C'est Jean Cantacuzène lui-même qui donne les renseignements les plus détaillés

¹⁹⁷ Fr. Thiriet. *Régestes*, I, n° 879, 882; II; 1028, 1030, 1118, 1185, 1202, 1222, 1235, 1247, 1295, 1329, 1402, 1418, 1498, 1535, 1624, 1634, 1661, 1670, 1680, 1697, 1699, 1849, 1871, 1904, 1906, 1916, 1946; *Cronaca dei Tocco di Cefalonia di Anonimo*, *Prolegomeni*, testo critico, traduzione di G. Schiro. Rome, 1975, p. 354¹⁸¹⁶—356¹⁸⁵⁷, 356¹⁸⁵⁸—358¹⁸⁸⁷, 358¹⁸⁹⁶, 378²¹²⁷—380²¹³⁷, 482³⁵³⁰—3544, etc. Voir aussi Index, s. v. J. Longnon. *L'Empire latin*, p. 348—351; A. Bon. *La Morée franque*, p. 279—282, 284, 290, 292—293.

¹⁹⁸ C. Sathas. *Documents inédits*, VI, Paris, 1884, p. 314³⁹—315⁷; NE, 20 (1926), p. 3; E. Rangahe. *Livre d'or de la noblesse Ionienne*, II. Céphalonie, Ahènes, 1926, p. 40—50; G. Ploumidès. *Αἱ πράξεις ἐγγραφῆς τῶν Ἑλλήνων σπουδαστῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Παδοῦσης (Μέρος Α': Artisti, 1634 — 1782)*, ΕΕΒΣ, 37 (1969/70); Idem. *Μέρος Β': Legisti, 1591—1809*, ΕΕΒΣ, 38 (1971), No 524, 538, 661, 680, 699, 704, 733, 1414, 1433, 1451, 1647, 1635, 1653, 1667; Idem. *Αἱ πράξεις ἐγγραφῆς τῶν Ἑλλήνων σπουδαστῶν τῆς Παδοῦσης (Μέρος Α' Artisti)*. *Συμπλήρωμα (ἔτη 1674—1701)*, *Θησαυρίσματα*, 8 (1971), No 67, 114, 328.

¹⁹⁹ G. Pachymère, V, 3: I, p. 344¹⁻⁶; VII, 2: I, p. 429¹⁸—430¹⁷; III, 26: II, p. 265¹⁶—266⁴; N. Gregoras, I, 3: I, p. 130—131.

²⁰⁰ G. Pachymère, III, 26: II, p. 264¹⁰⁻¹⁵.

²⁰¹ *Deux Typica byzantins*, éd. H. Delehaie, ch. 122, p. 84⁷⁻¹⁵; ch. 142, p. 93¹²⁻¹⁶; P. Olemis. *The Doukai*, No. 152; Ив. Божиков. *Бележки върху българската история през XIII век*. — *Българско средновековие*. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Ив. Дуйчев, С., 1980 (sous presse).

²⁰² J. Cantacuzène, III, 26: II, p. 266⁶—267⁸.

²⁰³ G. Pachymère, V, 28: II, p. 445²⁰—446⁴; VI, 23: II, p. 524²; VI, 29: II, p. 543¹⁻²²; VI, 32: II, p. 549^{3, 19}; J. Cantacuzène, I, 27: I, p. 134—135; I, 36, 37: I, p. 177; B. Ферянчућ. *Деспоти*, c. 146—147.

²⁰⁴ J. Cantacuzène, II, p. 52⁴—57²³; P. Lemerle. *L'émirat*, p. 136 et suiv.; Д. Ангелов. *Въпросът за политическите бегълци*, с. 116 et suiv.

et les plus sûrs sur le destin de Momčil. L'historien byzantin nous apprend que cet aventurier bulgare a été à la solde d'Andronic III, mais surtout adonné au brigandage, il s'était retiré chez les Serbes pour échapper au châtimeut. Au début de la guerre civile, il vint se mettre à la disposition de Jean Cantacouzène. Momčil fut nommé par l'usurpateur en 1343 ou 1344 à la tête des forteresses et des bourgs de *Méropé*. Aussitôt ils s'est rangé du côté de la partie opposée et il attaque dans la rade d'Abdère les bateaux turcs envoyés par Umur à Cantacouzène. En vue de la neutraliser Jean Cantacouzène lui attribua le titre de sébastocrator, après que Anne de Savoie l'eut créé despote.²⁰⁵

Préférant ce dernier titre Momčil se mit à combattre contre les villes de Boleéron, soumises à Cantacouzène. Un peu après il se fit maître indépendant de la région et à constitué une principauté. Momčil a tombé sous les murs de Périthéorion dans un combat acharné contre les troupes de Cantacouzène et de son allié Umur pacha.²⁰⁶

2. Bulgares-immigrés à Byzance après la conquête de la Bulgarie en 1018²⁰⁷

Parallèlement au transfert important de population bulgare, la politique de Basile II favorisait aussi l'émigration de représentants isolés de l'aristocratie bulgare. Avant la fin-même des campagnes militaires les Bulgares illustres qui s'étaient rendus ou qui avaient été faits prisonniers, recevaient un titre honorifique, étaient mariés avec des Byzantines et certains recevaient des postes responsables dans l'administration byzantine. C'est le sort que connut Dobromir, gouverneur de Béroé, lorsqu'il livra la ville aux Byzantins (1002). Il reçut le rang anthypatos.²⁰⁸ Dragomăz (Δραγομούζος), gouverneur de Stroumitsa,²⁰⁹ Bogdan, toparque des forteresses de l'intérieur,²¹⁰ Krakra, le défenseur de Pernik²¹¹ — tous reçurent le titre de patrice. Dans certains cas les renseignements sont d'ordre plus général; ainsi comme nous raconte Jean Skylitzès Nestoritz, Lazaritz et le jeune Dobromir avaient été bien accueillis par Basile II et honorés royalement.²¹²

Bien sûr tous les aristocrates bulgares et chefs de forteresses n'agissaient pas de la même manière. Le destin de Nikolica, gouverneur de Servia et de Dragšan, le défenseur de Bodéna (Vodena) est bien connu; malgré l'accueil chaleureux qu'ils

²⁰⁵ J. Cantacuzène, II, p. 432 et suiv.

²⁰⁶ Ibidem p. 402—403, 421, 428, 431, 432—433, 436—437, 530—531, 532—534; N. Gregoras, II, p. 703—707, 727—729; I. Melikoff—Sayan. Le destän d'Umur-Pacha, vv. 1569—1592, 2321—2326; P. Lemerle. L'émirat, p. 158, 169, 170, 174, 205, 210, etc.; В. Гюзелев. Момчил юнак. С., 1967; C. Asdracha. Les Rhodopes au XIVe siècle, p. 201—202.

²⁰⁷ A propos des Bulgares émigrés à Byzance après la chute de l'Etat bulgare en 1018 voir Златарски. История, I, 2, II, passim; Каждан. Состав, passim; Idem, Славяне, с. 32—40; D. Angelov. Zusammensetzung und Bewegung der Bevölkerung in der byzantinischen Welt, XVe Congrès international d'Etudes byzantines, Rapports et co-rapports, Athènes, 1976, p. 1—15; Au sujet de la participation de Bulgares dans l'armée byzantine au XIe — XIIe siècle voir П. Тивчев. За участието на българите във византийската войска през периода на византийското иго, Ист. Пр., XIX (1963), 1, с. 79 et suiv.

²⁰⁸ J. Skylitzès, p. 344₉₀₋₉₃; Златарски. История, I, 2, с. 718.

²⁰⁹ J. Skylitzès, p. 357₇₂₋₇₃; Златарски. История, I, 2, с. 775.

²¹⁰ J. Skylitzès, p. 357₇₉—358₈₄; Златарски. История, I, 2, с. 773—774; В. Гюзелев. Ичиргу-бойлите на първата българска държава, ГСУ ФИФ LXV (1971), с. 171.

²¹¹ J. Skylitzès, p. 357₆₃₋₆₈; Зопагас, p. 565₁₆—565₂; Златарски. История, I, 2, с. 775.

²¹² J. Skylitzès, p. 359₂₉₋₃₂; Златарски. История, I, 2, p. 778.

reçurent, ils s'enfuirent à plusieurs reprises des Byzantins et à la fin trouvèrent la mort.²¹³ Le fils de Nikolica par contre ne suivit pas l'exemple de son père et en 1018 se rendit aux Byzantins, grâce à quoi il reçut le rang prôtospathaire et fut nommé stratège.²¹⁴

Il n'y a pas de doute que c'était la seule voie possible pour ceux des aristocrates bulgares qui voulaient garder leur situation privilégiée et jouer un certain rôle dans la vie politique de Byzance au XIe s. en accédant à différentes charges ou dignités. Ici je ne donnerai que quelques exemples: Christophore Bulgare possédait des propriétés foncières dans la région de Thessalonique et en 1028—1029 fut katépanô du thème de Longobardie;²¹⁵ en 1040—1041, une des personnalités les plus proches de l'empereur Michel IV fut Manuel Ivac,²¹⁶ probablement fils d'Ivac, l'un des défenseurs les plus courageux de l'indépendance bulgare en 1018;²¹⁷ David d'Ohrid ($\Delta\alpha\beta\iota\delta$ τοῦ ἀπὸ Ἀχρίδων), stratège de Samos²¹⁸ et son fils Boris David;²¹⁹ Léon Bulgarus, prôtospathaire et stratège,²²⁰ ainsi que les deux Bulgares Boril et Guerman familial (οἰκεῖοι) de l'empereur Nicéphore III Botaniate.²²¹

Un intérêt plus grand évidemment présentent ces familles bulgares qui ont laissée des traces plus durables et plus importantes dans la prosopographie byzantine. Tout d'abord, c'est la famille du czar bulgare Ivan Vladislav.²²² Malheureusement les sources sont trop insuffisantes et nous ne connaissons qu'une vingtaine de membres de la famille, unie par alliance à la dynastie des Comnènes (l'une des filles d'Ivan Vladislav, Catherine,²²³ était l'épouse de l'empereur Isaac Ier Comnène (1057—1059) et l'impératrice Irène, épouse d'Alexis Comnène est la petite-fille de Trajan, le quatrième fils d'Ivan Vladislav).²²⁴ Ses membres faisaient de carrières administratives et militaires, surtout dans l'Est.

Je ne voudrais pas faire ici que quelques brèves notices sur les descendants du czar bulgare à savoir:

²¹³ J. Skylitzès, p. 344₉₃—344₇₋₁₆, 345₂₇₋₃₃, 366₄₃ 49; Златарски. История, I, 2, с. 718—721.

²¹⁴ J. Skylitzès, p. 358₈₁₋₈₄; Златарски. История, I, 2, с. 777.

²¹⁵ V. von Falkenhausen. Untersuchungen über die byzantinischen Herrschaft in Süditalien von 9. bis 11. Jahrhundert, Wiesbaden, 1967, p. 87, 100, 184; К. Рарадоролос. Die Wandmalereien des 11. Jahrhunderts in der Kirche Παναγία τῶν Χαλκῶν in Thessaloniki, Graz—Köln, 1966 (Byzantina Vindobonensia, Bd. II), p. 12, n. 3; Каждан. Славяне, p. 33.

²¹⁶ J. Skylitzès, p. 411₄₀₋₄₅; Златарски. История, II, p. 55—56, 78, 80; Каждан. Славяне, с. 33—34.

²¹⁷ J. Skylitzès, p. 360₅₂—363₄₃; Златарски. История, I, 2, p. 780—784.

²¹⁸ J. Skylitzès, p. 368₇₉₋₈₀.

²¹⁹ Jean Skylitzès Continué, éd. E. Tsolakès, Thessalonique, 1968, p. 368₅; Златарски. История, II, с. 144; Каждан. Славяне, с. 34.

²²⁰ V. Laurent. Documents de sigillographie: la collection C. Orghidan, Paris, 1952 (= Bibliothèque byzantine—Documents, I) (désormais cité: Laurent. Orghidan), n° 335 (p. 172) et pl. XLII.

²²¹ Anne Comnène. Alexiade, éd. B. Leib, vol. I, p. 57₂₃ 24, 58_{11,21}, 64₄₋₅, 71₂₈, 72₁₀₋₁₂, 23₋₂₄, 101₁₋₆; vol. II, p. 91₄; Nicéphore Вруенниос. Histoire, introduction, texte, traduction et notes par P. Gautier, Bruxelles, 1975 (= Corpus Fontium Historiae Byzantinae, XI), p. 59₁₅₋₂₂, 249₁₁₋₁₄, 283₁₋₃, 18₋₂₁ (désormais cité: N. Вруенниос. Histoire); Ив. Дуйчев. Образи на двама българи от XI век, dans „Българско средновековие“, с. 529—545; Voir aussi la notice de P. Gautier dans N. Вруенниос. Histoire, p. 58, n. 2 (le byzantinologue français ignore l'article de Iv. Dujčev).

²²² Vue générale et quelques notices chez Златарски. История, passim; Каждан. Состав, с. 90, 105, 107, 111, 116, 126, 139, 170, 174.

²²³ Voir ci-dessous, n. 252.

²²⁴ Voir ci-dessous, n. 247.

Prouslan, fils aîné du tzar bulgare, stratège du thème de Bucellaire, magistratos. Sous Constantin VII il a été exilé parce qu'il a fait partie d'une conspiration contre l'empereur. En 1031 il fut aveuglé pour avoir essayé de mettre à la tête de l'empire Théodora, sœur de l'impératrice Zoé.²²⁵

Alousianos, fils cadet d'Ivan Vladislav. „En effet, le plus séduisant fils d'Aaron (c'est-à-dire d'Ivan Vladislav) (celui-ci avait été tzar de son peuple), nommé Alousianos, personnage de caractère agréable, d'esprit brillant et de condition distinguée“.²²⁶ Durant le règne de Michel IV (1034—1041) nous le trouvons stratège du thème de Theodosiopoulos (en Arménie). Au début de l'insurrection de Petâr Deljan (1040—1041) Alousianos a fait partie des rebelles, mais après une campagne non réussie contre Thessalonique, il fit aveuglé Petâr Deljan et il a reçu la merci de l'empereur.²²⁷

Nous connaissons quelques descendants d'Alousianos à savoir: *Basile Alousianos* (son fils aîné), gouverneur d'Edesse en 1068;²²⁸ *Samuel Alousianos*, fils cadet d'Alousianos. Dans un sceau il est nommé proèdre et duc.²²⁹ Sous l'empereur Romain III Diogène il a été commandant de l'armée byzantine en Arménie (1068);²³⁰ *Constantin Alousianos*, vestarque²³¹ et enfin *David Alousianos*. Comme le précédent nous le connaissons par un sceau seulement.²³²

*Aaron*²³³, troisième fils du tzar bulgare Ivan Vladislav, fondateur de la famille byzantine homonyme. Le prince bulgare venu à Byzance vers 1018—1019 fit carrière dans l'administration militaire: duc de Vaspouracan vers 1049, duc de Mésopotamie en 1059 et enfin, duc d'Edesse (avant 1071) date à laquelle le gouverneur en était Basile Alousianos. Au cours de sa longue carrière Aaron a obtenu les dignités suivantes: patrice, vestès, magistratos et proèdre.²³⁴

²²⁵ J. Skylitzès, p. 359^{26, 32-38}, 360^{44, 46, 51}, 372^{80, 87}, 376^{82, 85}, 384¹⁰⁻¹², 448⁵²; J. Zonaras, éd. T. Büttner-Wobst, p. 574⁷⁻¹⁷; Златарски. История, I, 2, c. 772—774, 779—780; II, p. 33—36, 49, 60—61; Ив. Дуйчев, Пресиан—Персиан, Сб. Ст. Романски, София, 1960, c. 479—482; Каждан. Славяне, c. 35.

²²⁶ Michel Psellos. Chronographie ou histoire d'un siècle de Byzance (976—1077), I, texte établi et traduit par E. Renauld, Paris, 1926 (deuxième tirage: 1967), p. 79⁵⁻⁸.

²²⁷ J. Skylitzès, p. 359^{26, 33}, 360⁵¹, 413⁸⁹, 414^{32, 34, 38}; J. Zonaras, p. 601⁷—603¹¹; M. Psellos. Chronographie, I, p. 79¹—82³; Советы и рассказы Кекавмена, éd. Г. Г. Литаврин, М., 1972, c. 160²³—162¹²; В. Н. Златарски. Моливдовульт на Алусиян, ИИД, X (1930), p. 49—63; Idem, История, II, 40—45, 49, 60—70, 76, 114, 127—129, 210, 485—489; V. Laurent. Bulgarie et princes bulgares dans la sigillographie byzantine, EO, 33 (1934), p. 401—402 (désormais cité: Laurent. Bulgarie et princes bulgares); S. T. Gičev. Essay on Interpreting the Name Allousian, Et. Balk., p. 1967, p. 67—173; Каждан. Славяне, c. 35.

²²⁸ Matthieu d'Edesse. Chronique (963—1196), Bibliothèque Historique arménienne, traduit par E. Dulaurier, Paris, 1858, p. 164—166; Златарски. История, II, c. 127—128; Каждан. Славяне, c. 35.

²²⁹ В. Н. Златарски. Моливдовульт на Самуил Алусиян, ИБАИ, I. (1922), c. 86—102.

²³⁰ Michel Aitaiéiatès, éd. Bonn, 1853, p. 123⁹⁻¹¹; Златарски. История, c. 128—129; Каждан. Славяне, c. 35.

²³¹ Laurent. Bulgarie et princes bulgares, p. 420.

²³² Ibidem, p. 422.

²³³ A propos d'Aaron et des descendants voir V. Laurent. La famille byzantine des Aaron et ses homonymes, EO, 33 (1934), p. 391—395 (désormais cité: Laurent, Aaron).

²³⁴ J. Skylitzès, p. 359^{26, 33}, 360⁵¹, 448^{51, 52}, 450⁸⁸, 450², 451⁴³, 452^{74, 75, 77, 84}, 454¹³, 493⁸², 494³⁴, 494³⁸—495^{39, 43}, 495⁵², 496⁷²; Le colophon du Cod. Coislin, 263, f. 158; voir les éditions suivantes: S. P. Lampros. NE, VII (1910), p. 131; В. Бенешевич. Завещание византийского боярина XI в., ЖМНП, май 1907, 220; В. Н. Златарски. ByzSlav., I (1929), p. 32—34; S. Kougeas. Ἐλληνικά, III (1930), p. 462; P. Lemerle (sous presse); G. Schumberger. Sigillographie de l'Empire byzantin, Paris, 1884, p. 316; Laurent. Aaron, p. 392—393; M. Lascaris. Sceau de Radomir Aaron, ByzSlav., III (1931), 2, p.

Parmi les descendants d'Aaron nous connaissons les personnages suivants: *Aaron*, d'après une inscription duc d'Ani.²³⁵ Selon Père V. Laurent: „l'on confond ordinairement avec Aaron (le fils d'Ivan Vladislav — I. B.) mais qui nous paraît distinct . . . Il s'agit donc plus vraisemblablement d'un fils du premier Aaron, fils dont le nom de la famille seul nous est livré.“²³⁶ *Théodore Aaron*, fils d'Aaron, gouverneur de Taron, mort en 1055 ou 1056 dans un combat contre les Turcs.²³⁷ *Radomir Aaron*, nommé sur deux sceaux dont l'un l'appelle magistros, vestarque et stratège et l'autre proèdre et duc.²³⁸ Il est probable qu'on peut l'identifier avec un certain Radomir, parent de l'imperatrice Irène, femme d'Alexis Ier Comnène signalé par Anne Comnène.²³⁹ Probablement fils d'Aaron et petit-fils d'Ivan Vladislav.²⁴⁰ *Aaron* et son frère *Théodore Aaron*, princes (?) bâtards (ἐκ νόθων κατήγετο) „dont la famille remontait d'un côté à ces fameux Aronii“ (ἐξ Ἀρώνου ἐκείνου).²⁴¹ Probablement fils ou petit-fils du premier Aaron. Après avoir accusé de comploter contre Alexis Ier Comnène, en novembre 1107,²⁴² d'après l'ordonnance de l'empereur ils ont été exilé à Anchialo.²⁴³ Enfin, sous le nom d'Aaron nous connaissons deux personnages encore: l'un gouverneur de Mésopotamie en 1112²⁴⁴ et l'autre auquel Théophilacte de Bulgarie a dédié deux courtes épigrammes.²⁴⁵

Trajan, quatrième fils du tzar bulgare Ivan Vladislav.²⁴⁶ Sa fille *Marie* „ . . . si séduisante par sa beauté comme par la grâce harmonieuse de ses membres et de sa physionomie, qu'on la considérait comme la plus belle de toutes les femmes qui vivaient à cette époque.“²⁴⁷ Elle a épousé (1066 environ?) Andronic Doukas, fils du César Jean Doukas et neveu de l'empereur Constantin X Doukas.²⁴⁸ De sa noce Marie (la religieuse Xénè) a eu quatre enfants parmi lesquels Irène, épouse de l'empereur Alexis Ier Comnène.²⁴⁹

Radomir, cinquième fils d'Ivan Vladislav.²⁵⁰

404—409; И в. Д у й ч е в. ИИД, XI — XII (1931—1932), p. 375—384; З л а т а р с к и. История, II, с. 44—46, 60, 71, 81, 129—132, 134—135, 485—486; К а ж д а н. Славяне, с. 35—36.
²³⁵ В. Б е н е ш е в и ч. Три Аннийские надписи XI века из эпохи византийского владычества, Л., 1921, с. 2—4.

²³⁶ L a u r e n t. Aaron, p. 393—394.

²³⁷ Повествование вардапета Аристакэса Ластивертци, с. 105 et suiv.; M. L a s c a r i s. Sceau de Radomir Aaron, p. 410; К а ж д а н. Славяне, p. 36.

²³⁸ L a u r e n t. Bulgarie et princes bulgares, p. 424.

²³⁹ M. L a s c a r i s. Sceau de Radomir Aaron, p. 404, 411, 412; А н н е С о м н е н е. Alexiade, II, p. 138_{12—16}; III, p. 14₁₀, 15_{2,29}, 16₄₈; L a u r e n t. Aaron, p. 395; И в. Д у й ч е в. ИИД, XI — XII (1931—1932), p. 384; V. L a u r e n t. Les sceaux byzantins du Médaillier Vatican, Cité du Vatican, 1962 (désormais cité: L a u r e n t. Médaillier), n° 148, p. 152—154.

²⁴⁰ L a u r e n t. Aaron, p. 395.

²⁴¹ А н н е С о м н е н е. Alexiade, III, p. 88_{21—22,25}.

²⁴² В. L e i b. Complots à Byzance contre Alexis Ier Comnène (1081—1118), ByzSlav., XXIII (1962), 2, p. 271—272.

²⁴³ А н н е С о м н е н е. Alexiade, III, p. 91_{14—15}; L a u r e n t. Aaron, p. 393—394; З л а т а р с к и. История, II, с. 133—134.

²⁴⁴ P. P e e t e r s. An Boll., XL (1922), p. 273—274; L a u r e n t. Aaron, p. 393.

²⁴⁵ S. G. M e r c a t i. Collectanea byzantina, I, Bari, 1970, p. 369, n° XI et XII; L a u r e n t. Aaron, 394; К а ж д а н. Славяне, p. 36.

²⁴⁶ J. S k y l i t z è s, p. 360₅₁; N. В р у е н н и о s. Histoire, p. 219_{18—22}; З л а т а р с к и. История, II, с. 154, 253, 323; К а ж д а н. Славяне, с. 36

²⁴⁷ А н н е С о м н е н е. Alexiade, I, p. 80_{27—31}; II, p. 61₁₁; N. В р у е н н и о s. Histoire, p. 219₁₆; „la plus belle des femmes“; MM, V, p. 376 = PG, 127, col. 1096A; З л а т а р с к и. История, II, с. 134; A. G l a b é n a s. Ἡ ἐπὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (1081—1118) περί τερῶν σκευῶν καὶ κειμηλίων καὶ ἁγίων εἰκόνων ἔργα (1081—1095), Thessalonique, 1972, 129, 132, 139, 142, 148, 149/50.

²⁴⁸ P o l e m i s. The Doukai, N_o, 21, p. 55—59.

²⁴⁹ Ibidem, N_o, 26.

²⁵⁰ J. S k y l i t z è s, p. 360₅₁; З л а т а р с к и. История, II, p. 133.

Climent, sixième fils du tzar bulgare. Mentionné une fois seulement dans Cod. Scorial. I. III. 9.²⁵¹

Catherine, fille aînée d'Ivan Vladislav, épouse de l'empereur Isaac Ier Comnène (la religieuse *Xéné*).²⁵²

Na..., fille du tzar bulgare, épouse de Romain Kourkouas, conspirateur contre l'empereur Constantin VIII.²⁵³ Le tzar bulgare Ivan Vladislav a eu cinq filles encore dont les prénoms nous ignorons.²⁵⁴

Beaucoup plus riche est l'histoire de la famille *Nestongos* (Νεστόγγος)²⁵⁵ qui commence avec *Nestongos*, dont le frère était gouverneur de Sirmium en 1018.²⁵⁶ Une des plus importantes familles byzantines au XIIIe s. Les membres de cette famille liés aux Vatatzès, aux Lascaris, aux Paléologues, aux Aprenoi et aux Tarchaniotès se rencontrent les plus fréquemment au XIIIe s. Jusqu'au début du XIIIe s. nous connaissons trois membres de la famille *Nestongos* à savoir: *Jean Nestongos*, magistros et stratège (XIe s., par un sceau inedit),²⁵⁷ *Marie Nestongissa*, „patricienne et fille de *Nestongos*“ (XIe s. sceau inedit)²⁵⁸ et la religieuse *Xéné Nestongissa* (XIIe s.).²⁵⁹

Parmi les membres de la famille du XIIIe s. je ne mentionne pas ici que les plus illustres: *Andronic Nestongos* ainsi que son frère *Issac Nestongos*, cousins de l'empereur Jean III Vatatzès, tous les deux ont conspiré contre lui;²⁶⁰ *Théodore Nestongos*, gouverneur de Melnik sous l'empereur Théodore II Lascaris (1255);²⁶¹ *Isaac Nestongos*, ἐπὶ τῆς βασιλικῆς τραπέζης en 1257;²⁶² *Georges Nestongos*, ἐπὶ τοῦ κεράσματος (princerne) sous Théodore II Lascaris;²⁶³ *Michel Nestongos* αὐτανε-

²⁵¹ J. Skylitzès, p. 360₅₁.

²⁵² Ibidem, p. 492₅₀₋₅₁; N. Вруенниос. Histoire, p. 77₁₁₋₁₃; Ch. Diehl. Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles lettres. Paris, 1922, p. 244; Schreiner. Kleinchroniken, Nr. 14, p. 143 : 71; Du Cange. Familiae augustae byzantinae, p. 143; Златарски. История, II, с. 126, 136—137.

²⁵³ J. Skylitzès, p. 372₈₇₋₈₈.

²⁵⁴ Ibidem, p. 359₂₁₋₂₂.

²⁵⁵ Ив. Дуйчев. Последний защитник на Срем в 1018 г., с. 309—320; G. Moravcsik. Byzantinoturcica, II. Sprachreste der Turkvölker in den byzantinischen Quellen, Berlin, 1958², p. 210; Polemis. The Doukai, p. 150—151; Ahrweiler. La région de Smyrne, p. 173; Кадждан. Состав, с. 97, 102, 107, 120, 126, 140, 173, 175, 201, 203.

²⁵⁶ J. Skylitzès, p. 365₁₃; Ив. Дуйчев. Последний защитник на Срем в 1018 г., с. 309.

²⁵⁷ V. Laurent. Le corpus des sceaux de l'empire byzantin, V, 3 : L'Eglise. Supplément, Paris, 1972, p. 284.

²⁵⁸ Ibidem.

²⁵⁹ Ibidem, n° 2014, p. 283—284 et pl. 49.

²⁶⁰ G. Akropolitès, p. 36_{19-20,23}, 37₁₀₋₁₁, 17₋₁₈; Ephraem. Ed. Bonn, v. 3985—3995; Du Cange. Familiae augustae byzantinae, p. 182; Ив. Дуйчев. Последний защитник на Срем в 1018 г., с. 316; Ahrweiler. La région de Smyrne, p. 173; Polemis. The Doukai, p. 150.

²⁶¹ G. Akropolitès, p. 115₅₋₇; Du Cange. Familiae augustae byzantinae, p. 182; Ив. Дуйчев. Мелник през средновековието, dans „Българско средновековие“, p. 405 et suiv.; Idem, Melnik au Moyen Age, Byz., XXXVIII (1968), p. 39—40; Idem, Последний защитник на Срем в 1018 г., с. 317; Th. Vachos. Die Geschichte der byzantinischen Stadt Melenikon. Thessalonique, 1968, p. 47; Ahrweiler. La région de Smyrne, p. 173; Polemis. The Doukai, p. 150.

²⁶² G. Akropolitès, p. 142₈₋₁₂, 143₂₋₃; Ив. Дуйчев. Последний защитник на Срем в 1018 г., с. 317; Polemis. The Doukai, p. 150; M. Angold. A Byzantine Government in exile. Government and Society under the Lascarids of Nicea 1204—1261, Oxford University Press, 1975, p. 291.

²⁶³ Theodori Scutariotae additamenta ad Georgii Acropolitae Historiam, éd. A. Heisenberg, p. 293₁₁₋₁₂; G. Pashumère. I, p. 65₁₂, 75₁₄; С. Чарпан. Michel Paléologue restaurateur de l'empire byzantin (1261—1282), Paris, 1926, p. 34; Ив. Дуйчев. Последний защитник на Срем в 1018 г., с. 317; Ahrweiler. La région de Smyrne, p. 173; Polemis. The Doukai, p. 150; M. Angold. A Byzantine Government in exile, p. 82.

ψίος (neveu) de Michel VIII Paléologue, nommé πρωτοσέβαστος en 1259;²⁶⁴ *Alexis Doukas Nestongos*, cousin de l'empereur Michel VIII Paléologue, pincer en 1267, κεφαλή de Thessalonique;²⁶⁵ Constantin Doukas Nestongos, mentionné comme παρακοιμωμένος τῆς μεγάλης σφενδόνης. Il a signé un traité avec Venise en 15 juin 1285.²⁶⁶

Parmi les représentants de la famille Nestongos qui ont vécu au XIVe s. je mentionne seulement *Eudocie Nestongissa*, ἡ μεγάλη παπίκινα;²⁶⁷ N. Doukas Nestongos, à partir de 1304 κεφαλή de Magnesia et successivement μέγας ἑταιρειάειχης, πριμικήριος τῆς αὐλῆς et ἐπὶ τοῦ στρατοῦ²⁶⁸ et enfin *N. Doukas Nestongos*, μέγας παπίας, à service du tzar serbe Stefan Dušan, chargé par lui-même avec une mission à Avignon (1354).²⁶⁹

Une autre famille byzantine d'origine bulgare avait été la famille bien connue de *Goudélès* (Γουδέλης).²⁷⁰ Le fondateur véritable de la famille connue jusqu'à l'insurrection de 1821²⁷¹ est probablement le Goudélès qui organisa un complot contre l'empereur Constantin VIII avec Romain Kourkouas, Bogdan (le toparque des forteresses à l'intérieur, mentionné par J. Skylitzès)²⁷² et Glabas.²⁷³ Les Goudélès portent également le patronyme *Tyrannos*. On connaît jusqu'à la chute de Constantinople une vingtaine de représentants de la famille Goudélès.

²⁶⁴ G. Pachymère, I, p. 109₁₇₋₁₈; Ahrweiler. La région de Smyrne, p. 173; Polemis. The Doukai, p. 150.

²⁶⁵ Actes de Zographou, publiés par W. Regel, E. Kurtz et B. Korabiev, 13 (1907), p. 24; E. Kouřilias. Ὁ κατάλογος τῶν ἐπισήμων Ἀθωνιτῶν ἐγγραφῶν τοῦ Οὐσπένσκη, ΕΕΒΣ, VIII (1931), p. 68; Ив. Дуйчев. Последният защитник на Срем в 1018 г., с. 317; Ahrweiler. La région de Smyrne, p. 173; Polemis. The Doukai, p. 151, n° 131; Љ. Максимовић, Византијска провинцијска управа у доба Палеолога. Београд, 1972, p. 12, 91.

²⁶⁶ G. Pachymère, II, p. 428₁₄₋₁₅, 429₂₁₆, 431_s, 432_s, 433₆₇; MM, IV, n° n° XLV, CLXIII, CLXIV; G. L. F. Tafel—G. M. Thomas. Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig, III, Wien, 1857 (réimpression anastatique: Amsterdam, 1964), Nr. 378, p. 339; Ив. Дуйчев. Последният защитник на Срем в 1018 г., с. 318; Ahrweiler. La région de Smyrne, p. 153, 154, 163, 164, 165, 173; Polemis. The Doukai, p. 151—152, No. 132. L.-P. Raubaud. Le gouvernement et l'administration centrale de l'empire byzantin sous les premiers Paléologues (1258—1354). Paris, 1968, p. 198; Љ. Максимовић. Византијска провинцијска управа, p. 12, 17, 25, 66, 68; H. Ahrweiler. La politique agraire des empereurs de Nicée, dans H. Ahrweiler. Etudes sur les structures administratives et sociales de Byzance, London, 1971, n° IV, p. 56, 59, P. Charanis. On the Social Structure and Economic Organisation of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century, dans P. Charanis. Social, Economic and Political Life in the Byzantine Empire, London, 1973, No. IV, p. 99—100.

²⁶⁷ MM, I, N° IX, p. 16; R. Guillaud. Le Maître d'hôtel de l'empereur. REB, 3 (1945), p. 208; Ahrweiler. La région de Smyrne, p. 173.

²⁶⁸ Du Cange. Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis, Lugduni, 1688 (réimpression anastatique: Paris, Collège de France, 1943), s. v. παπίας; A. Соловьев. Греческие архонты в сербском царстве XIV века, ByzSlav., II (1930), с. 282.

²⁶⁹ Actes de Chilandar, Première partie: Actes grecs, publiés par L. Petit, BB, 17 (1911), Приложено № 146, с. 28, 88; Ljubić. Mon. slav. merid., II, p. 264; Theiner. Mon. hung. 2, p. 8; Du Cange. Glossarium, s. v. παπίας; A. Соловьев. Греческие архонты, с. 282; Ив. Дуйчев. Последний защитник на Срем в 1018 г., с. 318; Polemis. The Doukai, p. 152, No. 134; Г. Острогорски. Сербска област после Душанове смрти dans Г. Острогорски. Сабрана дела, IV, Београд, 1969, p. 547.

²⁷⁰ Sp. Lampros. Ὁ βυζαντιακὸς οἶκος Γουδέλης, NE, 13 (1916), p. 211—221 (désormais cité: Lampros. Γουδέλης. Dans cet article très utile l'auteur a ignoré la question d'origines de la famille Goudélès. Voir aussi Ahrweiler. La région de Smyrne, p. 170; D. Βαυκακός. Βυζαντινά ὀνόματα καὶ ἐπώνυμα ἐκ Μάνης, Πελοποννησιακά, 3 (1959), 196—197.

²⁷¹ Lampros. Γουδέλης, p. 221.

²⁷² Voir ci-dessus, p. 171.

²⁷³ J. Skylitzès, p. 372₈₉.

Je ne mentionne ici que les plus célèbres à savoir: *Christophore Goudèles* (XIe s. on le connaît par un sceau);²⁷⁴ *Léon Goudèles*, magistrus, destinataire d'une lettre d'Eusthate de Thessalonique;²⁷⁵ *Michel Goudèles* (XIe—XIIe s.);²⁷⁶ *N. Goudèles Tzykandiles*, sébaste, petit-fils de l'empereur Nicéphore III Botoniate. Il a épousé Eudocie, cousine de Manuel Ier Comnène;²⁷⁷ *Goudèles Katakalon*, le scribe et signataire d'un acte de l'an 1285;²⁷⁸ *N. Goudèles*, archonte de la ville de Polystylon (Abdère), en 1342. Il a été déjà au service de l'impératrice Anne de Savoie comme échanson (οἰνοχόος);²⁷⁹ le moine *Goudèles* (deuxième moitié de XIVe s.).²⁸⁰ *Georges Goudèles*, οἰκείος de l'empereur Manuel II Paléologue (Tome synodal de l'an 1409).²⁸¹ Signalé à partir de 1382 comme négociateur et ambassadeur, puis mesazôn. Destinataire d'une lettre de Jean Chortasmenos;²⁸² *Démétrius Paléologue Goudèles*. Il est mentionnée dans le Tome synodal d'août 1409 comme cousin de l'empereur Manuel II Paléologue.²⁸³ Mesazôn, commissaire impérial au Synode des Saints Apôtres,²⁸⁴ *Démétrius Paléologue Goudèles* déjà signalé en cette qualité de mai 1406 dans un traité conclu avec Venise²⁸⁵ et toujours en charge en septembre 1423;²⁸⁶ *Nicolas Goudèles*, diplomate chargé avec Isidore de Kiev d'inviter le grand prince de Russie à envoyer une délégation au concile d'union à Florence.²⁸⁷ *Nicolas Goudèles* fut au service de l'empereur une longue carrière de diplomate et de soldat. Il se trouva lors du siège de Constantinople en 1453, défendre les abords de la porte de Silyvrie et commander les troupes de réserves cantonnées dans la ville avec *Démétrius Paléologue*.²⁸⁸

²⁷⁴ Laurent. Orghidan, n° 336, p. 172 et pl. XLII; Каждан. Славяне, с. 38.

²⁷⁵ V. Laurent. Les Bulles métriques dans la sigillographie byzantine, Athènes—Paris, 1932—1937, n° 688, p. 231 (désormais cité: Laurent. Les Bulles métriques); Eustathii metropolitae Thessalonicensis Opuscula, éd. Th. Tafel, Frankfurt, 1832, p. 341, Nr. 35; Lampros. Γουδέλης, p. 212—213; Каждан. Славяне, с. 38.

²⁷⁶ Laurent. Les Bulles métriques, n° 80, p. 31.

²⁷⁷ Laurent. Orghidan, n° 478, p. 239—240; S. P. Lampros. 'Ο Μαρκιανός κῶδιξ 524, NE, 8 (1911), p. 124; Idem, Γουδέλης, p. 213—215; L. Stiernon. REB, 23 (524), p. 242; Каждан. Славяне, с. 38—39.

²⁷⁸ MM, IV, n° XCI, p. 166.

²⁷⁹ C. Asdracha. Les Rhodopes au XIVe siècle, p. 197—198.

²⁸⁰ Lampros. Γουδέλης, p. 215—216.

²⁸¹ V. Laurent. Le trisépiscopat du patriarche Matthieu Ier (1397—1410), REB, 30 (1972), p. 134.²⁰⁹

²⁸² MM, II, n° DLVII, p. 361, 363, 365, 366; n° DLXXII, p. 388; n° DLXXXI, p. 400—401; n° DCL, p. 499—501; J. Barker. John VII in Genoa: a problem in late byzantine source confusion, OCP, XXVIII (1962), 2, p. 236; H. Hunger. Johannes Chortasmenos (ca. 1370—ca. 1436/37), Wien, 1969 (= Wiener byzantinischen Studien, Bd. VII), n° 8, p. 157—159. Notice: H. Hunger. Johannes Chortasmenos, p. 75—77; V. Laurent. Le trisépiscopat, p. 57 et n° 104.

²⁸³ V. Laurent. Le trisépiscopat, p. 133,²³⁶ 134.^{254—255}

²⁸⁴ Laurent. Sylvestre Syropoulos, p. 102.²⁴

²⁸⁵ G. M. Thomas—R. Predeli. Diplomatarium Veneto-Levanticum sive acta et diplomata res Venetas Graecas atque Levantis illustrantia, II, Venise, 1899, n° 163, p. 302; MM, III, n. XXXIV, XXXVI.

²⁸⁶ J. Verpeaux. Contribution à l'étude de l'administration byzantine: 'Ο μεσάζων, ByzSlav., XVI (1955), p. 288—289; Lampros. Γουδέλης, p. 218—219.

²⁸⁷ Laurent. Sylvestre Syropoulos, p. 162,¹⁸ 596,^{20—21}; G. Hofmann. Acta Camerae Apostolicae et civitatum Venetiarum, Ferrariae, Florentinae, Ianuae, de concilio Florentino, Rome, 1950, p. 46—47; Voir J. Gill. Le concile de Florence. Paris, 1961, p. 128.

²⁸⁸ Laurent. Sylvestre Syropoulos, p. 297, n. 5; Lampros. Γουδέλης, p. 219—220.

Je noterai également quelques familles dont l'origine slave peut-être difficilement contestée, mais qu'on ne peut pas en toute certitude qualifier de bulgares. Ce sont les lignées *Branas*,²⁸⁹ *Bojôannès*²⁹⁰ et *Bériboès*.²⁹¹

3. Bulgares dont la pénétration à Byzance n'est pas encore éclaircie

En disant que les causes de l'installation de ces Bulgares ne sont pas encore mises au clair, je veux faire tout de suite une remarque. Dans la plupart des cas leur venue dans l'Empire est le résultat de l'infiltration en masse de groupes ethniques bulgares ou alors ils sont les descendants d'émigrants semblables. Malheureusement il est très rare qu'on puisse fixer le moment et les circonstances de ces phénomènes. Voilà pourquoi je crois qu'il faut les classer à part dans la colonie de Bulgares vivant dans l'Empire byzantin.

Je voudrais commencer par deux Bulgares — Kouber et Maure, dont l'arrivée dans l'Empire est claire.²⁹² Par malheur, pour le destin du premier — Kouber,²⁹³ après sa tentative de prendre Thessalonique, il n'y a pas grand chose à dire. Néanmoins des noms comme Γοῦβερ, Γοῦμερ dans l'onomastique byzantine (sous l'empereur Léon VI on connaît un patrice Γοῦβερ²⁹⁴ dont les liens avec Κοῦβερ sont fort possibles,²⁹⁵ montrent que le chef des Bulgares n'a pas disparu sans laisser de traces dans la vie politique de Byzance.

Les renseignements sur Maure²⁹⁶ sont un peu plus abondants. Tout d'abord hypatos et stratège,²⁹⁷ il se manifeste à Constantinople un peu plus tard comme „patrice et archonte des Sermisianoï et des Bulgares“²⁹⁸. A la fin de sa vie il est en prison, accusé d'avoir prémédité un complot contre l'empereur.²⁹⁹

Le patriarche de Constantinople Nicétas (766—780)³⁰⁰ ainsi que Thomas le Slave,³⁰¹ chef de la grande révolte contre l'empereur Michel II, sortent d'un milieu slave, installé à Byzance.

²⁸⁹ Le *stemma* de la famille *Branas* chez Du Cange. *Familiae augustae byzantinae*, p. 174—176; F. Koukouliès. *ΕΕΒΣ*, 5 (1928), p. 6; Ahrweiler. La région de Smyrne, c. 168—169.

²⁹⁰ V. von Falkenhäusen. *Untersuchungen*, p. 86—90; Каждан. *Славяне*, c. 37. A. Guillou. *Italie méridionale byzantine ou Byzantins en Italie méridionale? Byz.*, XLVI (1974), p. 165.

²⁹¹ Laurent. *Médailleur*, p. 48—49; Каждан. *Славяне*, c. 37.

²⁹² Les renseignements les plus riches sur l'implantation de Kouber et de son peuple dans la région de Thessalonique on trouve dans *Miracula S. Demetrii*, PG, CXVI, 195—209, col. 1361 B-1376 B; *Acta Sanctorum*, Octobris, IV, col. 179 C-184 E. Sur l'origine bulgare de Kouber et de Maure voir *Cod. Parisin. gr. 1517*, f. 187, col. B. Voir ci-dessus, n. 43.

²⁹³ Voir ci-dessus note 45.

²⁹⁴ J. Skylitzès, p. 173₁₇.

²⁹⁵ Ив Дуйчев. *Най-ранни връзки между първобългари и славяни, dans „Българско средновековие“*, p. 97—98.

²⁹⁶ Voir ci-dessus, n. 45.

²⁹⁷ PG, CXVI, col. 1368 C; *Acta Sanctorum*, Octobris, IV, col. 181 E.

²⁹⁸ *Byzantine Lead Seals*, éd. G. Zakos and A. Veglery, I, 1, No. 934, p. 635—636, pl. 82.

La légende du sceau: „Μαύρω πατρικίω και ἀρχοντι τῶν Σερμησιάνων και Βουλγάρων“.

²⁹⁹ PG, CXVI, col. 1373 D-1376 B; *Acta Sanctorum*, Octobris, IV, col. 184 E.

³⁰⁰ Théophaïne, p. 453₄₋₆.

³⁰¹ Thomas descend d'une famille slave implantée en Asie Mineure dans la région du lac Gazourou. L'étude la plus récente: P. Lemerle. *Thomas le Slave*, TM, I, p. 255—297. On y trouvera la critique des sources et l'interprétation historique.

A Constantinople, au milieu du IXe s. est connu Petâr le Bulgare ayant participé à l'assassinat du César Bardas (le 21 avril 866)³⁰² et l'année suivante à celui de l'empereur Michel III (23—24 septembre 867).³⁰³ L'un des proches de l'empereur Alexandre (912—913) était le Slave Vassilitza, qui, après la mort du souverain fut un des régents de l'empereur mineur Constantin VII Porphyrogénète.³⁰⁴ En 942 est signalé un prôtospathaire Thomas Tzoulas,³⁰⁵ qui pourrait être mis en rapport avec le prôtospathaire Georges Tzoulos (d'après M. Artamonov il provient de la lignée bulgare Doulo),³⁰⁶ stratège de Chersonès en 1016.³⁰⁷

A partir de IXe s. à Byzance sont mentionnées quelques familles bulgares dont certaines étaient attestées même à la chute de l'Empire. D'abord je voudrais m'arrêter sur l'histoire de la famille *Rhadénos*. En ce qui concerne l'origine du patronyme de la famille nous avons un renseignement de Syméon Magistros à savoir: „καὶ Ῥαδηνὸς ἀπὸ Ῥάδης κώμης τοῦ τῶν ἀνατολικῶν θέματος.³⁰⁸ Le savant grec bien connu K. Amanthos a soutenu cette étimologie,³⁰⁹ mais selon Père V. Laurent: „L'appel à la joie serait inattendue si l'on ne savait que dans l'arabe et les langues slaves le mot souche Rad-Radhy (= Ῥαδηνός) veut dire: heureux, content, joyeux.“³¹⁰ Indépendamment des opinions contradictoires je pense que nous sommes en pleine raison de considérer la famille *Rhadénos* comme une famille byzantine d'origine slave (bulgare). On connaît beaucoup de noms bulgares avec de racine *rad-*: Rados, Radyl, Radoslav, etc.³¹¹ Le nom *Rhadénos* (Ῥαδηνός, bulg. ραδηνъ) nous trouvons également dans les *praktika* byzantins (XIIIe — XIVe s.).³¹²

Par les sources écrites et les sceaux nous connaissons beaucoup de membres de la famille *Rhadénos*, dont je signale ici quelques personnes seulement, à savoir: *Jean Rhadénos*, ambassadeur à Bagdad, en 917;³¹³ Théodore *Rhadénos* πρωτοσπατάριος, κριτῆς ἐπὶ τοῦ ἵπποδρόμου (1020);³¹⁴ *Anne*, sœur de *Rhadénos* (XIe s.);³¹⁵ *Rhadénos*, „éparque de Constantinople“ (1081);³¹⁶ *Jean Rhadénos*,

³⁰² Léon le Grammairien, éd. Bonn, p. 244; Georges le Moine Continué, éd. E. Murlat, p. 740.

³⁰³ Léon le Grammairien, p. 251; Georges le Moine Continué, p. 749.

³⁰⁴ Théophane Continué, p. 379—380, 386; Léon le Grammairien, p. 286—287; Georges le Moine Continué, p. 796; J. Skylitzès, p. 194₆₇₋₇₁.

³⁰⁵ Actes du Prôtaton, n° 4, l. 13—14; n° 6, l. 16, 35, 43.

³⁰⁶ М. И. Артамонов. История хазар. Л., 1961, с. 436—437.

³⁰⁷ И. Соколова. Печат Георгия Чула и события 1016 г. в Херсоне, Пал. Сб., 23(86), 1971, с. 68—74.

³⁰⁸ Syméon Magistre, éd. Bonn, p. 707₉₋₁₀.

³⁰⁹ C. Amanthos. Ἑλληνικά, III (1930), p. 538—539.

³¹⁰ Laurent. Les Bulles métriques, n° 736, p. 243; Voir aussi Polemis. The Doukai, p. 171; Каждан. Состав, с. 213 et Index s. v.

³¹¹ Actes de Xéropotamou, n° 187, l. 9; Actes de Lavra, II, n° 93, l. 9; n° 104, l. 158; n° 109, l. 146; I v. Dujčev. Contribution à l'étude des *praktika*, p. 614.

³¹² Actes de Xéropotamou, n° 16, l. 117; Actes de Lavra, II, n° 98, l. 60; n° 109, l. 3, 299, 301; I v. Dujčev. Contribution à l'étude des *praktika*, p. 614.

³¹³ Théophane Continué, p. 388₁₈₋₃₀; Léon le Grammairien, éd. Boon, p. 294₁₆₋₁₇; J. Skylitzès, p. 202₇₆, 218₅₋₆; A. A. Vasiliev. Byzance et les Arabes. II, 1re partie. La dynastie macédonienne (867—959), édition française préparée par M. Canard. Bruxelles, 1968, p. 238 et suiv.; И в. Божил ов. България и печенезите (896—1018), Ист. Пр., 1973, 2, p. 44—45; Каждан. Славяне, с. 39.

³¹⁴ Polemiš. The Doukai, p. 171.

³¹⁵ M. Psellos. Scripta minora, II, Milano, 1941, n° 60, p. 93₁₆₋₁₇; Polemis. The Doukai, p. 171.

³¹⁶ Anne Comnène. Alexiade, III, 1 : vol. I, p. 103₅.

πρόεδρος καὶ ἐπὶ τῆς βασιλικῆς σακέλλης (1088);³¹⁷ Constantin Rhadénos, proèdre et puis sébaste (1188);³¹⁸ Constantin Rhadénos (1286);³¹⁹ Jean Rhadénos (1312);³²⁰ Michel Rhadénos (1337);³²¹ Anne Rhadéna;³²² Nicolas Rhadénos (1357);³²³ Etienne Doukas Rhadénos, mentionné dans les documents des archives de Vatopediou, de Dochiariou, de Rossicon et de Lavra à partir de 1415;³²⁴ Jean Rhadénos (1420)³²⁵ et Philippe Rhadénos (1500).³²⁶

Les *Boïlas* (du mot bulgare *βοίλας* — noble) sont également d'origine bulgare. Nous les trouvons jusqu'au milieu du XIe siècle.³²⁷ Le premier représentant de cette famille est mentionné dans Vita S. Ioannicius où le saint lui-même dit qu'il provient de la famille des Βοϊλάδων de la région de Bithynie.³²⁸ Parmi les membres de la famille nous connaissons: *Constantin Boïlas* (mentionné par Théophane en 798),³²⁹ *Bardas Boïlas*, stratège de Chaldé en 923,³³⁰ *Constantin Boïlas*,³³¹ *Petronas Boïlas* (Xe s.),³³² Romain Boïlas (XIe s.)³³³ et enfin *Eustathe Boïlas* (XIe s.) dont le testament est conservé dans Cod. Coisl. 263 ff. 159—165v.³³⁴

L'origine slave de la famille *Glabas*³³⁵ ne fait pas de doute. Mais si on tient compte de la communication de Jean Skylitzès que l'un des habitants notables d'Andrinople Basile Glabas s'enfuit chez le tzar bulgare Samuel (977) de peur d'être soupçonné de sympathie pour les Bulgares,³³⁶ nous pouvons avec raison conclure que la lignée Glabas est d'origine bulgare.³³⁷

³¹⁷ MM, VI, n° XIV, p. 51; Laurent. Orghidan, n° 465, p. 234, pl. LIX; Polemis. The Doukai, p. 171; Каждан. Славяне, с. 39.

³¹⁸ MM, VI, n° XXXIII, p. 124; Hopf, CGR, p. 94—95; Laurent. Orghidan, n° 121—122, p. 71, pl. XIV—XV; Polemis. The Doukai, p. 171.

³¹⁹ MM, IV, n° CXLII, p. 277; Polemis. The Doukai, p. 171.

³²⁰ Actes de Xéropotamou, n° 16, l. 117; Polemis. The Doukai, p. 171.

³²¹ MM, n° XXXIV, p. 90; Polemis, The Doukai, p. 172.

³²² A. Orlandos. Τὰ βυζαντινά μνημεῖα τῆς Καστορίας.—Ἀρχεῖον τῶν βυζαντινῶν μνημεῖων τῆς Ἑλλάδος, Δ' (1938), p. 54.

³²³ MM, p. 372; Polemis. The Doukai, p. 172.

³²⁴ S. Eustratiadès. Ἱστορικὰ μνημεῖα, τῆς Ἄθω, Ἑλληνικά, II (1929), 2, p. 379; Polemis. The Doukai, p. 172, n° 179.

³²⁵ S. Eustratiadès. Op. cit., p. 379.

³²⁶ C. Sathas. Bibliotheca graeca medii aevi, VI, Venise, 1877, p. 675; Polemis. The Doukai, p. 172.

³²⁷ Moravcsik. Byzantinoturcica, II, p. 93—94; S p. Vryonis. The Will of a provincial Magnate, Eustathius Boilas (1059), DOP, XI (1957), p. 263—277 = Idem. Byzantium: its internal History and relations with the Muslim world, London, 1971, n° V (désormais cité: Vryonis. The Will); Каждан. Состав, Index, s. v.

³²⁸ Vita Ioannicii, Acta Sanctorum, Novembris, II, Bruxellis, 1894, col. 374 C-338 A; S p. Vryonis. St. Ioannicius the Great (754—848) and the "Slavs" of Bithynia, Byz., XXXI (1961), p. 245—248 = Idem, Byzantium, n° IV.

³²⁹ Théophane, p. 474_{5—11}; Vryonis. The Will, p. 273.

³³⁰ Georges le Moine Continué dans Théophane Continué, éd. Bonn, p. 896_{9—897}; Vryonis. The Will, p. 273.

³³¹ Théophane Continué, p. 903, p. 13—14; Vryonis. The Will, p. 273.

³³² Const. Porphyrogénète. De administrando imperio, § 45, p. 212_{16—47}; Vryonis. The Will, p. 273.

³³³ M. Psellos. Chronographie, II, p. 38_{16—45}; S p. Lambros, NE, 9 (1912), p. 301—304; Vryonis. The Will, p. 273.

³³⁴ Bibliothèque Nationale (Paris), Cod. Coisl. 263, ff. 159—165v; R. Devresse. Catalogue des manuscrits grecs, II. Le Fond Coisl. Paris, 1945, p. 242; Vryonis. The Will, p. 273—277.

³³⁵ Златарски. История, III, p. 602—607 (Appendice 7); Polemis. The Doukai, p. 120; Каждан. Славяне, с. 37—38; Idem, Состав, Index, s. v.

³³⁶ J. Skylitzès, p. 343₇₅; Златарски. История, I, 2, с. 714; Каждан. Славяне, с. 37.

³³⁷ H. Moritz. Die Zunamen bei den byzantinischen Historikern und Chronisten, II, Landschut, 1898, p. 47; Laurent. Médaillier, p. 53—54; Idem, Le corpus des sceaux de l'empire byzantin, V, 2, Paris, 1965, p. 238.

Nous connaissons beaucoup de membres de la famille Glabas: *N. Glabas*, organisateur d'un complot contre l'empereur Constantin VIII (avec le concours de Romain Kourkouas, Goudèles et Bogdan),³³⁸ Nicétas Glabas (XIe s.), patrice, prôtospathaire et stratège;³³⁹ la charisticaria Maria Glabena (XIe — XIIe s.);³⁴⁰ sébaste *Georges Glabas* (la fin du XIIe s.);³⁴¹ *Isidore Glabas*, métropolitaine de Thessalonique (1386—1396),³⁴² etc.³⁴³ Sans aucun doute le représentant le plus célèbre de la famille Glabas (à l'époque de premier Paléologue) est le prôtostrator bien connu Michel Doukas Glabas Tarchaniotès.³⁴⁴

Et enfin je voudrais noter Jean Chrisilios (Ἰωάννου τοῦ Χρυσήλιου τοῦ ἐν Δυραχίῳ πρωτεύοντος),³⁴⁵ beau père du tzar bulgare Samuel, et ses deux fils, Nicolas et Théodore Chrisilios tous les deux titrés patrices.³⁴⁶

Pendant l'époque byzantine tardive (XIIIe — XVe s.), les renseignements sur les Bulgares ne manquent pas non plus: Ḳ(Tz)ouilas (Τζουίλας)³⁴⁷ (peut-être qu'il y a un lien avec Τζούλας); Nicolas Mito prôtosébastos des Bulgares et administrateur (ἐπικρατῶν) de Mosynopolis;³⁴⁸ un Bulgare, qui pendant 1294 se faisait passer pour Ivajlo (Lachanas) essaya d'organiser une expédition contre les Turcs en Asie Mineure;³⁴⁹ Jean Choïroboskos — sébaste des Bulgares,³⁵⁰ Grégoire le Bulgare — auteur d'une poésie dédiée à Maxime Planoudes,³⁵¹ Nicolas le Bulgare qui fut obligé d'embrasser, pour des raisons inconnues, la religion

³³⁸ J. Skylitzès, p. 372₈₈; Καждан. Славяне, с. 38.

³³⁹ Ibidem, p. 471₂; Καждан. Славяне, с. 38.

³⁴⁰ Laurent. Le Corpus, V, 2, n° 1336, p. 237—238.

³⁴¹ Laurent. Les Bulles métriques, n° 651, p. 221; Idem, Médailleur, n° 67, p. 53—54.

³⁴² S. p. Lambros. Ἰσιδώρου ἐπισκόπου Θεσσαλονίκης ὀκτώ ἐπιστολαὶ ἀνέκδοτα. NE, 9 (1912), p. 341—414; N. Veēs. Αἱ πασχάλαι ἐπιγραφαὶ τοῦ ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης ὀμητροπολίτης αὐτῆς Ἰσιδώρος Γλαβᾶς, Byzant. Neug. Jahrbucher, 7 (1928—1929), p. 140—305; R.-J. Loenertz. Isidore Glabas métropolitaine de Thessalonique 1380—1396, dans R.-J. Loenertz. Byzantina et franco-graeca, Rome, 1970, p. 267—277.

³⁴³ Constantin Tarchaniotès Doukas Glabas (Polemis. The Doukai, n° 90); Marc Doukas Glabas (Ibidem, n° 92); Irène Glabena (Schreiner. Kleinchroniken, n° 86, 7), Georges Glabas (C. Asdracha. Les Rhodopes au XIVe s., p. 207).

³⁴⁴ Manuelis Philae. Carmina, éd. E. Miller. II, № CCXXXVII, p. 240—255; G. Théochāridēs. Μιχαὴλ Δούκας Γλαβᾶς Ταρχανειώτης (Προσωπογραφικά), Ἐπιστημονικὴ Ἐπιτηρίς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 7 (1956), 183—206. Polemis. The Doukai, № 89; C. Asdracha. Les Rhodopes dans la deuxième moitié du XIIIe siècle, p. 287—288.

³⁴⁵ J. Skylitzès, p. 342₆₁—343₆₇, 349₅₀—51; Моравсик. Byzantinoturcica, II, p. 349; Златарски. История, III, с. 121, п. 4; Καждан. Славяне, с. 37.

³⁴⁶ J. Skylitzès, p. 388₃₃—34, 498₃₂; Златарски. История, III, с. 121, п. 4; Καждан. Славяне, с. 37. Idem, Армяне, с. 123.

³⁴⁷ G. Pachymère, I, p. 303₉—14.

³⁴⁸ Actes d'Esphigménou, Appendice E, 1. 16—17; H. Ahrweiler. Le sébaste, chef des groupes ethniques, dans „Etudes sur les structures administratives et sociales de Byzance“, n° XIV, p. 35—36; C. Asdracha. Les Rhodopes dans la deuxième moitié du XIIIe siècle, p. 285.

³⁴⁹ G. Pachymère, II, p. 188₁₄—192₁₀.

³⁵⁰ Selon G. Pachymère (II, 442₄—444₁₄) Jean, dit d'après son métier, Choïroboskos après avoir combattu avec ses troupes les Turcs près de Sanagarios, rejoignit l'empereur Michel IX à Magnésie, et τμηὴν λαβῶν poursuit Pachymère, ἐπὶ Βουλγάροις τῆς σεβαστότης, il retourna en Thrace où il recruta un détachement composé de mille Bulgares avec lequel combattit dans la région de Thessalonique les Catalans et les Turcs. L'événement se place donc lors de l'expédition catalane en Grèce, la nomination de Jean le Choïroboskos à la σεβαστότης ἐπὶ Βουλγάροις a eu lieu en 1304. Voir H. Ahrweiler. Le sébaste, chef des groupes ethniques, p. 35.

³⁵¹ Catalogus Codicum Graecorum bibliothecae Ambrosianae, digesserunt Aemilius Martini et Dominicus Bassi, I, Mediolani, MCMVI, N° 43, p. 52.

de l'islam, mais en 1391, avec une déclaration (ὁπόσχεσις) revint dans le sein de l'Eglise chrétienne.³⁵²

Enfin, je voudrais attirer l'attention sur trois Bulgares ayant joué un rôle fort important dans la vie spirituelle de Byzance pendant le XIVe s. et la première moitié du XVe s.: Grégoire Akindynos, Jean Koukouzélès et Joseph II, patriarche de Constantinople (1416—1430).

Grégoire Akindynos est une personne bien connue et je ne voudrais point parler ici pour sa biographie, ses œuvres et sa lutte antipalamiste.³⁵³ Ce que nous intéresses surtout c'est l'origine de cette personne célèbre. On dit fréquemment que Akindynos est d'origine *slave*.³⁵⁴ Dans les sources nous trouvons l'indication précise qu' Akindynos est né à Prilep et ce qu'est plus important qu'il est d'origine mysienne.³⁵⁵ Μυσοί— c'est le nom lequel les auteurs byzantins donnent souvent aux Bulgares.³⁵⁶ D'après cette indication, avec certitude on peut considérer Grégoire Akindynos comme un Bulgare.³⁵⁷

A nos jours il n'y a pas d'aucun doute sur l'origine bulgare du célèbre Magister et compositeur *Jean Koukouzélès* ³⁵⁸, l'auteur d'une réforme de la notation byzantine, qui remplaça la notation médiobyzantine et à partir du XIVe s. s'appelle néobyzantine ou notation de Koukouzélès.

D'après sa Vie³⁵⁹ Jean Koukouzélès est né à Dyrrachium vers 1275—1280 probablement. Il est venu à Constantinople vers 1285—1290 et a pu commencer sa carrière de compositeur vers 1302 (à l'âge de 22 à 30 ans) et a pu vivre encore en 1355, ayant atteint l'âge de 75 à 80 ans. L'abondance de son œuvre musicale permet de croire que sa vie fut assez longue.

Il faut noter que nous connaissons seulement le prénom du célèbre musicien. En ce qui concerne son nom dans la vie nous trouvons un épisode bien amusant: „Les enfants, ses camarades (dans l'école de la musique près du cour de l'empereur à Constantinople) selon l'habitude des écoliers, lui demandaient: „Jean, qu'as-tu mangé aujourd'hui?“ Lui, n'étant pas encore habitué à la langue grecque, leur répondait: „κουκία και ζέλια“ (fèves et choux). De là vient que les enfants le nommèrent Koukouzélès.³⁶⁰

³⁵² MM, II, N° 452, p. 155; J. Darrouzès. Le registre synodal du patriarcat byzantin au XIVe siècle. Paris, 1971, p. 124, 149, 156, 166 et n. 18.

³⁵³ R. Guillaud. Correspondance de Nicéphore Grégoras. Paris, 1927, p. 293—297; H.-G. Beck. Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München, 1959, p. 716—717 (bibliographie); I. V. Dujčev. Reflessi della religiosità italo-greca nel mondo slavo ortodosso. La Chiesa greca in Italia dall'VIII al XVI secolo. Padova, 1973, I, p. 192—194.

³⁵⁴ R. Guillaud. Correspondance, p. 293. Récemment I. Ševčenko („Society and intellectual Life in the XIVth Century, Actes du XIVe Congrès international des Etudes byzantines, I, Bucarest, 1975, p. 74, n. 16) a écrit que Grégoire Akindynos est „Macedonian“ Slav (sic).

³⁵⁵ Cod. Paris, gr. 1238, ff. 283v et 293v. Voir O. Tafrafi. Thessalonique au XIVe siècle, p. 191; И. Иванов. България в Македония. С., 1917, p. 156—157.

³⁵⁶ Voir G. Moravcsik. Byzantinoturcica, II, p. 207—208.

³⁵⁷ H.-G. Beck. Kirche und theologische Literatur, p. 716; I. V. Dujčev. Reflessi, p. 192.

³⁵⁸ R. Palikarova-Verdeil. La musique byzantine chez les Bulgares et les Russes (du IXe au XIVe siècle). Copenhague, 1953 (Monumenta Musicae Byzantinae, Subsidia, III), p. 200. Je voudrais citer un passage seulement de la Vie de Jean Koukouzélès, passage qui met en lumière la question de la nationalité du célèbre compositeur, à savoir: „Une foi, Koukouzélès, éloigné dans un lieu isolé, commença à chanter la complainte de sa mère et plus précisément ceci: (en bulgare avec l'écriture grecque): „μόε δέτε μιλο Ίωάννη γδέ μη σέ, όλω, c'est-à-dire „Mon enfant chéri, Jean, où es-tu? Oh!“ (voir П. Сыркы. Житие Йоанна Кукузеля как источник для болгарской истории. — ЖМНП, 1892, юль, ч. 282, с. 132. Ici j'utilise la traduction française de R. Palikarova-Verdeil (La musique, p. 197).

³⁵⁹ Voir П. Сыркы. Житие Йоанна Кукузеля, с. 132.

³⁶⁰ Ibidem, p. 132; R. Palikarova-Verdeil. La musique, p. 196.

Selon la Vie aussi Jean Koukouzelès s'est retiré à Mont Athos, dans le monastère de Lavra où il a passé sa vie consacrée à la musique.³⁶¹

Jean Koukouzelès est appelé par les Grecs „seconde source de leur musique“ ou „second Jean Damascène“. Son prestige comme compositeur, théoricien, réformateur s'étendit sur plus de cinq siècles de musique byzantine.

Jean Koukouzelès a laissé une grande quantité de compositions musicales. D'autre part il semble que Koukouzelès avait sa propre méthode pour expliquer le système tonal et pour enseigner le solfège.³⁶²

L'autre personne qui mérite notre attention est *Joseph II*, patriarche de Constantinople (1416—1439). Dans une lettre à cardinal Cesarini, le moine dominicain Jean de Raguse en parlant de patriarche Joseph II a dit: „*Bulgarus est natione et de lingua mea.*“³⁶³

C'est le R. P. V. Laurent qu'a eu la chance à découvrir dans un manuscrit de Florence³⁶⁴ une note très importante en ce qui concerne l'origine de patriarche Joseph II. D'après cette note, l'éminent byzantinologue français a avancé l'hypothèse que le patriarche a été fils bâtard du tzar bulgare Jean Šišman. Sa mère a été une Philanthropène.³⁶⁵ Peu après Iv. Dujčev a lancé une autre hypothèse. Selon l'historien bulgare le patriarche Joseph II a été le fils cadet du tzar bulgare Ivan Alexandre de sa deuxième noce c'est-à-dire Ivan Asen, né probablement en 1360.³⁶⁶

Parce que la biographie de Joseph II et surtout son pontificat sont bien connus (dans sa jeunesse le futur patriarche a été moine dans le monastère Alippou à Mont Athos et puis métropolitaine d'Ephèse) je ne m'arrête pas plus à ce sujet.³⁶⁷

³⁶¹ П. Сырку. Житие Иоанна Кукузеля, с. 133; J. Mamalakès. Τὸ Ἅγιον Ὅρος (Ἄθος) διὰ μέσου τῶν αἰώνων. Thessalonique, 1971, p. 207—208

³⁶² Sur la vie et l'activité de Jean Koukouzelès voir J.-B. Thibaut, Monuments musicaux de la Notion ekphonétique et hagiopolite de l'Eglise grecque. Saint-Petersbourg, 1913, p. 117 et suiv.; S. Eustratiades. Ἰωάννης ὁ Κουκουζέλης ὁ Μαΐστωρ καὶ ὁ χρόνος τῆς αὐτοῦ, ΕΕΒΕ 14 (1938); R. Palikarova-Verdeil. Op. cit., 193—210; Л. Брашова-Станчева. Проучвания върху живота и дейността на Йоан Кукузел. — Изв. на Инст. за музика, VI (1959), с. 13—35; E. V. Williams. John Koukouzel's Reform of Byzantine Chanting for Great Vespers in the Fourteenth Century (dissertation), Yale University, 1968; Idem. A Byzantine Ars Nova: The 14th Century Reforms of John Koukouzeles in the Chanting of Great Vespers, dans „Aspects of the Balkans Continuity and Change“, Paris — Amsterdam, 1972, p. 221—229; E. Tonitscheva. Neuentdeckte Abschriften des Cheironomischen Lehrgesangs von Johannes Kukulz, Actes de XIVe Congrès international des Etudes byzantines, III, Bucarest, 1976, p. 579—588.

³⁶³ E. Cesso ni. Studi storici sul Concilio di Firenze, I, Firenze, 1869, p. CCVII, N° LXXVIII. En disant de Joseph II qu'il était de *lingua mea*, Jean de Raguse avait été en vue l'origine slave commune. Voir Iv. Dujčev. A propos de la biographie de Joseph II patriarche de Constantinople, dans Medioevo, I, p. 450.

³⁶⁴ V. Laurent. Les origines princières du patriarche de Constantinople Joseph II (+1439), REB, 13 (1955), p. 132: Ἰωσήφ χειροτόνηται πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ἐν ἡμέραις κύρ Μανουῆλ βασιλέως καὶ ἐπισκόπησεν ἔτη λβ', ὠραίος τῇ ὄψει καὶ πολία καὶ ἡλικία ἄπειρος τῇ ἔξω σοφία ὡς ἔλεγον, εἶναι πορνογένης τοῦ Σουσμάνου τοῦ βασιλέως ἀνεκαίνισε δὲ τὸν Φιλάνθρωπον ἐντὸς τοῦ Βυζαντίου.

³⁶⁵ V. Laurent. Les origines, p. 131—134.

³⁶⁶ Iv. Dujčev. A propos de la biographie de Joseph II, p. 450—453.

³⁶⁷ Les sources sur la vie et l'activité du patriarche Joseph II: Laurent, Sylvestre Syropoulos, p. 104₁₆—20 (l'élection du patriarche Joseph II), 118₁₉—20, 120₁₉—122₈, 214₃—36, 216, 222₁₉—224₄, 234₂₃—27, 236₁₃—238₃, . . . 472₉—15 (la mort inattendue du patriarche). L'inscription sépulcrale du patriarche Joseph II dans l'église Santa Maria Novella: G. Hofmann. Acta Camerae Apostolicae et civitatum Venetiarum, Ferrariae, Florentinae, Ianuae, de concilio Florentino. Rome, 1950 (Concilium Florentinum. Documentes et Scriptorum, Series A, vol. III, Fasc. I), p. XI. Le sceau du patriarche Joseph II dans V. Laurent. Le corpus des sceaux de l'Empire byzantin, V, 3 (supplément), n° 1636, p. 11, pl. 3. Aperçus généraux sur la vie et la carrière de Joseph II sauf les articles de V. Laurent et d'Iv. Dujčev cités ci-dessus, voir J. Gill. Joseph II Patriarch of Constantinople, OCP, XXI (1955) (Miscelanea Georg Hofmann, S. J.),

En enfin je voudrais achever avec le Bulgare Théodosios (+ 1477), d'abord archidiacre de Marc d'Éphèse et plus tard métropolite de Moldova.³⁶⁸

4. Bulgares ayant séjourné temporairement à Byzance

En premier lieu je mentionnerai les représentants bulgares officiels, résidant dans la capitale byzantine. Certains renseignements dans les sources montrent, qu'à part les envoyés diplomatiques délégués à Constantinople à une occasion bien déterminée, dans la capitale byzantine séjournaient plus longuement des représentants de l'Etat bulgare. Ils étaient invités à toutes les fêtes officielles, aux déjeuners, aux dîners, donnés à la cour impériale, et étaient appelés „amis de Bulgarie“³⁶⁹ ou „amis Bulgares“.³⁷⁰

Le groupe de prisonniers de guerre ou d'otages est relativement peu nombreux à Byzance. Ici je désignerai la sœur du khan Boris (les circonstances de sa prise en captivité et de son séjour à Constantinople ne sont pas claires),³⁷¹ le tzar bulgare Boris II et son frère Roman, prisonniers après la guerre de 971,³⁷² Héléne, l'épouse du tzar Asen I, capturée par les Byzantins en 1188 au moment du siège de Loveč,³⁷³ Kalojan (le futur souverain bulgare), le frère cadet du tzar Asen, qui était otage à Byzance entre 1188 et 1189;³⁷⁴ Théodore Svetoslav, fils de Georges Terter qui vécut à Nicée pendant cinq ans (1279—1284) en la qualité d'otage ou de prisonnier.³⁷⁵ Comme on peut le voir, ce sont des personnalités étroitement liées à la maison du souverain bulgare. (Ici je ne m'arrête pas sur les cas nombreux des prisonniers de guerre anonymes à Byzance.) J'attirerai l'attention par contre sur un cas intéressant avec le prisonnier de guerre Chranislav (Χρανίσθλαβος), décrit par Georges Pachimère. Comme le dit l'historien byzantin, Chranislav était arrêté „à l'époque de l'empereur Michel (VIII) Paléologue) dans la guerre contre Lachanas“, c'est-à-dire contre Ivajlo (1278—1280). Il avait passé de longues années en prison, après quoi il fut libéré et on lui conféra la charge Grand Tzaousios.³⁷⁶

Un groupe intéressant forment les hommes de lettres et les représentants de l'Eglise bulgare qui séjournaient temporairement dans les grands centres culturels et religieux de Byzance — Constantinople, Thessalonique, les monastères du Mont Athos — les centres, où la collaboration bulgaro-byzantine se réalisait de manière plus active.³⁷⁷ En laissant de côté le tzar bulgare Simeon, ayant séjourné

p. 79—101; Idem, *Personalities of the Council of Florence and other Essays*, Oxford, 1964, p. 15—14; И в. Д у й ч е в. Образи на българин от XV в. във Флоренция, *Изкуство*, 11 (1961), I, с. 22—27; J. N i k o l o v. Sur la participation du patriarche de Constantinople Joseph II aux réunions de concile de Constance, *ByzBulg.*, IV (1973), p. 203—212.

³⁶⁸ N. D o b r e s c u. Din istoria bisericii romine. Secolul al XV-lea Bucurest, 1910, p. 100; A. I. E l i a n. Moldova și Bizanțul în secolul al XV-lea, dans „Cultura moldoveneasca în timpul lui Ștefan cel Mare“, *Culegere de studii îngrijită de M. Berza*, Bucarest, 1964, p. 106. Le moine Théoktistos m'a été signalé par Mr P. Nășturel. Que lui trouve ici mes remerciements.

³⁶⁹ Théophane Continué, p. 229; J. S k y l i t z è s, p. 123_{8—9}.

³⁷⁰ *Traité de Philothée dans Oikonomidès*. Préséance, p. 163₆, 165₇, 167_{11—12}, 168_{9—9}, 177₂₆, 181_{14—15}, 203_{10;15;19}, etc.

³⁷¹ Théophane Continué, p. 163; J. S k y l i t z è s, p. 90_{51—56}; I v. D u j - ç e v. Légendes byzantines sur la conversion des Bulgares, dans „Medioevo“, III, p. 65.

³⁷² L. D i a c r e, éd. Bonn, p. 158—159; J. S k y l i t z è s, p. 310_{62—69}, 328_{66—67}, 346_{64—69}; Z o n a r a s, p. 536; З л а т а р с к и. История, I, 2, p. 627—628.

³⁷³ N. C h o n i a t è s, p. 399_{51—53}; З л а т а р с к и. История, II, с. 467.

³⁷⁴ N. C h o n i a t è s, p. 399_{51—53}, 472_{24—26}; З л а т а р с к и. История, III, с. 60.

³⁷⁵ G. P a c h y m è r e, I, p. 447_{18—20}, II, p. 57_{3—17}.

³⁷⁶ Ibidem; II, p. 426_{2—12}.

³⁷⁷ И в. Д у й ч е в. Центры византийско-славянского общения и сотрудничества dans „Slavia Orthodoxa“, № V (désormais cité: Д у й ч е в. Центры).

dans la capitale byzantine pendant la seconde moitié du IXe s.³⁷⁸ ainsi que la communication obscure parlant des élèves bulgares du moine Arsène (entre 878—886),³⁷⁹ les autres exemples sont plutôt, sinon exclusivement du XIIIe — XIVe s. En voici quelques-uns.

Autour de 1362 à Constantinople arriva l'hésychaste bulgare Théodose de Tärново, proche ami de patriarche Calliste Ier, accompagné par quatre élèves, parmi lesquels — probablement Euthymius — le futur patriarche bulgare (1375—1393) et Cyprien, devenu plus tard métropolite de Kiev et de Moscou (1376—1406).³⁸⁰

Un centre particulièrement attractif pour les ecclésiastiques bulgares étaient les monastères du Mont Athos.³⁸¹ Plus ou moins longuement y séjournèrent le patriarche Joachim (début du XIIIe s.),³⁸² le patriarche Théodose (première moitié du XIVe s.),³⁸³ Euthymius et Cyprien, dont on a déjà parlé,³⁸⁴ l'ermite bien connu Romyl de Vidin,³⁸⁵ Grégoire Zamblak,³⁸⁶ le „vieillard“ Jean et son élève Méthode du Mont Athos,³⁸⁷ Kozma de Zographou³⁸⁸ et bien d'autres.

Enfin je noterai, bien que ce ne soit pas le moment, ces femmes bulgares qui avaient été mariées avec des Byzantins et qui vécurent dans l'Empire: Hélène, fille de Ivan II Asen, épouse de l'empereur nicéen Théodore II Lascaris,³⁸⁹ Marie, fille adultérine de Ivan II Asen, épouse du despote Manuel Ange,³⁹⁰ et Keraca-Marie,³⁹¹ fille du tzar Ivan Alexandre, mariée à l'empereur Andronic IV (1376—1379).^{391a}

³⁷⁸ I v. D u j č e v. Medioevo, I, p. 476—477; III, p. 177—179, 543; Idem, Българско средновековие, с. 464—466.

³⁷⁹ M i g n e, PG, CII, col. 904; Д у й ч е в. Центры, с. 111.

³⁸⁰ В. Н. З л а т а р с к и. Житие и жизнь преподобного отца нашего Феодосия иже в Трънове постичивовавшего, Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, XX, С., 1904, с. 32—33, 26; Д у й ч е в. Центры, с. 112—113.

³⁸¹ Sur le rôle des monastères du Mont Athos dans l'histoire bulgare au Moyen Age voir I v. D u j č e v. Le Mont Athos et les Slaves au Moyen Age, dans „Medioevo“, I, p. 487—510; Idem, Chilandar et Zographou au Moyen Age dans „Medioevo“, III, p. 489—506; Д у й ч е в. Центры, с. 121.

³⁸² Х р. К о д о в. Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Българската Академия на науките. С., 1969, с. 46.

³⁸³ Д у й ч е в. Центры, с. 124.

³⁸⁴ Е. К а љ у ж н а с к и. Aus der panegyrischen Literatur der Südslaven, Wien, 1901 (réimpression: Variorum Reprints, London, 1971), p. 35_{14—15}; Д у й ч е в. Центры, с. 124—125.

³⁸⁵ F. H a l k i n. Un ermite des Balkans au XIVe siècle. La Vie grecque inédite de Saint Romylus, Byz., XXXI (1961), p. 111—147; Д у й ч е в. Центры, с. 125.

³⁸⁶ Д у й ч е в. Центры, с. 125.

³⁸⁷ История на българската литература, I, София, 1962, p. 281, 286—287, 290. И. И в а н о в. Български старини из Македония, С., 1931, p. 274—275.

³⁸⁸ I v. D u j č e v. La vie de Kozma de Zographou, dans „Recueil de Chilandar“, 2, Beograd, 1971, p. 59—67.

³⁸⁹ G. A c r o p o l i t è s, p. 48_{22—24}, 50_{17—18}, 52_{10—15}, 23 53_{15—16}, 57_{12—13}, 77_{1—5}; S c h r e i n e r. Kleinchroniken, Nr. 112, p. 680; З л а т а р с к и. История, III, Index, s. v.

³⁹⁰ G. A c r o p o l i t è s, p. 41_{15—18}, 60_{13—15}, 61_{9—11}; З л а т а р с к и. История, III, с. 333, 406, 419.

³⁹¹ MM, I, n° 185, p. 432—433; D ö l g e r. Regesten, n° 3047; J. D a r r o u z è s. Le registre synodal, p. 110; П а р а д о п у л о с. Palaiologen, No 81; E. Л а р р а - Z i z i c a s. Le voyage de Jean VII Paléologue en Italie, REB, 34 (1976), p. 140 (texte) et p. 142 (notice).

^{391a} Je ne m'arrête pas ici sur le destin de la famille de comte bien connue *Bulgari* (Βούλγαροι) de l'île de Corfou, originaire de Bulgarie sans doute) „La famiglia Bulgari di Corfou, discendente per quello il nome stesso risuona, da Bulgaria, o Volgaria, ch'è l'inferiore Misia degl'antichi provincia d'Europa...“ Voir N. B u l g a r i. Vera Relazione del Thaumartargo di Corfu Spiridione il Santo... Venetia, MDCLXIX — E. L e g r a n d. Bibliographe hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des grecs au dix-septième siècle, II. Paris, 1894 (réimpression anastatique: Bruxelles, 1963), p. 256.

III. LA POLITIQUE DE BYZANCE ENVERS LES BULGARES DANS L'EMPIRE BYZANTIN

L'analyse détaillée de la situation des Bulgares dans l'Empire byzantin, les rapports du pouvoir de Constantinople envers eux, la place et le rôle des Bulgares dans la vie de l'Empire est un problème assez complexe et, dans le cas présent, sort des limites de ma tâche. Voilà pourquoi je ne signalerai que les moments les plus importants, dont l'étude permettra d'arriver à une image d'ensemble du problème posé plus haut. Faut-il que je revienne une fois encore sur la constatation évoquée à quelques reprises, c'est-à-dire sur l'insuffisance des sources historiques? Leur état permet plutôt la construction d'un schéma sommaire avec beaucoup de lacunes, plutôt que le panorama complet de la situation des Bulgares à Byzance.

Quelle a été l'organisation des Slaves venus s'installer à Byzance au VIe — VIIe s.? C'est un problème sur lequel on a beaucoup écrit. Bien qu'il nous manque certains détails, l'essentiel est aujourd'hui connu: les Slaves, au moment de leur pénétration à Byzance, étaient organisés en communautés-tribus, unions qui au début étaient désignées par le nom-même de la tribu (Vélègesites — Vélègesitie; Drougoubites — Drougoubitie, etc.); et plus tard (parfois simultanément) sous le nom de Slaviniens.³⁹² Ce terme se rencontre assez souvent dans les sources byzantines du VIIe — IXe s.³⁹³ et reflète aussi bien la situation géographique des groupes ethniques slaves que leur situation autonome dans le système administratif byzantin. En quoi consiste cette autonomie des Slaves?³⁹⁴

La famille *Bulgari* (Βούλγαροι) descend d'un certain prince bulgare nommé Eléazar, tombé dans la lutte acharnée contre les Turcs à la fin du XIVe siècle (Voir S p. T h é o t o c o u. Ἡ καταγωγή τῆς κερκυραϊκῆς οικογενείας τῶν Βουλγάρων, ΕΕΒΣ, 12, 1936, p. 281 et suiv.). L'arrière-petit-fils d'Eléazar Etienne Bulgaris s'est retiré à Mistra, près du despote Thomas Paléologue et après la chute du Péloponnèse byzantin (1460) il a trouvé l'abri à Corfou (1462) — fait mentionné dans son testament (10 août 1489) inséré dans une „Chronique“ qui raconte l'histoire du peuple bulgare depuis son apparition dans les Balkans. C'est Sp. Théotocos qu'a fait une communication sur cette „Chronique bulgare (voir l'article cité ci-dessus). L'éminent savant grec écrit que la Chronique se trouve „Μεταξὺ τῶν ἐγγράφων μου, „c.-à-d. „entre mes manuscrits“. Mais après l'article de Sp. Théotocos personne ne s'occupe pas de la Chronique et il semble que ce manuscrit célèbre est perdu définitivement. Mais j'espère que je pourrais trouver les traces de cette œuvre historique fort importante pour l'histoire de la Bulgarie au Moyen âge (Ma confiance a été soutenue par une lettre personnelle de Mr C. Daphnés de Corfou).

Les membres de la famille *Bulgari* ont joué un rôle bien important dans la vie toute entière de Corfou à travers de l'époque vénitienne et aux premières décades de l'histoire de la Grèce moderne. Notices biographiques dans: Della Historia di Corfu descritta da Andrea Marmora nobile corcirese. Libri otto. Venetia, MDCLXXII, p. 263, 267, 312, 381, 395, 419 = Ἱστορία τῆς νῆσου Κερκύρας συγγράφεισα μὲν ἰταλιστὶ ἐν ἔτει 1672 ὑπὸ Ἀνδρέου Μάρμορα Κερκυραίου μεταφρασθεῖσα δὲ εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὑπὸ Ἰωάννου Μάρμορα, Κέρκυρα, 1902, 220, 224, 289, 301, 323. L. B r o k i n è s. Βιογραφικὰ σχεδάρια, ... Α'—Β' Κερκράν, 1877—1884 (nouvelle édition: Corfou, 1972, sous la rédaction et avec la préface de C. Daphnés), p. 71, 109, 121, 137—139, 140—142, 147, 267, 311—313, 381, 395; E. L e g r a n d. Bibliographie Ioniennne, I — II. Paris, n° 198, 203, 206, 242, 340, 384, 407, 548, 930, 1830, 2146, 2823, 2953, 3105; Liste complète des membres de la famille *Bulgari* jusqu'à la fin du XIXe siècle chez E. R a n g a b é. Livre d'or de la noblesse ionienne, I. Corfou, Athènes, 1925, p. 29—46; И в. Д у й ч е в. Една книжовна рядкост в свързка с българското минало, Годишник на Българския библиографски институт, I (1945—1946), p. 240—254.

³⁹² P. C h a r a n i s. Observations on the History of Greece during the Early Middle Ages, p. 11—13 (avec bibliographie).

³⁹³ T h é o p h a n e, p. 347, 364, 430, 486; I v. D u j č e v. La chronique byzantine de l'an 811. — Medioevo, II, p. 434₅₀; Scriptor incertus, éd. Bonn, p. 347; M a n s i. Sacrorum conciliorum, XIV, col. 418; F. D v o r n i k. La Vie de Saint Grégoire le Décapolite, p. 61.

³⁹⁴ C o n s t. P o r p h y r o g é n è t e. De administrando imperio, ch. 50, p. 232₃₆; αὐτόνομοι et αὐτοδέσποτοι.

Sans aucun doute, le statut politique des Slaves n'était pas un phénomène constant, mais changeait avec la politique de Byzance envers eux.³⁹⁵ D'autre part, à la même époque, les diverses tribus avaient des privilèges et des devoirs différents envers le pouvoir byzantin. Ce qui est commun à tous c'est l'organisation indépendante de chaque tribu en une Slavinie séparée, dirigée par un chef (ἄρχων, ἄρχηγός), d'origine slave. Alors qu'un groupe donné slave était dans la situation de ὑπόφοροι, c'est-à-dire avait le devoir de payer surtout un impôt déterminé, d'autres groupes étaient traités comme des σύμμαχοι ou des φοιδεράτοι,³⁹⁶ c'est-à-dire comme une population, dont l'obligation essentielle était de servir dans l'armée byzantine (comme les dits „sclavisiani” du Péloponnèse et de l'Asie Mineure).³⁹⁷ Bien sûr ce schéma n'est pas toujours respecté. Ainsi les Strymoniens, au début du Xe s. étaient dans la situation de σύμμαχοι, mais se trouvaient déjà sous le commandement d'un stratège byzantin.³⁹⁸ Pourtant ce cas peut-être considéré comme une exception, comme le résultat d'une certaine évolution de la politique de Byzance envers les Slaves à cause notamment de l'apparition de l'organisation des thèmes puisque l'étude attentive de la situation des Mélingues et des Ezérites au XIVe s. montre que selon la tradition, la direction de ces tribus est assumée toujours par un concitoyen (par exemple Constantin Spanis, pansébaste, tzaousios du drongos des Mélingues³⁹⁹).

La plausibilité de cette hypothèse est confirmée par d'autres sources. Par exemple, le sceau de plomb du Bulgare Maure, publié récemment, porte la légende suivante: „Μαύρω πατρικίω καὶ ἄρχοντι τῶν Σερμησιάνων καὶ Βουλγάρων”⁴⁰⁰, c'est-à-dire „Maure patrice et archonte des Sermisianoï et Bulgares”. Ce texte bref, mais important, témoigne sans aucun doute possible que Maure avait été nommé stratège des Bulgares qui avaient quitté Kouber. Ils furent organisés en un corps militaire indépendant qui accompagna Maure à Constantinople.⁴⁰¹

Cette habitude (comme d'ailleurs le montre aussi le cas de Constantin Spanis et les Mélingues) n'a pas été abandonnée des siècles plus tard. Dans un document de 1294, on mentionne un prôtosébaste des Bulgares — administrateur (ἐπικρατῶν) de Mosinopolis. Nicolas Mito,⁴⁰² incontestablement le chef des Bulgares dans la région qui avaient l'obligation de servir dans l'armée byzantine comme une compagnie à part.⁴⁰³

Cette interprétation se trouve confirmée par le récit de Georges Pachimère⁴⁰⁴ sur la participation du Bulgare Jean Choïroboscus avec les Byzantins dans les opérations militaires contre les Turcs en Asie Mineure. Après ces campagnes militaires

³⁹⁵ Pour les premiers siècles on se rapportera à V. T ä p k o v a - Z a i m o v a. Sur les rapports entre la population indigène des régions balkaniques et les „Barbares” en VIe — VIIe siècle. — ByzBulg., I (1962), p. 67—78.

³⁹⁶ V. T ä p k o v a - Z a i m o v a. La ville de Salonique et son hinterland slave (jusqu'au Xe siècle). Actes du IIe Congrès international des Etudes du Sud-Est Européennes, II. Athènes, 1972, p. 358—359.

³⁹⁷ H. A h r w e i l e r. Recherches sur l'administration de l'Empire byzantin au IXe — XIe siècles, p. 32.

³⁹⁸ O i k o n o m i d è s. Préséance, p. 352; V. T ä p k o v a - Z a i m o v a. La ville de Salonique, p. 359.

³⁹⁹ H. A h r w e i l e r. Une inscription méconnue, p. 7; A. A v r a m e a. Ὁ ἱτζάσις τῶν Μελιγγῶν, p. 228—300. Voir aussi D. Z a k y t h è n o s. Le despotat grec de Morée, I, Variorum Reprints, London, 1975, p. 334 (Addenda et corrigenda par Chryssa Maltézo).

⁴⁰⁰ Voir ci-dessus, n. 298.

⁴⁰¹ PG, CXVI, col. 1373 D-1376 B; Acta Sanctorum, Octobris, IV, col. 184 E. 181 et n. 348.

⁴⁰² Actes d'Esphigménou. Appendice E, l. 16—17; Voir ci-dessus, p. 181 et n. 348

⁴⁰³ H. A h r w e i l e r. Le sébaste, chef de groupes ethniques, p. 35.

⁴⁰⁴ G. P a c h y m è r e. II, p. 444₂—444₁₅. Voir ci-dessus, p. 181 et n. 350.

il reçut le rang ἐπι Βουλγάροις τῆς σεβαστοῦτης.⁴⁰⁵ D'après H. Ahrweiler „cette fonction comportait le commandement d'un corps de soldats étrangers appartenant à l'armée byzantine, en l'occurrence des Bulgares, d'où la précision: ἐπι Βουλγάροις.⁴⁰⁶ Les événements ultérieurs confirment la justesse de cette interprétation. Jean Choroiboscus, à la tête de 1000 Bulgares avait fait la guerre contre les Catalans et les Turcs dans la région de Thessalonique (1304).⁴⁰⁷

Il est évident que la politique de Byzance avait pour but principal l'obéissance la plus complète des Slaves et des Bulgares vivant sur le territoire de l'Empire. Quels étaient les moyens pour la réalisation de ce programme politique difficile? Les premières tentatives furent faites par les armes: la campagne de l'empereur Constance II en 657—658,⁴⁰⁸ la campagne de Justinien II contre les „Slaviniens“ et la Bulgarie en 688,⁴⁰⁹ la campagne militaire de Constantin V contre les Slaves macédoniens en 759⁴¹⁰ et enfin l'expédition du patrice Stavrakios (783) contre les Slaves de la région de Thessalonique, de l'Hellade et du Péloponnèse.⁴¹¹

Les résultats de ces actions furent: la conquête des Slaves, la transformation d'une partie d'entre eux en esclaves, le transfert de certains groupes en Asie Mineure et la nouvelle possibilité de lever des impôts pour l'Empire. Pourtant ces résultats partiels ne satisfirent pas beaucoup l'Empire et Constantinople, d'autant plus que les mesures prises rencontrèrent la résistance acharnée des Slaves (la révolte des Slaves de Patras autour de 805,⁴¹² les mouvements des Slaves dans la région de Thessalonique en 837,⁴¹³ les émeutes des Ezérites et des Mélingues en 841—842 ou en 847 et en 921—924).⁴¹⁴

La mesure suivante du pouvoir byzantin, visant à la limitation de l'autonomie qu'avaient les Slaves et les Bulgares, est en rapport étroit avec l'organisation des thèmes, et en première place, l'installation du thème de l'Hellade (entre 687—895)⁴¹⁵ du Péloponnèse (en 812 et peut-être même plus tôt),⁴¹⁶ de Thessalonique (824),⁴¹⁷ de la Macédoine (entre 789 ou 799 et 802⁴¹⁸) et plus tard les thèmes de Strimon (904)⁴¹⁹ et de Drougoubitia (917?),⁴²⁰ comprenant un territoire peuplé surtout d'une tribu slave (Slavinia?) dirigée par un stratège byzantin. Les résultats de cette politique se voient indirectement: les Mélingues et les Ezérites à Taygète, qui avaient une plus grande autonomie, sauvegardèrent leur situation semi-indépendante et la liberté d'action jusqu'au XIVe — XVe s.

⁴⁰⁵ G. Pachymère. II p. 444₁₀.

⁴⁰⁶ H. Ahrweiler. Le sébaste, chef de groupes ethniques, p. 35.

⁴⁰⁷ G. Pachymère. II, p. 444_{10—15}.

⁴⁰⁸ Théophraste, p. 347_{6—7}, (La bibliographie chez A. Stratos. Τὸ Βυζαντινόν, p. 189—192).

⁴⁰⁹ Théophraste, p. 364_{5—18}; Nicéphore. Op. cit., p. 36₁₂, 37₁₀; Златарски. История, I, 1, с. 160 et suiv.

⁴¹⁰ Théophraste, p. 430_{21—22}.

⁴¹¹ Ibidem, p. 456_{25—457₂}; Bon. Le Péloponnèse, p. 40—41.

⁴¹² Const. Prophyrogénète. De administrando imperio, ch. 49, p. 228—232. Bon. Le Péloponnèse, p. 43—44.

⁴¹³ F. Dvornik. La Vie de Saint Grégoire le Décapolite, p. 61; Ив. Дуйчев. Българско средновековие, с. 139 et suiv.

⁴¹⁴ Const. Prophyrogénète. De administrando imperio, ch. 50, p. 232 et suiv.; Bon. Le Péloponnèse, p. 47—48.

⁴¹⁵ Oikonomidès. Préséance, p. 351.

⁴¹⁶ Ibidem, p. 350.

⁴¹⁷ Ibidem, p. 352.

⁴¹⁸ Ibidem, p. 349.

⁴¹⁹ Ibidem, p. 352.

⁴²⁰ Ibidem, p. 357—358.

Un des moyens les plus importants pour associer les peuples étrangers à l'Empire a été la propagande religieuse. Celle-ci a été utilisée avec succès par Byzance avec les Slaves et les Bulgares, et ceci, comme une seconde étape, après leur soumission militaire et politique. La propagation du christianisme parmi eux avait commencé au début du IXe s., elle s'était particulièrement activisée au milieu du siècle (d'après certains historiens, l'alphabet slave aurait été créé dans le but de lier plus étroitement les Slaves à l'Empire et comme un premier pas vers l'assimilation)⁴²¹ surtout sous Basile Ier (867—886) auquel on a attribué la „grécisation“ (γραικώσας) des Slaves⁴²² et elle s'était poursuivie aussi au Xe s.⁴²³

Il n'y pas de doute que l'évangélisation était l'argument le plus fort et le moyen le plus sûr pour l'assimilation des Slaves et des Bulgares vivant à Byzance. Ce fût un processus long et complexe, qui se réalisa à des dates différentes et eut un succès variable selon les régions (les Mélingues et les Ezérites furent peu atteints, même au XIVe — XVe s.). Mais même dans les régions où le processus d'assimilation était beaucoup plus actif et avait donné des résultats plus sensibles, les Bulgares ne furent pas entièrement absorbés. Du moins leurs traces se retrouvent même au XIVe s. — les exemples avec Nicolas Mito et Jean Choïroboscus, l'un sébaste, l'autre prôtosébaste des Bulgares dans des régions bien connues aujourd'hui, sont suffisamment convaincants.

On pourrait objecter que c'est une exception et qu'il s'agit peut-être de Bulgares, arrivés relativement tard à Byzance. Je pense que si l'on prend connaissance des praktika des monasteres du Mont Athos, la conclusion ne sera pas différente. Environ 25% des prénoms et des noms de famille dans ces documents sont d'origine slave ou bulgare.⁴²⁴

L'adhésion des immigrants individuels bulgares dans l'empire a été un processus relativement plus aisé. Le moyen d'action dans ces cas est toujours le même: christianisation (dans la période jusqu'à 864), attribution de titres, de charges et éventuellement un mariage. Ainsi, la personne en question se détachait assez rapidement de sa patrie.

*

Ce bref^s aperçu du problème „*Les Bulgares dans l'Empire byzantin*“ ne nous donne pas suffisamment de données pour des conclusions définitives. Le véritable rôle des Bulgares dans la vie multiple de l'Empire ne pourra être défini qu'après une étude approfondie du problème. Pourtant les faits exposés ci-dessus, nous permettent de voir la place importante de la διασπορά bulgare à Byzance — aussi bien par le nombre important de Bulgares que par les positions fortes parmi l'aristocratie byzantine.⁴²⁵

⁴²¹ И в. Д у й ч е в. Въпросът за византийско-славянските отношения и византийските опити за създаване на славянска азбука през първата половина на IX век. — ИИБИ, 7(1957), с. 241—267.

⁴²² PG, CVII, col. 969.

⁴²³ В о н. Le Péloponnèse, p. 70.

⁴²⁴ L'emploi du prénom bulgare *Ivan* (Ἰβάνης—Ивань) au lieu de la forme grecque Ἰωάννης est fort particulièrement. Voir P. L e m e r l e. Un praktikon inédit des archives de Karakala, p. 285, 35; Actes de Lavra, I, n° 65, 69, 70, 73; Actes d'Esphygménou, n° 8, I. 30. Voir I v. Д у j ч е в. Contribution à l'étude des praktika byzantins, p. 610.

⁴²⁵ Ce bref exposé contient les trois conférences que j'ai eu l'honneur de donner en cadre du Séminaires de f. A. Guillou (Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales — Paris) (les 10, 17 et 31 mai 1977). Je remercie très cordialement mon maître le Professeur A. Guillou pour l'heureuse possibilité de présenter mes vœux sur le sujet que je traite ici.

A D D E N D A

- p. 150, note 30: M. L a s c a r i s. Vagenitia. — *Revue historique du Sud-Est européen*, 19 (1942), p. 423—437.
- p. 152: Des Protobulgares dans l'armée byzantine en Arménie et Lasique: voir I o a n n e s M a l a l a s. *Chronographia*, éd. Bonn, p. 450—451.
- p. 153: Des Protobulgares en Italie: P a u l u s D i a c o n u. *Historia Langobardorum*. — In: MGH, AA II, 85—86.
- p. 155: Bulgares et Slaves dans l'armée de l'empereur Nicéphore Ier; E. F o l l i e r e I v D u j ě v. Un'acolutia inedita per i martiri di Bulgaria dell'anno 813. — *Byz.*, XXXIII (1963), p. 72 et suiv.
- p. 156: A propos des Slaves dans la région de Thessalonique: V. B e š e v l i e v. Zur Frage des slavischen Einsiedlungen im Hinterland von Thessaloniki im 10. Jahrhundert. — In: *Serta slavica in memoriam Aloissi Schmaus*, München, 1971, p. 37—41.
- p. 173: note 234: P. L e m e r l e. Cinq études sur le XIe siècle byzantin. Paris, 1977. (= *Le Monde byzantin VII*), p. 39.
- p. 180: D'après une monodie inédite de Michel Psellos publiée récemment par P. Gautier nous connaissons certain Michel Radénos, proèdre, qui fut l'ami et l'élève de M. Psellos. Il n'est pas mentionné dans aucun autre source. Voir: P. G a u t i e r. Monodies inédites de Michel Psellos. — *REB*, 36 (1978), p. 115—126 (le texte) et p. 91—93 (la notice biographique). Les prénoms de ses parents (la mère, le père, le frère sa femme et son fils) nous restent inconnus.
- p. 180, note 334: P. L e m e r l e. Cinq études sur le XIe siècle byzantin, p. 20—29 (le texte du testament), p. 29—37 (analyse du texte) et p. 53—63 (notice biographique sur Eustathe Boilas).
- p. 185, note 387: П. С ы р к у. К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке. Т. I, ч. 1. Время и жизнь патриарха Евтимия Терновского, Санктпетербург, 1898 (réimpresosin: *Variorum Reprints*. London, 1972), p. 456—457.

БЪЛГАРИТЕ ВЪВ ВИЗАНТИЙСКАТА ИМПЕРИЯ

Иван Божилов

(Резюме)

Между различните народностни групи, играли важна роля в цялостния живот на Византийската империя — готи, арменци, грузинци, франки, тюрки, — значително място се пада на българите. „Българският въпрос“ с неговите две страни — отношенията с българската държава и съдбините на българите, живеещи във Византия, стоял пред империята в продължение на 7—8 столетия. Два са основните фактори, които поддържали в продължение на векове силното действие на този феномен. От една страна, географската близост между двете страни, която обуславяла непрекъснатите междудържавни отношения и улеснявала значително придвижването на по-големи или по-малки етнически групи (и в двете посоки). От друга страна, не по-малко важно било приобщаването на българите (след приемането на християнството в 864 г.) към византийската общност — едно събитие, което променило коренно дотогавашния исторически път на България. Като прибавим към тези два основни фактора първоначалната инфилтрация на славяни и прабългари в земите на империята, ще получим тази база, върху която се развивал в продължение на столетия въпросът *българите във Византия*.

По своята същност феноменът *българите във Византийската империя* има две основни страни, които, макар и тясно свързани помежду си, имат своите особености: масово преселване (и присъствие) на българи във Византия и индивидуална имиграция. Двете страни на това важно явление освен по своето числено съдържание се различават значително и по своята хронология. Един бегъл поглед върху изворите показва недвусмислено известно „разминаване“ между двете страни на процеса, т. е. в годините, когато са засвидетелствувани придвижвания на българи към територията на Византия, липсват или почти липсват данни за индивидуални прониквания и обратно. Извън рамките на тази констатация остава само периодът XI — XII в., когато имаме пълно съвпадане на двете страни в имиграционните движения на българите.

В масовото проникване на българи във Византия могат да бъдат разграничени три основни периода, а именно: 1. От края на VI до началото на XI в. Най-значителни движения на етнически групи са засвидетелствувани в началото на периода, т. е. първоначалната инфилтрация на славяни и прабългари в земите на империята (Балканския полуостров, Егейските острови, Мала Азия и Италия). 2. От 1018 до 1185 г. — период, който се характеризира с масови преселвания на българи във Византийската империя в навечерието

на покоряването на българската държава и в първите години след това събитие. 3. От 1185 до 1396 г.—период, който се характеризира най-вече с отсъствието на масови преселнически движения, но в замяна на това със значителни свидетелства за българи, живеещи във Византия през XIII — XIV в., заселили се там през предшестващите столетия.

Индивидуалната имиграция на българи във Византия трудно се поддава на хронологизация. Ето защо българските имигранти са разделени на няколко групи съобразно друг основен белег, а именно: причините за тяхното проникване в империята. 1. *Политически бегълци*. Това е най-интересната и в същото време най-важната група български имигранти във Византия главно поради важната им роля в междудържавните отношения. Сред тази група българи са хановете Сабин и Телериг, цар Георги Тертър, но безспорно най-голям интерес представя случаят с Иван III Асен, който след бягството си в 1280 г. в Цариград положил началото на известната във Византия в епохата на Палеолозите фамилия на *Асеневиците*. 2. *Българи-имигранти* във Византия след 1018 г. Изворите предлагат сравнително богат материал за проследяването на това преселване на българи във Византия и проникването им сред най-високите върхове на византийската аристокрация. Безспорно най-важна роля са играли наследниците на цар Иван Владислав, фамилиите Нестонг, Гуделис, Врана, Войоанис, Веривой. 3. *Българи*, чието проникване във Византия е неизяснено. Повечето от тези българи са потомци на фамилии, заселили се във Византия в един по ранен период, но липсата на достатъчно изворни данни не позволява това становище да бъде аргументирано по-убедително. Сред тази група имигранти има българи, оставили значими следи в живота на империята: Кубер, Мавър, Йоан Хировоск, Григорий Акиндин, Йоан Кукулел, патриарх Йосиф II, както и някои видни фамилии — Радинос, Воилас, Глава, Хрзилий. 4. *Българи, пребиваващи временно във Византия*. Към тази група се отнасят официални български пратеници в Константинопол, българи, учещи във Византия, военнопленници или заложенници, български църковни дейци и най-сетне българи, омъжени за византийци.

Каква е била полигиката на Византия спрямо българите, живеещи в земите на империята? Няма съмнение, че основната цел на византийската власт е била една: пълно и трайно приобщаване на тези преселници към живота на Византия. С помощта на всички възможни средства — даване на автономия или полуавтономия, покоряване със сила, включването им във византийската административна система чрез темната организация, използване на религиозната пропаганда. Безспорно тази политика е дала своите резултати, но независимо от това отделни следи, говорещи за български облик на това население, се забелязват чак до XV столетие.

Изнесеният тук материал е твърде сумарен и представя един бегъл обзор на тази голяма тема. Въпреки това той позволява все пак да се види важното място на българската *diaspora* във Византия както по числена значимост, така и по силните позиции сред византийската аристокрация.

TABLE DES MATIÈRES

Introduction	145
I. Présence en masse des Bulgares à Byzance	148
1. Présence en masse des Bulgares à Byzance de la fin du VI ^e au début du XI ^e s.	149
2. Les Bulgares à Byzance de 1018 à 1185	157
3. Les Bulgares à Byzance de 1185 à 1396	160
II. La pénétration individuelle des Bulgares dans l'Empire byzantin (VII ^e —XIV ^e s.)	163
1. Les réfugiés politiques	164
2. Bulgares-immigrés à Byzance après la conquête de la Bulgarie en 1018	171
3. Bulgares dont la pénétration à Byzance n'est pas encore éclaircie	178
4. Bulgares ayant séjourné temporairement à Byzance	184
III. La politique de Byzance envers les Bulgares dans l'Empire byzantin	186
Abréviations	190
Résumé bulgare	191

8

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
ТОМ 69 ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ 1975
ANNUAIRE DE L'UNIVERSITÉ DE SOFIA
TOME 69 FACULTÉ D'HISTOIRE 1975

ПОЛИТИКА И ДЕЙНОСТ НА ПРАВИТЕЛСТ-
ВОТО НА НАРОДНОЛИБЕРАЛНАТА
ПАРТИЯ В ОБЛАСТТА НА КУЛТУРАТА
1903—1908 Г.

МАРИЯ РАДЕВА

LA POLITIQUE ET L'ACTIVITE DU GOUVERNEMENT
DU PARTI POPULAIRE-LIBERALE DANS
LE DOMAINE DE LA CULTURE
1903—1908

MARIA RADEVA

Рецензент

доц. *Йордан Шопов*

Редактор

проф. *Николай Генчев*

♦

Политиката на българските буржоазни правителства в областта на образованието и културата през първите десетилетия след Освобождението заема важно място в гражданската история на България в ново време. Специфичните условия и особености на културния живот в страната, наскоро отхвърлила националното робство, относително ограничената основа на възрожденските традиции и постижения, както и икономическите и идеологическите цели на възхождащата буржоазна класа поставят фундаментални задачи в националното културно строителство.

При тези обективни условия за културно развитие намесата на държавата за насочване, стимулиране и организиране на културния живот скоро се превръща в съществен фактор за културния напредък в България. Основните насоки в културната политика непосредствено след Освобождението се определят в две основни сфери: първо, създаване на образователна система, съобразена с националните културни и стопански потребности, и, второ, създаване на културни институти и условия за културна и научна дейност. По редица причини в първите три десетилетия вниманието на правителствата се съсредоточава в учебното дело. В културната политика по това време почти отсъствуват крупни инициативи от общокултурно естество.

През първото десетилетие на ХХ в. държавната инициатива и намеса в културния живот видимо се активизира. Този процес получава категоричен израз за пръв път в политиката на правителството на Народниолибералната партия (1903—1908).

Тази страна в политиката и дейността на втория стамболовистки режим не е била предмет на специално историографско проучване. Редица буржоазни автори подчертават благотворното въздействие на предприетите от тогавашния министър на просветата проф. Иван Шишманов реформи и инициативи върху културния напредък на страната.¹ В литературноисторически разработки върху научното дело на Иван Шишманов след социалистическата революция се изтъква демократичният и прогресивен характер на неговите естетически възгледи и, макар по-бегло, на неговите инициативи в културното и образователното дело.² Изследователите на отделни страни на българското културно развитие изрично сочат личните заслуги на проф. Иван Шишманов за стимулиране и насочване на културните институти и дейности в страната.³

¹ В. Йорданов. Материали за изучаване на учебното дело в България. Кн. II. С., 1925; Проф. Ив. Шишманов. — УПр., 1938, кн. 5—6; Проф. д-р Ив. Шишманов. In memoriam. С., 1928; М. Арнаудов. Ив. Д. Шишманов. — Летопис на БАН, кн. XI, 1929; От Паисий до Раковски. С., 1943, с. 12—15.

² Г. Димов. Ив. Д. Шишманов. С., 1956; Иван Шишманов (лит. крит. очерк). С., 1964; М. Арнаудов. Дела и завети на бележити българи. С., 1969; Н. Чакаров, Ж. Атанасов. История на българското образование. С., 1970, с. 57—60.

³ История на България. Т. II. С., 1962, с. 336—337; Сто години български театър. С., 1956; П. Пенчев. История на българския драматичен театър. С., 1975; Л. Витанова, Г. Гайтанджиев. Музикалното възпитание в българското училище. С., 1975 и др.

Обща особеност на изказаните в различно време оценки върху културната политика през този период е идентифицирането на културните прояви изключително с личния принос на Иван Шишманов, откъсването на културната дейност от политиката на правителството. Въпреки изказаните в марксистическата литература по същество верни методологически оценки въпросът за културната политика на второто правителство на Народнолибералната партия остава открит за цялостно изследване.

В настоящата студия се проследява политическият и идеологически подход на правителството на Народнолибералната партия към конкретните, исторически възникнали проблеми в културното строителство. На фона на общата политика на това правителство се прави опит да се разкрие ролята на субективния фактор в културното развитие на България по това време.

Кръгът на обхванатите в работата културни институти и дейности се определя от съображенията ни за реалната държавна намеса, осъществена чрез различни форми на организационно преустройство, създаване на нови институти и дейности и пр. При написване на студията са използвани публикации, но не включени в научно обръщение документи, както и необнародвани документални източници от архива на Министерството на народното просвещение (МНП), личният архив на Иван Шишманов и др. Като източник се използват и сведенията на политическия печат — правителствен и опозиционен, а така също на социалистическия.

* * *

Образуването на правителството начело с Рачо Петров (5. V. 1903) между друго съвпада с кризисната обстановка, която настъпва в културната политика на българската буржоазна държава на границата на двете столетия.⁴ Належащите реформи в образователното дело, необходимостта от разширяване на културните начинания изискват настоятелно компетентно и в определен смисъл далновидно ръководство на културния фронт. Новият министър на просветата проф. Ив. Шишманов, известен с осведомеността и компетентността си по културно-просветните въпроси; добър познавач на европейската педагогическа и културна мисъл, е една от най-подготвените личности, която може да поеме ръководството на този сектор на държавното управление. Показателно в тази връзка е обстоятелството, че той заема министерското кресло с готов план за културната политика на държавата и Министерството на просветата в този момент.⁵ Само месец след образуване на правителството този план намира израз в специален Доклад на просветния министър по учебното дело.⁶ По своя характер Докладът е една перспективна програма за развитието на българското образование и култура. Силно впечатление правят идейните предпоставки, от които излиза министърът на просветата, за да начертае задачите на своето министерство в този момент.

Иван Шишманов счита, че България е културен фактор със специални задачи сред европейските държави, а българинът като историческа личност е способен не само да възприеме елементите на една по-висока култура, но и

⁴ По-подробно вж. у М. Радева. Културната политика на правителството на Народнолибералната партия 1903—1908 г. (Дисертация). С., 1977, с. 13—35.

⁵ Ив. Шишманов работи върху този план от 1900 г. Вж. НАБАН, ф. 11-к, оп. 1, а. е. 83, л. 66.

⁶ Доклад . . . по учебното дело от министъра на Народното просвещение, 2. VI. 1903. — УПр., 1903, кн. VI — VII, с. 113—125.

да ги развие самостоятелно и да им даде оригинална форма. Особено значение се отдава на образованието като културен и икономически фактор. В своеобразното теоретическо експозе на своя доклад министър Шишманов разделя образованието на две големи области: чисто учебно дело и дело културно-просветно. От това разбиране той очертава дейността на Министерството на народната просвета в две направления: да се грижи за образованието и развитието на младите поколения чрез разните видове училища и за общото развитие на страната чрез създаване на условия и институти от културен характер. В тази връзка, утвърждавайки демократичните придобивки на българското образование след Освобождението, Шишманов доказва, че културно-просветното дело е било до този момент „Ахилесовата пета“ на Министерството на народната просвета.⁷

В категорията на институтите от културно-възпитателно значение Ив. Шишманов поставя на първо място националния театър. Той с основание твърди, че цялата основа, на която е поставено това учреждение, е „рохкава и трябва да се предприемат коренни промени в самата му организация“. Тричленният управителен комитет следва да се замени с управител-директор — „едно вещо лице с достатъчно енергия“, а за режисьор да се повика от чужбина някой опитен специалист. Особено внимание се обръща на подбора на пиесите: тяхното преглеждане и определянето на репертоара следва да се предостави на рецензенти ad hoc или на един драматург. Голямо значение министърът отдава на заздравяването на дисциплината сред актьорите, като едновременно с това се положат специални грижи за „занемареното образование“ на много от тях чрез специални драматични курсове или допусчане да слушат известни лекции в Университета, изпращане на посещение в чужди театри и пр. С подчертана настойчивост министърът изтъква необходимостта от осигуряване на ония материални условия, без които развитието на театъра не може да върви без спънки: построяване „час по-скоро специално здание за театър“. С тези постановки, макар и накратко, министър Шишманов начертава план за едно основно преустройство на съществуващата драматична група „Сълза и смях“ с оглед превръщането ѝ във високохудожествен театрален състав с общонационално значение.

Специални грижи се предвиждат за Държавния музей в София: обособяване на етнографски отдел, обогатяване колекциите от римски и гръцки древности чрез предприемане на разкопки в по-широк размер, тясно сътрудничество между музея и Археологическото дружество. В кръга на тези общокултурни замисли на министъра се включва подпомагането и развитието на научнo-популярните курсове, чието начало е поставено от частната инициатива на учителските дружества. В тези курсове Шишманов вижда едно подражание на съществуващите в някои европейски страни народни университети.

Като подчертава значението на различните научни, образователни, благотворителни и пр. дружества, министър Ив. Шишманов изтъква необходимостта от тяхното субсидиране, макар с малки средства, от държавата. Съображенията в това отношение имат пред вид разширяването на тяхната дейност и превръщането им в помощници на Министерството на народната просвета в изпълнение на неговите културни задачи сред населението. Парични помощи в увеличен размер се предвиждат за сиропиталища, детски градини, ясли, ученически трапезарии, касата за бедни студенти и пр.

⁷ Доклад... по учебното дело от министъра на Народното просвещение, 2. VI. 1903.— УПр., 1903, кн. VI—VII, с. 113—125.

В доклада по учебното дело изрично се отбелязва необходимостта от целенасочени грижи за развитието на науката и изкуството. В тази връзка се изтъква значението и зачитането на автономията на Университета, съобразяване с мненията и желанията на преподавателския персонал. Особено място се отделя на въпроса за отпускане на държавни средства, за да може единственото висше учебно заведение по това време да заяви своето право на съществуване и пред външния свят чрез трудове на професорите, чрез редовно участие във всички по-важни международни конгреси, командировки с научна цел, чрез печатане специален орган на Висшето училище. Министър Шишманов утвърждава мисълта, че държавата трябва да даде на хората на науката това, което в други страни дават академии, научни дружества, меценати.

Държавата следва да бъде меценат и за художниците. Покупки на художествени произведения, специални поръчки, субсидии за нуждаещи се артисти, безплатни ателиета за талантиливи млади художници и пр. — това са направленията, в които просветният министър сочи реализацията на меценатската функция на държавата. Ролята на държавата се подчертава и в развитието на литературното производство: подпомагане на книжнината, насърчение на литераторите чрез покупка на добри съчинения, премии, създаване на закон за литературната собственост, създаване на добри икономически условия за развитието на доказани таланти и пр.

Поставените от министър Ив. Шишманов задачи в училищното и културното дело по своя обхват имат характер на широка програма, разкриваща както непосредствената, така и по-далечната перспектива за развитието на българската просвета и култура. Планът на Ив. Шишманов е обобщение не само на неговите собствени идеи — той отразява вижданията на всички прогресивни и демократични дейци на културното поле след Освобождението. Той е израз на назрелите културни потребности на страната в началото на ХХ в.

В доклада по учебното дело са намерили израз демократичните възгледи на Ив. Шишманов за изкуството и неговата роля в обществото. Той отхвърля естетските гледища за елитарно, „чисто изкуство“. Изпитал многогранни влияния върху естетическото си верую — между тях особено силното въздействие на марксизма чрез творчеството на Г. В. Плеханов, — Шишманов застава на материалистически позиции въпреки някои колебания още в края на ХХ в.⁸ На литературата и изкуството той гледа като на „един мощен фактор, който е в състояние да помогне дейно за възтържествуване на известни обществени идеи, вълнуващи в даден момент обществото“⁹. Демократизирането на изкуството според него е мощно средство за усъвършенстване на обществените отношения, „защото най-святата задача на всяко изкуство е евдемоническа: човешкият прогрес и щастие“¹⁰. От тези предпоставки Ив. Шишманов достига до заключението, че изкуството трябва да бъде нравствено-тенденциозно. Едно произведение на изкуството по негово мнение е толкова по-ценно, толкова по-трайно, колкото тенденцията, преследвана от него, е по-висока, по-благородна, по-общочовешка.¹¹ Едновременно с това

⁸ Г. Димов. Иван Д. Шишманов. С., 1956, с. 77.

⁹ Ив. Шишманов. Тенденциозно изкуство или изкуство за себе си. — Български преглед, 1896, кн. 4, с. 58.

¹⁰ Пак там.

¹¹ Пак там, с. 62.

в съчинения и пред университетската аудитория Шишманов многократно подчертава необходимостта от високохудожествени произведения на изкуството, от съединяване на нравствената тенденция с високохудожествената форма.¹² Наред с литературата той високо цени ролята на театъра като политическа, социална и нравствена трибуна, като изразител на обществения дух и общественото мнение. Той е сред немногобройните български общественици, които в началото на 90-те години вярват в бъдещето на българския театър. Той поощрява в печата актьорите на театър „Сълза и смях“, който търси своето място в културния живот на столицата по това време. И докато някои „повдигат състрадателно и презрително рамене“, Шишманов сочи пътя за издигане художественото равнище на трупата, вярва в нейното добро бъдеще. Попълване състава с млади актьори чрез конкурси и най-важното — „правителството да даде по конкурс стипендии на няколко млади момчета и момичета, които да отидат да се образуват в драматическо изкуство в някоя европейска, предпочитателно руска консерватория . . . , та докато столицата се сдобие със специален театър, да има вече приготвена трупа“¹³ — това са основните средства, които той правилно препоръчва на отговорните фактори.

Наскоро след заемане на министерския пост Ив. Шишманов се обръща със специално окръжно към художниците в София за образуване дружество на българските художници. Излизайки от потребностите на естетическото възпитание на народа, той смята, че дружеството следва да има пред вид „няколко въпроса от капитална важност за развитие на изкуството у нас“. Между тях той сочи: за програмите по рисуване в класните, гимназиални и специални училища, за ценза на учителите по рисуване, за уредбата на постоянни и периодични, домашни и междубалкански художествени изложби, за образуване фонд за нуждаещи се артисти или подкрепа на млади художници (командировки, специализации), за образуване на една сбирка за историята на българското изкуство.¹⁴ По своето съдържание обръщението на просветния министър към художниците е своеобразно допълнение към изложената в Доклада по учебното дело програма за културно развитие.

Програмата на министъра на просветата, макар и носеща неговото лично авторство, среща пълната подкрепа на правителството. Правителственият официоз „Нов век“ помества пълния текст на Доклада¹⁵ и окръжното¹⁶ до художниците. В публикувани във вестника материали от това време се развиват схващания, близки до културно-просветните възгледи и начертания на просветния министър.¹⁷ Подчертава се възпитателната роля на културните институти и необходимостта от тяхното държавно стимулиране. Това дава основание да се смята, че присъединявайки се пряко и косвено към постановките на м-р Шишманов, правителството ще подпомогне или поне няма да пречи на тяхната реализация.

Буржоазният опозиционен печат в лицето на най-влиятелните си представители въпреки многобройните критики срещу м-р Шишманов не успява

¹² И в. Ш и ш м а н о в. Избр. съч. Т. III. С., 1971, с. 300, 301, 436, 454, 458 и др.

¹³ И в. Ш и ш м а н о в. Хъшове (рецензия). — БП, 1894, кн. 1, с. 175—180; Студии, рецензии, спомени, писма. С., 1969, с. 201—202.

¹⁴ Окръжно № 7180, 22 май 1903. — УПр., 1903, кн. V, с. 89; НАБАН, ф. 11-к, оп. 2, а. е. 350, л. 40—41 и сл.

¹⁵ Нов век, бр. 608, 16 юни 1903; бр. 609, 18 юни 1903.

¹⁶ Пак там, бр. 599, 23 май 1903.

¹⁷ Пак там, бр. 604, 6 юни 1903; бр. 607, 13 юни 1903; бр. 612, 26 юни 1903.

да противопостави по-рационални идеи за културното развитие на страната.¹⁸ Отношението на опозицията се определя преди всичко от задачите на конюнктурните политически борби. Макар и под резерва, буржоазният печат признава навременността и значимостта на културната програма на министъра на просветата.

При видимото единство между министъра и правителството Министерството на народното просвещение започва да реализира своята програма за културна дейност. Още в началото на юни 1903 г. биват предприети енергични мерки за преустройство на драматичната труппа „Сълза и смях“. Със заповед от 20. VI. 1903 г. се уволнява управителният съвет на трупата и управлението ѝ временно се поверява на интенданта Илия Миларов,¹⁹ известен деятел на Народнолибералната партия. Първата задача на новия управител, отразена в същата заповед, е „да подготви всичко нужно за по-скорошното поставяне основния камък на националния театър“. През лятото на същата година се провежда конкурс за приемане на нови актриси. Комисията в състав Л. Милетич, П. Славейков, Н. Бобчев, Ив. Попов в присъствието на министрите Ив. Шишманов и Д. К. Попов избира пет от явилите се шестнадесет кандидатки.²⁰ Между избраните е Златина Недева.

Правителственият печат следи отблизо реформаторската дейност на министъра. В началото на август е одобрен новият Вътрешен правилник за управлението на театъра²¹ и Устав за управление на народната драматична труппа „Сълза и смях“²². В правилника се предвиждат редица постановления за подобряване дисциплината на актьорите като условие за повишаване качеството на тяхната работа. Повишава се ролята на режисьора, строго се регламентира участието в репетициите, особено място се отделя на главната репетиция. В утвърдения от МНП устав се установява строгата зависимост на трупата от Министерството на просветата. Управителят се назначава от министерството, извън персонала на трупата. На последния е предоставена грижата „за преуспяване на трупата в художествено отношение“, съставянето на бюджета, одобрението на разпределението на ролите, а така също „одобрява и хонорира пиесите“. В устава се указва изрично, че „управителят ще обръща особено внимание за поддържане и насърчение на отечествената драматическа литература, а от чуждата ще гледа ежегодно да дава и модерни и няколко класически пиеси“. За повишаване езиковата култура на актьорите се натоварва управителят да кани между университетските професори преподаватели по български език, които „ще поучават актьорите в говоренето чист литературен език“. Техническото обучение на трупата се поверява на артистически директор. В устава се включва специален член, според който той трябва да послужи за основа на бъдещия закон за българския народен театър, предвиден да се внесе в Народното събрание в следващата му сесия. Във връзка с това, резолирайки така изработения устав, министър Шишманов лично отбелязва, че в този закон „трябва да се предвиди назначението на редовните актьори да става с контракт“.

Уставът и правилникът за управление на драматичната труппа „Сълза и смях“ внасят една необходима централизация, която на този етап от развитие-

¹⁸ Пряпорец, бр. 25, 16 юли 1903; бр. 26, 19 юли 1903; Мир, бр. 1280, 17 юни 1903; бр. 1285, 28 юни 1903.

¹⁹ ЦДИА, ф. 177, оп. 1, а. е. 160, л. 67.

²⁰ Нов век, бр. 635, 22 авг. 1903.

²¹ ЦДИА, ф. 177, оп. 1, а. е. 161, л. 34.

²² Пак там, л. 36.

то на театъра е услвие за неговото по-нататъшно развитие и утвърждаване като актьорски състав от национално значение.

По повод на посочените документи „Нов век“ отбелязва стремежа на министъра да даде една здрава и окончателна организация на националния театър по примера на националните сцени у другите просветени страни.²³ През юли министър Ив. Шишманов назначава комисия, която да прегледа и определи място за постройка на националния театър. В състава на комисията влизат Ил. Миларов, Л. Милетич, Ю. Миланов (архитект), Г. Золотович (член на Върховния медицински съвет), Я. Шамарджиев (директор на техническото отделение в Софийското градско общинско управление), Т. Клисуров (учител в Рисувалното училище).²⁴ След избора на мястото интендантът на театъра Ил. Миларов посещава Виена, за да се запознае със специалните устройства на виенските театри. В австрийската столица той се среща с известните архитекти Хелмер и Фелнер, построили тридесет и шест театрални сгради в различните европейски страни.²⁵ При тази среща биват уговорени условията за постройката на театъра, предвидена да започне през пролетта на 1904 г. В първите дни на 1904 г. в аудиенция на Фердинанд с главния архитект Х. Хелмер, министъра на просветата и управителя на театъра планът за постройката бил окончателно утвърден.²⁶

Успоредно с грижите за новата театрална сграда и организационното укрепване на Драматичната група „Сълза и смях“ се предприемат мерки за издигане художественото равнище на трупата. За артистичен секретар-режисьор бива ангажиран хърватският артист и режисьор от Загребския театър Сергей Туцич. Той пристига в България през декември 1903 година.²⁷

В началото на тази оживена организационна дейност опозиционният печат се задоволява да хроникира посочените инициативи. Но още в края на 1903 г. някои вестници започват да поместват критични материали по работите на театъра. Те са адресирани преди всичко срещу управителя на театъра, а косвено и срещу търпимостта на министър Шишманов.²⁸ Офицюзът страстно защитава компетентността на своя министър по въпросите на театралното дело.²⁹ На фона на създадените от управителя вътрешни неуредици и конфликти „Нов век“ доказва писателските и организационни качества на Илия Миларов и обещава да уреди „на една по-здрава основа“ заплатите на актьорите.³⁰ Въпреки усилията на министъра да се подобри репертоара на драматичната група прегледът на пиесите за сезона 1903/1904 г.³¹ показва, че управителят продължава да дава място предимно на пиеси с ниски художествени качества, но с голям касов успех. Ето защо борбата за подобряване на репертоара става един от основните проблеми на театъра. В съответствие с новите организационни насоки в началото на 1904 година се осъществява гостуването на хърватския актьор А. Фиян. Политическите коментари в правителствения печат подчертават приноса на това посещение в издигане на

²³ Нов век, бр. 635, 22 авг. 1903.

²⁴ ЦДИА, ф. 177, оп. 1, а. е. 160, л. 187.

²⁵ Нов век, бр. 671, 17 ноем. 1903.

²⁶ Пак там, бр. 690, 2 ян. 1904.

²⁷ Пак там, бр. 685, 19 дек. 1903.

²⁸ България, бр. 147, 25 февр. 1904.

²⁹ Нов век, бр. 712, 27 февр. 1904.

³⁰ Пак там, бр. 713, 1 март 1904; бр. 717, 10 март 1904.

³¹ Пак там, бр. 795, 27 септ. 1904.

художественото равнище на нашия театър и в укрепване взаимното сближение на българи и хървати.³²

Все по това време драматичната група „Сълза и смях“ негласно се преименува в Български народен театър.³³ В началото на юни 1904 г. е положен основният камък на сградата на новия национален театър. Пълна с напрежение в живота на Народния театър е 1905 г. Репертоарната политика на министъра, целяща повишаването на изискванията към художествените качества на пиесите, не среща достатъчно разбиране у интенданта Миларов и някои от актьорите. Предимството, което се дава на търговските пред естетическите съображения, предизвиква сериозни възражения сред обществеността. На страниците на „Демократ“ и „Ден“ излизат редица критични статии по избора на пиесите. Като посочва трудностите в това отношение, „Демократ“ изразява недоволство от мудността, с която се попълва репертоарът с нови произведения с високи художествени достойнства.³⁴ Остър характер имат критиките на П. К. Яворов, печатани в същия вестник под псевдонима „Отело“, за пиеси като „Езуитът и неговия възпитаник“ от Шнайбер, „Справедливост“ от Отто Ернст, „Галеото“ от Ж. Егисторе, „Професорът“ от Х. Бар, „Библиотекар“ от Г. фон Модер.³⁵ Подобни са критичните коментари и на „Ден“³⁶.

По същото време в трупата на театъра възниква конфликт между управителя и група актьори. Недоволни от кадровата му политика, те напускат трупата през април 1905 г. и основават свой театър, който работи повече от една година в провинцията.³⁷ В този театър влизат К. Сарафов, А. Будевска, Ат. Кирчев, Хр. Ганчев, Ст. Бъчваров, Е. Снежина, П. Стойчев, Т. Стойчева, Д. Сарафова, Н. Бъчварова и др. Министър Ив. Шишманов полага сериозни усилия за връщане на „отцепниците“. За преговори с тях във Варна е изпратен М. Арнаудов. След една година актьорите се връщат в Народния театър. В писмото на министър Шишманов до Хр. Ганчев по повод на тяхното назначаване отново в театъра се изразява горещото му желание да постави театъра „на една такава висота, щото действително да бъде едно народно възпитателно учреждение“, в което „актьорите да чувствуват себе си не само жреци на изкуството, но и обществени възпитатели“³⁸. Това писмо е ново потвърждение на възгледите на министъра на просветата за социалната роля на театралното изкуство и неговите носители.

В потвърждение на залегналите в устава на Народния театър положения за театрален обмен, като се е смятало, че новата сграда ще бъде завършена за есента на 1905 година, е изпратена покана до Яшкия театър да гостува на българския народен театър. Поради изоставането на строежа по молба на министъра управителят уведоми Яшкия народен театър, че гастролът не ще може да се състои, тъй като сградата на „Славянска беседа“ е неудобна.³⁹ По същото време бил проектиран гастрол на Московския художествен те-

³² Нов век, бр. 717, 10 март 1904; бр. 718, 12 март 1904.

³³ П. П е н е в. История на българския драматичен театър. С., 1975, с. 306.

³⁴ Демократ, бр. 4, 6 окт. 1905; бр. 7, 28 окт. 1905 и др.

³⁵ Пак там, бр. 10, 17 ноем. 1905; бр. 11, 24 ноем. 1905; бр. 13, 8 дек. 1905; бр. 16, 30 дек. 1905.

³⁶ Ден, бр. 649, 18 окт. 1905; бр. 635, 22 окт. 1905.

³⁷ П. П е н е в. Цит. съч., с. 306; Ст. Г р у д е в. Кръстю Сарафов. С., 1970, с. 59—68; О. К и р ч е в а. Иван Попов. С., 1962, с. 120.

³⁸ Цит. по Ст. Г р у д е в. Цит. съч., с. 68.

³⁹ Сто години български театър. С., 1956, с. 62.

атър и отложен по същите причини. Тези проекти били подчинени на общия замисъл за издигане на художественото равнище на българския театър.

В тази насока били отправени усилията на министерството за привличане на нов режисьор. С. Тулич не могъл да се справи с длъжността си на артистичен директор и в края на ноември 1905 година той бил отстранен от длъжност. Със съдействието на М. Арнаудов, намиращ се по това време в Прага, на тази длъжност е привлечен известният чешки артист и режисьор Йозеф Шмаха. От 1. I. 1906 година той е назначен със заповед на министъра.⁴⁰ Изборът на Й. Шмаха видимо се основава на обстоятелството, че като актьор, режисьор и театрален педагог добре е разбирал значението на националната драматургия за развитие на националния театър. Той сам е работил в тази насока в собствената си сграда.⁴¹ Неговите разбирания и дейност за мястото на българските драматични произведения в репертоара на националния театър определено съвпадат с постановките на министър Шишманов.

Във връзка с откриването на Народния театър МНП обявява няколко литературни премии: първа, 1000 лв. — за най-добра трагедия или драма, втора, 1000 лв. — за най-добра комедия, трета, 500 лв. — за една история на българския театър.⁴² Но конкурсът не дава желаните резултати.

За кадровото обновление на театъра пред вид предстоящото откриване на новата сграда се назначават за помощници на артистическия директор актьорите Иван Попов, Гено Киров, Сава Огнянов и Васил Кирков с определено увеличение на заплатата.⁴³ С тази стъпка министърът навярно търси и известно противодействие на интенданта в определяне на театралния репертоар. Изборът на актьорите е очевидно продиктуван от тяхното сценично майсторство.

Обиената реформаторска дейност на Министерството на народната просвета и неговия титуляр среща активната подкрепа на правителството. През март 1905 г. „Нов век“ обнародва серия от статии върху театралното дело.⁴⁴ В тях се разискват, на първо място, въпросите за значението на театъра като идеологически институт, неговото влияние върху обществото, средствата за засилване на нравствено-възпитателното му въздействие. На първо място сред изискванията за проявление на социалната роля на театъра се поставя потребността от издигане равнището и качеството на актьорската игра. Редом с това се подчертава значението на материалните условия, каквито са подходящата театрална сграда и по-добрите заплати на актьорите. На необходимостта от разширяване нравствено-възпитателното въздействие на младия български театър се подчиняват изискванията към репертоара. Утвърждават се реалистичната линия и повишените литературно-художествени и идейни изисквания към поставяните пиеси. В тази връзка официалният сравнява репертоара на българския национален театър и театрите на съседните балкански държави, за да достигне до заключението за предимствата и художественото превъзходство на нашия театрален репертоар.⁴⁵

За обществения отзвук на театралните проблеми може да се съди и по тяхното място в разискванията на Народното събрание. В третата редовна

⁴⁰ ЦДИА, ф. 177, оп. 1, а. е. 184, л. 570; П. Пенев. Цит. съч., с. 308—310; Сто години български театър . . . , с. 63; В. Иванов. Майстори на сцената. С., 1975, с. 1622.

⁴¹ В. Иванов. Цит. съч., с. 17.

⁴² ЦДИА, ф. 177, оп. 1, а. е. 180, л. 62.

⁴³ Пак там, а. е. 197, л. 328.

⁴⁴ Пак там, л. 361—362.

⁴⁵ Нов век, бр. 855, 859, 860, 864, 1005, март 1905.

сесия на XIII ОНС говорителят на опозицията Т. Шипков настоява при избора на пиесите да се включват такива, които имат „колкото е възможно повече възпитателен характер“⁴⁶. Пред вид моралната страна и въздействие на пиесите се иска личният контрол на министъра над репертоара на Народния театър. В. Нейчов, панагюрски народен представител, се изказва, че „това, което е позволено да се представя на софийската публика, не може да се представя на публика, която няма това интелектуално развитие и вкус за порока толкова, колкото го има в София“⁴⁷. Тези изказвания демонстрират равнището на обществените вкусове и предубеждения дори сред личности, определени да формират културната политика на държавата. В контраст на всичко това още по-значима е позицията на министър Шишманов, който търпеливо посочва на раздразнените филистери: „Има някои пиеси, които не са за младежи. Но да лишим театъра от високохудожествени пиеси това е строго. „Тартюф“ в Панагюрище минава за недобра пиеса и всички се възмушават от нея, а знаете, че когато в Америка Сара Бернар и Дузе отиват да представяват „Дамата с камелиите“, никой не се възмушава.“⁴⁸ Управителят на театъра Ил. Миларов излиза в защита качеството на артистичните сили.⁴⁹

Иването на новия режисьор изостря споровете по театралния репертоар, който видимо се отклонява от насоките, дадени от МНП. Това налага личната намеса на министъра на просветата. Той излиза с открито писмо до управителя на Народния театър,⁵⁰ в което изрично се твърди, че „репертоарът в някои случаи значително се е отклонил от тенденциите, които трябва да преследва един иманентно възпитателен институт, какъвто е Народният театър, създаден не само да развива естетическия вкус на публиката, но и да влияе морално, па и да спомага за процъфтяването на домашната драма“. Без да гадае за причините на тези отклонения, министърът заявява, че „в бъдеще още повече, отколкото досега“, ще изисква репертоарът да бъде „крайно грижливо съставен въз основа на веднаж изложените принципи“ (става дума за устава на театъра). Тези принципи се посочват отново: да се дават по-често класически пиеси; да се дават и модерни пиеси, но не само с оглед на техния външен успех, а и към вътрешното им достойнство; да не се представят остарели посредствени пиеси; да се култивира българската драма, ако в първо време и да не дава образцови творения. От тази позиция се настоява за ревизиране на обявения вече във вестниците репертоар за новия сезон, когато ще се открие новата сграда.

В отговор на писмото на министъра „Пряпорец“ дава място на няколко полемични статии на А. Протич върху състоянието и перспективите на театралното дело.⁵¹ Известният критик се отзовава положително за идеите на министър Шишманов относно реформирането на театъра, одобрява неговите принципи за съставяне на репертоара. Но той остро отхвърля Ил. Миларов като управител на Народния театър, обвинява го за деморализацията в театъра, настоява за намесата на министъра и отстраняването на Миларов. Официозът се опитва да защити управителя, но в създадената обстановка

⁴⁶ СД на XIII ОНС, III РС, с. 1212—1213.

⁴⁷ Пак там, с. 168.

⁴⁸ Пак там, с. 1213.

⁴⁹ Пак там.

⁵⁰ Дневник, бр. 1418, 14 юни 1906; Пряпорец, бр. 83, 27 юни 1906.

⁵¹ Пряпорец, бр. 22, 24 юни 1906; бр. 23, 27 юни 1906; бр. 25, 4 юли 1906.

тази защита прозвучава единствено като партийна солидарност между управляващата партия и интенданта на театъра.⁵²

Прегледът на театралния репертоар за новия сезон 1906/1907, публикуван в началото на юни в „Нов век“, разкрива правотата на отправените срещу него критики.⁵³ В него преобладават т. нар. „модерни“ пиеси, а българският репертоар се представя от такива незначителни произведения като „Христос възкресе“ от К. Кесяков и „Загубен живот“ на А. Карима при отсъствие на повече произведения на европейската класика. След оказания от обществеността и министъра натиск върху ръководството на театъра изборът на пиесите претърпява сериозни промени. През 1906/1907 г. на сцената на „Славянска беседа“, а после в новата сграда са представени „Мадам Сан Жен“ от В. Сарду, „Нора“ от Ибсен, „Разбойници“ от Шилер, „Крал Лир“ и „Венецианския търговец“ от Шекспир, „Мещане“ от М. Горки, „Ревизор“ от Гогол, „Свекърва“ от А. Страшимиров и др.⁵⁴

Борбата около съставянето на театралния репертоар е въпрос за идейно-художествените основи на театралното изкуство у нас. Победата на здравето естетическо начало е важна придобивка в демократичното и прогресивно развитие на българското театрално изкуство. Не на последно място заслугата в това отношение е на министър Ив. Шишманов.

В края на септември е последното представление в салона на „Славянска беседа“. След обявения конкурс за тържествена увертюра на откриването на новия театър специална комисия в състав А. Букурещлиев, А. Мацак, Л. Пипков и някои др. премира с първа награда увертюрата „Ивайло“ от Д. Христов.⁵⁵ През ноември специална комисия, включваща архитекти, художници, инженери, приема новата сграда.⁵⁶ Програмата на откриването включва: 1) Тържествена увертюра, специална композиция от Д. Христов. 2) Славата на изкуството, сценичен пролог в три картини от Ив. Вазов. 3) Изпълнение на историческата драма „Иванко“ от В. Друмев в нова инсценировка с участието на В. Кирков, С. Огнянов, Ив. Попов, Зл. Недева, Ел. Снежина.⁵⁷

Цялата дейност на Министерството на просветата за развитие на театралното дело през разглеждания период е последователна реализация на една културна политика, основана на високи художествени принципи, прокарани под ръководството на министър Ив. Шишманов. Това са принципи с подчертана демократична и прогресивна същност. Всичко това потвърждава становището, че с приноса на Ив. Шишманов за издигане на Софийския народен театър до ранга на национален театър се прави качествен скок в развитието на българското театрално дело.⁵⁸ В тази връзка обаче следва да се има пред вид принципната и политическа подкрепа на правителството, което съдейства за проявление на министерската инициатива. Това се демонстрира особено ярко във финансовата политика на кабинета. Средствата, отделини в бюджета за нуждите на театъра, растат с всяка измината година: 70 000 лв. — за 1904 г.; 100 000 лв. — за 1905 г.; 110 000 лв. — за 1906 г.; 170 000 лв. — за 1907 г.

⁵² Нов век, бр. 1044, 10 юли 1906.

⁵³ Пак там, бр. 1037, 5 юни 1906.

⁵⁴ Годишник на Българския народен театър в София, 1907—1912. Т. I — V. С., 1912 с. 28.

⁵⁵ Нов век, бр. 1109, 13 дек. 1906.

⁵⁶ Пак там, бр. 1094, 3 ноем. 1906.

⁵⁷ П. П е н е в. Цит. съч., с. 308.

⁵⁸ Сто години български театър . . . , с. 62.

Държавата насърчава с финансови средства и провинциалните театрални трупи. Най-осезателна е подкрепата на Пловдивската театрална трупа. През 1904 г. Министерството на народната просвета отпуска за нея 3000 лв.,⁵⁹ а през 1905 — 5000 лв.⁶⁰ Тази сума е предназначена да подпомогне градското общинско управление в изграждане сградата на общинския театър. Укрепването на театралните сили на този състав намира израз в изработване на устав на Пловдивската градска театрална трупа, утвърден от министър Шишманов през ноември 1905 г.⁶¹ За повишаване художественото равнище на актьорския състав се предвижда назначаването на нови актьори и актриси да става само след успешен дебют на сцената.

Значителна е и помощта за Варненската театрална трупа: през 1904 г. — 500 лв.; през 1905 г. — 2000 лв.⁶² Министерството на просветата финансира и „Съвременният театър“ на М. Икономов. Субсидията, отпусната на този театър през 1904 г.,⁶³ е 3000 лв.,⁶³ а през 1905 — 2000 лв.⁶⁴ Архивът на МНП съдържа многобройни сведения за отпуснати малки парични суми за нуждите на театралните сцени при читалищата. Тези държавни субсидии независимо от ограничения си характер съдействуват за насърчение на театралната самодейност.

Министерството на народната просвета по това време отделя изключително внимание на издирването и запазването на националното културно-историческо наследство. Ето защо в Доклада по учебното дело се подчертава изрично необходимостта от целенасочени грижи за Софийския държавен музей. На първо време вниманието на министерството е съсредоточено върху разгръщане в по-широки размери на археологическите разкопки. За тази цел се предвижда тясно сближение между Музея и Археологическото дружество, създадено през 1902 г. и чийто председател е проф. Ив. Шишманов.

През 1904 година Музеят със съдействието на Археологическото дружество пристъпва към систематично разкопаване на римското градище при Uria Oescus (с. Гиген, Никополско), градището при Кадин мост на р. Струма, могилата до с. Тулово, Казанлъшко. Разкопките дават добри резултати.⁶⁵ За целите на археологическите проучвания Министерството на просветата отпуска 5000 лв. парична помощ, разпределени между различните клонове на Археологическото дружество: Софийско археологическо дружество — 4000 лв., Карловски клон — 200 лв., Плевенски клон — 800 лв.⁶⁶ В началото на 1905 г. са отпуснати нови 1000 лв. на Софийското археологическо дружество за разкопките при Кадин мост, а 300 лв. на Пловдивския клон.⁶⁷

За подобряване организацията на археологическите проучвания МНП командирова през есента на 1904 г. директора на Софийския музей В. Добруски в Южна Италия и Гърция, за да се запознае с техниката и организацията на извършваните там разкопки.⁶⁸ През март 1905 г. за специализиране

⁵⁹ УПр., 1905, неоф. дял, с. 149.

⁶⁰ ЦДИА, ф. 177, оп. 1, а. е. 181, л. 325; Г. П. Донеv. Строители на българския театър, Пловдив, 1944, с. 85.

⁶¹ ЦДИА, ф. 177, оп. 1, а. е. 184, л. 373.

⁶² УПр., 1905, неоф. дял, с. 149; Нов век, бр. 870, 11 апр. 1905.

⁶³ УПр., 1905, неоф. дял, с. 149.

⁶⁴ ЦДИА, ф. 177, оп. 1, а. е. 181, л. 2.

⁶⁵ Реч при откриване на Народния музей. — УПр., 1905, неоф. дял, с. 770—777.

⁶⁶ Пак там, с. 149.

⁶⁷ Нов век, бр. 838, 17 ян. 1905.

⁶⁸ Пак там, бр. 794, 12 септ. 1905.

при германския и френския археологически институти в Атина е изпратен Г. Баласчев.⁶⁹

В стремежа си да създаде законодателна санкция за опазването на старините министърът възлага на специална комисия, в чийто състав влизат В. Добруски (директор на музея), Д. Агура (професор във Висшето училище), А. Митов (учител в Рисувалното училище), д-р П. Данчев (главен прокурор), да състави законопроект за опазване на старините и за тяхното задължително съхранение при съдействието на археологическите и другите частни дружества и лица.⁷⁰ Още преди сесията на Народното събрание през 1904 г. министърът настоятелно изисква проекта от директора на музея,⁷¹ за да го представи за одобрение в Министерския съвет. Неизвестно по какви причини такъв проект не е внесен в Народното събрание. Но идеята за него остава и бива реализирана по-късно. Макар такъв закон да не е изработен, МНП не прекратява дейността си по издирване на националното историческо наследство. Наред с археологическите дирения се насърчава настойчиво събирателската работа за попълване на етнографската сбирка на музея с национални костюми от всички български области.⁷²

Народният музей в София е открит тържествено на 18. V. 1905 г. За значението, което управляващите среди отдават на този културен акт, може да се съди по тяхното отношение към откриването. На церемонията присъствуват князът, всички министри, дипломатическото тяло, професорите от Университета. В речите на княза и министъра на просветата се изтъква приносът на българските земи във всемирната културна история, а във връзка с това се подчертава значението на музея като доказателство за развитието на българската култура.⁷³ В отчета на директора за развитието на музея от 1893 г. насам се обръща внимание главно за инициативата на министър Ив. Шишманов като фактор за разрастване дейността на този културен институт.⁷⁴

Обществеността посреща откриването на Народния музей с голям интерес. Само за няколко месеца, до октомври с. г., музейната експозиция е била разгледана от над 75 хиляди души.⁷⁵

През лятото на 1905 година археологическите проучвания се издигат на нов етап. Лично директорът на Народния музей е командирован да ръководи разкопките при Гиген и Никюп.⁷⁶ В началото на октомври директорът на Руския императорски археологически институт в Цариград проф. Успенски с разрешение на правителството започва разкопки край Преслав.⁷⁷ Като представител на МНП при разкопките е командирован учителят от Варненската мъжка гимназия Карел Шкорпил. Активизират се проучванията и около Търново. За ръководител на разкопките там е командирован учителят от Шуменското педагогическо училище Р. Попов.⁷⁸ Техническата база на разкопките при Гиген и Никюп се подобрява с внасянето на известна механизация.⁷⁹

⁶⁹ ЦДИА, ф. 177, оп. 1, а. с. 181, л. 51.

⁷⁰ Пак там, а. с. 179, л. 7.

⁷¹ Пак там, л. 72.

⁷² Нов век, бр. 769, 19 юли 1904.

⁷³ Пак там, бр. 883, 20 май 1905.

⁷⁴ Цитираната реч при откриване на Народния музей.

⁷⁵ УПр., 1905, неоф. дял., с. 1073—1074.

⁷⁶ ЦДИА, ф. 177, оп. 1, а. с. 183, л. 9.

⁷⁷ Нов век, бр. 943, 17 окт. 1905.

⁷⁸ ЦДИА, ф. 177, оп. 1, а. с. 182, л. 439.

⁷⁹ Пак там, а. с. 197, л. 504; а. с. 199, л. 144.

През януари 1905 г. по инициатива на Министерството на просветата се учредява специална комисия под името Археографическа комисия, в която влизат Л. Милетич, В. Цонев, В. Н. Златарски.⁸⁰ Нейната цел се определя „да урежда и издава серия от отделни книги под надслов „Български старини“, в които ще се публикуват текстове на исторически книжовни паметници, отнасящи се до българската древност и отечество“. Към археографическата комисия се образува художествена комисия в състав Ив. Мърквичка, А. Митов, Б. Михайлов. Тя е натоварена с издаването на българските художествени паметници.⁸¹

Министерството на народната просвета и Народният музей предприемат енергични стъпки за реставриране и запазване на някои значителни културни паметници. Компетентна комисия, в която влизат Ив. Мърквичка, В. Добруски, е натоварена да даде мнение за мерките, които трябва да се вземат за запазване и възобновяване на Асеновата църква до Станимака и Бачково, за да не пострада старинният ѝ характер.⁸² В тази насока са исканията към комисията за реставриране църквата „Св. София“. Задача от подобно естество по получаване и комисията, съставена от К. Шкорпил и бургаския архитект, по отношение на черквите в Месемврия.⁸³

Значително се обновява колекцията на Народния музей от средновековни български фрески чрез направените от М. Георгиев копия на стенописи в църквите при с. Беренде и с. Калотина, Царибродско, а така също от В. Димов — от църкви в Търново.⁸⁴

По инициатива на МНП през 1904 година към музея се основава сбирка от материали и документи за Българското възраждане, завеждана от Юрдан п. Георгиев. В момента на откриването на музея броят на материалите е вече 4000.⁸⁵ През 1906 г. в Архива на Възраждането настъпват нови промени. От 1 март към този отдел е командирован Д. Страшимиров, на когото е възложено „да събира и урежда материали по политическото ни възраждане“. През април е утвърден правилник за Архива на Възраждането.⁸⁶ Правилникът предвижда четири главни отдела на архива: обществен, църковен, училищен и книжовен с точно регламентиране вида на документите, които ще се събират в него. Ползуването на неговите материали става само с писмено разрешение на министъра на просветата.

Етнографската сбирка към Народния музей, завеждана от 1903 г. от Д. Маринов, се разраства и в началото на 1906 г. се обособява в самостоятелен отдел. Дотогавашният завеждащ е назначен за директор.⁸⁷ Наскоро след това Д. Маринов е командирован да се запознае с устройството на етнографските музеи в Белград, Дубровник, Сараево, Загреб, Будапеща и Прага.⁸⁸

По същото време кадровият потенциал на Народния музей се попълва с още двама командировани учители — Б. Филов и Хр. Матов.⁸⁹

⁸⁰ ЦДИА, ф. 177, оп. 1, а. е. 180, л. 76.

⁸¹ Пак там, а. е. 184, л. 348.

⁸² Пак там, а. е. 181, л. 26.

⁸³ Пак там, а. е. 184, л. 333.

⁸⁴ Цитираната реч при откриване на народния музей; ЦДИА, ф. 177, оп. 1, а. е. 197, л. 262; а. е. 183, л. 330; а. е. 198, л. 114.

⁸⁵ Цитираната реч при...

⁸⁶ ЦДИА, ф. 177, оп. 1, а. е. 198, л. 169; УПр., 1906, кн. VI, с. 156.

⁸⁷ ЦДИА, ф. 177, оп. 1, а. е. 197, л. 74.

⁸⁸ Пак там, л. 252.

⁸⁹ Пак там, а. е. 198, л. 329, л. 458.

Преустройството и разширението на Народния музей, предприети от м-р Шишманов, имат за цел не само превръщането му в крупен център на събирателство на историческото наследство на българския народ, но и в създаване на трайни условия за изследователска работа. Финансовата помощ за музея (средствата, отделени от бюджета за периода 1904—1907 г., са, както следва: 33 000, 45 500, 44 000, 35 000 лв.). Компетентното насочване на историческите изследвания, привличането на талантиливи кадри в различните научни звена — това са основните характерни части на отношението на Министерството на просветата към този културен институт. Народният музей отбелязва качествен скок в развитието си като национален център за запазване на националното културно-историческо наследство и неговото научно изучаване.

Към инициативите на министерството за изследване на близкото историческо минало се отнасят и предприетите стъпки за проучване развитието на учебното дело като съществена страна на културната история на народа. В началото на 1905 г. МНП издава специално Упътване⁹⁰, в което се мотивира мястото на просветата във възрожденския процес, а същевременно се обосновава необходимостта от създаване история на нашето уместено възрождане. В официалното издание на министерството „Училищен преглед“ се обособява притурка за материалите по тази тема. В духа на тази дейност е Окръжното разпореждане от февруари 1905 г.,⁹¹ в което, позовавайки се на „крайно интересното в културно отношение минало“ на България, Министерството на просветата призовава учителите към издирване, запазване и съхранение на историческите свидетелства. Призовават се учителите да основават местни музеи, музейни сбирки, нумизматични и колекции, етнографски свирки, фолклорни материали.

Едновременно с подтика за изследване миналото на учебното дело министър Ив. Шишманов и правителството полагат успешни усилия за създаване на училищен музей от национален мащаб, който да съчетава историческото развитие на българското училище в ново време с най-съвременните средства за обучение. Със специално окръжно министърът поканва всички, които притежават по-стари учебници от епохата до Освобождението, да ги подарят на Министерството на народната просвета или да ги отстъпят срещу заплащане.⁹² Много внимание се отделя на набавянето от чужбина на съвременни учебни помагала. В бюджета за 1904 г. е предвидена първата сума за музея. До пролетта на 1905 г., при съдействието и на дипломатическите агенти, завършва уредбата на отдела за основното образование. В коментар на правителствения вестник се подчертава голямото значение на училищния музей, който дава възможност на училищата да правят избор на учебните пособия и да се снабдяват с модерни такива. Според същия вестник училищният музей дава възможност на учителите и училищните власти „да следят с какви средства си служат хората в странство, за да осигурят по-добър успех на школското обучение“⁹³.

Училищният музей е открит на 23. IV. 1905 г., а със заповед от 12. VIII с. г. е утвърден правилник за неговото устройство.⁹⁴ Основната задача на

⁹⁰ Упътване за изследване развоя на учебното дело в България. — УПр., 1905, кн. II, с. 57—67..

⁹¹ УПр., 1905, кн. II, с. 75—77.

⁹² Пак там, 1903, кн. V, с. 83—84.

⁹³ Нов вест., бр. 869, 8 апр. 1905.

⁹⁴ ДВ, бр. 18, 25 авг. 1905; УПр., 1905, кн. VIII, с. 449—452.

музея се определя така: да улеснява учителите и училищните власти при снабдяване на училищата с по-модерни учебни помагала, да подпомага самообразованието на учителите и да събира и съхранява важните за историята на българското учебно дело материали. Музейната експозиция обхваща три отдела: съвременен, исторически и педагогическа библиотека. Наскоро след откриването на музея към него се открива учителска читалня, в която се дава възможност да се ползват по-важните педагогически списания и други съчинения на български и други езици.⁹⁵ Подчертавайки придобивките на музея, в няколко броя от лятото на 1905 г. „Нов век“ настоява за тяхното проучване и внедряване в училищата.⁹⁶ На следващата година са набавени нови модерни учебни пособия съобразно с изработения през 1905 г. „Нормален списък на уредите по физика за народните гимназии и трикласни училища“⁹⁷.

Активна е дейността на Министерството на просветата за развитие на изобразителното изкуство и повишаване на естетическата култура. В съответствие с програмните начертания на просветния министър се реформира Рисувалното училище. По предложение на министъра през ноември 1903 г. Министерският съвет отпуска 20 000 лв. за изграждане на първо време на две големи салона — ателиета, а през следващата година да започне изграждането на цялото здание.⁹⁸ С този акт правителството се стреми да покаже, по думите на официоза, колко високо цени културното значение на изкуството.

Същата година са отпуснати няколко стипендии по изкуствата. Възобновява се по препоръка на директора на Училището за изящни изкуства в Париж за една година стипендията на Цено Тодоров по живопис⁹⁹ и на А. Николов — по скулптура¹⁰⁰ в същия град.

В края на декември 1903 г. се утвърждава изработеният от МНП Правилник за Държавното рисувално училище.¹⁰¹ Правилникът е нагоден по закона на К. Величков от 1896 г. и поставя на здрави основи вътрешната уредба на училището. Целта му се определя по следния начин: да подготвя художници по пластическите и изящните изкуства, учители и учителки по рисуване, чертане, краснопис и ръчна работа, художници по разните клонове на художествената индустрия. Разпоредбите на Правилника за Рисувалното училище подтикат дейността му, дават физиономия на неговото вътрешно състояние изобщо.¹⁰²

Във връзка с естетическото възпитание на подрастващите, под влияние на някои модерни педагогически теории¹⁰³ Министерството на просветата увеличава вниманието към обучението по рисуване. През лятото на 1904 г. е уредена първата изложба на рисунки, изработени от учениците от средните учебни заведения. Според „Нов век“ изложбата е доказателство, че „България не е лишена от художници и артисти“, че и тук „народният гений не е закъснял да прояви своята мощ“¹⁰⁴. С една част от рисунките българската страна участ-

⁹⁵ Нов век, бр. 1044, 3 юли 1905.

⁹⁶ Пак там, бр. 901, 6 юли 1905; бр. 913, 3 авг. 1905; бр. 922, 29 авг. 1905.

⁹⁷ УПр., 1905, кн. VI, с. 327—336.

⁹⁸ Нов век, бр. 643, 12 ноем. 1903.

⁹⁹ ЦДИА, ф. 177, оп. 1, а. е. 183, л. 418.

¹⁰⁰ Пак там, а. е. 162, л. 19.

¹⁰¹ УПр., 1904, кн. I — II, с. 70—81.

¹⁰² В. Йорданов. Цит. съч., с. 147.

¹⁰³ Ж. Атанасов. Дидактическо художество. — В: Буржоазни педагогически възгледи у нас до 1944. С., 1964, с. 61—80.

¹⁰⁴ Нов век, бр. 775, 4 авг. 1904.

вува в изложбата, организирана в Сен Луи. Пред вид актуалността на новите методи на обучението по рисуване, включващи рисуване по натура, МНП командирова в чужбина през 1904 г. гимназиалния учител Г. Палашев за тяхното изучаване.¹⁰⁵ След завръщането си той изнася няколко реферата пред учителите в столицата. През пролетта на 1905 г. заедно с преподавателя Ото Хорейши устройват специален курс по рисуване за запознаване на учителите с новите методи на рисуване.¹⁰⁶ Този курс е организиран под ръководството на директора на Рисувалното училище Иван Мърквичка, на когото МНП отпуска за тази цел 1000 лв. субсидия.¹⁰⁷ През юни същата година е проведена първата национална конференция на учителите по рисуване, а успоредно с нея — втора изложба на ученически рисунки от всички пълни и непълни училища. Изложбата отново е под патронажа на директора на Рисувалното училище. Педагогическият печат одобрително откликва на това движение в художественото възпитание.¹⁰⁸ По същото време е организирана и първата изложба на училищната ръчна работа. Училищните власти определят целта ѝ с оглед „установяване на нейния общ характер“ и възпитателното ѝ значение.¹⁰⁹ Политическият печат не само хроникира изложбата, но помества статии за значението на ръчната работа в училищните програми.¹¹⁰ В изказаните оценки определено се налага мнението, че ръчната работа трябва да приближава обучението до живота, да създава трудови навици успоредно с общото образование.

На задачите за издигане на националната естетическа култура правителството и Министерството на просветата подчиняват широката подготвителна работа за организиране на първата южнославянска изложба на художественото творчество. Пряка инициатива за осъществяване на този културно-политически замисъл поема Южнославянското дружество на художниците „Лада“. За подготовката на изложбата Министерството на просветата отпуска значителна за времето сума от 6000 лв.¹¹¹ Дружеството на художниците взема решение да организира, успоредно с Южнославянската, изложба на творби на български художници. Изложбата се посвещава на десетгодишнината на Държавното рисувално училище. Средствата, отпуснати за Юбилейната изложба, са 900 лв.¹¹² Едновременно с Юбилейната изложба на българските художници е устроена отделна изложба на работи на ученици от училището.

Правителственият печат отделя значително място на страниците си на двете изложби. „Нов век“ характеризира изложбите по случай юбилея на Държавното рисувално училище като „сюрприз от голям художествен и културен интерес“¹¹³. При тържественото откриване на Юбилейната изложба на българските художници министър Ив. Шишманов произнася реч, в която изтъква голямото значение на „възпитанието на народните маси чрез идеала на вечната красота“¹¹⁴. Южнославянската изложба и придружаващият я конгрес на южнославянските публицисти и книжовници привличат вниманието на политическия печат. Неговите коментари отразяват не само култур-

¹⁰⁵ Известия за командировките на МНП. Т. I. С., 1904, с. 48—103.

¹⁰⁶ УПр., 1905, неоф. дял. с. 409.

¹⁰⁷ ЦДИА, ф. 177, оп. 11, а. е. 182, л. 283.

¹⁰⁸ Учителски вестник, бр. 1, 1 юни 1905 и др.

¹⁰⁹ Окръжно № 146, 8 ян. 1905; УПр., 1905, кн. II.

¹¹⁰ Мир, бр. 1597, 9 юли 1905; Пряпорец, бр. 29, 9 юли 1905.

¹¹¹ Нов век, бр. 1013, 7 апр. 1906.

¹¹² ЦДИА, ф. 177, оп. 1, а. е. 200, л. 82.

¹¹³ Нов век, бр. 1045, 5 юли 1906.

¹¹⁴ НАБАН, ф. 11-к, оп. 3, а. е. 274, л. 6, 7.

ната значимост на тези две събития, но и политическото им звучене в този исторически момент. Официозът „Нов век“ широко отразява подготовката на художествената изложба. Министерството на обществените сгради, пътищата и съобщенията пред вид „голямото културно значение за България“ осигурява безплатно пътуване от Цариброд до София за всички участници в изложбата и конгреса.¹¹⁵

Южнославянската изложба е открита на 15. VIII. 1906 г. от министъра на просветата. В своята реч той подчертава обществената роля на изложбата като „демонстрация на културния напредък на южнославянските народи“¹¹⁶. На изложбата са показани 100 експоната от български художници и скулптори, 50 сръбски, 65 хърватски, 50 словенски. С висока оценка се отбелязват творбите на Ив. Мърквичка, Я. Вешин, А. Митов, Ив. Ангелов.¹¹⁷ Князът и правителството подчертано демонстрират внимание към двете изложби. Князът и някои от министрите направили откупки от изложените творби.¹¹⁸

Културните прояви в областта на изобразителното изкуство през 1905—1906 г. не са първите от подобен род в българския културен живот след Освобождението. Но възникнали като инициатива на МНП и неговия министър Ив. Шишманов, те срещат безрезервната подкрепа на правителството, изразена в печата и чрез материалното подпомагане със средства от държавния бюджет. В същото време художествените изложби са замислени и проведени с определен политически подтекст. Наред с намерението да покажат културния напредък на България за три десетилетия след Освобождението организаторите на тези прояви поставят видимо ударение върху културните връзки между южните славяни като предпоставка за тяхното политическо сближение в името на определени политически цели, зреещи в този момент. Политическият аспект изпъква и в подчертаването на регионалния характер, който се придава на Южнославянската изложба. Независимо от политическите подбуди посочените културни прояви имат своето несъмнено културно-историческо значение.

Правителството и министърът целенасочено търсят политически ефект и в разширяването на културните връзки между България и нейните съседи — Сърбия и Румъния. През май 1904 г. по покана на Румънския министър на просветата министър Ив. Шишманов посещава Румъния. През двуседмичната си обиколка той се интересува както от организацията на учебното дело и просветното законодателство,¹¹⁹ така и от чисто политически проблеми. В аудиенция с румънския крал българският министър направил редица внушения относно културния статут на българите в Добруджа.¹²⁰ В своите коментари официалният печат подчертава политическото значение на визитата за развитието на взаимоотношенията между двете страни, още повече, че тя съвпада с уреждането на споровете за българо-румънската граница.¹²¹

В резултат на българо-румънското културно сътрудничество на 9. VII. 1904 г. в София пристигат на посещение 200 румънски учители и учителки, на които е устроено шумно посрещане. Печатът констатира, че „такива срещи ще спомогнат извънредно много за сближението на двата народа“¹²². През

¹¹⁵ Нов век, бр. 1054, 26 авг. 1906.

¹¹⁶ Пак там, бр. 1062, 16 авг. 1906.

¹¹⁷ Пак там, бр. 1063, 18 авг. 1906.

¹¹⁸ Пак там, бр. 1077, 28 септ. 1906; бр. 1081, 6 окт. 1906.

¹¹⁹ НАБАН, ф. 11-ж, оп. 2, а. е. 352, л. 319 и сл.

¹²⁰ Пак там, оп. 1, а. е. 84, л. 11.

¹²¹ Нов век, бр. 747, 28 май 1904; бр. 749, 2 юни 1904; бр. 753, 11 юни 1904.

¹²² Мир, бр. 1429, 10 юли 1904; бр. 1431, 12 юли 1904.

май 1905 г. 108 столични учители и учителки заминават за Букурещ, за да върнат визитата на румънските си колеги.¹²³ По същото време в София пристигат учители и ученици от гимназията в Крайова, които посещават Видин, Плевен и Гривица.¹²⁴ Завръщайки се в страната си, те изпращат телеграма до министър Шишманов, в която се изразява благодарност „за високата и сърдечна благосклонност“, засвидетелствувана им по време на посещението.¹²⁵ Благодарствена телеграма за „бляскавия прием“ на столичните учители в Румъния изпраща на министър Хорват българският министър на просветата.¹²⁶

Румъно-българското културно сътрудничество има за паралел разширяването на контактите между министерствата на просветата на България и Сърбия. В края на септември 1905 г. МНП командирова проф. А. Тодоров в Белград, за да представи Софийския университет при откриване на Белградския университет.¹²⁷ За участие в конгреса на югославянските писатели и публицисти в Белград през ноември с. г. са командирова В. Йорданов, Ив. Андрейчин, Г. Баласчев.¹²⁸ През 1904 г. са разменени посещения между български и сръбски ученици. Изключително място в политическия живот през 1906 година се отдава на разменените визити между български и сръбски учители. Посещението на 140 сръбски гимназиални учители през септември 1906 г. се съпътствува от речи, в които се изразяват симпатии от двете страни и се изказват пожелания, „щото тази среща да послужи за основа на едно трайно и искрено сближение между двата съседни и сродни народа на културна и икономическа почва“¹²⁹. В приетата от българо-сръбската учителска конференция декларация се говори за съдействието на учителите в посока на „политическото и икономическо сближение“ и за „окончателното духовно и политическо обединение“ на двата народа.¹³⁰ Двете страни се договарят за размяна на учители за съвместни изследвания. Избран е българо-сръбски комитет на класните учители.

Политическата роля и значение на посочените културни контакти са несъмнени. Чрез тях правителството търси път към икономическото и политическо сътрудничество между България и нейните съседи. В аспекта на националния въпрос това сътрудничество трябва да допринесе за създаване на политически възможности за разрешаване на спорните въпроси. Тези първи по рода си културни прояви бележат началото на един нов елемент в културната политика на българската буржоазна държава.

Във връзка с общия повик на обществеността в съответствие с програмата на Министерството на просветата по това време се правят и първите решителни крачки в развитие на музикалното образование. Министерството насърчава частната инициатива и се стреми да установи творчески контакти с музикалните дейци. От 1903 до 1906 г. се провеждат редовни конгреси на музикалните дейци.¹³¹ По правило те се откриват от министъра, представян и от началника на средното образование Н. Бобчев. Решенията

¹²³ Нов век, бр. 877, 28 апр. 1905; бр. 882, 16 май 1905.

¹²⁴ Пак там, бр. 884, 23 май 1905.

¹²⁵ Пак там, бр. 887, 30 май 1905.

¹²⁶ Пак там, бр. 886, 27 май 1905.

¹²⁷ ЦДИА, ф. 177, оп. 1, а. е. 183, л. 428.

¹²⁸ Пак там, а. е. 184, л. 200, л. 239.

¹²⁹ Пряпорец, бр. 54, 16 септ. 1906.

¹³⁰ Пак там.

¹³¹ УПр., 1903, кн. X, с. 743—746; 1904, неоф. дял, с. 728—729; 1905, неоф. дял, с. 789—790.

на конгресите се връчват на министерството за изучаване и реализация. На Третия конгрес на музикалните дейци се разглежда специално писмо на министъра, в което се предлагат няколко въпроса за разискване: създаване сбирка училищни песни и подпомагане изследванията по музикалния фолклор. Тази тематика показва двустранната роля, която министър Ив. Шишманов възлага на музикалните дейци: да програмират естетическото, а чрез него нравственото възпитание на подрастващите и да подпомогнат етнографските изследвания в тази област.

Между Втория и Третия музикален конгрес, на 17. I. 1905 г., в София се открива първото българско Музикално училище. Макар и частно, в държавния бюджет се предвижда специално перо за неговото подпомагане. По същото време МНП утвърждава редица устави на музикални и певчески дружества в страната, отпуска им парични суми за стимулиране на тяхната самостоятелност.¹³²

Сред научно-културните инициативи на МНП особен дял се пада на научните командировки. За да се установи последователност и системност в тази област, министър Шишманов изработва правилник за условията, при които се дават командировките.¹³³ Той е мотивиран „с голямата полза за младата българска наука и учебно-културното дело от участието на България във всички по-важни световни конгреси, от специалните научни мисии в чужбина, от командировките с цел да се изучи някой въпрос на теорията или практиката или да се посетят заведения, които съществуват у нас, но се нуждаят от преобразование и подобрене, или да се видят институти, каквито е необходимо да се открият наскоро в България“. Главните нововведения в правилника за командировките се съдържат в чл. 4 и 5. В тях се предвижда онези лица, които се изпращат в чужбина на конгреси или изложби или бъдат натоварени с известна специална работа, да се задължават непременно да четат реферати на конгресите и да представят обстойни доклади за изпълнената мисия. За да се даде публичност на резултатите от изучаванията, докладите на лицата, изпратени на конгреси и пр., да се печатат ежегодно в специални Известия за командировките на Министерството на народната просвета. От тях до края на 1906 г. излизат три тома.¹³⁴

Общият брой на научните командировки от началото на 1903 до юни 1904 г. е 14. Девет от тях се отнасят до участие в международни конгреси по история, петрография, хигиена и демография, техническо и професионално образование, въпроси на социалната политика, обучение на слепите, училищни изложби. Останалите се отнасят до геологически, езиковедски и изкуствоведски изследвания. Сред командированите най-голям е броят на професорите от Университета. През 1904—1905 г. са командировани 32 души, от които 13 отнасящи се до училищната организация и обучение, до историографски и археологически проучвания — 6, до естественонаучни издирвания — 8, и др. Сред командированите отново се открояват професорите от Университета и Академията на изящните изкуства, сътрудници на Народния музей, учители.

Известията за командировките за периода 1905—1906 г. включват доклади за проучвания изключително в областта на образованието: педагогически училища в Германия, основното образование в Германия, Австрия, Франция. Забележимият превес на командировките по въпросите на обра-

¹³² ЦДИА, ф. 177, оп. 1, а. е. 183, а. е. 184.

¹³³ Правилник за командировките в чужбина и за изследване на страната, утвърден на 27 окт. 1904. — УПр., 1904, офиц. дял, с. 362—363.

¹³⁴ Известия за командировките на МНП. Кн. I. 1904; Кн. II. 1905; Кн. III. 1906.

зованието в този период се обяснява с подготовката на законопроекта по про-светата, приет в III РС на XIII ОНС, както и с решаване други въпроси на образователната система.

Много внимание МНП отделя на квалификацията на младите научни и преподавателски кадри. По предложение на Университета или по личната инициатива на министъра в чужбина са изпратени за специализиране млади научни сили. Между тях са Ст. Младенов по славянска филология във Виена,¹³⁵ М. Арнаудов за продължаване на занятията си по източните и средновековни литератури,¹³⁶ Д. Михалчев по философия,¹³⁷ Ст. Романски — в Лайпцигския университет¹³⁸. Министерството субсидира интересни езиковедски и етнографски проучвания. Между тях са изследванията на влахо-българската книжнина в Румъния, Галиция, Буковина и Южна Бесарабия — от Ст. Романски¹³⁹, на Р. Милетич в Буковина, Словашко, Лужица, Западните полски области¹⁴⁰ и др. През 1905 г. за изучаване уредбата на популярните и амбулантни библиотеки¹⁴¹ за няколко месеца е командирован във Виена, Хале и Париж заместник-директорът на Народната библиотека П. П. Славейков.

Особено внимание заслужава подкрепата на министър Ив. Шишманов на младите писатели Е. Пелин и П. К. Яворов. През 1904 г. Е. Пелин е назначен като волнонаемен учител в Трета софийска прогимназия, след това е командирован на работа в Университетската библиотека, а на следващата година — в Народната библиотека.¹⁴² По същия начин в Народната библиотека е командирован П. К. Яворов. Така министър Шишманов се стреми да създаде по-добри условия за творческата работа на младите и талантиви писатели. Въпреки многобройните писания на опозиционните вестници против създаването на „синекурни“ длъжности този подход на МНП е исторически оправдан и дава положителни резултати в ръководството и насочването на литературното творчество на тези писатели. През 1906 г. Е. Пелин и П. Яворов са командировани във Франция за изучаване на езика и запознаване с френската култура.¹⁴³ Косвено потвърждение на правилната линия на МНП е изразяваната неведнъж благодарност на двамата писатели към Ив. Шишманов,¹⁴⁴ благодарност за тяхното творческо развитие и израстване.

Между изпратените на специализации и командировки за научно усъвършенстване видни български общественици намират място личности, оставили впоследствие следа в развитието на българската наука и художествено творчество. Такива са Ст. Чилингиров¹⁴⁵, Иван Андрейчин¹⁴⁶, Ст. Минчев¹⁴⁷, д-р К. Кръстев¹⁴⁸, Д. Страшимиров¹⁴⁹, Г. Кацаров¹⁵⁰, Св. Георгиев¹⁵¹ и др.

¹³⁵ ЦДИА, ф. 177, оп. 1, а. е. 162, л. 3.

¹³⁶ Пак там, л. 261.

¹³⁷ Пак там, а. е. 183, л. 68.

¹³⁸ Пак там, а. е. 182, л. 462.

¹³⁹ Пак там, а. е. 199, л. 140.

¹⁴⁰ Пак там, а. е. 183, л. 23.

¹⁴¹ Пак там, а. е. 181, л. 473.

¹⁴² Е л. П е л и н. Съч. Т. 10, с. 495—498; ЦДИА, ф. 177, оп. 1, а. е. 180, л. 383—428

¹⁴³ Е л. П е л и н. Съч. Т. 10, с. 383—428.

¹⁴⁴ НАБАН, ф. 11-к, оп. 3, а. е. 533, л. 7—8; Писмо до Елин Пелин, 21. IX. 1906; И. Д. Ш и ш м а н о в. Студии, рецензии, спомени, писма. С., 1969; Писмо на П. Яворов, с. 627.

¹⁴⁵ ЦДИА, ф. 177, оп. 1, а. е. 181, л. 118.

¹⁴⁶ Пак там, а. е. 182, л. 472.

¹⁴⁷ Пак там, л. 490.

¹⁴⁸ Пак там, а. е. 181, л. 265.

¹⁴⁹ Пак там, а. е. 160, л. 10.

¹⁵⁰ Пак там, а. е. 200, л. 85.

¹⁵¹ Пак там, а. е. 198, л. 390.

МНП отпуска многобройни помощи в различен размер за научни изследвания в страната на професори, учители, студенти. Между тях преобладават изследванията по ботаника, геология, физическа география, метеорология, петрография, а също етнография, археология.¹⁵² През лятото на 1906 година МНП разрешава задграничен отпуск и помощ за усъвършенствуване на група актьори от Народния театър. Сред тях са Зл. Недева, Вл. и С. Николови, Хр. Янев, С. Огнянов.¹⁵³

Освен командировките и специализациите МНП разрешава на учители, желаещи да изучават и усъвършенствуват френски и немски езици, да прекарат лятната ваканция в съответните страни. Броят на отпуските, разрешени по този мотив за периода 1903—1904 г., е твърде значителен. Въз основа на заповедите, издадени от министерството, се установява, че за 1903 г. това са единични случаи, докато през 1904 г. техният брой е над 50¹⁵⁴, за 1905 — над 70¹⁵⁵, а за 1906 — надминава 130¹⁵⁶ души.

Още в програмните си задачи, изложени в Доклада по учебното дело, министър Ив. Шишманов поставя основите за създаването на институт за глухоними и слепи. В бюджета за 1904 г. се предвижда държавна субсидия от 8000 лв. за поддържане частното училище за глухоними на Ф. Урбих, с условие да издържа 12 глухоними деца — от всеки окръг по едно. В края на 1904 г. се подема инициатива за откриване институт за слепи деца.¹⁵⁷ Извършена е сериозна предварителна подготовка. През лятото на 1904 г. д-р С. Донеv, гимназиален учител по педагогия, е командирован на международен конгрес за обучение на слепите,¹⁵⁸ за да се запознае с този въпрос. Непосредствено след това той е изпратен във Виенското училище за слепи деца за запознаване с методите, по които се води обучението, а през октомври с. г. заминава за Петербург, за да изучи тамошната организация на този вид обучение.¹⁵⁹ В началото на 1905 г. се изработва Правилник за държавния институт за слепи, с който се утвърждава съществуването на същия.¹⁶⁰

Разнообразните културни инициативи на Министерството на просветата включват и насърчаване на читалищната дейност, както и свързаната с нея дейност на различни видове дружества. По това време са утвърдени многобройни устава на читалища, просветни дружества, благотворителни дружества. Отпускат се многобройни, макар еднократни, помощи за закупуване на книги за библиотеките на тези дружества, за театралната самодейност, за благотворителни цели. Все по това време се поставя началото на почивното дело за деца чрез откриване на първите детски колонии. Насърчава се частната инициатива в тази област, отпускат се държавни субсидии. По линия на подпомагане на частната инициатива се откриват многобройни ученически трапезарии.

През 1907 г. характерът и насоките на културната политика на правителството видимо се променят. Във връзка със събитията на 3 януари 1907 г. министър Шишманов подава оставка. Политиката на правителството и новия министър Н. Апостолов се съсредоточава изключително в областта на учеб-

¹⁵² ЦДИА, ф. 177, оп. 1, а. е. 181, 182, 199, 200, 210, 267, 198 и др.

¹⁵³ Пак там, а. е. 199, л. 151.

¹⁵⁴ Пак там, а. е. 160, 161.

¹⁵⁵ Пак там, а. е. 182, 183.

¹⁵⁶ Пак там, а. е. 198, 199, 200.

¹⁵⁷ Окръжно № 14487, 15. XI. 1904. УПр., 1905, кн. I, с. 10.

¹⁵⁸ Известия за командировките на Министерството на народната просвета. Т. I. С., 1904, с. 85—88.

¹⁵⁹ Пак там, Т. II. С., 1905, с. 154—170, 275—278.

¹⁶⁰ Общ правилник за държавния институт за слепи в София. — УПр., 1905, кн. V, с. 266—267.

ното дело. По замисъл тя е отрицание на извършеното досега и има реакционен характер.¹⁶¹

В периода 1903—1906 г. последователно се реализира серия от мероприятия за укрепване институтите и дейностите от общокултурно национално значение. Преустройството на съществуващите културни институти, създаването на нови, както и мерките за развитие на научното и културното творчество са реализация на една цялостна програма за културно развитие. Тази програма отговаря на историческите потребности на културния живот в България през първото десетилетие на XX век.

В културната политика на правителството ярко се откроява ролята на просветния министър Иван Шишманов. В неговата дейност в общокултурната сфера най-пълно се чувствува инициативата му на културен деятел, общественик и политик. Самото понятие „културни институти“ възниква и получава популярност през този период.¹⁶² Голяма част от предприетите начинания са първи по рода си в културното развитие на България след Освобождението. До този момент поради специфичните исторически условия на културния живот въпросите на образованието решително доминират в културната политика и последната се проявява преди всичко като тясно училищна политика. Като се подчертава личната прозорливост, настойчивост и творчество на проф. Шишманов, следва да се изтъкне, че неговите замисли срещат пълното съдействие на правителството на Народнолибералната партия. В този смисъл културната политика през този период не бива да се разглежда откъснато от общата политика на това правителство. Още повече, че програмните концепции на управляващата партия, доколкото се изявяват по различни поводи, показват ясно изразен стремеж за стимулиране на културните институти и дейности пред вид тяхната идеологическа и социална функция.

Своеобразен комплексен критерий за отношението на правителството към културните нужди на страната е бюджетът на Министерството на народното просвещение. От 8 367 924 лв. през 1903 г. той нараства на 11 381 975 лв. през 1907 г.¹⁶³ — една висока и необичайна за времето сума. Увеличените кредити се използват в най-голяма степен за подпомагане на научните и културни инициативи и институти. Макар че в следващите години се извършват радикални културни изменения и се субсидират доста по-осезателно културните инициативи, в разглеждания период се извършва качествен скок в сравнение с предходния период от Освобождението насам. В тази насока се открива една видима приемственост между културната политика на стамболовисткото правителство и управлението на Демократическата партия.

Промените в българското културно развитие в периода 1903—1907 година, направлявани от демократични и прогресивни начала, утвърждават демократизма на българската култура. Редица идеи в областта на културното строителство се реализират в следващите години, а в историческа перспектива рефлектират в изграждането на социалистическата ни култура — наследник на прогресивните и демократични тенденции в българската буржоазнодемократична култура.

¹⁶¹ М. Радева. Културната политика на правителството на Народнолибералната партия 1903—1904 г. (дисертация). С., 1977, с. 219—296.

¹⁶² В. Йорданов. Цит. съч., с. 166.

¹⁶³ Архив на МНП. С., 1900, с. 558.

LA POLITIQUE ET L'ACTIVITE DU GOUVERNEMENT DU PARTI POPULAIRE-LIBERALE DANS LE DOMAINE DE LA CULTURE 1903—1908

Maria Radeva

(Résumé)

La politique culturelle des gouvernements bourgeois bulgares pendant les premières décennies après la Libération occupe une place importante dans l'histoire civile du nouveau temps et représente sans doute un intérêt pour l'historiographie.

Le gouvernement du Parti Populaire-Libérale développe son activité dans le domaine de l'éducation et de la culture pour la période 1903—1908. La politique culturelle de ce gouvernement passe par deux étapes: libérale-bourgeoise-démocratique (mai 1903 — janvier 1907) et réactionnaire (janvier 1907 — janvier 1908). Lors de la première période l'activité du Ministère de l'Education Nationale est dirigée par le professeur Ivan Chichmanov. Il devient Ministre ayant un plan concernant les constructions culturelles. Ce plan qu'on peut trouver dans l'Exposé du travail scolaire, représente un programme complet pour le développement de l'éducation et de la culture bulgare en perspective. Dans ce plan le Ministre Ivan Chichmanov indique la voie par laquelle on peut réaliser la réforme de ceux qui existent déjà ainsi que la formation de nouveaux instituts et activités culturels. Il attire l'attention plus spécialement sur la nécessité d'une stimulation par l'Etat de la création scientifique et artistique. Le plan et les idées du Ministre étaient acceptés complètement par le gouvernement.

Pendant la première période de la politique culturelle a eu lieu une réorganisation considérable de la troupe dramatique „Larme et rire“. Elle devient plus tard le Théâtre National. Le niveau artistique de ce théâtre est très élevé. Le Musée National s'affermi comme un centre important de renseignement et de recherche scientifique de notre histoire nationale. On a créé le Musée d'Ecole qui nous démontre le développement historique de l'enseignement bulgare du nouveau temps. Ce musée conditionne sa modernisation.

En même temps a eu lieu la réorganisation sur les bases déjà existantes de l'Ecole des Beaux-Arts d'Etat qui devient en effet l'Académie de peinture. La première Ecole de musique est inaugurée et même privée, elle est financée par l'Etat. Pendant cette période on a organisé les premières expositions qui ont eu une importance nationale et balkanique. Les relations actives culturelles étaient réalisées avec la Serbie et la Roumanie. Ces relations culturelles entre les pays voisins ont une grande importance politique. Un institut pour les aveugles est créé et

l'Etat a stimulé l'école privée de M. Urbih. On encourage par subcides l'activité des maisons de lecture, des sociétés d'instruction et de charité. Le Ministre Chichmanov met en ordre les missions du Ministère de l'Education Nationale. On constate des documents publiés que toutes les missions ont pour but les recherches et les manifestations scientifiques.

La politique culturelle du gouvernement pendant la période mai 1903 — janvier 1907 était réalisée par les moyens de la démocratie bourgeoise et correspondait aux besoins culturels du pays. Le gouvernement entreprend après le 3. I. 1907 une attaque contre les conquêtes de l'instruction. Dans le domaine de la culture manquent les initiatives importantes.

Les idées et les succès concernant la construction culturelle de la première période étaient continués et réalisés lors des décennies suivantes. Ils ont une influence sur notre culture socialiste.

ПОЛОЖЕНИЕТО ВЪВ ВАРДАРСКА
МАКЕДОНИЯ
(ОКТОМВРИ 1912—ОКТОМВРИ 1913) —
ВЪСТАНИЯТА В ТИКВЕШКО И ОХРИДСКО

ДИМИТЪР ГОЦЕВ

LA SITUATION EN MACEDOINE — REGION DE VARDAR
(OCTOBRE 1912--OCTOBRE 1913), LES INSURRECTIONS
DANS LES REGIONS DE TICVECH ET D'OKHRID

DIMITAR GOTZEV

Р е ц е н з е н т

доц. *Константин Пандев*

Р е д а к т о р

доц. *Мария Велева*

През последните десетилетия и особено след историческия априлски пленум марксистическата ни историография постигна значителни успехи в проучването и разработването на редица проблеми от нашето героично минало. Въпреки това все още има важни моменти от историята на българския народ, които чакат своето научно изследване и осветляване. Един от тях е проблемът за положението и борбите, които води населението във Вардарска Македония срещу сръбския режим по време на Балканските войни и след тях, изразили се и в две частични въстания: в Тиквешко през юни и в Охридско и Дебърско през септември 1913 г.

По тези въпроси в българската историография — както в буржоазната, така и в марксистическата — е писано съвсем малко. В съществуващите многобройни научноизследователски и мемоарни исторически трудове, отнасящи се до този период, се разглеждат преди всичко дипломатическата, политическата и военната подготовка на Балканските войни, тяхното провеждане и резултатите от тях.¹ По-сериозни сведения и факти, отнасящи се до проблема, се съдържат в трудовете на Л. Милетич², П. Дървингов³, К. Пърличев⁴, в Карнегиевата анкета и др., както и в някои трудове, излезли в Скопие⁵, в които, въпреки че се правят неверни и ненаучни изводи, се съдържат данни за завоевателните и асимилаторските цели на сръбските власти по отношение на Македония и борбата на местното население срещу тази политика.

Настоящата студия, написана въз основа на съществуващите сведения и факти в посочената и друга литература, в българския периодичен печат, в спомени на дейци от това време, в новооткрити документи на ЦПА, БИА — НБКМ, ЦДИА и пр., е опит за по-цялостно изследване и осветляване на проблемите, свързани със завоевателната и асимилаторска политика на сръбското кралство по отношение на Македония и българското население и съпротивата на последното срещу тази политика, въстанието в Охридско и Дебърско като въоръжен протест срещу решенията на Букурещкия договор.

¹ Балканската война. С., 1961; Междусъюзническата война. С., 1963; А. Тошев. Балканските войни. Т. I и II. С., 1931; Войната между България и Турция 1912—1913. Т. 1—7. С., 1927—1937; Е. в. И. в. Гешов. Балканският съюз. С., 1915; К. Соларов. Балканският съюз и Освободителните войни. С., 1926; М. Маджаров. Дипломатическата подготовка на нашите войни. С., 1932 и пр.

² Л. Милетич. Документи за противобългарските действия на сръбските и гръцки власти в Македония през 1912—1913 г. С., 1929.

³ П. Дървингов. Македоно-Одринското опълчение. Т. I и II. С., 1925.
К. Пърличев. Сръбският режим и революционната борба в Македония. С., 1917.

⁵ П. Стојанов. Македонија во време на Балканските и Првата светска војна. Скопје, 1969; Г. Абаџиев. Балканските војни и Македонија, Скопје, 1958.

Българското население в Македония посреща обявяването на войната срещу Османската империя през октомври 1912 г. с неописуема радост и надежда за скорошно освобождение. В самото навечерие на войната ЦК на ВМОРО⁶ отправя апел до всички революционни комитети, до цялото българско население в Македония да окажат пълно съдействие на съюзническите войски.⁷ Известни са 87 революционни чети, които по време на войната изпълняват специални разузнавателни и диверсионни задачи из всички райони на Македония.⁸ От тях 47 действуват в района на по-сетнешна Вардарска Македония в помощ на сръбските войски.⁹ Общата численост на четниците в тези отряди според архива на шаба на опълчението е 2174 души.¹⁰ В действителност обаче броят на четниците, които вземат участие в боевете срещу турците, е далеч по-голям, тъй като специално във Вардарска Македония воеводите мобилизират цялата въоръжена селска и градска милиция. Навсякъде революционните чети вървят в авангард и се бият в най-трудните участъци на сраженията. В битката при Куманово над 1200 български четници начело с воеводата Кръстю Лазаров удрят в гръб турските войски и пленяват тяхната тежка артилерия при с. Орашец, която не позволява дотогава на сръбската войска да мине през теснината.¹¹

Четата на Методи Стойчев заедно с мобилизираната милиция след няколкодневни боеве, на 25 октомври, освобождава гр. Крушево и околията му и установява временно управление.¹² Прилепската чета на М. Гюрлуков мобилизира цялата селска и градска милиция и води редица успешни акции срещу турските войски в този район. Революционните чети на Гошо Гочев и Славчо Абазов освобождават Кратово и неговата околия, а в Щип четата на Ефрем Чучков, подпомогната активно от гражданите, прогонва турските войски, като пленява над 150 души от тях и установява в града българска комендатура и пр.¹³ Навсякъде са създадени местни комисии от революционно настроеното българско население за посрещане и разквартируване на съюзните войски.¹⁴ По такъв начин цялото българско население е мобилизирано и взема най-активно участие в прогонването на турците от своя роден край.

Надеждите за освобождение обаче не се сбъдват. Още с влизането си в Македония съюзните сръбски войски изразяват своята неприязнь към българското население. „Сръбският, както и гръцкият войник — пише Карнегиевата анкета — твърде наивно смятаха, че в Македония ще срещнат свои съотечественици — хора, говорещи на техния език, викащи „живио“ или „зито“, но вместо такива те намериха хора, говорещи на друг език, които викаха „ура“.¹⁵ Именно за това сръбските офицери и войници започват на

⁶ ЦПА, ф. 226, оп. 1, а. е. 130, л. 23.

⁷ Пак там.

⁸ В ЦК на ВМОРО по това време влизат: Т. Александров, Хр. Чернопеев, П. Чаулев; запасни членове: д-р Хр. Татарчев, д-р Г. Кушев и Пейо Яворов и задгранични представители Тодор Лазаров и Павел Христов. С малки изменения този ЦК ръководи революционната организация и през периода 1913—1915 г.

⁹ ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен, п. а.), № 43.

¹⁰ П. Дървингов. Цит. съч., с. 13—14.

¹¹ Л. Милетиц. Документи за противобългарските действия на сръбските и гръцките власти в Македония през 1912—1913 г. С., 1929, док. № 6, с. 11.

¹² ЦДА, ф. Ал. Протогеров (необработен), П. № 43.

¹³ К. Пърличев. Цит. съч., с. 33.

¹⁴ Пак там.

¹⁵ Карнегиевата анкета. С., 1914, с. 231.

всеки срещнат да задават въпроса „ша си ти?“ (Какъв си ти?). Отговорът е един и същ — „българин“¹⁶. Въпреки тази масова и категорична национална изява „убеждението на сърбите, че Македония трябва да стане сръбска — заключава Карнегиевата анкета, — ни най-малко не се разколебава“¹⁷. Според тях българските агитатори уж убедили населението в Македония, че то е българско. Агитаторите в лицето на учителите, свещениците, революционните дейци, войводите, четниците и селяните, които ги поддържали, и изобщо всички, които се наричат българи, следвало да бъдат унищожени и прогонени, а областта да стане сръбска.

Действията в това отношение не закъсняват, първия удар сръбските власти нанасят върху четите на организацията. Докато траят военните действия срещу турците, четите са смятани от сръбското командване за изключително полезни,¹⁸ но когато турците са прогонени, революционните чети стават най-опасният враг за сръбските власти в Македония. Тъкмо затова още в края на октомври 1912 г. българските чети са подложени на преследване и обезоръжаване. Същото се случва и с цялото българско население.¹⁹ В началото на ноември 1912 г. сръбските власти издават официални наредби, с които се заповядва на революционните дейци и на четите в срок от 24 часа да напуснат териториите, окупирани от сръбските войски, в противен случай ще бъдат арестувани, а ако се противопоставят, ще бъдат избити.²⁰ Последват масови арести. В Битоля с измама е арестувана цялата чета на М. Гюрлуков, която е трябвало да бъде унищожена. Тя се спасява по една случайност след застъпването на чуждите консули в града.²¹ В Охрид е арестувана четата на П. Чаулев и е освободена, когато целият град се вдига в нейна защита.²² За унищожаването на Кумановската чета е издадена специална заповед. В нея се казва: „Който и да намери войводата Кръстю Лазаров и където и да го намери, да го застреля. Същото се отнася и до всички негови четници.“²³

По-нататъшното оставане на революционните чети във Вардарска Македония е невъзможно. По-голяма част от тях се прехвърлят на изток при българските войски — само малки групи четници остават нелегални в своите райони.²⁴ Сръбските власти толкова се страхуват от четите на ВМРО, че най-енергично настояват пред българското командване последните да бъдат отстранени и от Източна Македония — районите, освободени от българските войски. За да не се създават усложнения между съюзниците, през януари 1913 г. всички войводи и чети на организацията са изпратени в Тракия, където образуват три допълнителни дружини (Костурска, Воденска и Щипска) на Македоно-одринското опълчение.²⁵ Така в началото на 1913 г. българското население във Вардарска Македония е лишено от своите въоръжени революционни кадри, които защитават неговите права.

Друга прицелна точка за сръбските власти са учителите и свещениците, търговците и занаятчиите, изобщо всички, които са водили или могат да водят борба срещу сръбската пропаганда в Македония. Всички български училища

¹⁶ К. Пърличев. Цит. съч., с. 9.

¹⁷ Карнегиевата анкета, с. 232.

¹⁸ Пак там.

¹⁹ П. Дървингов. Цит. съч., с. 6—7.

²⁰ Пак там.

²¹ Г. Трайчев. Цит. съч., с. 327—330.

²² ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен), П. № 38.

²³ Л. Милетиц. Цит. съч., док. 6, с. 11.

²⁴ П. Дървингов. Цит. съч., с. 7.

²⁵ ЦПА, ф. 226, оп. 1, а. е. 156, л. 65.

са затворени и пособията им конфискувани, а от учителите се иска да подписват декларации, че са сърби, ако желаят да останат да живеят по родните си места. На свещениците е заявено, че могат да останат в енориите си само ако се обявят за сърби и публично се откажат от Екзархията и се подчинят на сръбската църква. На търговците и занаятчиите е забранено да упражняват своите професии, докато не се обявят за сърби и променят имената и фирмите си от български на сръбски.²⁶ Тези от учителите, свещениците, търговците и пр., които отказват да сторят това, са обвинени във водене на политическа пропаганда или в предателство.²⁷ Всеки обвинен в подобни престъпления трябвало да бяга в България, за да се спасява. В противен случай той ставал жертва на насилието.

Аграрният въпрос, който е един от основните проблеми, чието разрешаване селяните в Македония очакват с нетърпение, по същите причини не е разрешен. Новите власти дават земя само на привържениците на сръбската пропаганда — на сърбоманите.²⁸

В началото населението изпада в недоумение, не знае как да реагира. То смята, че отричането и преследването на българската народност е недоумение, скоро обаче става ясно, че това е политически курс. Още на 15 октомври 1912 г. сръбското правителство начело с Н. Пашич провежда спешно заседание в гр. Враня, на което се взема решение за „трайно утвърждаване“ в окупираните области и за организиране на сръбски административен апарат. Заетата територия в Македония със специална наредба от същата дата е административно разделена на 4 окръга: Кумановски, Скопски, Тетевски и Дебърски.²⁹ В тази наредба сръбското правителство третира не само т. нар. „спорна зона“³⁰ като собствена територия. Нещо повече — към Кумановски окръг е включена Кратовска, а към Скопски Велешка околия, чиито райони влизат в „безспорната зона“. С окупирането на част от Средното Повардарие през ноември 1912 г. сръбските власти образуват и Неготински окръг със селище Кавадарци, влизащ изцяло в безспорната зона. В окръга са включени околията: Неготинска, Гевгелийска и Дойранска,³¹ въпреки че последната е освободена и държана от българските войски, административно водеща се към Кукушки окръг.³² А в Гевгели и околността му владее троен кондоминимум на българските, сръбските и гръцките войски, понеже и трите страни претендират, че първи са влезли в града. В същност властта в околията е в ръцете на българските войски и четите на Вътрешната организация.³³ Опитите на местното население в Охрид, Битоля, Св. Никола, Неготино,

²⁶ К. Пърличев. Цит. съч., с. 10.

²⁷ Карнегиевата анкета, с. 233—234.

²⁸ Л. Милетиц. Цит. съч., с. 28—29. Поземленият фонд, който турските феодали оставят, големите манастирски и църковни имоти, земите на прогонените българи и пр., още през октомври и ноември 1912 г. са заграбени и стават собственост на сръбските власти и капиталисти. Собственици на големи имения в Македония стават самият крал, министър-председателят Н. Пашич и пр.

²⁹ П. Стојанов. Цит. съч., с. 131.

³⁰ Към договора между България и Сърбия от 13 март 1912 г. е приложен и таен анекс, предвиждащ разделянето на Македония на „безспорна“ и „спорна“ зона. Областите с градовете: Куманово, Скопие, Гостивар, Кичево и Дебър, образуват т. нар. „спорна зона“, за която руският император трябва да се произнесе на кого да принадлежи. Останалата част на Македония се признава като безспорно българска. Вж. Международни актове и договори 1848—1918 г. С., 1958, с. 318.

³¹ П. Стојанов. Цит. съч., с. 332—333.

³² ЦПА, ф. 226, оп. 1, а. е. 139, л. 20—21.

³³ Пак там.

Кавадарци, Велес и пр. да организира свое временно българско управление след прогонването на турците са придружени с жестоки преследвания от страна на новите власти, а избраните на общоградски събрания местни български ръководители — арестувани, бити и прогонени.³⁴ С тези противодоговорни решения и действия, с отричането и преследването на българската народност, език и име в Македония още от първия ден на войната кралското сръбско правителство показва ясно истинските си завоевателни и асимилаторски цели по отношение на Македония.

Това става причина от всички краища и селища³⁵ на окупираните от сръбските войски македонски територии да бъдат изпратени обширни изложения до българското правителство, до Екзархията, до Върховното командуване на българската войска. Тайно се изпращат и делегации от различни градове, които лично съобщават на българското правителство, че новите власти отричат и преследват българската народност, като изразяват и опасение, че сръбската управляваща буржоазия ще изневери на съюзния договор.³⁶

Излизащите в Солун вестници „Беломорец“ и „Българин“, неофициални органи на ВМОРО, са първите български вестници, които официално реагират. На 4 ноември 1912 г. в. „Беломорец“ публикува декларация на организацията. В нея, след като се разглежда положението, създадо се в резултат на войната, и се изтъква опасността от разпокъсване на Македония, между другото се казва: „... Нас македонските българи, които дадохме толкова големи жертви за извоюването на своята свобода и които толкова много допринесохме за разгрома на Отоманската империя, преди всичко ни интересува съдбата на онази Македония, която е обляна с мъченическа и героична българска кръв и в чиито граници българският елемент, макар и преследван и изтребляван десетки години най-немилоствитно, и днес е болшинство... Известни са ни сръбските претенции не само над Скопие, но и над Щип, Велес, Охрид. Известни са ни и гръцките претенции над Солун — вратите на Македония, или по право нейното сърце...“ По-нататък в меморандума се изтъква, че всички македонски българи поддържат с пълно единодушие и с най-голяма енергия — целокупна Македония в определените от българите граници да бъде изцяло обединена с българското царство. „Ако не е възможно да се реализира тази най-справедлива и най-подходяща за националните български интереси формула, тогава да се остави Македония неделима и да влезе тя като самостоятелна държавна единица с център Солун в бъдещата балканска конфедерация. В такъв случай Македония ще бъде съединително звено между всички балкански държави.“³⁷

Малко по-късно в. „Българин“ обнародва статия под заглавие „Освободителна или завоевателна война?“, в която се изтъква, че „македонските българи се борят и твърдо държат за свободна, цялостна и неразделна българска Македония.

... В противен случай ние бихме били изменници пред паметта на хилядите загинали борци в Македония, ние бихме били изменници пред целия

³⁴ А. Л. Мартулков. Моето учество во революционерите борби на Македонија. Скопје, 1954, с. 260—262.

³⁵ Меморандуми и изложения са изпратени от гражданите на Скопие, Велес, Куманово, Битоля, Дебър, Кичево, Кавадарци и др. Вж. по-подробно у Л. Милетиц. Цит. съч., с. 11—291.

³⁶ К. Пърличев. Циг. съч., с. 12.

³⁷ Беломорец, бр. 3, 4 ноем. 1912, Солун.

български народ . . . За сметка на нашето българско тяло друг не може да се увеличава. Това е желанието на всички българи.³⁸

На 1 ноември 1912 г. гръцките власти забраняват излизането на споменатите вестници, както и всякакви други български издания в Солун. Това е и последната легална печатна проява на революционната организация в защита на българските национални интереси. Последват няколко меморандума от ЦК на ВМОРО до българското правителство и цар Фердинанд.³⁹ В един от тях от януари 1913 г., изпратен до българския министър-председател, като се разглежда възникването, развитието и стадиите, през които е минал македонският въпрос, както и целите на революционната организация, се казва: „ . . . В своята борба революционната организация преследваше прямото или чрез автономния етап политическо обединение на всички българи. Така че автономното начало беше средство да се спаси целостта на Македония.“⁴⁰ В меморандума по-нататък се настоява българското правителство да направи всичко възможно да се присъединят всички български покрайнини към българската държава: „Защото не стане ли това, оставят ли се български земи под сръбско и гръцко владичество, населението в тях, подложено на посърбяване и погърчване, ще бъде принудено отново да поеме непосилната, неравна борба за своето освобождение.“⁴¹

Други десетки меморандуми, изложения, молби и апели от ЦК на ВМОРО от окръжните революционни комитети,⁴² от представителите на всички райони, окупирани от сръбските войски, се изпращат (във времето ноември 1912 — юни 1913 г.) до българското правителство и до правителствата на великите сили. Тези официални документи и становища на революционната организация на градското и селското население от Вардарска и Егейска Македония имат изключително важно значение. Те ни дават ясна и пълна представа за това, как българското население и неговият ръководител — ВМОРО, в този момент виждат и действуват за запазване целостта на Македония и на българското племе. В тези документи без изключение българите от Македония тревожно апелират, настойчиво молят да не бъдат оставени под сръбска и гръцка окупация, като изразяват категорично желание — Македония изцяло да бъде обединена с България или най-малко да ѝ бъде дадена автономия.⁴³

В същото време, още на 12 декември 1912 г., сръбското правителство официално заявява, че договарът с България трябва да бъде ревизиран,⁴⁴ а разпределението на териториите в Македония да стане на основата на фактическата окупация. Това утежнява още повече положението в Македония. Сръбските власти официално заявяват, че не могат да търпят и не желаят да чуват споменаването на българското име.⁴⁵ Започват да преименуват населените места и улиците по градовете със сръбски имена — надписите по магазините и фирмите са задължително на сръбски, всеки българин е принуден

³⁸ Българин, бр. 17, 25 ноем. 1912, Солун.

³⁹ Меморандум на ЦК на ВМОРО, от декември 1912 г., до цар Фердинанд. Македония, 1922, кн. 4, с. 10—11.

⁴⁰ Л. Милетиц. Цит. съч., док. № 57, с. 289—290.

⁴¹ Пак там, с. 293.

⁴² Пак там, док. № 56. С., 287—288.

⁴³ Пак там, док. № 47, с. 246—250 — Меморандум на Битолското гражданство до министър-председателя на България от 22. I. 1913 г.

⁴⁴ Т. Влахов. Отношенията между България и Централните сили по време на войните 1912—1918 г. С., 1957, с. 44.

⁴⁵ К. Пърличев. Цит. съч., с. 5 — 10.

да окачи на името си „ич“. Извършено е и преброяване на населението — независимо че то се извява като българско, преброителите го записват като сръбско със сръбски имена и пр.

Започват и убийства на по-видни българи. На 5 декември 1912 г. на един банкет в Прилеп само за това, че е вдигнал наздравица за българската войска, българският революционер учителят Анастас Лютиев веднага е удушен от няколко сръбски офицери и изгорен във фурната на едно училище,⁴⁶ превърнато в казарма. Убити са също леринският войвода Кръстю Леонтиев, битолският районен войвода Петър Облакчето, ресенският войвода Кръстю Трайков, организационните дейци Стефан Атанасов от Кичево, Никола Стефанов и Богоя Николов от Охрид и др.⁴⁷

За стопански мероприятия или за каквато и да била легална обществено-политическа дейност на местното българско население не може и дума да става. Тази обстановка предизвиква съпротивата на населението — пасивна и въоръжена. Тя се изразява чрез пълно бойкотиране мероприятията на сръбските власти, бягство на десетки българи в пределите на свободна България, а от месец април 1913 г. ВМОРО започва и въоръжена борба срещу сръбските власти. До навечерието на Междусъюзническата война четите подготвят населението за въстание, като водят и чести сражения със сръбските войски из различни райони на Вардарска Македония.⁴⁸ На 16 юни в деня на започването на Междусъюзническата война в Тиквешко с център Неготино и Кавадарци избухва първото въоръжено въстание на местното българско население срещу сръбските поробители. Ръководени от дейци на ВМОРО в този край, след няколкодневни ожесточени сражения въстаниците прогонват сръбските войски и администрация чак към Велес и установяват в Кавадарци, Неготино, Ваташа и околните селища революционното българско управление.⁴⁹ Избрано е временно ръководно тяло със седалище в гр. Кавадарци, в него влизат 12 души,⁵⁰ видни дейци на организацията и града. На 20 юни многобройна сръбска войска с тежка артилерия, подпомогната от четите на „Черната ръка“, начело с войводите Василе Търбиц, Бошко Вирянец, Йован Бабунски, Коста Павлович и др. настъпва срещу въстаниците.⁵¹ Най-тежките сражения стават близо до Кавадарци по височината на с. Полинуря и надясно от р. Черна до устието на Кавадарската река „Луда Мара“. Всички опити на сръбските войски да разпръснат въстаниците остават неуспешни. „На позициите — пише Бл. Видов — бе цялото мъжко население, а имаше и много жени и деца. Една от най-героично проявилите се жени беше Ефка Донова Мойсова, която се бори срещу сръбските поробители наравно с най-смелите мъже.“⁵²

Тиквешките въстаници държат позициите си здраво, очаквайки всеки момент българските войски, които са стигнали на 15 км до гр. Кавадарци.

⁴⁶ Сборник Сто години ново българско училище в гр. Прилеп (1843—1943). Скопие. 1943, с. 184—185.

⁴⁷ Меморандум на ИК на Македоно-одринските братства до министър-председателя на България от 27. IV. 1913 г.

⁴⁸ Мир, бр. 3908, 7 юни 1913; бр. 3915, 14 юни 1913; Народни права, брой 128, 14 юни 1915.

⁴⁹ Вж. по-подробно у Бл. Видов. Тиквешкото въстание през юли 1913 г. (Еньовден). Ръкопис в Института за история при БАН, с. 1—39 от 1956 г.

⁵⁰ Л. Милетиц. Цит. съч., 230.

⁵¹ Г. Абаџиев. Цит. съч. с., 145—146. За прогонването на сръбските власти и установяването на българско управление в Кавадарци се съобщава и в докладите на сръбските военни власти, които се цитират на стр. 148 в посочения труд на Абаџиев.

⁵² Бл. Видов. Цит. ръкопис, с. 17.

Главното командване на българската войска обаче дава нареждане на въстаническите чети да се оттеглят, тъй като военните действия се отдалечават на изток. Войводите не се подчиняват на заповедта⁵³ и водят сражения със сръбските войски до 24 юни, докато цялото въстанало население се изтегли в планините.

След изтеглянето на четите (вечерта на 24 юни) сръбските войски подлагат въстаналите селища на разграбване и опожаряване, както и масови убийства на заловените българи.⁵⁴

По непълни данни във въоръженото стълкновение срещу сръбските войски населението в Тиквешко дава над 1000 души убити, в Кавадарци — 363 души, Неготино — 283, Ваташа — 49, а по всички останали села от 5 до 15—20 души. В Кавадарци над 60 къщи и дюкяни са изгорени, Неготино с над 800 къщи почти цялото е опожарено, както и десетки околни села са ограбени и изгорени.⁵⁵ Сръбските власти оправдават извършените убийства и насилия с факта, че населението се вдигнало на „устанак“ (въстание) срещу тях.⁵⁶

Въстанието в Тиквешко е първият масов въоръжен протест на българите във Вардарска Македония срещу сръбските власти. То е дело на местното население, ръководено от революционната организация. Понеже съвпада с междусъюзническата война, то не може да изиграе ролята на самостоятелна акция, което намалява и неговия политически ефект. Масовият героизъм, проявен по време на въстанието, е ярко доказателство за сръбските власти, че тукашното население не желае да приеме сръбската власт и е готово да се бори и защитава своето българско име и свобода.

По време на Междусъюзническата война въоръжените българи от Вардарска Македония, зачислени в редовните български войски или в четите на Организацията, вземат най-активно участие във всички сражения — в авангарда на българските войски и в тила на сръбските и гръцките войски. Могат да се посочат многобройни примери на изключителен героизъм, проявен от четите. Те освобождават десетки села от двете страни на Вардара (в тила на сръбските войски) и установяват в тях българско управление.⁵⁷ Масов героизъм в сраженията срещу сръбските войски проявяват и петнадесетте батальона на българските доброволци от Македония и Одринско, чиято слящи се в Опълчението.⁵⁸

До масово въстание на българското население в другите райони на Вардарска Македония не се стига, тъй като въоръжените акции на местното население са съобразявани и координирани с щаба на Опълчението и Главното командване. Известният по-късно деец на Комунистическата партия Александър Мартулков⁵⁹, намиращ се по това време — в навечерието на Междусъюзническата война, в четата на Кръстю Лазаров, която е подготвяла населението във Велешко за въстание, пише в своите спомени, излезли в Скопие през 1954 г., следното: „Денят на обявяването на войната — 16 юни 1913 г., ни завари в Джиджимирския балкан. Още от тъмни зори чухме топовните

⁵³ Г. Трайчев. Цит. съч., с. 391.

⁵⁴ Л. Милетиц. Цит. съч., с. 231. Донесение на Гр. Варнолиев, главен учител в Кавадарци.

⁵⁵ ЦПА, ф. 226 (необработен), П. № 3541.

⁵⁶ Л. Милетиц. Цит. съч., с. 235.

⁵⁷ ЦПА, ф. 226 (необработен), П. № II.

⁵⁸ Пак там.

⁵⁹ До 1944 г. Ал. Мартулков, който е велешанин, е член на БКП, след това става член на СЮК.

гърмежи. Селяните от околните села веднага започнаха да идват при нас, носейки известие за събитията . . . Всички селяни, заедно с четниците, бяха опиянени от радост, вярвайки, че настъпва край на сръбското робство. Никой от тях не се съмняваше в победата на България.“⁶⁰

Политическите събития обаче се развиват във вреда на България. В помощ на Сърбия и Гърция се притичват Румъния с 437 000 и Турция с 255 000 души войска.⁶¹ Обградена от всички страни, без да бъде разгромена във военно отношение, България е принудена да капитулира. По силата на Букурещкия договор (10 август 1913 г.) българските земи са окастрени от всички страни. България загубва и източните райони на днешна Вардарска Македония (Щипски окръг) и цялата източна половина на Егейска Македония, които райони са освободени и държани до Междусъюзническата война от български войски. В нейните предели остават само Пиринският край и районът на Струмица. По такъв начин Македония е разпокъсана на три части, а македонският въпрос навлиза в нова, много по-сложна фаза за решаване.

Абсолютно вярна е оценката на В. Ил. Ленин, че войната срещу Турция има прогресивен характер, понеже премахва османския феодализъм и открива пътя към цялостно обществено развитие на балканските страни.⁶² В резултат на Междусъюзническата война обаче българското население във Вардарска и Егейска Македония попада под много по-жесток национално-политически и икономически гнет. Пълно национално и политическо освобождение получава населението само в тези райони на Македония, които влизат в пределите на България.

Първата работа на сръбските власти след Букурещкия договор е да забранят завинаги споменаването на българското име във Вардарска Македония. Арестуваните няколко хиляди български първенци в навечерие и по време на Междусъюзническата война — в Битоля над 600 души, в Скопие и околните села над 500, във Велес над 200, в Тетово над 200, в Куманово — 150, в Крива Паланка над 100⁶³, в Ресен и околията — 496 души и пр.,⁶⁴ са принудени да подписват декларации, че се обявяват за сърби, и едва тогава повечето от тях са освободени. Тези, които отказват да подпишат, начело с митрополитите, по-голяма част от свещениците и учителите, са насилствено екстернирани в България.⁶⁵ В много селища българското население е изкарвано на мегдана и там принуждавано публично да се обяви за сръбско.⁶⁶ След като свършват по този начин „посърбяването“ или „потурчването“, както населението на подигравка нарича този акт, сръбските власти трябвало да решат каква форма, какъв статут на управление да въведат в тази област.

На 18 август 1913 г. сръбският крал Петър I издава декрет, в който открито се заявява, че във Вардарска Македония не може да се въведе конституцията на кралството, а ще бъде управлявана по особени закони и наредби, т. е. по сръбския закон от XIX в. за преследване и унищожаване на разбойниците.⁶⁷ На възражението на Андра Николитч, председател на Скупщината, че в Южна Сърбия“ трябва да се въведе „по-либерален“ режим, за да почувствува на-

⁶⁰ А. л. М а р т у л к о в. Цит. съч., с. 277—278.

⁶¹ Войната между България и другите балкански държави през 1913 г. Т. I. С., 1944, с. 158.

⁶² В. И. Л е н и н. Съч., Т. 18, С., 1954, с. 402.

⁶³ Карнегиевата анкета, с. 105—107.

⁶⁴ К. П ъ р л и ч е в. Цит. съч., с. 20—21.

⁶⁵ Карнегиевата анкета, с. 96—98.

⁶⁶ Л. М и л е т и ч. Цит. съч., с. 239.

⁶⁷ Зора, бр. 61, 5 септ. 1913.

селението, че участва му при новите господари е по-добра, отколкото порано,⁶⁸ в. „Пиомонт“, орган на „Черната ръка“, отговаря, че не може да се преминава в новите земи към парламентарен режим, защото народът там — според същия вестник — не е сънувал за избори, за общинско самоуправление и пр. Само един строг режим можел да бъде достатъчно твърд, за да премахне злата воля на отделните личности и групи от неприятели на държавата. Една гражданска администрация ще бъде безсилна да се бори срещу „българската пропаганда“⁶⁹.

В териториално-административно отношение областта е разделена на 7 окръга: Скопски, Тетовски, Тиквешки, Охридски, Кумановски, Брегалнишки и Битолски, с общо 29 околии.⁷⁰ С разделянето на сравнително малка територия на толкова административни единици се цели да се съсредоточи колкото се може по-голяма част военнополойската администрация във Вардарска Македония. Целият кадрови апарат на сръбската власт е съставен от хора, дошли от Сърбия. Тези хора, освен че са подбрани из средите на най-върлите великосръбски шовинисти, са и с ниски морални качества, които идват не само с асимилаторски, но и с лични грабителски цели. „Неслучайно — пише Петър Стоянов — населението ги наричаше „жуфарджии“, които са дошли да се обогатят за сметка на населението в Македония.“⁷¹

Наред с официалните сръбски власти (през целия период 1912—1915 г.) във Вардарска Македония съществува и т. нар. „неофициална“, „неотговаряща“ власт. Това е властта на сръбската тайна организация „Черната ръка“, в която влизат най-отявлени националисти и противобългарски настроени офицери. „Единствената цел на тази организация, пише скопският митрополит Неофит, е чрез нечуван терор, насилия и убийства да принуди българското население да се обяви за сръбско.“⁷²

Всички големи и малки въпроси — от аграрните отношения до просветното и черковното дело, засягащи местното българско население, — са решавани от сръбските власти винаги в полза на асимилаторската им политика. Във Вардарска Македония сръбските власти закриват през 1912—1913 г. 641 български училища с 37 000 ученици. Прогонват или принуждават да подпишат декларации, че са сърби, 1013 български учители; конфискуват и превръщат в сръбски 761 български черкви; екстернират петима български владии; прогонват, убиват или принуждават да се обявят за сърби 833 български свещеници.⁷³ Унищожават всички български библиотеки, забраняват четенето на български книги, вестници, списания и пр., не допускат на българите да празнуват своите национални обичаи, именни и религиозни празници. Вместо тях им се налагат сръбски. Употребата на български език е забранено не само в държавните учреждения, по улиците и в търговията, но и в частните отношения. За всяка чута българска дума или песен властите наказват с глоба, бой, затвор. Българите са принудени да кръщават децата си по един списък със сръбски имена, изработен от полицейските власти специално за Македония.⁷⁴ За народности и икономически нужди, за културна и общественостно-

⁶⁸ Карнегиевата анкета, с. 87; срв. Изгрев, 5 септ. 1913.

⁶⁹ Карнегиевата анкета, с. 88.

⁷⁰ П. Стоянов. Цит. съч., с. 133.

⁷¹ Пак там, с. 155. Освен малък брой сръбомани местното българско население е изключено от участие в сръбската администрация.

⁷² Л. Милетич. Доклад на Скопския митрополит до Екзарха в Цариград от август 1913 г., с. 41—42; срв. Карнегиевата анкета, с. 100—101.

⁷³ Документи и материали . . . , с. 504—505.

⁷⁴ Камбана, бр. 1692, 6 окт. 1913.

политическа изява, за свобода на мисленето, словото, печата, сдруженията, за изборни права или избираемост на местното население не може и дума да става. Отнети са първите и основни свободи, без които няма условия за обществено-политически живот, за национално развитие и напредък. Остава само един път — борба против новите поробители.

*

Веднага след Междусъюзническата война ръководни дейци на революционната организация провеждат съвещание в София, на което е разгледано положението на Македония, създадо се в резултат на Букурещкия мирен договор. На съвещанието е решено да се предприемат стъпки пред великите държави за мирна ревизия на Букурещкия договор и за даване автономия на Македония. Ако мирните усилия обаче не дадат резултати, организацията решава да продължи революционната си дейност.⁷⁵

Първата стъпка в това направление е меморандумът на представителите на македонските българи от 29/11 август 1913 г. до Едуард Грей, председател на Лондонската посланическа конференция, и до пълномощните министри на Русия, Англия, Австрия, Германия, Италия и Франция в София. „От името на 150 000 македонски българи — се казва в меморандума — жертва на новите завоеватели на Македония — сърби и гърци, високо протестираме против Букурещкия договор, това петно на цивилизацията на Европа, което ни обрича на едно по-тежко робство от турското . . . Изгубили своите имоти, ограбени и опожарени от сръбските и гръцките войски, видели поругана и своята чест, за да спасим живота си, ние бяхме принудени да напуснем своя роден край . . . Изгубили всичко, нашата единствена и постоянна задача ще бъде кървава борба против новите поробители на страната и угнетители на народа.“ Меморандумът завършва с призив към правителствата на споменатите държави да се застъпят за ревизия на Букурещкия договор и за даряване на Македония автономно управление.⁷⁶

Подобни протестни меморандуми и изложения до великите сили с аналогични искания са изпратени от представителите на прогонените духовници от Македония, от изгонените учители,⁷⁷ от студентите от Македония, следващи в Петербург, и др.⁷⁸

В същото време една тричленна делегация, съставена от проф. Ал. Бабабанов, проф. Ив. Георгиев и Т. Павлов, предприема пътуване из европейските столици. От името на македонските българи делегацията настоява пред съответните правителства да бъде ревизиран Букурещкият договор и да бъде дадено на Македония автономно управление.⁷⁹ Друго мирно средство е появилото се сред българите в Егейска и Вардарска Македония движение за приемане на уния с католическата църква. С това на вид религиозно движение се преследва политическата цел да се спаси българската националност на Македония от асимилация. Ще споменем по този повод само мнението на руския вестник „Славянские известия“, който, като се спира на появилото се движение сред македонските българи за уния, пише, че след Букурещкия договор българите, останали под сръбско и гръцко управление, са подложени

⁷⁵ ЦПА, ф. 227, оп. 1, а. е. 18, л. 4.

⁷⁶ Зора, бр. 3958, 1 авг. 1913.

⁷⁷ Мир, бр. 3973, 14 авг. 1913.

⁷⁸ Македонский голосъ, бр. 1, 5 юни 1913.

⁷⁹ Мир, бр. 3874, 15 авг. 1913.

на гонения, които по жестокост не отстъпват на древните гонения против християните. „Свещеници, учители, търговци, занаятчии — всички по-интелигентни българи, са бити и побегнаха или отидоха в затвора. Над 100 000 бежанци се спасиха в България. Всичкото това мъченичество — заключава вестникът — народът приема само защото не желае да се отрече от националността си. В този именно обстановка българите мислят, че с приемането на унията Македония ще се спаси от всякакви притеснения.“⁸⁰

Тези и други подобни мирни начинания и усилия на македонските българи обаче не допринасят в момента никакви резултати. При това положение за поробеното население не остава друг път освен пътя на нелегалната борба. Впрочем борбата не е и спирала. Четите на Вътрешната организация, които преди и по време на Междусъюзническата война се намират във Вардарска Македония, продължават своята дейност и след примирието. Четите, които действуват от татък Вардар, някои от които вземат участие и в Тиквешкото въстание — на брой към 500 души, се събират на 29 юни/12 юли 1913 г. над селата Конопище и Чемерско — Тиквешко. Тук е проведено съвещание на войводите, които обсъждат въпроса, дали да отстъпят към България или да заминат за старите си райони. Решено е четите да заминат към своите райони.⁸¹

Васил Чакаларов, Иван Попов, Коста Олицки, Христо Цветков, Тр. Железски и др. се насочват към Костурско и Леринско; Павел Христов, Петър Чаулев, Смиле Войданов, Методи Стойчев, Алексо Демирхисарски и др. — за Битолско, Крушевско, Охридско и Кичевско; Милан Гюрлуков и Иван Гуров — за Мариовско; Дякон Евстатий, Григор Джинджифилов, Марко Иванов и др. — за Кожух, Гевгелийско и Беласица.⁸² В Тиквешко остават двете местни чети на Мишо Шкартов и Дончо Лазаров.⁸³ Отивайки в своите райони, войводите на четите смятат да развият революционна дейност срещу новите поробители, подобна на тази срещу турските власти.

Условията за революционна дейност обаче са влошени. Много от революционните дейци са избити и прогонени, а революционната мрежа силно разстроена. От друга страна, сръбските войски и чети непрекъснато преследват четите на Вътрешната организация. По съобщение на сръбските военни власти на 19 юли 1913 г. войската е прогонила Милан Матов с една чета от 18 души от с. Майна, Битолско. Четата на П. Чаулев води упорити сражения с потери на 25, 26, 27 и 28 юли 1913 г., като прогонва сръбските власти и разтурва сръбските общини в селата Сливово и Мешоище.⁸⁴ На 3 август 1913 г. Върховното командване на сръбската войска издава нареждане до инспектора на полицията за Вардарска Македония в най-къс срок да прочисти Мариовско от българските чети. За целта е необходимо веднага да се изпратят войскови и четнически потери, които да претърсят цялата местност в района между Вардар и гръцката граница.⁸⁵ В същото време по споразумение между началниците на Кавадарски и Битолски окръг е наредено на допълнителния батальон от 19-и полк, II призив, да действува в Мариовско, докато не бъдат

⁸⁰ Цит. по България, бр. 39, 3 ноем. 1913. — До Балканските войни в Македония — Солунско, Кукушко, Гевгелийско, Дойранско и Битолско е имало регистрирани 570 униятски семейства. За Движението за уния в Македония през 1913—1915 г. вж. у П. Стојанов. Цит. съч., с. 205; Т. Влахов. Цит. съч., с. 81—82; Камбана, бр. 1658, 1661, 1702, септ. 1915 и пр.

⁸¹ П. Дървингов. Цит. съч. Т. II, с. 673—674.

⁸² Пак там; Г. Абаџиев. Цит. съч., с. 143—144.

⁸³ Бл. Видов. Цит. съч., с. 31.

⁸⁴ АБАН, ф. 175, оп. 1, а. е. 51, л. 5—6.

⁸⁵ Г. Абаџиев. Цит. съч., с. 148—149.

прогонени всички революционни чети.⁸⁶ Понеже районите на действие на Вътрешната организация обхващат не само Вардарска, но и Егейска Македония, постигната е спогодба между сръбската и гръцката войска за единодействие при преследване на четите. С писмо № 4381 от 23 юли 1913 г. Върховното командване съобщава до оперативното отделение на сръбската войска, че е постигнато споразумение за съвместни действия и че гръците ще изпратят 200 войници, които да помагат на сръбските войски и четници в борбата им срещу българските комити, които се намират в Мариовско.⁸⁷

Оперативното отделение от своя страна съобщава на Върховното командване на сръбската войска, че и то е влязло във връзка с гръцките войски в Лерин за същата цел. В друга заповед сръбското главно командване настоява да се вземат всички мерки против българските чети, на брой към 400 души, които се намират в селата Гарван, Рожден и Чемерско.⁸⁸ От посочените съобщения и разпореждания се вижда ясно както тревогата и желанието на сръбските власти да унищожат колкото се може по-бързо въоръжената съпротива, така и трудното положение, в което се намират четите на Вътрешната организация, преследвани непрекъснато от две редовни и многобройни войски.

Най-големи жестокости при преследването на революционните чети във Вардарска Македония извършват сръбските чети на организацията „Черната ръка“. Създадени още през турския режим с единствената цел да се борят срещу ВМРО, сега те се превръщат в „неофициална“, „безотговорна“ власт. Техните присъди и наказанията са безапелационни. Тези специални органи на сръбското правителство унищожават буквално ески, който може да играе каквато и да било роля в борбата срещу сръбския режим. Още с влизането си в Македония Върховното командване на сръбските войски издава заповед старите сръбски чети в Македония да бъдат преустроени в четири, т. нар. „Кръстосващи отряди“⁸⁹. Два от тях се разполагат и действуват от лявата страна на Вардар, а другите два — от дясната страна между Кавадарци и Гевгели. Последните влизат във Вардарския отряд начело с Василие Търбич. Отрядът (включващ от 8 до 10 чети) е формиран през юни 1913 г. по нареждане на Върховното командване на сръбската войска специално за потушаване на Тиквешкото въстание.⁹⁰

Специален кръстосващ отряд е и четата на Йован Бабунски, чието предназначение е да действува в района на Кратово — Овчо поле — Кочани.⁹¹

Тези чети обаче се оказват недостатъчни. Ето защо Върховното командване издава заповед № 8195 от 13 юни 1913 г. да се формират още две кръстосващи чети под командването на Йоаким Букович — бивш четнически войвода, и Владимир Ковачевич — капитан II класа.⁹² Малко по-късно Върховното командване издава нова заповед (№ 7722 от 21 юли 1913 г.), с която нарежда на местния комендант на Прилеп лично да събира четници и заедно с ескадрона и батареята в Битоля да формира голям отряд, с който незабавно да тръгне към Кавадарци и Криволак и да удари българските комити, които са се появили в селата Арджево, Тремник и др. около Вардар и Криволак.⁹³

⁸⁶ Г. Абаџиев. Цит. съч., с. 148—149.

⁸⁷ Пак там.

⁸⁸ Пак там.

⁸⁹ П. Стојанов. Цит. съч., с. 91.

⁹⁰ Пак там.

⁹¹ Пак там.

⁹² Г. Абаџиев. Цит. съч., с. 147.

⁹³ Пак там, с. 147—148.

Тези четнически отряди под предлог, че преследват български комити, още от самото начало (но особено от пролетта на 1913 г., по време на Междусъюзническата война и след нея, до октомври 1915 г.) извършват най-жестоките насилия върху българското население. „Терористически сръбски чети — отбелязва се в Карнегиевата анкета, — мобилизирани от правителството, изобилствуват в цяла Македония. Те ходят от село на село и тежко и горко на този, който посмее да им откаже нещо. Тези чети имат свобода да действуват, както намерят за добре, за да посярбят населението.“⁹⁴

За да се спре абсолютно всякаква възможност за нелегални действия, през август 1913 г. сръбското правителство издава нареждане да бъдат разрушени и изгорени всички колиби за овце, които се намират във от селата.⁹⁵ Забранено е на овчарите да водят стадата си на паша под предлог, че могат да доставят храна на българските чети.⁹⁶ Сръбските власти не позволяват на нито една волска кола да излезе от селото, на нито едно магаре или кон с товар, без да бъдат претърсени. Също така нито една лодка не може да плава по езерата, без да бъде обискирана от сръбските войници и четници.⁹⁷ А в „България“ добавя, че във всички села и особено в селата край новата сръбско-българска граница сърбите са поставили по една рота войници. Офицерите събирали населението из тия места и го заплашвали, че ако мине някоя българска чета и те не съобщят за това на сръбските власти, тогава цялото село, заедно с хората, ще бъде изгорено.⁹⁸ При така създадената обстановка на пълна блокада, терор и убийства над българското население движението на революционните чети, особено на тези, които действуват отсам Вардар, се затруднява. Ето защо по-голямата част от тях се прехвърлят в България. Тези, които остават в своите райони, преминават в дълбока нелегалност. А някоя от четите са разбити и разпръснати от потерите. Организационната мрежа на организацията остава сравнително запазена само от татък Вардара — Битолско, Охридско, Струшко и Дебърско.⁹⁹

Впрочем с разпокъсването на Македония македонският въпрос навлиза в друга, по-сложна фаза на своето развитие не само в политическо отношение. Новата обстановка налага преустройство на началата, принципите и тактиката на Вътрешната организация. Главната цел на борбата сега е: самосъхранение на българите в Егейска и Вардарска Македония, осигуряване тяхното свободно културно и политическо развитие, обединение на разпокъсаните части в единна област и пр.¹⁰⁰ Новото положение налага центърът на революционното движение да се премести в пределите на България. В новия проектоустав целите на борбата са формулирани по следния начин:

1. Целта на организацията е автономия на Македония, в която ще се гарантират правата на всички народности, живущи в нея.

2. Организацията ще се бори с всички легални и нелегални средства за постигането на тази цел.¹⁰¹

⁹⁴ Карнегиевата анкета, с. 102.

⁹⁵ Г. л. Тодоровски. Просветната политика на кралство Сърбия по Балканските войни. Скопје. — Гласник, 1966, бр. 1695.

⁹⁶ Карнегиевата анкета, с. 102.

⁹⁷ Г. л. Тодоровски. Цит. ст., с. 95.

⁹⁸ България, бр. 7, 29 септ. 1913.

⁹⁹ На 2 август 1913 г. четите на В. Чакаларов и Ив. Попов влизат в няколкочасово сражение с гръцките войски в района на Костур, при което загива големият революционен деятел и войвода от Костурско Васил Чакаларов. Вж. Спомени на Динката Олицки. — АБАН, ф. 73, оп. 1, а. е. 1266, л. 1—2.

¹⁰⁰ Македония, 1922, кн. 4, с. 12.

¹⁰¹ НБКМ — БИА, ф. 198, оп. 1, а. е. 7, л. 1—10.

В устава (чл. 2) се предвижда населението да използва всички легални средства за извоюване на религиозни, училищни и общински права. Това означава, че усилията трябва да бъдат насочени към борба за признаване на българската народност. Предвижда се с най-големи подробности да бъде осведомявано общественото мнение в Европа за насилията, вършени от сръбските и гръцките власти над българското население в Македония.¹⁰²

В нелегалната дейност (чл. 3) се предвижда извършване на атентати по важни стратегически и комуникационни пунктове, както и повдигане на частични и общи въстания. На насилията, вършени от поробителските власти, организацията трябва да отговори с насилия, наказвайки пряко виновниците. ЦК на организацията (чл. 4) ще определя кога да се употребяват нелегалните средства.¹⁰³

По-нататък в проектоустава се казва, че организацията ще се управлява от Централен комитет, състоящ се от 5 членове с неопределено местожителство, и ще се изгражда на принципите на строгия централизъм. Предвижда се ново устройство на бойните кадри. На първо време трябва да се комплектуват малки чети от 3 до 5 членове, които да послужат като ядро за по-големи чети. След това трябва да се пристъпи към организиране на селска и градска милиция, а оттам към възстановяване на селските, градските и околийските революционни комитети. Предвижда се организацията да развива своята дейност освен в Македония — и в цяла Сърбия и Гърция. Да влиза във връзка с турските и албанските революционни комитети за задружни действия и пр.¹⁰⁴

Новият проектоустав е съставен въз основа на стария устав на ВМОРО, но пригоден за новите условия.¹⁰⁵ Изоставен е демократизмът в ръководството и се преминава към строг централизъм.

* * *

Борбата с легални средства нямала изгледи да доведе до някакви резултати. Българската народност в Македония се отрича и преследва. Освен това европейските правителства дават да се разбере, че не са готови да се застъпят за ревизия на Букурещкия договор. Нещо повече — те не показват готовност да се застъпят дори за културна авнотомия на българското население в Егейска и Вардарска Македония. В тази обстановка революционната организация пристъпва към подготовка и вдигане на въстание в Битолско, Охридско и Дебърско, за да изрази категоричния протест на българите в Македония срещу решенията на Букурещкия договор, който ги хвърля в ново робство. Районът е избран по няколко причини. Вече споменахме, че организацията в този край е по-малко пострадала в сравнение с другите райони. В Битолско и Охридско има десетки оръжейни складове на организацията, неоткрити от сръбските власти. Освен това най-голямата част от сръбската войска, полиция и контрачети са съсредоточени покрай българската граница, очаквайки въстание на българите именно тук. Най-накрая се очаква и съгласието на албанските вождове за съвместни действия в тези райони.¹⁰⁶

¹⁰² НБКМ — БИА, ф. 198, оп. 1, а. е. 7, л. 1—10.

¹⁰³ Пак там, л. 7—10.

¹⁰⁴ Пак там, л. 10—12.

¹⁰⁵ Дейността на организацията в този период (1913—1915) се развива точно по плана, принципите и началата, залегнали в споменатия устав, който тук се цитира по проекта за устав.

¹⁰⁶ Спомени на Милан Матов. Записани от В. Сеизов. Личен архив.

Политическата и военната подготовка на въстанието е осъществена от Петър Чаулов — член на ЦК, Павел Христов — задграничен представител на организацията до Балканската война,¹⁰⁷ Милан Матов и др. И тримата са известни революционни дейци и ръководители на българското население в тези райони.¹⁰⁸

Националният и икономически гнет, на който е подложено местното население от новите поробители, създава и необходимите обективни предпоставки за въоръжено въстание. „Причините за въстанието — казва в едно интервю П. Чаулев — са безброй. Сърбите са настоящите варвари в Македония. Те не оставиха нито едно българско училище, нито една българска черква, нито една българска книга. Богати библиотеки, събирани повече от сто години, бяха разрушени и изгорени. Икономическият живот съвсем спря. В една непълна година народът оголя. Арестите и побоищата са най-обикновеното нещо. Честта, животът и имотът на хората са в техни ръце. Но не е само до българите, същото е положението и с албанците и турците. Забранено е дори коранът да се чете на турски език. Това породила идеята за съвместно въстание на българите, албанците и турците срещу сръбските поробители.“¹⁰⁹

Още през август 1913 г. се пристъпва към възобновяване на организацията в Битолско, Охридско, Стружко и Дебърско. Активизирана е организационната и куриерската мрежа.¹¹⁰

Започват се преговори за съвместни действия и с албанския революционен комитет. Тук трябва да отбележим, че още през април 1913 г. представители на Временното албанско правителство правят предложение да се започнат преговори между тях и ВМОРО за вдигане на съвместно въстание срещу сръбските власти. Тодор Павлов и Петър Чаулев са упълномощени да водят преговорите от името на организацията. Правителството в София обаче не вярва, че ще се стигне до война със Сърбия, поради което смята, че тези преговори са излишни.¹¹¹ Делегатите на ВМОРО не отиват на уговорената среща.¹¹² Когато в началото на юни 1913 г. се разбира, че войната е неизбежна, българското правителство изпраща в Албания Яне Сандански да преговаря с албанското правителство за съвместна борба срещу Сърбия и Гърция.¹¹³ В едно интервю, дадено в Тирана пред представител на италианския вестник „Секоло“, Сандански заявява, че той напълно се е споразумял с албанските главатари за обща акция против Сърбия и Гърция, като са дали „беса“ да отмъстят за сръбските изстъпления над албанското население. По-нататък Сандански изтъква, че той и неговите другари подготвят чети, които ще действуват в тила на сръбските и гръцките войски в Македония. „Македонските революционери, които след дълга и жестока борба с турската тирания доживяха да видят за момент осъществена мечтата си — извоюване свобода на родината, не могат да допуснат — заявява Сандански — тя отново да попадне под сръбско и гръцко иго. Те ще подновят революционната си дейност и няма да оставят нито педя македонска земя под сръбско и гръцко

¹⁰⁷ АБАН, ф. 73, оп. 1, а. е. 2195, л. 33—34.

¹⁰⁸ Цит. Спомени на Милан Матов.

¹⁰⁹ Камбана, бр. 1696, 10 окт. 1913; бр. 1702, 16 окт. 1913. Интервю на П. Чаулев.

¹¹⁰ АБАН, ф. 175, оп. 1, а. е. 51, л. 5.

¹¹¹ Пак там, л. 6. Тодор Павлов е българин от Скопие, депутат в Цариградския парламент по време на хуриета.

¹¹² Пак там.

¹¹³ Пак там, л. 6—7.

владичество. Няма да се спрат и пред най-страшните терористични средства, за да реализират съкровената си мечта — свободна българска Македония.¹¹⁴

Узнавайки за мисията на Яне Сандански, Сърбия и Гърция веднага изпращат свои делегации в Албания. За да осуетят споразумението със Сандански, сръбските представители обещава да дадат на Албания Дебър и Дяково, а гръцките — Корча и Аргирокастро. При тези обещания албанците се отказват от споразумението за съвместни действия.¹¹⁵ Когато свършва Междусъюзническата война и албанците остават излъгани, те отново потърсват връзки с Вътрешната организация. В резултат на новите преговори, които се водят от 12 до 17 август 1913 г. в Елбасан, е постигнато споразумение между ВМОРО и Албанския революционен комитет начело със Сефадин Пустина за организиране и повдигане на съвместно въстание срещу сръбския режим. По силата на това споразумение политическото и военното ръководство на въстанието поема Вътрешната организация. Албанският комитет издава писмено пълномощно на войводите П. Чаулев, П. Христов и М. Матов да застанат начело и на всички албански чети в района на Дебър — Гостивар — Кичево.¹¹⁶ Решено е въстанието да се обяви в началото на октомври 1913 г., след което дейците на организацията и албанските ръководители заминават за определените им райони.¹¹⁷ П. Чаулев, П. Христов, Антон Шибаков, Нестор Георгиев и др. обикалят Охридско, Стружко и Битолско, където проверяват оръжието и подготвят населението да бъде готово за въстание, когато се подаде сигнал. В Дебърско въстанието се подготвя от Сефадин Пустина, Христо Атанасов, Риза бей и др.

Сериозна подготовка обаче не е извършена, тъй като въстанието по непредвидени причини избухва един месец по-рано. На 7 септември 1913 г. долнодебърският байрактар Селим ага бива открит и заграден от сръбски войски в с. Епишкопия. Завързва се сражение. Селската милиция (българи и албанци) се явява в гръб на войските, но други сръбски войски ограждат милицията. Така се завързва сражение, от което пламва целият край.¹¹⁸ Започват въоръжени действия и в Дебър, където една част от чиновниците на сръбската администрация са избити, а другите прогонени. Два сръбски полка войска се спасяват с бягство, а 420 войници са пленени. На 8 септември 1913 г. Шакир бей съобщава на П. Чаулев, че въстанието вече е започнало и въпреки по-предвишните решения трябва да се действа.¹¹⁹ Въпреки недостатъчната подготовка Чаулев дава заповед за формиране на въстаническите чети в Охридско и Стружко, които веднага започват сражение със сръбските войски.

Пламнало веднъж, въстанието бързо обхваща Дебърско, Стружко и Охридско. Обединените български и албански чети освобождават Дебър и на 9 септември установяват в града революционна власт. Във временното управление са избрани Сефадин Пустина, Христо Атанасов, Риза бей и др.¹²⁰ Въстаниците, водени от П. Чаулев, П. Христов, М. Матов, Антон Шибаков, Нестор Георгиев и др., прогонват сръбските войски и администрация от Стружко и Охридско. Четвърти сръбски полк е пленен заедно с всички офи-

¹¹⁴ Цит. по Утро, бр. 890, 29 юли 1913, с. 2.

¹¹⁵ АБАН, ф. 175, оп. 1, а. е. 51, л. 7—8.

¹¹⁶ Изгрев, бр. 24, 24 окт. 1913; срв. цит. спомени на М. Матов.

¹¹⁷ АБАН, ф. 175, оп. 1, а. е. 51, л. 7—8.

¹¹⁸ Пак там.

¹¹⁹ Пак там.

¹²⁰ К. Пърличев. Цит. съч., с. 28.

цери, свещеници и с неговия комендант Спас Милоевич.¹²¹ Няколко сръбски топа са пленени в Охрид от въстаниците.¹²² Още в зори на 12 септември 1913 г. четите на П. Чаулев и П. Христов влизат в Охрид, възторжено посрещнати от гражданите. Целият град е окичен с български знамена. Фирмите по дюкяните, както и сръбските наименования на улиците са изхвърлени веднага.

На състоялото се тържествено събрание в Охрид е учредено временно българско управление. В ръководното тяло влизат Лев Огненов, Иван Групчев, Лев Кацков, Павел Христов, Петър Филев и други видни граждани.¹²³ Отслужен е тържествен молебен, на който присъства цялото гражданство.¹²⁴ По същия начин е установена революционна власт в Струга, както и в околните села. С това и завършва инициативността на въстаниците. Вместо да преследват бягащите сръбски войски към Ресен, Битоля и Кичево и да вдигнат населението в тези райони на въстание, както е по план, ръководителите на въстанието разпореждат въстаническите чети да заемат отбранителна позиция на 20 километра източно от Охрид по височините на Петрино и Буково, откъдето се очаква настъплението на сръбските войски.¹²⁵

Избухването на въстанието и прогонването на сръбските войски от Дебърско, Стружко и Охридско хвърля в тревога сръбското правителство. То обявява, че е започнала „нова война“, и още на 11 септември е издаден кралски указ за мобилизация на войската.¹²⁶ Всички сръбски вестници започват да твърдят, че въстанието се ръководи от български офицери. Те съобщават имената на войводите, участващи във въстанието, като П. Чаулев, Хр. Чернопеев, Яне Сандански, П. Христов, М. Матов и др.¹²⁷ В този дух се изказва и сръбският пълномощен министър в Рим Дучич, който публично обвинява България, че изпраща офицери да ръководят въстанието в Охридско.¹²⁸

В отговор българският пълномощен министър в Рим Д. Ризов опровергава тези твърдения, като заявява, че войводите, споменати от Дучич, нямат нищо общо с българското правителство.¹²⁹ Страхувайки се да не би България да се възползува от настаналите събития, сръбското правителство веднага отправя протест пред великите сили, с който настоява да попречат на България да подпомага четите в Македония.¹³⁰ Английският вестник „Дейли Телеграф“ от 17. IX. 1913 г. под заглавие „Въстанието в Македония“ между другото пише, че във Вардарска Македония действуват големи български чети и че революцията на българските селяни в Охридско взема големи размери. „Сраженията между сръбските войски и въстаниците — заключава вестникът — стават с всеки изминат ден по-жестоки.“¹³¹ В този дух дават съобщения и коментари много български, както и чуждестранни вестници.

За потушаване на въстанието освен редовната армия сръбското правителство мобилизира още сто хиляди души войници, които веднага изпраща

¹²¹ ЦДИА, ф. 105, оп. 1, а. е. 311, л. 3.

¹²² Пак там, л. 7—8.

¹²³ К. Пърличев. Цит. съч., с. 28—29.

¹²⁴ Изгрев, бр. 16, 16 окт. 1913.

¹²⁵ К. Пърличев. Цит. съч., с. 28—29.

¹²⁶ Народни права, бр. 153, 13 септ. 1913.

¹²⁷ Пак там, бр. 158, 19 септ. 1913.

¹²⁸ Пак там.

¹²⁹ Народни права, бр. 161, 22 септ. 1913.

¹³⁰ Народни права, бр. 161, 22 септ. 1913. Войводите Яне Сандански и Хр. Чернопеев не участвуват в Охридското въстание.

¹³¹ Камбана, бр. 1685, 29 септ. 1913. Цит. по Камбана, бр. 1687, 1 окт. 1913.

към въстаналите райони.¹³² Всеки ден сръбските вестници съобщават, че специални сръбски войскови части са на път за Охрид, за да прогонят българските чети и да заловят техните водачи.

В помощ на сръбските войски са изпратени и четите на „Черна ръка“, които се намират из различни краища на Македония. Веднага след вестта за избухване на въстанието сръбското върховно командване заповядва телеграфически на Василе Търбич, който се намира в Прилеп, да тръгне незабавно със своя четнически отряд към Кичево и да го брани от бунтовниците, които вече са завзели Дебър, Струга и Охрид. По същото време 19-и пехотен полк отстъпва в безредие към Кичево.¹³³ Преди да тръгне, Търбич телеграфирал и на другите сръбски войводи Йован Дългия, Дано Стоянович, Михаило Йосифович, Бошко Вирянец и др. веднага да тръгнат с четите си към Кичево.¹³⁴

На 15. IX. 1913 г. в Охрид се събират няколко хиляди въоръжени въстаници, предимно българи от града и селата. На проведения воеводски съвет Петър Чаулев е избран за главнокомандуващ на всички въоръжени сили. Взето е и решение въстаниците да тръгнат веднага към Битоля и Кичево. Определени са и кои чети и войводи ще действуват в съответните райони.¹³⁵ Благоприятният момент за настъпление към Битолско обаче е вече пропуснат. Тъкмо когато въстаниците са готови да тръгнат, П. Чаулев получава съобщение, че същия ден, на 15. IX. 1913 г., по искане на сръбското правителство гръцки войски са преминали границата и са превзели с. Подградец, съвсем близо до Охрид. Чаулев веднага изпраща нота до гръцкия комендант да се оттегли с войските си или ще бъдат нападнати. Гръцките войски се оттеглят.¹³⁶ Въстаниците обаче загубват близо две денонощия.

През това време в Битоля пристигат многобройни сръбски войски. При това положение Чаулев нарежда въстаниците най-напред да освободят Кичево, а след това да се отправят към Битоля.¹³⁷ На път към Кичево въстаническите чети се срещат с настъпващите сръбски войски при прохода Петрино. Тук се завързва ожесточено сражение, което продължава две денонощия (17 и 18 септември). Четири пъти сръбските войски настъпват и отстъпват от огъня на българските чети. Позициите се държат главно от българските въстаници, ръководени от Антон Шибakov и Нестор Георгиев. Понякога албанският байрактар Мехмед Али ага напуска позициите си без бой при прохода Буково, сръбските войски удрят левия фланг на българските въстаници, което ги принуждава да отстъпят към Галичица. Тук дават много жертви както въстаниците, така и сръбските войски.¹³⁸ В същото време четата на П. Чаулев води ожесточено сражение със сръбските войски при с. Иванчища.¹³⁹ Последните са разбити и на 17 септември четата превзема Кичево. Сръбските войски обаче получават силни подкрепления от артилерия и предприемат настъпление по всички фронтове. На 18 септември въстаниците отстъпват Кичево без бой.¹⁴⁰ На 18 и 19 септември тежки боеве се водят при Голак планина. Тук въстаниците са ударени в гръб от гръцки войски, които се притичват

¹³² П. Стојанов. Цит. съч., с. 200.

¹³³ Пак там, с. 197.

¹³⁴ Пак там.

¹³⁵ АБАН, ф. 175, оп. 1, а. е. 51, л. 8.

¹³⁶ Пак там, л. 8—9.

¹³⁷ Камбана, бр. 1696, 10 окт. 1913.

¹³⁸ ЦДІЯ, ф. 105, а. е. 31, л. 1—4; Камбана, бр. 1696, 10 окт. 1913.

¹³⁹ Пак там, л. 4.

¹⁴⁰ АБАН, ф. 175, оп. 1, а. е. 51, л. 9.

на помощ на сръбските войски.¹⁴¹ На 19 септември сръбските войски заемат и опожаряват околните на Охрид български села и влизат в самия град. На 20 септември всички чети са принудени да отстъпят на запад, към „Голо бърдо“, за да охранят прохода, през който въстаниците преминават на албанска територия.¹⁴² Същия ден ръководителите на българските въстаници узнават, че въстаническите чети в Дебърско са разформирвани и албанските въстаници заедно със своите семейства отстъпват към Албания. Тогава П. Чаулев дава заповед за разформироване на въстаническите чети на малки хвърчащи отряди, всеки с отделен войвода, които се разпръсват из различните райони. Един от тези отряди води последния бой със сръбските войски при с. Илино, Ресенско.¹⁴³ Войводите Н. Георгиев, Л. Шибakov, Хр. Атанасов, П. Чаулев и др. със своите чети преминават на албанска територия.¹⁴⁴

Преминаването на по-голяма част от въстаническите чети на албанска територия не се е смятало от ръководството като поражение на въстанието, а като тактически необходим ход за прегрупиране на силите и продължаване на въстанието, и то не само в споменатите райони, но в цяла Вардарска Македония. Това категорично се потвърждава от едно поверително писмо на П. Чаулев от 24. IX. 1913 г. до Кръстю Станчев, български представител в Тирана. В писмото Чаулев съобщава, че се намира в Елбасан със сто души четници, но полулегално, защото смята отново да влезе в Македония и да продължи въстанието, което трябва да обхване цяла Македония. За целта обаче липсвали средства (какви — не се уточнява). Затова Чаулев моли Кр. Станчев да употреби всички усилия, за да му изпрати необходимите средства, а отговорът ще чака на адрес: Ирфан-бей, Елбасан.¹⁴⁵ Тези намерения на Чаулев не се осъществяват. В сведенията по-нататък се говори само за четнически набези.

* * *

При потушаване на въстанието сръбските войски и четници извършват масови насилия и разрушения във въстаналите райони. В Охридска околия до основи са изгорени над 30 села, а между Охрид — Дебър — Гостивар частично или изцяло са опожарени около 180 села.¹⁴⁶ „При влизането на сръбските войски в Охрид — пише един очевидец¹⁴⁷ — народът бе обвзет от страх. Успокояваше ни малко мисълта, че при влизането в Охрид революционерите се показаха крайни хуманисти. Те не позволиха на никого да вдигне ръка над пленените сръбски войници. Сърбите обаче се показаха неживдани варвари. Щом влязоха в града, взеха 40 души най-видни граждани и ги обесиха.“¹⁴⁸ „По всичките села събираха селяните по мегданите и с картеници ги избиваха.“¹⁴⁹ Влизайки в българското село Велгощи, сръбските войници събират цялото мъжко население, което не е избягало, и го нареждат в няколко редици. На всеки пет души един е изкаран и разстрелван. По този

¹⁴¹ П. Стојанов. Цит. съч., с. 196.

¹⁴² АБАН, ф. 175, оп. 1, а. е. 51, л. 9.

¹⁴³ ЦДИА, ф. 105, оп. 1, а. е. 311, л. 4—5; Камбана, бр. 1697, 11 окт. 1913.

¹⁴⁴ АБАН, ф. 175, оп. 1, а. е. 51, л. 9—10.

¹⁴⁵ ЦДИА, ф. 105, оп. 1, а. е. 311, л. 2.

¹⁴⁶ П. Стојанов. Цит. съч., с. 139.

¹⁴⁷ ЦДИА, ф. 105, оп. 1, а. е. 311, л. 6. Писмо на неизвестен гражданин на Охрид до Кр. Станчев.

¹⁴⁸ ЦДИА, ф. 105, оп. 1, а. е. 311, л. 6.

¹⁴⁹ Пак там.

начин са застреляни 12 души.¹⁵⁰ В началото на октомври, според Карнегиевата анкета, в Охрид са убити 3 свещеници, 5 учители и около 150 български селяни и граждани и 500 души турци и албанци.¹⁵¹ Цели квартали в града са разрушени, като принадлежащи на бунтовници, между тях къщите на войводите Чаулев, Матов и на всички техни близки.¹⁵² Стотици български граждани, 150 души (бивши) учители,¹⁵³ всички свещеници, над 50 души заловени младежи са хвърлени в затворите.¹⁵⁴ 46 български първенци, между които и 11 свещеници, след дълго мъчение,¹⁵⁵ оковани във вериги, са осъдени в Битоля на по десет години строг тъмничен затвор.¹⁵⁶ Броят на жертвите в Охридско по време на въстанието и след него, разбира се, е неуточнен. Известни са имената само на 200 души българи, убити по това време в града и околията му.¹⁵⁷

Другият въстанал район Дебър и Дебърско е подложен на жестоко опустошение. Градът е почти разрушен. Опожарени, ограбени и обезлюдени са селата: Кривици, Кукай, Хаме, Пиянец, Калабучица, Кърчица, Носести, Могелари, Попиновска, Грагдани, Ковачица, Алайблия, Койник, Крутбел, Фармач, Майсторе, Блага, Спас, Селокуки, Кайнари, Бомово, Миреше, Голобърдо, Кленье, Борово, Стеблово, Чиновец, Сетица, Окшун, Търново, Забзун, Отишони, Малко Острени, Голямо Острени, Требище, Дрепица, Лешничани, Смочани, Друмкол, Ябланица, Жерница, Болетин, Ростуца, Скудрина, Аджемовци, Търница, Върбени, Яниче, Трипай, Пешкопия, Сухи Дол, Робдин, Заград, Перяна, Мелони, Делощеца, Граждани и др., имената на които не са известни.¹⁵⁸ При отбраната на Дебър загиват над 300 души въоръжени четници, а с хиляди невинни жители са избити. Жени и деца били хвърлени в огъня, а мъжете, нареждани на групи, избивани с картечници.¹⁵⁹ Имената и месторождението на една съвсем малка част от жертвите в Дебърско — 246 души, както и имената на притежателите на 1123 разрушени и опожарени къщи се посочват в споменатото вече приложение.¹⁶⁰ В Кичево и Кичевско от сръбските войски и чети са убити над 100 души български и албански първенци, а от с. Лажене са задигнати 27 видни и богати турци, закарани в с. Житоище и там заклани до един.¹⁶¹ Убийства и масово ограбване извършват войските и четите навсякъде, където минават.¹⁶² Над 30 000 албанско и българско население от Дебър и Дебърско избягва в Албания.¹⁶³

Най-добрата представа за начина, по който сръбските войски потушават въстаналите райони, ни дава сръбският социалдемократически вестник „Радничке новине“, който печата писмото на един сръбски войник, участващ в похода. В писмото между другото се казва: „Тук стават страшни работи.

¹⁵⁰ К. Пърличев. Цит. съч., с. 30.

¹⁵¹ Карнегиевата анкета, с. 116.

¹⁵² Пак там; К. Пърличев. Цит. съч., с. 30.

¹⁵³ П. Стојанов. Цит. съч., с. 199.

¹⁵⁴ Карнегиевата анкета, с. 116.

¹⁵⁵ Народни права, бр. 196, 3 ноем. 1913.

¹⁵⁶ К. Пърличев. Цит. съч. Приложение за жертвите в Охридско, с. 129—132.

¹⁵⁷ ЦДИА, ф. 105, оп. 1, а. е. 311, л. 5—7. Посочените села са български, албански и смесени. За тях се съобщава в едно писмо от 29. IX. 1913 г. от Дурацо до Кр. Станчев.

¹⁵⁸ Пак там.

¹⁵⁹ ЦДИА, ф. 105, оп. 1, а. е. 311, л. 5, 7.

¹⁶⁰ К. Пърличев. Цит. съч. Приложение . . . , с. 137—142 и 143—147.

¹⁶¹ П. Стојанов. Цит. съч., с. 198.

¹⁶² Пак там, с. 197—199.

¹⁶³ ЦДИА, ф. 105, оп. 1, а. е. 311, л. 5—6; Карнегиевата анкета, с. 113.

Аз се ужасявам от всичко това и постоянно се питам възможно ли е човек да бъде толкова варварин и да върши това . . . Мога да ти кажа, че Люма (село в Дебърско) не съществува вече. Всичко стана на леш, прах и пепел. Имаше села от 100—150—200 къщи, в които не остана абсолютно нито един човек. Ама нито един! Събират се по 40—50 души и така в куп, пробождат ги до един с ножовете . . . Обикновеното плячкосване се върши навсякъде . . .“ „И други по-ужасни неща ни пише този приятел — заключава „Радничке новине“, — но това са толкова ужасни деяния, които вестникът не смее да ги обнародва.“¹⁶⁴

Ето по този начин е потушено въстанието в Охридско, Стружко и Дебърско. За да заблудят общественото мнение както вътре в страната, така и навън относно жестокостите, които извършват войниците и сръбските четници в Македония, всички сръбски вестници в един глас тръбят, че българските и албанските чети извършили нечувани насилия над „сръбското население“ в Охридско и Дебърско. А върховното командване издава заповед до окръжните началници в Дебър и Битоля да присъствуват лично при възстановяването на сръбските военни и цивилни власти в районите, от които били прогонени при въстаническите нападения; да установят „зверствата“ и „убийствата“, които българите и албанците са извършили над тамошното „сръбско“ население, като направят и преценка на нанесените щети.¹⁶⁵

За да сплашат населението и да укрепят своята власт, по нареждане на сръбското правителство войската и четите на „Черна ръка“ извършват масови убийства и насилия и из другите райони и селища на Вардарска Македония.

В Кичево като съмишленици на въстаниците публично са бити над 150 души. 17 от тях умират вследствие на побоя. В с. Планиша, Кичевско, през октомври 1913 г. са убити 46 души селяни и 5 къщи изгорени.¹⁶⁶ В с. Гвято са убити над 40 души и трупове им хвърлени в кладенците.¹⁶⁷ В Тетовско са убити 312 души.¹⁶⁸ По същото време в Кочанско, където — според едно донесение на сръбския околийски началник в Кратово от това време — народът не желае и да чуе за новото положение, т. е. за сръбските власти,¹⁶⁹ са убити 201 и 107 души жестоко изтезавани. В Царевоселско са ликвидирани 212 души, от които 87 безследно изчезнали. В Пехчевска околия числото на убитите българи възлиза на 134 души и т. н.¹⁷⁰

Всички тези и стотици други насилия, убийства и грабежи, извършени от сръбските власти по това време из Вардарска Македония, целят да принудят населението да се откаже от българската си народност, да се помири с новото си положение и да не посмее в бъдеще да оказва каквато и да било съпротива срещу новите господари.

„Въпреки това — отбелязва Карнегиевата анкета — най-голямата мъчнотия — състоянието на духовете на населението, подчинено, но непобедено, — оставаше неразрешена . . . Страхът от смут между българите кара сърбите да взимат все по-силни и по-силни драконовски мерки. Навсякъде те прилагат едни и същи способности за задушаване на общото недоволство—

¹⁶⁴ Радничке новине, бр. 112, 9 окт. 1913.

¹⁶⁵ П. Стојанов. Цит. съч., с. 169.

¹⁶⁶ Карнегиевата анкета, с. 117.

¹⁶⁷ Пак там.

¹⁶⁸ К. Пърличев. Цит. съч., с. 33. В приложението на всички убити и изтезавани имената се посочват.

¹⁶⁹ П. Стојанов. Цит. съч., с. 221.

¹⁷⁰ К. Пърличев. Цит. съч., с. 33—34.

постоянен терор.¹⁷¹ За да даде законна форма на извършените жестокости, на 21 септември 1913 г., още когато въстанието не е утихнало, сръбският крал подписва специален „правилник“ наредба за управление на „Южна Сърбия“. С въвеждането на този правилник за обществената безопасност, съдържащ най-строги военнополойчески разпоредби, населението във Вардарска Македония официално е поставено извън законите. Тези наредби третират Вардарска Македония като страна на размирници и разбойници, която не може да бъде управлявана с други средства освен чрез терор, убийства и каторга. По силата на тези наредби всеки представител на сръбските власти има неограничени и неконтролирани права над живота, честта и имота на местното българско население.

Всяка личност, подсъдима за въстание — се казва в чл. 3 от Наредбата, — се наказва със смърт.¹⁷² Ако в една околия се повдигнат няколко пъти въстания, властите имат право да интернират семействата на въстаниците, където намерят за добре. Ще бъдат заточавани и тези, в чиито къщи биха се заловили въоръжени хора (чл. 4).

Всяко упорство със слово по отношение на държавен или общински чиновник . . . се наказва с десетгодишна каторжна работа (чл. 18). Съучастниците във въстанията, както и четниците . . . се наказват със смърт (чл. 21). В чл. 26, който третира прерогативите на сръбските окръжни началници в Македония, се казва, че окръжните началници имат право да издават от свое име разпореждания за живота и имота на управляемото население. Те определят мерките, които трябва да се приложат към личности, които отказват да се подчинят на тези разпореждания.¹⁷³ С други думи, на окръжните началници се дават такива неограничени права на живота и смъртта над местното население — българи, албанци, турци и пр., каквито в Турската империя има само султанът. „Военната партия — пише Карнегиевата анкета — знаеше какво прави с издаването на този драконовски правилник. Това бе една легална санкция на фактическата дейност на окупационната власт в Македония.“¹⁷⁴

Тези тиранични наредби предизвикват остра реакция в българския печат. „Смърт и многогодишен крепостен затвор са обикновените наказания, които наредбите предвиждат — пише в. „Изгрев“, — за постъпки и престъпления, неясно формулирани и даващи възможност за най-произволни тълкувания.“¹⁷⁵ „Такива закони — констатира в. „Народни права“ — не съществуват никъде по света. Тяхната скрита цел е да се унищожи всичко българско в Македония.“¹⁷⁶ А в. „България“ добавя, че „по своята суровост и безчовечие тези наредби нямат равни на себе си не за една „освободителна“, а даже и за колонизаторска кампания“¹⁷⁷.

Наредбите предизвикват объркване и сред сръбското общество. От една страна, твърди се, че Македония е „Стара Сърбия“ и че там живее сръбско население, а, от друга страна, наредбите не третират това население като сръбско. По този повод сръбският социалдемократически вестник „Радничке новине“ пише: „Ако е истина, че тези земи са освободени, защо тогава

¹⁷¹ Карнегиевата анкета, с. 115—117.

¹⁷² Правилникът съдържа 31 члена и е публикуван на 24. IX. 1913 г. във всички сръбски вестници. Обнародван е изцяло в Карнегиевата анкета, с. 88—92.

¹⁷³ Карнегиевата анкета, с. 88—92.

¹⁷⁴ Пак там, с. 93.

¹⁷⁵ Изгрев, бр. 3, 3 окт. 1913.

¹⁷⁶ Народни права, бр. 167, 29 септ. 1913.

¹⁷⁷ България, бр. 8, 30 септ. 1913.

там се налага изключителен режим . . . , какъвто могат да създават само завоевателите в завоюваните страни? Дори човек и да не знаеше [каква е Македония — заключава вестникът — публикуването на тези наредби го кара да се досеща. Явно е, че Македония не е „Стара Сърбия“, защото населението ѝ се третира като бунтовници в постоянно въстание.“¹⁷⁸ С тези наредби, които узаконяват убийствата и жестоките репресии като единствено средство за управление, сръбското правителство смята да задуши съпротивата на българското население не само във въстаналите, но и в другите райони на Вардарска Македония.

За да спасят живота си, десетки хиляди българи от тази част на Македония нелегално, по различни пътища, бягат в България. По този повод в началото на октомври 1913 г. в „Изгрев“ пише, че Македония се обезлюдява и от интелигенция, и от народ. „Не минава ден да не пристигат в България десетки и стотици българи, прокудени от новите господари. И това вероятно ще продължава, докато в тая страна не остане нито един българин с развито национално чувство.“¹⁷⁹ В подобен дух охридските събития са коментирани и от някои чуждестранни вестници. Руският в. „Новое время“ от 22 октомври 1913 г., като се спира на тези събития, засяга и въпроса за насилственото сменяване на българските фамилни имена от „ов“, „ев“, „ски“ с „ич“, като пише, че не би обърнал внимание на този факт, ако той не е един от многото елементи на една цяла система на ненужно и безцелно притеснение над българите. „Ние разбираме — заключава вестникът, — че сръбското правителство не може да се отнася съчувствено към проявения сепаратизъм на българите, но наред с това — съществува и правото на една народност като такава.“¹⁸⁰

Берлинският вестник „Дойче Фонкеблат“, като разглежда положението във Вардарска Македония, пише, че „там няма вече попове, учители или щогоде интелигентни мъже, за да се спасят — всички са избягали в България. Само тероризираният и ограбен народ е останал в Македония, на който не се позволява да говори на своя майчин език. Ако някой си позволи да спомене, че е българин, е жестоко бит, затварян и осъден на каторга.“¹⁸¹ А белгийският в. „Еспресо“ подчертава, че „мирът в Македония ще зависи от поведението на сърби и гърци спрямо българите, които сега са много повече преследвани, отколкото от турците по-рано“¹⁸². Тези констатации отразяват действителното положение във Вардарска и Егейска Македония. Въпреки жестокостите и убийствата, които се вършат над местното българско население, последното не може да се помири с мисълта, че наистина трябва да остане под сръбско и гръцко робство, което означава, че борбата за освобождение ще продължи.

Така завършва близо двуседмичното въстание на българи и албанци в Охридско, Стружко и Дебърско през септември 1913 г. То избухва само един месец след Букурещкия договор и е израз на народното негодувание и съпротива срещу носителите на новото робство в Македония. То е и енергичен въоръжен протест към всички, които открито или тайно насърчават и одобряват несправедливото дело, извършено с Букурещкия договор спрямо българския народ.

¹⁷⁸ Радничке новине, 27 септ. 1913; Карнегиевата анкета, с. 92—93.

¹⁷⁹ Изгрев, бр. 6, 6 окт. 1913.

¹⁸⁰ Цит. по България, бр. 29, 24 окт. 1913.

¹⁸¹ Цит. по Народни права, бр. 1, 19 окт. 1913.

¹⁸² Цит. по България, бр. 7, 29 септ. 1913. Само в Охридско и Стружко, според П. Чаулев, са действували около 4000 въоръжени въстанници. ЦДИА, ф. 105, оп. 1, а. е. 3, л. 1—2.

Въпреки че става причина за оживени коментари в световната преса и известни дипломатически раздвижвания, въстанието за съжаление не оправдава надеждите на организацията, не можа да предизвика великите сили да се застъпят за ревизия на Букурещкия договор. Помощ от България, на която се надяват въстаниците, също не можа да дойде. Получава се ситуация, подобна на тази по време на Илинденско-преображенското въстание, когато нито великите сили, нито България са готови да се намесят в полза на въстаналите българи. Това означава, че революционната организация не е избрала подходящ момент за вдигане на въстание. Ако то бе подготвено и избухнало малко по-късно, когато започва Първата световна война, и то не само в Охридско и Дебърско, а в цяла Вардарска Македония, резултатите биха били несравнимо по-благоприятни за разрешаване на македонския въпрос.

Въпреки неуспеха въстанието има изключително важно историческо и политическо значение. В един момент, когато сръбското правителство тръби по цял свят, че с прогонването на българските владици, свещеници, учители, революционни деятели и пр. в Македония има само сърби, в най-отдалечените райони от българската граница избухва българско въстание, в резултат на което сръбските войски и администрация са прогонени и се установява българско революционно управление. Важен политически момент, който хвърля в тревога сръбското правителство, е и фактът, че като съюзници на българите във въстанието вземат участие албанското и турското население. Укрепването на един такъв съюз е сериозна опасност за завоевателните и асимилаторските цели на великосръбската буржоазия. Тъкмо за да осуетят подобни съвместни акции на българи, албанци и турци в бъдеще, сръбските войски и четите на „Черна ръка“ извършват жестокости и разрушения, грабежи и насилия, опожаряване на всички села, изстребление и прогонване на въстаналото население. Въпреки това и всевъзможните опити от сръбска страна чрез подкупи и др. да противопоставят местните народности, с малки изключения в периода 1913—1915 г., албанците и турците във Вардарска Македония бяха съюзници на българите в борбата им против сръбското робство.

Жестокостите, извършени при потушаване на въстанието, не само не спират, а засилват революционното и четническото движение в Македония. До края на 1913 г. по сведения на сръбските вестници четите на революционната организация са извършили десетки атентати и са водили редица сражения със сръбските потери и войски. В началото на 1914 г. организацията възобновява, преустройва и силно активизира селските, градските и околийските революционни комитети из цяла Вардарска Македония. Всенародна проява на съпротива е пълното бойкотиране на сръбския режим от страна на местното население. Най-силно това се проявява в масовото бягство и дезертиране на около 30 000 българи, за да не постъпят и служат в сръбската войска. Още по-ярко то беше изразено чрез бунта на близо хиляда души младежи от Щипско, Радовишко и Тиквешко, които, мобилизирани насила, публично, пред висши сръбски военни и цивилни лица, пред чуждестранни дипломати и журналисти, пред цялото гражданство на гр. Крагуевац, заявяват, че са българи и като такива отказват да дадат клетва за вярност на сръбския крал и държава.

Въоръжената борба на българското население, ръководено от революционната организация през 1914—1915 г., получава масов характер. Четите водят почти ежедневни сражения със сръбските войски, жандармерия и контрачетите на „Черна ръка“, Тази борба завършва с прогонването на поробителите и освобождението на Вардарска Македония през октомври и ноември 1915 г., за да продължи отново след 1918 г.

LÀ SITUATION EN MACEDOINE — REGION DE VARDAR (OCTOBRE 1912 — OCTOBRE 1913), LES INSURRECTIONS DANS LES REGIONS DE TICVECH ET D'OKHRID

Dimităr Gotzev

(R é s u m é)

La guerre dans les Balkans, d'après l'opinion générale avait un caractère progressiste, car elle a détruit le féodalisme de l'Empire ottoman, mais sans résoudre le problème national des peuples balkaniques, voire même en le compliquant. Les Bulgares de Macédoine qui avaient lutté des dizaines d'années pour leur libération; avaient accueilli la guerre contre la Turquie féodale avec joie et espoir en prenant une part très active dans l'entreprise des alliés. Mais ces espérances ne se réalisèrent pas. Seule la population d'une partie de la Macédoine qui fut intégrée plus tard dans les territoires de la Bulgarie, reçut une libération nationale et politique. Dans les autres parties — la Macédoine des régions du Vardar et de la mer Egée, la population bulgare retomba sous un autre joug encore plus dur, un joug national, politique et économique. Les gouvernements serbes et grecs nièrent la nationalité bulgare de la population et menèrent une politique d'intégration à la nationalité serbe et grecque.

D'après les documents inclus dans l'oeuvre de L. Milétitch, des documents attestant les actes antibulgares des gouvernements serbes et grecs en Macédoine 1912—1913, Sofia, 1929; d'après l'enquête de Kornétchiev, Sofia, 1914 et les nouveaux documents trouvés aux Archives bulgares historiques de la Bibliothèque nationale „Cyrille et Méthode“, aux Archives de l'Académie nationale bulgare et aux Archives centrales historiques d'Etat, des mémoires non publiés des hommes politiques de cette époque de la presse périodique bulgare etc., on constate que cette politique avait provoqué une réaction violente et une forte opposition de la part de la population bulgare s'exprimant par deux insurrections locales dans la région de Vardar en Macédoine contre les occupants serbes.

La première insurrection, celle de la région de Ticvech, dont le centre est Kavadartzi, éclata au mois de juin 1913. L'administration serbe y fut expulsée et dans la ville et les environs on établit un gouvernement bulgare. La deuxième insurrection dans les régions d'Okhrid et de Débar éclata au mois de septembre 1813 comme une protestation énergique et armée, pas seulement contre le pouvoir serbe, mais aussi contre les décisions injustes du traité de Bucarest qui laissa une grande partie de la Macédoine sous un nouveau joug. Dans l'insurrection, en tant qu'alliés des Bulgares, prirent part les populations albanaise et turque. Après l'expulsion des armées et de l'administration serbes dans les villes d'Okhrid

et de Strouga, on a établi un gouvernement bulgare révolutionnaire et dans la ville de Débar un gouvernement révolutionnaire mixte bulgare-albanais.

Les deux insurrections furent cruellement reprimées par les armées serbes. La population donna des milliers de victimes et de centaines des villages furent brûlés. Bien que ces deux insurrections pour des raisons multiples ne purent pas attirer la sauvegarde par les grandes puissances européennes des droits de la population bulgare et provoquer une révision du traité de Bucarest, elles restent une preuve éclatante des dispositions, des sentiments et des tendances de cette population aspirant à une libération nationale et politique.

БЪЛГАРСКАТА РАДИКАЛДЕМОКРАТИ-
ЧЕСКА ПАРТИЯ В ПЕРИОДА НА СЛЕД-
ВОЕННАТА РЕВОЛЮЦИОННА КРИЗА
(1919—1923)

ХРИСТО СТЕФАНОВ

LE PARTI BULGARE DES RADICAUX-DEMOCRATES DANS
LA PERIODE DE LA CRISE REVOLUTIONNAIRE D'APRES
GUERRE (1919—1923)

HRISTO STEFANOV

Рецензент

проф. *Илчо Димитров*

Редактор

ст. н. с. *Кънчо Василев*

Българската радикалдемократическа партия беше една от политическите сили в обществения живот. След Първата световна война тя се нареждаше по брой на членовете на шесто място сред политическите партии в страната. В периода на следвоенната революционна криза в България Радикалдемократическата партия подобно на останалите леви партии нарасна неколкосткратно. От 5000 души преди войната тя увеличи членския си състав на повече от 30 000 съмишленици. А заедно с гласоподавателите си в изборите партията на българските радикалдемократи представляваше една значителна сила от 40 000 души. Това ѝ позволяваше да засили участието и проявленията си на политическото поприще. Към себе си Българската радикалдемократическа партия продължаваше да организира и приобщава дребнобуржоазните слоеве и интелегентски среди.

Българската радикална демокрация като политическо течение обаче не можа да осъществи поставената си задача за израстване в първостепенна организирана сила. Радикалдемократическата партия продължи да играе ролята на второстепенен фактор и допълнителен компонент в политическите комбинации. Самата партия се представяше за стабилна и прогресивна сила, но в същност тя лавираше между останалите буржоазни политически партии. От една страна, Радикалдемократическата партия се стремеше да се представя за „лява“ и перспективна сила с цел да печели влияние сред народните маси, а, от друга, за да не губи доверието на буржоазията, не отричаше съществуващите обществени порядки. Това ѝ раздвоение и политическо колебание я правеше, от една страна, несигурна опора на буржоазната класа, а, от друга, не можеше да бъде последователен водач на революционизиращите се народни слоеве. Обягвана от десните обществени среди и изтиквана от революционните сили, Радикалдемократическата партия все пак съумя да се запази като самостоятелна политическа сила и да действа в отделни моменти активно на общественото поле.

В настоящата статия се поставя задачата да се разгледа развитието и политическата дейност на партията на радикалите в периода на следвоенната революционна криза — от края на военното десетилетие до навечерието на Септемврийското въстание. Този период за партията на радикалите се оказва решаващо значение за отстояване на организационно-политическата ѝ самостоятелност и запазване на програмните ѝ принципи и идейни възгледи. И въпреки че поради вътрешнопартийни причини и външен натиск Радикалдемократическата партия преживя тежка криза, тя запази самостоятелното си съществуване. В нейната политическа дейност и теоретически схващания обаче се наложи линия, която я отдалечи от демократизма и „левичарството“. Острите класови стълкновения и големите политически събития принуждаваха партията на радикалите да взема не само определено отношение, но и да гравитира към буржоазния център. В това се проявяваше дребнобуржоазната ѝ природа. Същевременно не изоставяйки принципите за народовластие

и демократическо управление, тя проявяваше в редица моменти различно от другите буржоазни партии отношение към борбите на революционните сили срещу буржоазната реакция и фашизма. Тук се коренеше положителният принос на партията на радикалите.

* * *

Радикалдемократическата партия в края на войната участвуваше в „общоблоковото“ правителство. Влизането на двама нейни представители в министерския кабинет, макар и със съгласието на партийното ръководство, не беше одобрено от мнозина радикали. Оправдание за участието на радикалите във властта се търсеше в сложността на политическия момент и бързината на събитията. Но и ония членове, които бяха съгласни с влизането на партията в кабинета, очаквайки по-решителни стъпки от радикалските представители в правителствения екип, започнаха под формата на препоръки да изразяват недоволство от управленческата дейност на партията си. Отрицателно отношение по участието във властта и споделянето на отговорността по управлението на страната имаше и водителят на радикалите — Найчо Цанов, но той мълчаливо изчакаше събитията да потвърдят неговото поведение.¹ Партията на радикалдемократите не направи своевременно оценка на политическата си грешка с участието си в Малиновото правителство.² Тя не прецени поведението си по време на потушаването на Владейското войнишко въстание, когато застана в лагера на буржоазията против ония, които по-рано призоваваше да се борят срещу въвличането на България във войната.³ Това нейно отношение към въстаналите войници създаде колебание в ония радикали и радикалски съчувственици, които се бяха надигнали сред общия порив за сваляне на Софийското правителство и установяване на република. Много по-късно Радикалната партия трябваше да отчете, че участието в „общоблоковото“ правителство по обективна обществена преценка е една фатална грешка, която се отрази убийствено върху партийнополитическия авторитет на радикалите.⁴ Въпреки че участието в правителството се оправдаваше с несъстоятелния аргумент, че радикалите са мандатъори на коалицията, Радикалдемократическата партия не можеше да се оневини за тая своя постъпка пред българския народ.⁵ Участието в едно назначено от монарха правителство без собствена партийна парламентарна подкрепа бе един съкрушителен удар върху партията на радикалите, който засегна значително нейното бъдещо развитие.

Позициите на Радикалдемократическата партия не се подобриха и в преобразувания втори кабинет на Ал. Малинов от октомври 1918 г. Радикалите, увлечени от участието си във властта, дори не възразиха на влизането на представител на народняшката партия в правителството. Предишното им отрицателно отношение към Народната партия като най-реакционна политическа групировка остана на заден план. Мълчаливото съгласие да се работи съвместно в правителството с представител на реакционна партия, която бе най-остро критикувана от радикалите, говори за значително отстъпление

¹ Народна библиотека „Кирил и Методи“ (НБКМ) — Български исторически архив (БИА), ф. 192, а. е. 2, л. 41.

² С л. С т о и л о в. Чрез ОФ към социализъм. — Време, бр. 53, 22 февр. 1949.

³ ЦПА, ф. 146, оп. 5, а. е. 3, л. 98.

⁴ С л. С т о и л о в. Чрез ОФ към социализъм. — Време, бр. 53, 22 февр. 1949.

⁵ ЦДИА, единично постъпление (е. п.), 83, л. 152.

от по-рано декларираните идейно-политически възгледи на партията. И макар че това правителство беше наречено „правителство на левите“, главна роля играеха демократите. То не възстанови гражданските свободи и не премахна цензурата и военното положение.⁶ А радикалските министри бяха поели обещание да решат тези въпроси. Отново Радикалдемократическата партия трябваше да отстъпва от политическите си позиции в името на правителственото единство и за сметка на собствения си обществен авторитет.

Отслабването на позициите на Радикалдемократическата партия продължи и при следващия кабинет, в който главна роля имаха представителите на Народната и Демократическата партия. Радикалите в правителството бяха на последно място след земеделците и широките социалисти.⁷ Радикалдемократическата партия беше принудена да се задоволи, макар и временно, с едно министерско място до следващата реконструкция на правителствения състав, когато отново ѝ се дадоха две места. Но това беше въпрос на престиж за Радикалдемократическата партия и съвсем не помогна за налагане на нейното мнение при решаване от правителството на проблемите на кризисното положение в страната.

Вземайки участие в коалиционните правителства, Радикалдемократическата партия се обвързваше с политиката на съставлящите ги партии. Положението, в което се намираха радикалите сред всички буржоазни партии, беше оправдано от тях с политическа целесъобразност и възможност да се влияе от леви позиции върху властта и управлението на страната. Считайки се за „лява“, Радикалдемократическата партия си въобразяваше, че изразява съществуващото олевяване на масите. Тя твърдеше, че нейното „левичарство“ произтича от самото ѝ естество на политическа партия. Но доста бледи и неопределени бяха радикалските „леви“ схващания при решаване въпросите на политическата криза. В радикалския арсенал от възгледи беше проникнало известно влияние на революционните идеи, но те бяха трансформирани от господстващата в партията реформистка теория за общественото устройство.

Радикалдемократическата партия, парадирайки с „левите“ си убеждения, изтъкваше, че трябва да провежда и съответна тактика. Една от проявите ѝ се изразяваше в участието на радикалите във властта. Особено се наблягаше на политическите мотиви. Участието в многоцветния правителствен екип се обясняваше със специалната роля на партията на радикалите — да бъде звено между десницата и социалистическите партии.⁸ Радикалите не отчитаха, че не могат да свържат възгледите на десните партии с „левите“ схващания на дребнобуржоазните партии, когато практически трябва да се решават политически въпроси в правителството. Те се нагърбваха с една непосилна за тях и невъзможна за осъществяване практическа задача. А с участието в правителството радикалите прибавяха към стария си пасив нова отговорност, която не можеше да се оправдае с никакви „отечествени“ или надпартийни интереси.⁹ С цената на отстъпление от своята програма, но с претенцията, че заема централно място, Радикалдемократическата партия продължаваше участието във властта, без да види дискредитирането си и без да разбере, че не може да направи реалност политическите си възжелания.

⁶ Работнически вестник, бр. 108, 19 окт. 1918.

⁷ История на България, Т. III. С., 1964, с. 36.

⁸ П. Стоянов. За политическото положение на страната. — Радикал, бр. 259, 5 дек. 1918.

⁹ ЦПА, ф. 3, оп. 5, а. е. 92, л. 36.

В условията на следвоенната революционна криза в страната радикалите смятаха за разумно да се възприемат някои нови идеи. Те признаваха, че се е стигнало до голямо неравенство в разпределението на богатствата. Причините се търсеха обаче само в предишната военна обстановка, а не в характера на капиталистическото стопанство и начина на получаване на материалните и духовни блага на обществото. Изпадането на трудещите се маси в тежко състояние по изхранването и преживяването според радикалите се коренеше в корупцията при управлението на държавата. Затова Радикалдемократическата партия най-вече говореше за премахване на корупцията, която се смяташе за основно обществено зло. Настроението против корупцията сред радикалите беше така силно, че в отделни случаи за нейното изкореняване се заемаше „революционна“ поза. Препоръчваше се със смела ръка да се действа, за да се сложат основите на истинско демократическо управление.¹⁰ Големият шум на радикалите по отношение на корупцията обаче затихваше, когато трябваше конкретно да предложат по какъв начин да се постигне нейното премахване. И макар в разсъжденията си за унищожение на корупцията да излизаха във реформените средства за борба, радикалите се противопоставяха на предложенията да се прибегне до „диктатурата на пролетариата“¹¹. Безсилни да намерят правилен път и да се справят с корупцията като обществено „зло“, радикалите не отидоха по-далеч от другите „леви“ партии освен до порицание на едно наследство от войната и явление, съпътстващо и свойствено на монархизма.

Икономическото обедняване на масите се отбелязваше от радикалите като народно бедствие. Притиснати от ужасяващите факти на стопанско разоряване, радикалите смятаха, че причините се крият в „играта“ на крупния капитал. Различните теоретически търсения на радикалските ръководни дейци се подсилваха от членската маса на самата партия. Низовите радикалски организации твърде настоятелно поставяха пред Висшия партиен съвет искането за експроприиране на крупните състояния и равномерно разпределение на продуктите от първа необходимост.¹² Развихрянето на скупотията въпреки прекратяването на войната радикалите разглеждаха като следствие от спекулативната дейност на банкозния капитал.¹³ Те преценяваха, че капиталът се е насочил към спекулации, които му обезпечават големи печалби. Тази дейност на капитала се определяше от радикалите като „ленивост“ и странене от сферата на производството. Затова радикалите предлагаха да се учреди принудителен контрол върху капитала, за да се насочи към производството. Виждайки вредната експлоататорска роля на капитала, радикалите не отидоха до естествения логичен край в теорията си, а се застояха на идеята за контролирано напътствие. Тази ограниченост в теоретическите разсъждения на радикалите показва, че те въпреки повика на „новото време“, за което говорят, си остават идейни защитници на съществуващия социален строй.

До съзнанието на радикалите беше проникнала идеята за установяване на обществена справедливост. Те третираха въпроса, че натрупването на пари в ръцете на капиталистите е едно „крещящо зло“ и че несправедливо спечелените богатства трябва да станат обществено достояние.¹⁴ Но и тук радикалите не отидоха по-нататък от това да предложат една система за

¹⁰ Радикал, бр. 227, 26 окт. 1918.

¹¹ Работнически вестник, бр. 134, 13 окт. 1919.

¹² Радикал, бр. 90, 91, 24, 25 май 1919.

¹³ И в. Дечев. Против спекулацията. — Радикал, бр. 166, 31 юли 1919.

¹⁴ Л. Илев. Задачата на правителството. — Радикал, бр. 251, 24 ноем. 1918.

справедливо разпределение на предметите от първа необходимост. Те не счетоха, че трябва да се посегне на корените на тази обществена несправедливост и да се експроприира капиталистическата собственост, като се пренестроят икономическите основи на обществото.

Разглеждайки правното положение на различните категории членове на обществото, радикалите отново издигнаха идеята за пълно политическо равенство. Те смятаха, че би имало повече правда и благоденствие в обществото, ако се премахне неравенството между мъжете и жените.¹⁵ Настояваше се да се дават еднакви права на всички членове на обществото във всички отрасли на политиката и икономиката.

Недоволството и политическата активност на масите не се пренебрегваха от радикалите в следвоенната обстановка. За разлика от другите буржоазни партии, които пред вълните на революционната криза се прикриваха и чакаха ново настъпление на капитала, без да правят отстъпки на трудещите се, радикалите бяха готови да приемат някои обществени промени. Радикал-демократическата партия изтъкваше, че „новото в света“ се налага с необходима сила.¹⁶ Радикалите се заеха да анализират и изучат сложната следвоенна политическа обстановка и насоките на бъдещото обществено развитие. Кризата в политиката и икономиката на буржоазното общество според радикалите беше дълбока и всеобхватна. В дъното на тази криза те виждаха зародиша на революционното брожение.¹⁷ За да се избягнат нежеланите последици от кризата, радикалите препоръчваха да се провежда нова политика спрямо малоимотните слоеве и работниците.¹⁸ Първоначално обаче техните предложения не надминаваха повече от общи фрази и разсъждения за фискална защита на работническия труд и някои дребни и незначителни социални придобивки.

Радикалите признаваха, че под натиска на събитията е настъпило времето на политическата революция.¹⁹ В съзнанието на масите, както и в икономиката на обществото според радикалите са настъпили изменения, които са наложили нови задачи за разрешение. Но осъществяването на належащата обществена повеля се препоръчваше да се решава по пътя на обнова. Този процес неминуемо засягал и България. Ала тази обнова радикалите очакваха не от революцията, а от непосредствените еволюционни преобразования.²⁰ Радикалите признаваха правото на съществуване на учението на социализма за революцията, но я разглеждаха само като едно от средствата за премахване на земните неправди и освобождаване на човека от гнета на материалните нужди.²¹ И затова те се опитваха да внушават, че ако в някои страни въпросът за обществените преобразования се решавал с кърви на улицата, то у нас се налагал еволюционният начин.²² Преминването от един режим към друг според радикалите може да се извърши у нас с компромис. И дори определяха, че правителството на Малинов е направило първата стъпка по пътя

¹⁵ Н. Андреев. За повече правда и благоденствие. — Радикал, бр. 255, 30 ноем. 1918.

¹⁶ Т. Г. Влайков. За новото в света. — Радикал, бр. 222, 21 окт. 1918.

¹⁷ П. Стоянов. За политическото положение в страната. — Радикал, бр. 259, 5 дек. 1918.

¹⁸ Н. Андреев. За повече правда. — Радикал, бр. 255, 30 ноем. 1918.

¹⁹ П. Стоянов. За политическото положение в страната. — Радикал, бр. 259, 5 дек. 1918.

²⁰ Т. Г. Влайков. Настоящият момент. — Радикал, бр. 129, 16 юни 1919.

²¹ Ив. Гладнев. За социалния идеал. — Радикал, бр. 105, 14 май 1919.

²² Н. Андреев. Към парламентаризъм. — Радикал, бр. 233, 2 ноем. 1918.

на парламентарното управление за разрешаване на належащите обществени задачи. Но това определение се даваше, докато Радикалдемократическата партия бе сателит на Демократическата партия във властта. В същност правителството на Малинов, което законодателствуваше със старата Радославова камара, компрометираще буржоазнопарламентарния режим.²³ А неговите стъпки в управлението съвсем не могат да се окачествяват, както мислеха радикалите, че са изиграли някаква „революционна“ роля. Въпреки използването на „левичарски“ термини и фрази при характеризиране на политическите действия на правителството радикалите не внасяха революционен дух в своите схващания и не променяха дребнобуржоазната си природа.²⁴

Относно належащите обществени промени съобразно „новото време“, радикалите в теоретическите си разсъждения допускаха три възможни политически решения.²⁵ Първото направление за разрешаване на основните обществени въпроси те виждаха в своевременното, но постепенно постигане и изпълнение. В този начин на действие се съсредоточаваше цялата словесна упоритост на радикалите да наложат реформисткия път като най-целесъобразен и удобен. Второто направление за разрешаване на обществените проблеми на времето радикалите виждаха в революционното действие. Признавайки законността на комунистическото решение чрез революцията, те отричаха неговата приложимост в България. Същевременно радикалите осъждаха „десницата“, че стои на гледището за запазване на реда и законността в консервативен вид. Това направление за разрешаване на обществените проблеми според радикалите не можеше да има изгледи за успех. Този начин на уреждане на належащите въпроси се считаше за реакционен и опасен, тъй като би предизвикал тежки последствия за общественото развитие. Затова Радикалдемократическата партия препоръчваше в противовес на революционното и реакционно направление да се тръгне по пътя на еволюцията и бързите социални реформи. Всичко това показва, че радикалите искаха да се законсервира „зародишът“ на революцията и да се прегради пътят на най-прогресивното направление в разрешаването на въпросите на развитието и обновлението на обществото.

Радикалите създадоха своя теоретическа система за социалната структура на обществото в България след войната. Те считаха, че има три основни социални категории, които са се обособили в течение през десетилетието на войните. Съответно на класовите групи в българското общество радикалите смятаха, че има място за проявление на три главни политически течения.²⁶ Групата на едрите финансови и индустриални кръгове и едрите земевладелци според радикалите се разпределя в различни десни буржоазни партии, чийто списък започва от Малиновата демократическа партия. Другата група е тази на земеделците, занаятчиите, дребните търговци и др., част от която е в редовете на Радикалдемократическата партия, но по-голямата е в Земеделския съюз. Третата обществена група, съставена от увеличаващите се все повече фабрични работници, според радикалите в своето подавяващо мнозинство пълни редовете на партиите на двете социалистически централи. Но истински представител на пролетариата и идеолог сега и занапред, изтъкват радикалите, ще остане партията на тесните социалисти. Радикалите правеха всички теоретически усилия да се отличат във възгледите и тактиката на политическото

²³ Работнически вестник, бр. 218, 5 апр. 1920.

²⁴ ЦПА, ф. 3, оп. 5, а. е. 92, л. 35.

²⁵ А. Т. Петров. Из кой път? — Радикал, бр. 174, 8 авг. 1919.

²⁶ Т. Г. В л а й к о в. За новото в света. — Радикал, бр. 222, 21 окт. 1918.

течение на капиталистическата класа. Затова те се нахвърляха с остри критики върху политическите партии на едрата буржоазия. С тях не желаеха никакви контакти и се пазеха да не бъдат обвинени, че заемат техни политически становища. В замяна на това радикалите твърде често заемаха близки или сходни становища със социалистите в теоретическите си разсъждения относно разрешаването на обществените въпроси с цел да подчертаят своята демократичност и прогресивност. Ето защо радикалите се възползуваха от марксистската терминология за социалната структура на обществото и говореха за класи и класови противоречия, но избягваха да приемат революционните изводи и заключения. Те се пазеха същевременно да не бъдат заподозрени в симпатии към марксизма. Веруюто на радикалите и употребата на комунистическа терминология стигаше само до признаване идеала на социализма за политическо и икономическо равенство в бъдещото човешко общество. А що се отнася до съвременното общество, въпреки че радикалите говореха за развитие и преустройство в духа на „новото време“, същевременно внушаваха на масите търпение и разумност. И ако буржоазията не можеше да бъде възхитена от „революционния“ напредък на радикалите в политическата теория, също така и работниците и малоимотните маси не можеха да бъдат задоволени от бавното и „спокойно“ придвижване на обществения прогрес във възгледите им.

Въпреки несъстоятелността на политическите построения за обществото радикалите имаха смелостта и претенцията да препоръчват идеите си както на десните, така и на левите от тях партии. Попаднала напълно в плен на своите заблуждения относно пътищата и средствата за обществено преустройство, Радикалдемократическата партия започна да смята, че е призвана да играе обединителна роля сред останалите политически партии. Нейното намерение беше да оформи ляв политически център за обществено направление при разрешаване на намерелите въпроси, като не се допусне както „лудориите“ на революцията, така и запазване консерватизма на буржоазията. Но обществената картина, която рисуваха радикалите, беше фиктивна, а перспективите, които чертаеха, се оказаха илюзорни. И както отбелязва в „Работнически вестник“, радикалите рекламираха реформизма си, а в същото време буржоазната обнова на обществото се придружаваше с най-брутална реакция.²⁷ Радикалдемократическата партия не съзираше и не разграничаваше ясно някои от демократическите си и прогресивни възгледи за обществено преустройство от услугата, която правеше на буржоазията за запазване в неизменен вид капиталистическите порядки.

Радикалдемократическата партия смяташе, че точното изпълнение на общоблоквата платформа ще доведе до излизане от тежкото положение и до спасение на страната от надвисналата революция. За най-належащи въпроси от платформата за разрешение радикалите посочваха вдигането на военното положение, даване на пълна амнистия, премахване на цензурата, спиране на скъпотията и др.²⁸ Но за да могат действително да се решат тези въпроси, те смятаха, че правителството трябва да се опира на собствено мнозинство в Народното събрание, а в държавния апарат да навлязат повече представители на левите партии. На публични събрания и на съвещания на блоквите комитети из страната радикалите не преставаха да изтъкват остри проблеми на скъпотията, глада и корупцията. Въпреки че бяха обвиня-

²⁷ Работнически вестник, бр. 253, 9 май 1919.

²⁸ ЦДИА, ф. 158, оп. 1, а. е. 19, л. 3.

вани от другите коалирани партии във вдигане на голям шум по въпроси, които не могат да се решават бързо, радикалите препоръчваха някои ефикасни и своевременни мерки. Настоятелно се предлагаше да се въведе нормиране на предметите от първа необходимост и да се прибегне до вътрешен заем с принудителен характер. Съвсем искрено те предлагаха да се пристъпи към облагане на капитала и натрупаните по спекулативен начин богатства, като бъдат иззети чрез нова прогресивна данъчна система.²⁹ По отношение на капиталите от частните банки радикалите препоръчваха да се рясчат под държавен контрол в услуга на индустриалното развитие на страната и да се осигури трудова заетост на безработните.³⁰ Същевременно радикалите за пръв път бяха забелязали една от чертите на паразитизъм в българския капитал. Те искаха да се попречи и да не се позволи на изтичането на националния капитал зад граница или на приемането на чуждо поданство от неговите притежатели.³¹ Тези предложения на радикалите не можеха да намерят подкрепа в другите коалирани партии. Пряко бяха засегнати и някои от видните политически дейци от буржоазния лагер. И макар предложението на радикалите за секвестриране на капиталите в умерена форма за предстоящо посрещане на военните контрибуции да беше полезно за държавата, останалите буржоазни политически водачи от коалицията квалифицираха радикалите за подривници на установения строй. С това предложение радикалите се изолираха от другите партии в общоблоквата коалиция. Единствено Комунистическата партия изказваше одобрение за някои от предложенията, но същевременно подчертаваше, че реалните сили, които могат да осъществят тези мерки, трябва да се търсят не във финансовата политика на властта, а в народните маси. Радикалите обаче не обърнаха внимание на изказаното публично одобрение от комунистите и на тяхното предложение.

В политиката на Радикалдемократическата партия против спекулативния капитал обаче доминираше страхът от народни вълнения. Затова тя беше готова да пренебрегне вероятните протести на буржоазната класа, когато са застрашени устоите на капиталистическото общество. Предприемането на мерки против капитала беше настоятелно предлагано от низовите радикалдемократически организации.³² В много от резолюциите на радикалдемократическите партийни организации се искаше не само осъществяване на общоблоквата програма, но се настояваше за анкетиране на крупните състояния и експроприирането им над известен минимум от държавата и общината в полза на материално слабите слоеве, а за виновниците и спекулантите от войната се настояваше за съд и пълно конфискуване на имуществата.³³

Неизпълнението на общоблоквата платформа принуждаваше радикалите да мислят за излизане от правителството и използване на недоволството на масите за разширяване на политическото си влияние.³⁴ Блоквото споразумение не можеше да бъде трайно и всяка партия се придържаше в него съобразно интереса си. Съществуването на Блока се търпеше с надеждата, че скоро ще настъпи време за сключване на мирен договор и изживяване на вътрешната заплаха. В същност в Блока се очертаваха два полюса, като все повече се налагаха десните партии. Десният център на Блока под опекунството

²⁹ Дневници на XVIII ОНС, I и. с., кн. 1, с. 73.

³⁰ Радикал, бр. 47, 2 март 1920.

³¹ Дневници на XIX ОНС, I р. с., кн. 2, л. 921.

³² Радикал, бр. 88, 12 април 1919.

³³ Пак там, бр. 90, 24 февруари 1919.

³⁴ НКМ — БИА, ф. 192, а. е. 2, л. 41.

на демократите не се спираше пред явен и груб натиск върху своите партньори — земеделци, радикали и широки социалисти. Забранен беше насроченият конгрес на БЗНС.³⁵ Радикалският печатен орган беше строго цензуриран и често излизаше с бели полета. Тези действия на доминиращите в правителството народняци и демократи бяха според радикалите одицетворение на малък държавен преврат, извършен, за да се освободят от неприятната им „левица“.

Изострянето на отношенията между коалираните партии стана най-напред по въпроса за амнистията, която трябваше да обхване въстаналите войници. В Народното събрание представителите не само на десните партии, но и на Демократическата партия настояваха за изключване от амнистията на заговорните владайски въстаници. Под предлог, че те са дигнали „ръка против отечеството“ и че два месеца след събитието не се дава амнистия, буржоазните политически дейци отказваха да удовлетворят едно всенародно искане.³⁶ Демократите и другите партии от „общоблоковото“ правителство, подкрепени от стоящите във от коалицията партийни крила на либералите, се обявиха яростно против даването на амнистия. Но радикалите, опрени на всенародното искане, не отстъпиха от изявените си вече позиции за даване на пълна и безусловна амнистия за въстаналите войници. Радикалският водител Н. Цанов в силно прочувствена реч в защита на съдените войници и с аргументите, че може да се предизвикат нови смутове, застави буржоазните депутати да отстъпят. Общата стъпка на радикали, земеделци, широки социалисти и тесни социалисти наложи на радославистката камара да гласува закона за амнистията. В политическата битка по въпроса за амнистията радикалите застанаха в лагера на победителите в парламента. Но техните партньори от общоблоковата коалиция не останаха доволни от правителствените разколници. Тези различия между радикали и останалите десни партии от общоблоковата коалиция се проявяваха не само в правителството и Народното събрание, но и в по-низовите звена на администрацията и в общоблоковите комитети. Така например помощник-кметът — радикал, на Софийската община се бе обявил против уволнението на санитарния персонал, извършено от кмеца-демократ.³⁷ А радикалският министър Ст. Костурков бе критикуван от своите колеги в кабинета, че назначавал тесни социалисти като учители и инспектори по ведомството на Министерството на просвещението.³⁸ Всичко това изостряше отношенията вътре в общоблоковата коалиция. Радикалите бяха постепенно изтиквани и се подготвяше от десните партии тяхното окончателно изгонване от участие във властта.

За да се противопоставят на намеренията на десните партии, радикалите се отнесоха благосклонно към предложението на широките социалисти за образуване на един „левичарски“ център от земеделци, социалисти и радикали.³⁹ Представители на трите политически течения създадоха постоянен комитет на левицата. Този комитет излезе с искане пред правителството за премахване на цензурата, за даване на амнистия, наказване виновниците за войната, изземване на богатствата на забогателите и др. Тази първа стъпка за единодействие обаче не доведе до действително изграждане на „ляв“ блоков център с обща платформа, въпреки че радикалите бяха най-примирителни

³⁵ Радикал, бр. 98, 5 май 1919.

³⁶ Дневници на XVII ОНС, IV и. с., кн. I, с. 487.

³⁷ Работнически вестник, бр. 183, 23 февр. 1920.

³⁸ Дневници на XXI ОНС, III р. с., кн. II, с. 1194.

³⁹ ЦДИА, ф. 152, оп. 1, а. е. 19, л. 4.

при появилите се разногласия и не предявиха претенции за много места в общите проектолисти за законодателните избори.⁴⁰ Радикалите изразяваха съгласие почти по всички обсъждани въпроси, предложени от другите партии. Надеждите на радикалите да се създаде блок, който да се назове „Трудов“, бързо се изпариха. Когато започнаха в „левичарския“ център да обсъждат въпросите за състава на бъдещия кабинет, различията се появиха, тъй като и трите партии (Земеделска, Широкосоциалистическа и Радикална) изявиха претенции за Вътрешното министерство.⁴¹ Явно е, че всяка партия от още несъставената коалиция имаше задкулисни намерения чрез притежаването на Вътрешното министерство да си осигури в предстоящите законодателни избори свое по-голямо парламентарно представителство. След изникването на раздорния въпрос за Вътрешното министерство трудно създаващата се коалиция се разстрои окончателно. Радикалите обвиниха главно земеделците, че последните почнали да „теглят“ към комунистите.⁴² От някои контакти на земеделците с Комунистическата партия, които имаха в същност осведомителен характер, радикалите правеха погрешен извод за отклоняването на Съюза от подготвяната коалиция.

Действията на „левия“ център и преговорите за неговото формиране окончателно дезорганизира управляващия Блок и заедно с външните неуспехи на неговото правителство доведоха до нови промени в кабинета. Въпреки очевидното разпадане на Блока Радикалдемократическата партия продължи да се счита за участница в него единствено с оглед на предстоящите законодателни избори.⁴³ Трудно вече се намираха допирни точки между партиите от Блока за съгласувани действия и искрено сближение.⁴⁴ Макар все още в Министерския съвет представителите на коалираните партии да заседаваха заедно, те вече се виждаха открити противници. Общоблокните комитети престанаха да провеждат заседания. В печата и на публични събрания беше вече почнала „битка“ за разгромяване пред избирателите на политическите противници.

Разрастването на радикалдемократическите партийни организации се смяташе за сигурна гаранция за бъдещи парламентарни успехи. Усилията на радикалите бяха насочени към организираното обхващане на занаятчиите, земеделците и други дребни собственици. В средата на 1919 г. Радикалдемократическата партия се състоеше от 700 организации с повече от 16 000 членове.⁴⁵ В първите следвоенни години тя продължаваше непрекъснато да расте. През 1920 г. на IX конгрес в Радикалдемократическата партия членуваха 24 227 души, като се постигна увеличение с 49% за една година. Нейните резерви се черпеха главно от земеделските и занаятчийски слоеве. Социалният състав се представяше от 9960 земеделци, 4700 занаятчици и търговци, 5300 учители и чиновници и незначително число наемни работници.⁴⁶ На X конгрес през 1921 г. Радикалдемократическата партия отчиташе 29 013 членове.⁴⁷ В следващите години тя продължаваше да расте, но вече с по-бавен темп.

Увеличаването на членската маса създаваше илюзия в ръководителите на радикалната демокрация, че в изборите ще се получат блестящи резултати.

⁴⁰ Дневници на XVIII ОНС, I. и. с., кн. I, с. 121.

⁴¹ ЦДИА, ф. 152, оп. 1, а. е. 19, л. 7.

⁴² Пак там, л. 56.

⁴³ К. Сидеров. Нуждата от Блока. — Радикал, бр. 63, 21 март 1919.

⁴⁴ НБКМ — БИА, ф. 192, а. е. 2, л. 43.

⁴⁵ Ст. Костурков. Отчет на РДП. — Радикал, бр. 228, 18 окт. 1921.

⁴⁶ Работнически вестник, бр. 182, 13 окт. 1920.

⁴⁷ Ст. Костурков. Отчет на РДП. — Радикал, бр. 228, 18 окт. 1921.

В платформата на Радикалдемократическата партия се издигаха искания за въвеждане на прогресивно-подоходен данък, налагане закон върху печалбите, анкета и наказание на виновниците за влизането във войната, разширяване на изборителното право, пълна и гарантирана автономия на общините и др.⁴⁸ Отразявайки в изборната си платформа новите си схващания за обществено-политическото развитие на страната, радикалите издигаха искания за превръщане в държавни или общински на ония частни индустриални и търговски предприятия, които имат монополистически характер. Радикалите смятаха, че ролята на капитала може да се измени и облагороди, като се подчини на интересите на държавата. Те не схващаха, че държавният капитализъм не изменя характера на експлоатацията върху наемния труд. Освен това не посочваха конкретно кои предприятия и производства трябва да попаднат под властта на капиталистическата държава. И макар да говореха за подчиняване на капитала на държавата, радикалите съвсем не разбираха характера на държавния капитализъм. Те не изтъкваха, че държавата трябва да отнеме собствеността на капиталистите и самата тя да стане нов собственик и пълен разпоредител на капитала. Затова радикалите бяха критикувани от тесните социалисти, че радикалските разсъждения за „ограничен“ държавен социализъм повече прилича на възпяване на капитала, а не действително желание да се пресече капиталистическата експлоатация.⁴⁹

В платформените искания на Радикалдемократическата партия се очертаваше една нова идея за ролята на държавата. Изискванията на „новото време“ според радикалите налагало да се определи и узакони и новата роля на буржоазната държава. Те наивно мислеха, че държавата, създадена от буржоазната класа, може да упражнява стопанско-организаторски функции в интерес на народните маси. Радикалите разглеждаха държавата не само като обществена организация, но и като гарант на общата безопасност и регулатор в отношенията на хората за поддържане на правовия ред. Но това според радикалите не изчерпвало напълно нейните задачи. Тя трябвало да удовлетвори и ония обществени нужди, които са необходими за целия стопански живот на обществото. Тази втора половина от своята дейност държавата не можела да възложи на частната инициатива без риск да компрометира стопанското развитие на страната, да засили икономическото неравенство и да убие вярата на гражданите във възможността да се налага и възцарява социалната правда.

За да ръководи стопанското развитие на страната, според радикалите държавата трябва да има в ръцете си ония средства, които са от обща необходимост и нужда.⁵⁰ В разсъжденията си радикалите отиваха още по-нататък, но без да станат радатели на една нова по същество държавна организация. Те вземаха само някои термини от социалистическата теория, но понятията им имаха друго съдържание. Като обществена организация държавата според радикалите трябвало да стане проводник на държавния социализъм.⁵¹ Те смятаха, че посредством държавата ще може да се прокара принципът за социалната справедливост. Затова било нужно публичната власт да се намеси широко в стопанския живот и да разполага с наличните блага в качеството на висш разпоредителен орган. Когато е застрашен целият обществен колективитет, не може според радикалите да се оставят напълно свободни произ-

⁴⁸ Радикал, бр. 167, 1 авг. 1919.

⁴⁹ Работнически вестник, бр. 182, 13 окт. 1920.

⁵⁰ Радикал, бр. 231, 17 ноем. 1919.

⁵¹ И в. Х а р и з а н о в. Изказване. — Радикал, бр. 123, 7 юни 1919.

водството и размяната, нито да се пази частната собственост като неприкосновена и непокътната. Интересите на никоя класа, изтъкваха те, не бива да спъва държавата в нейния стремеж да действа от принципа за съхранение на общественото тяло и социалната справедливост. Тази роля на държавата обаче не се увековечаваше. Реформисткият „напредък“ в теорията за държавата се извършваше под натиска на страха от революцията. Радикалите сами отричаха да са стъпили на социалистическа почва. Те изтъкваха, че колкото повече бедствието се отстранява, толкова повече и държавата в името на „личната свобода“ и поощряване на личния интерес като стимул за работа трябва да ограничава своята намеса. В последна сметка радикалите се връщаха на своята стара „теория“, че държавата трябва да се насочва изключително към покровителство на икономически слабите съществувания. И от техния нов поглед за бъдещия справедлив социален ред почти нищо не оставаше, макар да говореха, че частната собственост не може да бъде вечно неизменна.⁵² Не рискувайки да отречат обществения прогрес, който се простира и в сферата на собствеността, радикалите обаче смятаха, че животът не ще отрече дребната собственост. Придържането към въпроса за дребната частна собственост попречи на радикалите да възприемат наложителното разбиране за ролята на държавата като коренно ново средство за обществена организация.

Новите теоретически построения за ролята на държавата доведоха радикалите до изказвания за републиканска форма на управление. Едно от различията с другите партии от коалицията радикалите показаха по въпроса за заместване на конституционната монархия с република. Но за установяване на републиканска форма на управление на държавата се изискваше промяна на Конституцията. Макар и да не са вписали в програмата си идеята за република, радикалите се считаха за последователни републиканци. Затова на IX партиен конгрес се издигна искането за изменение на основния закон и приемане на републиканската форма на управление като по-подходяща за страната. С това Радикалдемократическата партия се стремеше да затвърди убеждението в народните маси, че е „лява“ политическа сила, която идва да отговори на новата повеля на времето за обществени преобразования. Всички нещастия, сполетели българския народ, радикалите свързваха със съществуването на монархическия институт и налагането на личния режим. Много от радикалите считаха, че и политическият момент за страната е подходящ за въвеждането на републиканската форма на управление. Затова на конгреса се подготви и прочете резолюция за промяна на системата на монархизма с република.⁵³ Изтъкваше се, че в изборната борба Радикалдемократическата партия трябва да излезе с лозунг за република.

Не отричайки републиканството на Радикалдемократическата партия, част от ръководните дейци се противопоставиха на общопартийното искане. Т. Г. Влайков изтъкваше, че републиката ще дойде като еволюционен завършек на народната борба в бъдеще, а В. Ганев изказваше опасение, че борбата за република ще погълне целия запас от партийни сили и ще се попречи на провеждането на належащите социални реформи. Намесата на Ст. Костурков с аргумента, че макар радикалите да са по убеждение републиканци, партията не бивало да решава въпроса за премахване на монархизма по бун-

⁵² ЦДИА, е. п. — 83, л. 82.

⁵³ Радикал, бр. 125, 11 юни 1919.

тарско настроение.⁵⁴ Това доведе конгреса на радикалите до изоставяне на искането за република. По този начин Радикалдемократическата партия не се реши да тръгне по един истински демократичен и прогресивен път и да отговори на едно всенародно искане. С обсъждането на въпроса за заменяне монархическия институт с република тя само показа предпочитанията си към републиканската форма на управление, но върна на политическата си характеристика, не предприе реална стъпка за осъществяване на една идея на „новото време“.

В Радикалдемократическата партия съществуваше убеждението, че е станала значителна политическа сила. Тя се опитваше да внушава на обществеността, че е партия с голям „морален престиж“ и значително влияние сред народните маси. Големите прстенции на радикалите да водят след себе си дребнобуржоазните слоеве и дори работници срещаха отрипателните критики на другите партии и особено на широките социалисти.⁵⁵ Между Радикалдемократическата партия и Широкосоциалистическата се разгоря остър спор не само за действителното място на обществената арена на двете партии, но и за политическата необходимост и целесъобразност на тяхното съществуване. Двете партии взаимно се отричаха. Радикалдемократическата партия беше просъществувала в продължение на две десетилетия. Тя имаше зад себе си своя партийнополитическа история. В обществените борби се беше изявила като демократична политическа сила с някои прогресивни настроения. Дейността ѝ беше значителна и тя завоюва място на общественото поле. Като политически изразител на отделни социални слоеве Радикалдемократическата партия беше наложила за обсъждане пред обществеността редица важни въпроси по политиката на държавата и живота на страната. Нейните възгледи за разрешаването на тези въпроси за страната заедно с някои предвиждания за съдбоносните събития за страната и последствията от водената политика на държавата я налагаха като партия с известно влияние и значение. Затова противниците на Радикалдемократическата партия нямаха основание да отричат нейното съществуване. Но и радикалите, опрени на своя „обществен актив“, имаха значително по-високо мнение за партията си и преувеличаваха реалното ѝ влияние. Показателно за реномето на Радикалдемократическата партия и общественото признание, което имаше, бяха изборите. А в тях числото на гласоподавателите и бройката на радикалските депутати бяха в края на стълбицата на политическите партии.

Законодателните избори на 17. VIII. 1919 г. за XVIII ОНС не потвърдиха с резултатите си надеждите на радикалите. Те успяха да съберат само 35 000 гласа.⁵⁶ Вместо очакваните 20 депутатски места само 8 радикали влязоха в Народното събрание от всичко 225. Въпреки че радикалите удвоиха депутатските си мандати и увеличиха 4 пъти подадените за тях гласове в сравнение с предишните законодателни избори, успехът беше недостатъчен за по-активна роля в Народното събрание. На Радикалдемократическата партия се налагаше да направи сериозни изводи за своето поведение на общественото поле, за положението си сред политическите партии и групировки и за обществената пригодност на своите възгледи и теории. Но радикалите не проявиха безпристрастие в оценките и изводите от изборите. Недоволни от изборните резултати за своята партия, те се опитаха да потърсят причините, но непра-

⁵⁴ Ст. Костурков. Изказване пред IX конгрес на РДП. — Радикал, бр. 125, 11 март 1919.

⁵⁵ Работнически вестник, бр. 13, 23 юли 1920.

⁵⁶ Статистически годишник на Българското царство. С., 1924, с. 59.

вило ги квалифицираха за временни и случайни.⁵⁷ При това в ръководните среди на партията нямаше единно мнение по причините за слабото представяне в тези решителни законодателни избори, които бяха проведени при демократични условия и с тяхно участие във властта. Някои радикали откровенно признаваха печалните резултати от изборите, които се коренели в недостатъчната пригодност на партийната платформа. Т. Г. Влайков намисляше главната причина за недостатъчните изборни успехи в другите партии, които били излезли с прекалени обещания и демагогия, докато радикалската предизборна платформа била общомна, но реалистична.⁵⁸ Изброявайки останалите причини за слабия успех, той споменаваше само, че изборите се провели при бунтарско настроение и крайно възмущение на народа. Въпреки че радикалите посочваха и действителната причина за слабия си успех в изборите, те в същност отправяха упрек на избирателното тяло, че е обхванато от бунтарски настроения. Това показва, че радикалите, макар да говореха за промените, диктувани от „новото време“, не можеха да възприемат в действителност новите идеи в техния истински смисъл и значение. Затова с основание някои партии оценяваха поведението на радикалите след изборите като „обидени“ на избирателите.⁵⁹

Във връзка с изборите Радикалдемократическата партия трябваше да направи съответни практически изводи. Висшият партиен съвет, имайки пред вид слабото народно доверие, рече министрите-радикали да подадат оставка преди свикването на новата Камара.⁶⁰ Най-енергично за напускане на властта от партията на радикалите се изказа считаният все още за партиен водачел Н. Цанов.⁶¹ Излизането на двамата министри-радикали от правителството се смяташе не само като отговор на повелителната воля на избирателното тяло, но произлизаше от разбирането на Радикалдемократическата партия, че ако продължава да участва във властта, ще бъде една ненужна „кръпка“ в управляващата комбинация.⁶² Чак сега радикалите „забелязаха“, че участието им в правителството за тях носи само политическа отговорност без никаква полза за радикализма. Заблуддението, че чрез участие в управлението ще се съдействува за разширяване влиянието на радикалските идеи, се изпари. Почувствуваха горчивия опит, те решиха да потърсят пътя на опозиционната борба, чрез който да постигнат по-сигурно и по-трайно разпространение и възприемане на радикализма. Нямайки на своя страна волята на повече от 1/10 част от избирателите, беше очевидно, че партията на радикалите не можеше да очаква разрастването си под защитата на властта.

Отзоваването на радикалските министри беше посрещнато с облекчение сред партийните организации. Изказваше се удовлетворение, че една неправилна политическа стъпка се поправя. По решението на Висшия партиен съвет за напускане на правителството единият от министрите — Ст. Костурков — не направи възражения и се подчини безусловно, макар да отстояваше, че участието на партията във властта било станало по принуждение на обстоятелствата в труден момент за страната. Единствено В. Ганев, мъчейки се да запази министерското си място, отстояваше продължаване на участието на Радикалдемократическата партия в правителствената коалиция.

⁵⁷ Радикал, бр. 182, 19 авг. 1919.

⁵⁸ Дневници на XVIII ОНС, I и. с., кн. I, с. 119.

⁵⁹ Радикал, бр. 199, 9 септ. 1919.

⁶⁰ Решение на ВПС на РДП. — Радикал, бр. 199, 9 септ. 1919.

⁶¹ НКМ — БИА, ф. 192, а. е. 2, л. 41.

⁶² ОДА — Видин, ф. 19, к, оп. 1, а. е. 76, л. 1.

Несъгласен с тактиката на партията си, той впоследствие я напусна и премина в Земеделския съюз.

Един от изводите, които направи Радикалдемократическата партия от слабото си представяне в изборите, беше и по тактиката в политическата борба. С цел да укрепи своето организационно състояние и да засили политическото си влияние тя възприе линия на изолация и самостоятелно действие. Но Радикалдемократическата партия не се отстраняваше от обществено-политическите борби. В Народното събрание тя декларира, че ще подкрепя всяка стъпка, която е в пълна хармония с нейната програма. В същност това беше една нова изява на претенциите на радикалите за тяхната обществено-политическа значимост, която те нямаша.⁶³

С декларацията на радикалдемократическата парламентарна група в Народното събрание се откриваше новият етап в дейността и политиката на партията. Радикалдемократическата партия беше направила оценка на политическото положение в страната и вярно виждаше съотношението на партийните групировки. За главна политическа сила радикалите считаха Земеделския съюз. Него те определяха за най-вероятния участник в управлението на страната. И макар радикалите да говореха за собственото си неучастие във властта, с декларацията си за парламентарното си поведение в същност искаха да повишат цената на своята политическа подкрепа на ония, които биха поискали тяхното съдействие. Тактическият замисъл на радикалите се оказа успешен. Натовареният за съставяне на ново правителство Ал. Стамболийски се обърна най-напред към Радикалдемократическата партия за участие във властта. След отказа ѝ Земеделският съюз се опита косвено да ангажира Н. Цанов чрез избирането му за председател на Народното събрание. При избора на Бюро на Народното събрание за Н. Цанов бяха подадени 103 гласа и той бе поканен да заеме председателското място. Спазвайки решението на Висшия партийен съвет да не се ангажира партията във властта, Н. Цанов се отказа от поверения му пост.⁶⁴ Временните партийнополитически съображения на радикалите им попречиха правилно да преценят момента и благоприятната възможност да влязат в коалиция с една демократическа партийна групировка за сигурно участие в управлението на държавата. Предварителните преговори между Ал. Стамболийски и Н. Цанов за образуване на лява коалиция в състав от земеделци, радикали и привличане на други, като широки или тесни социалисти, за противопоставяне на старите банкрутирали буржоазни партии не можаха да завършат успешно. Радикалите си наложиха „бягство“ от властта, като се позоваваха на малобройността на парламентарната си група и правилната равнотежа, че всяка правителствена комбинация може да бъде съставена без радикалите.⁶⁵ Те не направиха преценка, че с отказа си принудиха Ал. Стамболийски впоследствие да прибегне до подкрепата на десни политически елементи, за да състави правителство.

Въпреки отказа си за участие във властта Радикалдемократическата партия направи приемлива декларация към правителството на Ал. Стамболийски. В Народното събрание от името на Радикалдемократическата партия Т. Г. Влайков изяви одобрението на обещаните реформи и даде политически кредит на правителството. Но подкрепата си Радикалдемократическата партия даде повече поради нежелателната за нея опасност от нова министерска криза и с

⁶³ Работнически вестник, бр. 76, 7 окт. 1919.

⁶⁴ Дневници на XVIII ОНС, I н. с., кн. I, с. 5.

⁶⁵ НБКМ — БИА, ф. 192, а. е. 2, л. 41.

изричното напомняне, че новото правителство трябва да направи всичко възможно, за да обедини „демокрацията“, част от която считаше и себе си.⁶⁶ Чрез благосклонното си отношение към правителството на Ал. Стамболийски радикалите изрично изтъкваха желанието си в едно близко бъдеще да сътрудничат с него при определени условия. Същевременно радикалите се опитаха да отправят няколко забележки към Ал. Стамболийски с цел да не бъдат забравени при бъдещи комбинации. Те изрично изтъкваха мнението, че Земеделският съюз не може да управлява, опрян само на земеделското съсловие в съдружие с народняшката партия. Радикалите подчертаваха, че ако водачите на Земеделския съюз се придържат към съсловната теория, а народняците следват политиката за облагодетелствуване на класата си, то ще бъде нарушена „обществената солидарност“ и ще се стигне до социален разрыв.⁶⁷ Радикалите посочваха, че трябва да се държи сметка за социалното равновесие, което в случая не може да се крепи на правителство, съставено от две далечни по дух и разбирания политически партии.⁶⁸

Констатациите и разсъжденията, които правеха радикалите относно правителството и Земеделския съюз, бяха от полуопозиционни до полублагосклонни позиции. Те не можеха да предизвикат в Ал. Стамболийски благодарствена отзивчивост към Радикалдемократическата партия. Въпреки всичко радикалите не се бяха поставили засега открито в лагера на противниците на Ал. Стамболийски. С поведението си те не даваха основание за това, макар че поученията им не можеха да бъдат приети с чувство на благодарност. Ал. Стамболийски държеше сметка за положението, в което се намираше неговото правителство и зачиташе някои от „конструктивните“ предложения на радикалите. Специално се имаше пред вид изказаното мнение от радикалите, че съставянето на правителство трябва да има подкрепата на партиите с парламентарна представителност и доверието на избирателното тяло.

Опитите на Радикалдемократическата партия да внушава за съставяне на по-широко коалиционно правителство тя свързваше с предстоящото сключване на мирен договор. Радикалдемократическата партия се надяваше, че едно българско правителство, съставено на широка парламентарна основа, ще има по-високо признание от великите сили. Като прибавяше към това и убеждението си, че Българската радикалдемократическа партия има доверието на „Западните демокрации“, се изтъкваше възможността страната да получи един справедлив мирен договор. Българските радикали обаче се заблуждаваха, че имат висок „морален кредит“ в лицето на западните си политически приятели, които участваха в съставянето на Парижките мирни договори.

Наложеният на България от Съгласението мирен договор изпари надеждите на радикалите и показва слабата позиция на искането им за коалиционно правителство. Условието на договора излязоха много по-тежки, отколкото ги очакваха радикалите. Надеждите на българските радикали, че ще бъдат подкрепени от френските радикали, се оказаха напразни.⁶⁹ Опитът им да изтъкнат заслугата на българското правителство, в което и те участваха, че то първо от Четворния съюз е излязло от войната, не намери съчув-

⁶⁶ Радикал, бр. 234, 21 окт. 1919.

⁶⁷ „Недейте мижа“. — Радикал, бр. 281, 14 дек. 1919.

⁶⁸ Т. Г. В л а й к о в. Задачите на новото време. — Демократически преглед, XIII (1920), кн. I, с. 2.

⁶⁹ П. С т о я н о в. Реч в Народното събрание. — Дневници на XVIII ОНС, I и. с., кн. I, с. 94.

ствие за подкрепа в победителите-радикали от Съглашението. Налагането на Версайската система се смяташе от българските радикали като господство на „олигархията“, която успяла да заблуди „демократията“ и да спечели нейната подкрепа.⁷⁰ Мирният договор се оцени от радикалите за тежък и несправедлив, но те наивно изразиха надеждата, че „Всесветската демокрация“ рано или късно ще осъзнае необходимостта от преустройство на делото на мира в Европа.

Поразени от тежестите на мирния договор, радикалите започнаха да говорят за нова политика и „прераждане“ на българския дух. Те отрекоха всяка помисъл за водене на политика на реванш. Оставайки поддръжници на идеята за Балканската конфедерация, радикалите смятаха, че трябва да се върви по пътя на сближението и разбирателството. Нашият народ според радикалите трябва да стане елемент на мира. Всякакви блянове за национално обединение чрез сила трябва да бъдат отхвърлени.⁷¹ Радикалите чак след налагането на тежкия мирен договор разбраха каква външна политика трябва да се води в следвоенния период. Страната според радикалите имаше само една алтернатива, която те дефинираха с едно настоятелно определение — „Мир“.⁷²

Разглеждането на мирния договор от Народното събрание принуждаваше радикалите да определят своето поведение към все по-настоятелното народно искане за наказание на виновниците за катастрофалните войни. В печата и в Народното събрание радикалите се надпреварваха да изтъкват последствията от войната и да посочват аргументи против виновниците за катастрофалните авантюри.⁷³ В избраната следствена комисия от Народното събрание за обследване делата на виновниците за войните Радикалдемократическата партия даде свой представител — П. Стоянов. Партията на радикалите издигаше настоятелно глас за съдене на виновниците за националната катастрофа и предлагаше да бъдат наказани Фердинанд, Радославов, ген. Жеков и депутатите от правителственото мнозинство на бившето Народно събрание, за да се представят убедителни доказателства и аргументи, с чиято сила да се оневини българският народ пред Парижката мирна конференция. Когато започнаха арестите на министрите от кабинета на Радославов, депутатите от либералната концентрация и някои журналисти — проводници на немската политика на Балканите, Радикалдемократическата партия одобри предприетото начинание. Мерките на правителството спрямо преките виновници за катастрофите се смятаха за сериозно намерение да се даде удовлетворение за страданията на народа. Но радикалите под формата да се спазва законността и правовия ред в държавата настояваха да се свика Народно събрание и да се приемат съответни законоположения, с което да се започне съденето на виновниците. С предложението си за свикване на Народното събрание радикалите целяха да се постави въпросът за виновниците за катастрофите от войните в по-голям обсег и да се предприемат действия и срещу бившите кабинети на Гешев — Данев. Но тъй като в правителството на Ал. Стамболийски имаше министър от тези кабинети, то в предложението на радикалите ярко изпъкваше намерението им да поставят под изпитание здравината на управляващата коалиция.

⁷⁰ Дневници на XVIII ОНС, I и. с., кн. I, с. 95.

⁷¹ Н. Цанов. Към прераждане. — Радикал, бр. 220, 4 окт. 1919.

⁷² Б. Будинков. Началото на отплатата. — Радикал, бр. 247, 5 ноем. 1919.

⁷³ Ст. Костурков. Положението на България. С., 1928, с. 23.

В Народното събрание радикалдемократическата парламентарна група зае настъпателно поведение спрямо виновниците от военните катастрофи. Говорителят на групата Анг. Станков искаше възбуждане на съдебно преследване и срещу кабинетите от Балканските войни. Радикалите се обосноваваха, че ликвидацията с катастрофите няма да бъде пълна, ако не бъдат съдени бившите министри от кабинетите на Гешев — Данев.⁷⁴ Предприетата акция от радикалите в Народното събрание за привличане под отговорност и на други виновници във от арестуването не можа да получи подкрепа от останалите партии. При това Радикалдемократическата партия трябваше да понесе укора на тесните социалисти, че и тя носи отговорност за народните катастрофи поради гласуването на военните кредити на подсъдните правителства. Принудени да се оправдават за своето поведение по време на войните и за косвеното съдействие, което бяха давали на правителството на Радославов, радикалите се оказаха изолирани и в известна степен обвинени в съучастие с виновниците за националните катастрофи. Без да признаят каквато и да е собствена вина, внесеният законопроект в Народното събрание за възбуждане на углавно преследване и предаване на съд бившите министри от кабинета на В. Радославов се подкрепи и гласува от радикалдемократическата парламентарна група.

Радикалдемократическата партия продължаваше да има самостоятелно поведение към политическите събития в страната, като в едни случаи подкрепяше правителството, а в други отправяше критики към него. Тя се стремеше да се покаже, че не е солидарна с общата политика на правителството, като същевременно се пазеше да не се намери в общ блок с останалите буржоазни партии. Тази позиция на Радикалдемократическата партия беше временна. Тя само очакваше удобен случай да изяви своето по-определено отрицателно отношение към правителството, оглавявано от Земеделския съюз, поради участието в него най-вече на националлибералите и народняците.

Преход към нова политическа линия бе показана от Радикалдемократическата партия по време на железничарската и всеобщата политическа стачка през декември 1919 г. На първо място радикалите атакуваха широките социалисти, но заедно с тях обвиняваха и земеделските водачи в грубо извращение на народовластието и потъпкване на демокрацията в страната. За да поеме нов курс в отношението си към правителството и съставящите го партии, Радикалдемократическата партия прибегна до оповестяването на някои свои по-раншни идеи и възгледи за протичането на обществените борби.

Радикалдемократическата партия се разграничаваше от буржоазните партии в отношението си към работническото движение. В радикалския печат бе отбелязано, че първомайският празник на труда е преминал при образцов ред и масово стичане на работниците. Радикалдемократическата партия се противопостави на буржоазните партии, които не се посвениха да оклеветят работническа София.⁷⁵ Тя изтъкваше, че в работническите прояви не трябва да се съзират никакви болшевишки стремежи, а обикновена изява на работническа солидарност. По повод манифестацията на 1 май Радикалдемократическата партия разобличи министъра на вътрешните работи, широкия социалист Кр. Пастухов, за употребата на оръжие и стрелба срещу работниците. Радикалите даваха пълно право на работниците да покажат на тоя ден за международна пролетарска солидарност своите бойни сили. И съобразно радикал-

⁷⁴ Дневници на XVIII ОНС, I и с., кн. I, с. 637.

⁷⁵ Радикал, бр. 96, 2 май 1919.

ските си възгледи те смятаха, че работническите маси се събират под знамето на „социалния реформизъм“⁷⁶. Но в същото време отричаха „правото“ на широкосоциалистическия министър от правителството народняка Т. Тодоров да разгонва с оръжейна стрелба мирната манифестация на работниците.

По подобен начин радикалите използват работническите борби в края на 1919 г., за да критикуват правителството на Ал. Стамболийски. Те не можеха да се съгласят с политиката на земеделското правителство и неговите партньори, че срещу стачните борби на работниците трябва да се използва въоръжена сила. Радикалите смятаха, че трябва да се покровителствува работничеството в неговата борба за по-носен живот. Но същевременно радикалите се раздвояваха в отношението си към общата борба на работническата класа.⁷⁷ Ако стачката в частното предприятие се смяташе за легално средство, чрез което работниците си осигуряваха по-добри трудови и икономически условия, то придобиването ѝ на политически характер не се одобряваше от радикалите. Затова, когато се вдигна стачка от работниците в печатница „Радикал“ с искания за повишаване на заплатите, партийното ръководство внуши да се увеличат в минимален размер трудовите възнаграждения в съответствие с поскъпването на живота, за да не се даде възможност на професионалната синдикална организация да призове работниците към политическа стачка.⁷⁸ В програмата на Радикалдемократическата партия се споменава и за политическата стачка като средство за борба. Но радикалите приемаха политическата стачка на работниците като едно крайно революционно средство, към което може да се прибегне само в известни случаи.

Възгледите си по работническите борби радикалите проявиха при избухването на стачките през есента на 1919 г. Те признаваха, че положението на работниците е непоносимо и са изправени пред стачка. Когато стачката избухна и се превърна във всеобща, радикалите направиха отстъпление от първоначално взетата позиция. Макар да критикуваха правителството на Ал. Стамболийски, че с политиката си е предизвикало стачката, в същото време го оправдаваха пред работниците, че не му е липсвало желание да направи, какво е по силите му. Тази раздвоеност на Радикалдемократическата партия към стачното движение в края на 1919 и началото на 1920 г. не можеше да ѝ донесе политически успехи. От една страна, тя бе критикувана от правителството, че с поведението си е поощрила стачниците, като по този начин се е наредила в лагера на враговете на Земеделския съюз. От друга страна, призивът към съмишлениците си сред наемното работничество да се въздържат в започналата стачна борба разобличи Радикалдемократическата партия пред малкото си привърженици в работническата класа като крепител на буржоазнополитическия ред.⁷⁹ Отправените критики срещу правителството, макар и да бяха остри, имаха поучителен характер. Радикалите одобряваха мерките на властта за изхранването на работниците, но посочваха, че тя трябва да внесе категорично успокоение сред стачниците.⁸⁰ По този начин линията на радикалите не беше нито с правителството, нито в подкрепа на стачниците, поради което те се намериха отново сами и изолирани, без да спечелят полити-

⁷⁶ И в. Г л а д н е в. По повод манифестацията на 1 май. — Радикал, бр. 98, 5 май 1919 г.

⁷⁷ Дневници на XVIII ОНС, I р. с., кн. II, с. 925.

⁷⁸ ЦПА, ф. 186, оп. 2, а. е. 114, л. 1.

⁷⁹ Работнически вестник, бр. 172, 9 февр. 1920.

⁸⁰ Радикал, бр. 288, 26 дек. 1919.

чески терен. Причината се криеше в неопределената им позиция в борбата между двата лагера. Но критикувайки правителството за взетите жестоки мерки за подавяне на стачката, в Радикалдемократическата партия надделя тенденцията, която водеше към все по-враждебно отношение спрямо Земеделския съюз.

Въпреки че радикалите се противопоставиха на стачката на държавните служители, те защитиха учителите, които правителството искаше да лиши от правото им на участие и дейност в политическия живот. Пред Народното събрание радикалите порицаха обвиненията на Ал. Стамболийски срещу интелегенцията. Парламентарната радикалдемократическа група гласува против законопроекта, с който под предлог да не се внася политически елемент в училищата се забраняваше на учителите да участвуват в стачки и публични събрания.⁸¹ Но макар че защитиха правото на учителите-комунисти да работят в училищата и да пропагандират своите идеи, радикалите имаха пред вид привържениците си.

Радикалдемократическият печат продължаваше да коментира събитията в Съветска Русия. Въпреки че не признаваха двегодишните успехи на социалистическата революция и говореха за провала на комунистическите идеи, радикалите твърдяха, че болшевишкият фронт е силен и несломим. Идването на болшевишката власт те обясняваха с издигането на великия лозунг „мир, хляб и свобода“⁸². А закрепването на революционната власт за радикалите беше безспорен факт. И ако в Съветска Русия все още няма пълно смиротворяване, сочеха радикалите, причината се крие във външната намеса. Те посочваха, че не може да се намери способен противник, който да замени болшевишкия режим поради очевидното пълно разложение на руските буржоазни политически партии. За слаба и негодна за действие радикалите считаха и сродната им Конституционндемократическа партия. Нейния крах българските радикали приеха за свършен факт.

Без да изразяват симпатии към болшевизма, радикалите го определяха като едно изключително явление с огромно историческо значение, което крие големи сили в себе си и навсякъде побеждава мимо противодействието.⁸³ Радикалите съставяха отделните държавни ръководители и сочеха заслугата на болшевишките водачи, на които признаваха, че са изпълнени с беззаветна преданост и обич към своя народ, за да го изведат от хаоса на „небитието“⁸⁴. Новият облик, който беше получила Русия с революционните си преобразования, се сочеше като резултат от унищожението на царизма, за когото радикалите се изказваха, че никога няма да може да възкръсне.⁸⁵ Радикалите свързваха погребението на руския царизъм с предстоящото изчезване на ония български политически партии, чиито водачи също така трябва да бъдат изхвърлени от хоризонта на обществения живот. Същевременно радикалите не смятаха, че с Октомврийската революция традиционните връзки с руския народ ще бъдат прекъснати. Радикалският министър на просветата Ст. Косгурков в защита на свой законопроект по народното образование се обосноваваше със сходни положения от образователната система в Съветска

⁸¹ Дневници на XVIII ОНС, I р. с., кн. II, с. 1329.

⁸² Радикал, бр. 243, 7 окт. 1919.

⁸³ Ив. Харизанов. Върху болшевизма. — Демократически преглед, IX (1920), кн. IV, с. 260.

⁸⁴ Йос. Фаденхехт. Моралната криза у нас. — Демократически преглед, IX (1920), кн. IV, с. 259.

⁸⁵ Л. Илев. Оскърбени величия. — Радикал, бр. 102, 10 май 1919.

Русия.⁸⁶ А що се отнася до традиционните връзки между българския и руския народ въпреки липсата на междудържавни отношения, радикалите изтъкваха, че тези връзки ще се подемат с още по-голям жар от нови обществени групи както в Русия, така и в България.⁸⁷

Впоследствие обаче поради засилващото се комунистическо движение у нас радикалите започнаха все по-ярко да изтъкват антикомунистическите си настрояния. Пред видимото за самите радикали предметно на комунистическите идеи, които овладяваха все по-широки народни маси, и бавното разпространение на влиянието на радикализма те заставаха на все по-твърди антикомунистически позиции. Някои от радикалите започнаха да дават ухото на клеветите върху Съветска Русия и в органи на партията вестник „Радикал“ се възприе практиката да се препечатват статии от западните радикалски и социалдемократически вестници.⁸⁸ И макар че се стремеше да не помества клеветнически материали, печатът на Радикалдемократическата партия вмъкваше някои обяснения, които не съпадаха с нейните възгледи. По този начин радикалите станаха проводници на неправилни, погрешни, а понякога и на преднамерени тълкувания за живота в Съветска Русия. В отделни случаи радикалският печат даваше сведения, взети от съветски вестници и списания, но едновременно с това си позволяваше да фалшифицира цитати и данни. За това свое своеволие радикалите бяха често критикувани от тесните социалисти и заставяни да дават публични обяснения за отношението си към болшевиизма и Съветска Русия.

В началото на 1920 г. коалиционното правителство на Земеделския съюз нямаше сигурна парламентарна опора. Трипартийната управляваща власт не беше здрава и често народняците и прогресивно-либералите действаха за провал на начинанията на Земеделския съюз. В същото време все повече БРСДП (об) и Радикалдемократическата партия, които също в отделни случаи гласуваха внасяните законопроекта в Народното събрание, засилваха критиката си срещу Земеделския съюз. Макар и в отделни случаи, радикалите започнаха да се присъединяват в политическата борба против правителството заедно с другите буржоазни опозиционни партии.

За да си осигури парламентарно мнозинство, чрез което да се проведат начертаните реформи, Земеделският съюз разтуря Народното събрание.⁸⁹ Този акт беше изтъкван от радикалите като погазване на конституцията и проправяне на път за еднопартийно управление. Радикалите смътаха, че правителството няма право да внушава на короната да се нарушава конституцията и да се разпуска Народното събрание преждевременно, преди да е изтекъл неговият мандат. И макар радикалите да се смятаха за убедени републиканци и да не споменаваха в своя печат за съществуването и ролята на монарха, те, излизайки с предупреждението си, косвено признаваха неговото право на намеса. Но докато по-рано те излизаха с критики против намесата на короната при нарушение на конституцията, сега счетоха, че тя може да изиграе ролята на пазител на конституционните принципи. Тази непосредствена роля в Радикалдемократическата партия произтичаше от същината на нейните идейни възгледи и програма.

Наближаването на насрочените законодателни избори караше радикалите да се безпокоят за бъдещото си представяне в Народното събрание. За да си

⁸⁶ Дневници на XVIII ОНС, IV и. с., кн. I, с. 976.

⁸⁷ Л. И л е в. Оскърбени величия. — Радикал, бр. 102, 10 май 1919.

⁸⁸ Работнически вестник, бр. 56, 13 септ. 1920.

⁸⁹ ЦПА, ф. 205, оп. 2, а. е. 60, л. 1.

осигурят по-голям успех, те считаха, че трябва да се прибегне до тактиката на компромисите в изборите и създаване на нови отношения и връзки между отделните политически партии. Такива случаи на общи действия в общинските избори бяха допуснати между радикали и демократи.⁹⁰ Но това не можеше да доведе до сближение между техните партии. Върху взаимните им отношения тегнеха и останките на миналото. Радикалите считаха, че след войната политическият им път е наляво, който се бил очергал като резултат от „болшевишката крайност“ и стария „дух“.⁹¹ По преценка на радикалите партията на демократите не можеше да приеме неизбежните промени. Затова Радикалдемократическата партия се колебаеше и не се решаваше да приеме решително един определен път, т. е. да продължава да отстоява самостоятелната си позиция, да върви с демократите или с друга партия. Тя не се решаваше да предприеме и действителни стъпки за сближение със Земеделския съюз. Принудена да се примири с мисълта, че не може да играе първостепенна роля, Радикалдемократическата партия продължаваше да се колебае и намира на кръстопът.

Законодателните избори за XIX ОНС бяха проведени на 28 март 1920 г., след което последва образуване на самостоятелно правителство на Земеделския съюз начело с Ал. Стамболийски. В изборите Радикалдемократическата партия взе 8 депутатски мандата с 41 770 гласа и се нареди на седмо място сред политическите партии в страната.⁹² В новото Народно събрание влязоха Ст. Костурков, П. Стоянов, К. Сидеров, Й. Фаденхехт, П. Тодоров, Ил. Георгов, Н. Савчев и М. Семов.⁹³ Старият радикалски деец Н. Цанов се отказва от активна политическа дейност и не се кандидатира в законодателните избори, а Т. Г. Влайков не можа отново да влезе в парламента.⁹⁴

Противопоставяйки се на Земеделския съюз в изборите, Радикалдемократическата партия се стремеше да не се допусне създаването на хомогенно земеделско правителство. Установяването на кабинет от една партия радикалите оценяваха за реакционна проява и нарушение на обществената демокрация.⁹⁵ Висшият партиен съвет на радикалите, разглеждайки въпросът за тактиката, която трябва да се следва в Народното събрание, задължи парламентарната група в отношението си към правителството да се ръководи от конгресните решения и платформените искания и същевременно да се противопоставя на „своеволията“ на властта. И още в началото радикалдемократическата парламентарна група трябваше да се сблъска с едно действително своеволие на Земеделския съюз. Нямайки абсолютно мнозинство в Народното събрание, Земеделският съюз касира няколко опозиционни депутати, между които бяха няколко тесни социалисти и либерали и си осигури парламентарна опора. Радикалдемократическата парламентарна група, макар да изрази възмущението си, не даде сериозен отпор на земеделското правителство.⁹⁶ Радикалите се оправдаваха с не проявеното желание на другите буржоазни партии, които не искаха да спасяват нито „червените“, нито катастрофаджииите. В същност радикалите не бяха изгубили надежда, че Земедел-

⁹⁰ Радикал, бр. 28, 9 февр. 1920.

⁹¹ И в. Х а р и з а н о в. Въпросът за обединението. — Радикал, бр. 228, 11 окт. 1920.

⁹² ЦДИА, ф. 11, оп. 1, а. е. 508, л. 23; Статистически годишник на Българското царство. С., 1924, с. 60.

⁹³ Дневници на XIX ОНС, I р. с., кн. IV, с. 3076.

⁹⁴ НКМ — БИА, ф. 192, а. е. 2, л. 42.

⁹⁵ Радикал, бр. 50 от 6 март 1920.

⁹⁶ Работнически вестник, бр. 52, 8 септ. 1920.

ският съюз рано или късно ще потърси парламентарната им подкрепа и ще ги покани за участие в правителството. Дори в ръководните среди на партията на радикалите се смяташе, че това ще стане обезателно, когато се поизхаби „зеделското“ упорство. Затова те се надяваха, че подкрепата им ще бъде приета на по-висока цена.

Отношението на радикалите към Зеделския съюз се диктуваше от схващането им за него като политическа партия. Те правилно отбелязваха, че в Зеделския съюз влизат както дребни, така и едри зеделци, които дават земя на изполица за обработка.⁹⁷ Отчитайки този факт, теоретикът на радикалите Т. Г. Влайков обаче не изтъкваше разнокласовата основа, върху която се изграждаше Зеделският съюз, и не признаваше произтичащата от това политическа слабост на Съюза. Той мислеше, че макар в Зеделския съюз да има разни зеделски слоеве, то той ще може да се застъпва за техните интереси. В това Т. Г. Влайков виждаше силата на Зеделския съюз като политическа партия. Същевременно слабостта на Зеделския съюз да управлява Т. Г. Влайков съзираше в неспособността му да въведе един истински парламентаризъм и да установи пълно народовластие. И точно тук радикалите се смятаха за необходими на Зеделския съюз. Разчитайки, че скоро ще бъдат повикани, радикалите се надценяваха, че само те са онези, които могат да дадат на зеделското управление онова, което не достига на Зеделския съюз. Тези свои принципи Радикалдемократическата партия спазваше и от тях се ръководеше в отношението си към Зеделския съюз в началото на установяване на неговия режим.

Стремейки се да запазят самостоятелната си позиция, радикалите се отнесоха критически, но изявиха в началото положително отношение към реформената дейност на зеделското правителство. Те се мъчеха да се покажат съгласни с демократическите реформи, без да се солидализират с общата политика на правителството на Ал. Стамболийски. По този начин радикалите смятаха, че няма да скъсат връзките си с останалите опозиционни партии, и ако зеделското правителство ги пренебрегне, то в недалечно бъдеще, те ще застанат в центъра на едно партийнополитическо обединение.

Зеделското правителство даде широка гласност на намерението си да проведе аграрна реформа. Радикалдемократическата партия не се противопостави на реформата. При подготовката за прокарване на Законопроекта за аграрна реформа в Народното събрание радикалите се изказаха за създаване на поземлен фонд от държавни, манастирски и от земи на едри частни притежатели, от които да се отпусне на малоземлените и безимотните селяни.⁹⁸ Радикалдемократическата партия напълно одобряваше приложението на принципа „земята да бъде на ония, които я обработват“. В програмата ѝ беше залегнало положението, че трудовият собственик и стопанинът на земята трябва да се сливат в едно лице. В тези си схващания радикалите по принцип не се различаваха от официалното становище на Зеделския съюз.

Разглеждайки начина за предаване на земята на малоземлените селяни, радикалите смятаха, че най-добре би било да се приложи дългосрочната аренда.⁹⁹ Стопанинът на земята според тях би трябвало да упражнява своя личен труд върху нея, да я оползотворява и да я предава на челядта си. Единствено според радикалите стопанинът на земята не би трябвало да има

⁹⁷ Т. Г. Влайков. Зеделския съюз. С., 1932, с. 12.

⁹⁸ Радикал, бр. 47, 2 март 1920.

⁹⁹ М. Влайков. Собственост или дългосрочна аренда. — Радикал, бр. 138, 22 юни 1920.

право да я залага или продава. Обсъждайки въпроса за собствеността на земята, радикалите смятаха, че тя трябва да се издигне от положението на разменна вещь до предмет на извор на блага, от които да се ползува само носителят на труда.¹⁰⁰ Това означаваше земята да се превърне в неприкосновен държавен фонд. В тези си разбирания радикалите се отличаваха от намеренията на Земеделския съюз да се предаде земята на селяните срещу заплащане и с правото да бъдат пълни собственици, без да са ограничени в бъдещата покупко-продажба и лично разпореждане.

В Народното събрание радикалите в разсъжденията си по отношение на земеделската собственост се опитаха да се представят за близки със социалдемократите. Секретарят на Радикалдемократическата партия Ст. Костурков изказа мнение, което изненада буржоазните политици. Той декларира, че радикалите не гледат на частната собственост като на фетиш и не ще се поколебаят да я социализират.¹⁰¹ Това мнение не беше доказателство за възприемане идеята за отказване от частната собственост и премахване на капитализма. За искрено убеждение може да се приеме само радикалското разбиране, че капиталистическата собственост не ще остане неизменна по форма и ще претърпи развитие, при което трябва все повече да се намесва държавата и други обществени институции. Радикалите нямаха теоретическа готовност да се отрекат въобще от частната собственост и да приемат идеята за обществената собственост върху средствата за производство. Конкретното предложение на радикалите, според което земята, дадена по силата на реформата, да се превърне в държавна собственост, а обработващият да плаща известен наем, не беше практически приложимо поради запазване на частната собственост върху останалата грамадна част от обработваемата земя.¹⁰² Радикалите наивно вярваха, че земята може да престане да бъде разменно средство в системата на капиталистическото стопанство и да загуби качеството си на стока. И макар идеята за поставяне на част от земята във форма на държавна собственост да не беше реална, все пак би трябвало да се признае на радикалската теоретическа мисъл, че беше излезла вън от „лоното“ на буржоазните канони. Този реформистки отскок напред беше свързан с постоянното теоретическо търсене за разрешение на обществените противоречия, които радикалите не пренебрегваха. Този подход отличаваше Радикалдемократическата партия от консервативните позиции на другите буржоазни партии. С благосклонното си поведение към наболелите обществени въпроси, които да се решават по пътя на тяхното закономерно развитие, радикалите, макар наивно и нецелесъобразно, все пак показваха елементи, характеризиращи тяхната партия като демократична и прогресивна.

При обсъждането на Законопроекта в Народното събрание радикалите взеха активно участие.¹⁰³ С основание радикалите оценяваха, че с аграрната реформа се разрешаваше до известна степен един голям социален проблем, като се премахва експлоатацията и се слага основата на трудовото начало в селскостопанското производство. Но въпреки че Радикалдемократическата партия гласува Закона за трудово-поземлената собственост, някои нейни дейци имаха резервирано отношение. С аграрната реформа беше засегнат водителят на партията Н. Цанов, поради което радикалските депутати, макар да приемаха реформата, искаха „справедливо“ заплащане на отнетите частни

¹⁰⁰ Н. Савчев. Изисквания на новото време. — Радикал, бр. 146, 6 юни 1920

¹⁰¹ Дневници на XIX ОНС, I и. с., кн. II, с. 1270.

¹⁰² Т. Г. Влайков. Земеделският въпрос. — Радикал, бр. 228, 18 окт. 1921.

¹⁰³ А. л. Велев. Главни реформи на БЗНС. С., 1977. с. 26.

земи.¹⁰⁴ Бъз да се противопоставят на източниците за набиране на поземления фонд от частни, общински, черковни и други земи, те смятаха, че не трябва да се прилага конфискация, а заплащане от държавата по средни пазарни цени.¹⁰⁵ В замяна на това радикалите не подкрепиха положението в Закона за аграрната реформа селяните да бъдат обременени със задължението да изкупят дадената им земя. Но пък с предложението за обезщетяване на собствениците, от които се отнема земя, радикалите се показаха в известна степен защитници на интересите на едрите собственици. Независимо от това Радикалдемократическата партия не измени полъжителното си отношение към аграрната реформа, която смяташе за значително дело на Земеделския съюз. Искрената подкрепа на тая реформа пролича особено ясно след свалянето на земеделското правителство от власт. Радикалдемократическата партия защитаваше Закона за трудово-поземлената собственост в сговористката камара и се противопоставяше с всички сили на неговата отмена от деветоюнците.¹⁰⁶

Радикалдемократическата парламентарна група подкрепи в самото начало данъчната политика на земеделското правителство. Това беше показано, когато се обсъждаше в Народното събрание Законопроектът за облагане на военновременните печалби. Радикалите изказаха мнение, че чрез данъчната система, и то с по-голям процент от правителствения проект, трябва да се изземат за държавния фиск натрупаните през войната богатства. В тая насока те си послужиха с патетичните аргументи, че когато българският войник се е сражавал по бойните полета на Балканите, то мнозина спекуланти са използвали положението и са натрупали баснословни богатства. Със законопроекта се преследваше отнемането на част от тези печалби, докато радикалите настояваха за тяхното по-пълно изземване от държавата за справяне със скъпотията и посрещане на външните репарационни задължения на страната.

Положително отношение радикалите имаха и към Законопроекта на земеделското правителство за налагане данък върху общия доход, който имаше пред вид едрият капитал. И макар че гледаха на капитала като на спестен обществен труд, на лични усилия, положени от неговите собственици, те считаха да му се наложат по-големи икономически тежести.¹⁰⁷ Радикалите определяха данъка върху капитала за целесъобразен и необходим фактор, чрез който ще се прокара по-пълна социална справедливост. Гласувайки закона, радикалдемократическата парламентарна група заяви, че данъчното облагане на капитала е закъсняла реформа и не ще може да обхване напълно и изцяло неговите експлоататорски собственици.

Радикалдемократическата партия се отнесе критически към опита на земеделското правителство да одържави износната житна търговия. Създаването на консорциума според радикалите беше една ползена и навременна инициатива.¹⁰⁸ Но те искаха да се запази кооперативният характер на износната централа и да се даде възможност за конкуренция с частните търговци-житари. Радикалите погрешно мислеха, че по този начин ще се създадат условия за благородно съревнование, следствие на което уж можели да се облагодетелствуват дребните производители. Това показва, че не се разбираха икономическите прийоми, с които си служи едрият капитал. Радикалите не от-

¹⁰⁴ Дневници на XIX ОНС, I р. с., кн. IV, с. 959.

¹⁰⁵ Т. Г. В л а й к о в. Земеделският въпрос. — Радикал, бр. 228, 18 окт. 1921.

¹⁰⁶ Дневници на XXI ОНС, I р. с., кн. II, с. 3266.

¹⁰⁷ Радикал, бр. 120, 2 юни 1921.

¹⁰⁸ П. Т о д о р о в. Консорциумът. — Радикал, бр. 173, 7 авг. 1920.

читаха или не виждаха подмолните намерения на частните търговци, свързани с международния капитал, които с успех биха компроментирали реформата на земеделското правителство, ако се беше приело тяхното предложение. След двегодишно действие на консорциума за житната търговия радикалите трябваше да признаят полезната му роля и да се съгласят, че са отстранени ония, които злоупотребяваха с производителите и трупаха за тяхна сметка огромни печалби.¹⁰⁹

Съпадението на позициите на радикалите с някои от реформените начинания на земеделското правителство даваше възможност за сближение между Радикалдемократическата партия и БЗНС. В същност такова сближение не се постигна. За единодействие не се говореше настоятелно в средите на двете партии. В отделни моменти Ал. Стамболийски изразяваше в Народното събрание предпочитанието си към радикали, широки социалисти и комунисти пред демократи, обединисти и либерали.¹¹⁰ Но подхвърляйки идеята за възможна коалиция, той предупреждаваше, че това може да стане при извънредни обстоятелства. Мъглявите обещания на Земеделския съюз не внасяха ентузиазъм в Радикалдемократическата партия за скорошно участие във властта. Близка перспектива за влизане в правителствения екип не се откриваше и естествено маневрите на Ал. Стамболийски създаваха почва за отчаяние от неизвестността в партията на радикалите. Затова положителното отношение на Радикалдемократическата партия към реформената дейност на земеделското правителство не продължи много време.

Изменение в поведението на Радикалдемократическата партия се появи към закона на земеделското правителство за трудовата повинност. При набелязване на идеята за трудовата повинност радикалите я оцениха като едно сериозно начинание.¹¹¹ Радикалдемократическата партия чрез своя представител Т. Г. Влайков се изказа положително при първоначалното обсъждане в XVIII ОНС.¹¹² Но по-късно радикалите направиха редица възражения върху отделни страни на закона. Те не приемаха прилагането на Закона за трудовата повинност спрямо жените. Радикалите признаваха значението на трудовата повинност като важен стопански резерв, но изтъкваха, че заедно с това се прахосва при нейното практическо провеждане неоползотворен обществен труд. Те разглеждаха закона откъм икономическата му страна, която не осигуряваше най-рационален начин за използване на обществения труд, и не се солидаризираха с критиката на същия закон от тесните социалисти, които не се съгласяваха със социалните му последствия, тъй като падаше с по-големи тежести върху работническата класа. В същност Законът за трудовата повинност, обхващащ активното население, загуби в известна степен демократическия си характер с наложеното от Съглашението и прието от земеделското правителство право на гражданите за откупуване. С него се даваше възможност на буржоазните елементи да избягват срочно задължителното упражняване на непосредствен труд. За правото на откупуване настояваха и радикалите. С това си поведение те подпомогнаха буржоазията за подравяне на Закона за трудовата повинност на земеделското правителство и налагане на отрицателни елементи при неговото осъществяване.

¹⁰⁹ Дневници на XIX ОНС, I р. с., кн. IV, с. 2679.

¹¹⁰ Д. Благоев. На два фронта. — В: Съч. Т. 19, с. 115.

¹¹¹ Дневници на XVIII ОНС, I и. с., кн. I, с. 125.

¹¹² П. Тодоров. Отчет на радикалдемократическата парламентарна група пред XI к-с на РДП. — Радикал, бр. 246, 3 ноем. 1922.

Радикалите се обявиха против Законопроекта за детската литература и закриването на някои университетски катедри. Под предлог за опазване морала на учащите се министърът на просветата Ст. Омарчевски искаше да се цензурират книгите, в които се говори за различни обществени класи и противоположни интереси. В Народното събрание Ст. Костурков посочи, че Законопроектът е една опасност за научната мисъл в България и за свободното циркулиране на книгата в обслужване на българските граждани. Той се изказа и в защита на икономическата теория на Маркс, която по негово убеждение следва да се преподава в Университета.¹¹³ И макар че Ст. Костурков признаваше К. Маркс за един от най-великите умове, които човечеството е имало, той се опитваше да опровергае скорошното идване на социалистическата революция в България с това, че пролетариатът не е станал по-многоброен от другите класи. По този начин радикалският партиен секретар се стремеше да се нахвърли с научни доводи срещу Земеделския съюз и едновременно да се покаже близък на комунистите и да ги представи като непримирими врагове на правителството. А вън от Народното събрание в публични речи Ст. Костурков изразяваше по-категорично антикомунистическите си настроения, като предупреждаваше, че ако избухне революцията в България, радикалите ще се противопоставят на нея.¹¹⁴

Радикалите се противопоставиха и на Законопроекта на правителството за увеличение на университетските такси на студентите. В Народното събрание говорителят на радикалдемократическата парламентарна група Ст. Костурков се мотивираше с доводи, взети от аргументацията на комунистическите представители, без обаче да изкаже изрична подкрепа на предложението на Комунистическата партия. Той настояваше да се разтворят по-широко вратите на Университета, като се намалят студентските такси, и не се допусне висшето образование да остане привилегия или лукс, запазен само за младежта от „горните“ слоеве.¹¹⁵ Макар че може да се съзира в поведението на радикалите известно намерение да злепоставят правителството на Земеделския съюз, все пак те заеха по този въпрос положително отношение и се обявиха против закона, тъй като това отговаряше на техните възгледи за народното образование и достъпа до него на младежи от народа.

По някои от внесените законопроекти на земеделското правителство в Народното събрание радикалите имаха доста „войнствено“ отношение.¹¹⁶ Така по внесения Законопроект за правописна реформа говорителят на парламентарната група Йос. Фаденхехт се противопостави на неговото разглеждане в Народното събрание, тъй като не е било взето съгласието на Академията на науките за правописните изменения. Радикалите не бяха против нуждата от изменение в българския правопис, останал още от 1889 г., но настояваха да се извърши от компетентно учреждение. Особено те се противопоставиха на придружаващите санкции в Законопроекта за неспазване на правописа, изразени в налагане на глоби и подвеждане под съд и наказание със затвор.

Радикалите се възпротивиха на отмяната на някои положения от Закона за съдене виновниците за националната катастрофа, приет през 1919 г. С тези изменения правителството се стремеше да облекчи положението на някои земеделски дейци.¹¹⁷ В същото време то имаше намерение да разшири

¹¹³ Дневници на XIX ОНС, I р. с., кн. I, с. 589.

¹¹⁴ Работнически вестник, бр. 248, 9 май 1921.

¹¹⁵ Дневници на XIX ОНС, I и. с., кн. III, с. 1873.

¹¹⁶ Работнически вестник, бр. 42, 20 авг. 1921.

¹¹⁷ Дневници на XIX ОНС, II и. с., кн. II, с. 831.

постановленията на закона и да се обхванат повече дейци, които започнаха да формират обединен десен фронт срещу земеделското правителство.¹¹⁸ Новият Закон за съдене виновниците за националните катастрофи се квалифицираше от радикалите като политическо средство за преследване на противниците.¹¹⁹ Радикалите настояваха да се приведе в действие предишният закон за съдене на виновниците и да започне да функционира създаденият държавен съд. Неговата досегашна работа се окачествяваше от радикалите като едно „забавно“ преставление, без все още да са изготвени съдебните постановления.¹²⁰ Но в тая насока и самият радикалски представител в държавния съд П. Стоянов не проявяваше нужната експедитивност. Това беше резултат на настроенята в Радикалдемократическата партия, в която се изказваше мнение за оттегляне на партийния представител от една съдебна инстанция, която служи повече на правителството, отколкото на подлежащата задача за съдене на виновниците за катастрофите. Но в тази обрат на радикалите по въпроса за съденето на виновниците се забелязваше намерението им към подобряване отношенията си със старите буржоазни партии.

Радикалите се отнесоха демагогски към Законопроекта за изземване на едрата покрита градска собственост. Първоначално когато се поставяше за разрешение жилищната криза пред XVIII ОНС, радикалите подкрепиха първия законопроект. От името на Радикалдемократическата партия Т. Г. Влайков посочи редица мерки, в т. ч. и нормиране на наемите, подпомагане на кооперативното жилищно строителство, принудително настаняване в сградите на домопритежателите и пр., с което се облекчаваше жилищната криза в големите градове.¹²¹ Радикалите гласуваха през 1919 г. Закона за жилищната криза. Но когато земеделското правителство през юли 1920 г. предложи в XIX ОНС нов Законопроект за отчуждаване на сгради за държавни и обществени нужди, радикалите се противопоставиха по един особен начин. Те се съгласяваха с идеята да се иземе едрата градска покрита собственост. Дори подчертаха, че законът „върви“ по повелята на Конституцията. На обвиненията на буржоазните партии в нарушение на принципа за частната собственост Ст. Костурков, изразявайки мнението на Радикалдемократическата партия, посочи, че държавата в общ интерес може да отчуждава частни имоти за обществени нужди.¹²² Радикалите подчертаха своеобразното си отношение към частната собственост, но не като се позовават на чл. 68 от Конституцията, а с повелята на историческия процес, т. е., че не признават частната собственост за вечна и неизменна.¹²³ И въпреки логическото следствие от радикалската „теория“ и мимо очакванията радикалдемократическата парламентарна група гласува против законопроекта. Радикалите се оправдаваха, че с откупуването на едрата градска покрита собственост страдал държавният интерес, докато уж можело да се продължи действието на Закона за жилищната криза или направо да се проведе експроприация.¹²⁴

Противопоставянето на Радикалдемократическата партия на една част от реформените закони на земеделското правителство я поставяше в открит фронт срещу партията на Земеделския съюз. Надеждата, че е възможно сбли-

¹¹⁸ Работнически вестник, бр. 95, 24 окт. 1921.

¹¹⁹ Е. М. М а н о в. Лош закон. — Радикал, бр. 29, 9 февр. 1921.

¹²⁰ И. В. Х а р и з а н о в. По повод държавния съд. — Радикал, бр. 44, 25 февр. 1922.

¹²¹ Т. Г. В л а й к о в. Жилищната криза. — Радикал, бр. 234, 21 окт. 1919.

¹²² Дневници на XIX ОНС, I и. с., кн. II, с. 1270.

¹²³ Новогодишен сборник, 10 радикалски запеведи. С., 1920, с. 8.

¹²⁴ Дневници на XIX ОНС, I и. с., кн. II, с. 1269.

жение със Земеделския съюз и създаване на правителство с участието на радикалите, беше окончателно изоставена.¹²⁵ Особено след срещата между Н. Цанов и Ал. Стамболийски взаимните контакти бяха прекъснати и настроенията на двете партии една към друга се изостриха. Пред заплахата от образуване на противоземеделски блок от буржоазните партии Ал. Стамболийски се опита в лична среща да убеди стария радикалски водител партията му да не отива наядно и да не се коалира с партиите на реакцията. Н. Цанов обаче не се съгласяваше на отстъпление и настояваше и Ал. Стамболийски да признае някоя грешка в политиката на правителството и нарушения на конституционния ред от земеделския режим.¹²⁶ В Народното събрание радикали и земеделци се считаха за открити противници. Ораторите на радикалдемократическата парламентарна група често завършваха речите си с искане за оставка на земеделското правителство под предлог, че то се е провалило във вътрешната и външната политика. Земеделският министър-председател с не по-малък сарказъм отговаряше на радикалите, че партията им е „изхарчила“ твърде много енергия в колебанието си наляво или налясно и че може с парламентарната си тежест да изгони от власт земеделското правителство.¹²⁷

Като мислеше, че може да стане събирателен център на недоволството, Радикалдемократическата партия започна по-често да говори за разочарование на „народните“ маси от политиката на земеделското правителство. Действията на земеделското управление се квалифицираха от радикалите като низ от политически грешки, а често пъти и като реакционни изстъпления. Някои от мерките на Земеделския съюз, предприети за укрепване на своята власт, действително бяха отстъпление от възприетото демократическо направление в политическия живот на страната. Изменена беше избирателната система като вместо окръга околията ставаше избирателна колегия. С това Земеделският съюз си осигури изключително предимство за увеличаване на депутатите си и намаляване броя на представителите на противниковите политически партии, включително комунистите, широките социалисти, радикалите и др. Макар и не користоно, но с цел да се коригира общата политика на земеделското правителство, радикалите се обявиха срещу някои методи на управление от Ал. Стамболийски. Те критикуваха установения режим, че не премахва военното положение и цензурата. В Народното събрание радикалдемократическата парламентарна група гласуваше против увеличаване бюджета на полицията и нарастването на нейния апарат. Радикалите обвиниха правителството, че си служи с полицейски мерки срещу политическите си противници по същия начин, както правителството на Радославов. Особено настояваха за осигуряване свободата на публичните събрания и мигинги.¹²⁸ Радикалите се противопоставяха на искането на съдебните власти в Народното събрание да се отнеме депутатският имунитет на комуниста Ст. Димитров-Марек и да се арестува под предлог на извършено престъпление, без да се сезират доказателства.¹²⁹

Радикалдемократическата партия протестира против разтурянето на избраните от народа общински съвети от централната власт. По повод арестуването на Пловдивския комунистически общински съвет общинският съ-

¹²⁵ Т. Г. В л а й к о в. Политическият живот у нас. — Демократически преглед, XIII (1920), кн. I, с. 72.

¹²⁶ Н. Ц а н о в. Писмо до Ал. Стамболийски. — Радикал, бр. 239, 25 окт. 1922.

¹²⁷ Дневници на XIX ОНС, II и. с., кн. II, с. 1045.

¹²⁸ Н. С а в ч е в. Боже, пази България. — Радикал, бр. 234, 18 окт. 1922.

¹²⁹ Дневници на XVIII ОНС, I р. с., кн. I, с. 1190.

ветник от същия съвет—радикала д-р Г. Силдарев, отправи протест до Министерството на външните работи, в който изтъкваше, че административната власт няма никакво законно основание за извършения акт на насилие.¹³⁰ Радикалите засилиха своята борба против правителството по повод снизходителното поведение към някои свои партийни дейци, замесени в спекулативни афери.¹³¹ А по повод на предлаганата амнистия от земеделското правителство по Закона за свободата на събранията, която целеше да отмени присъдите над полицейски служители, радикалдемократическата парламентарна група се опита да организира голяма кампания в печата за нейното отхвърляне.¹³²

Радикалите се противопоставиха на безогледното налагане на „зеления“ Закон за печата.¹³³ В неговото приложение те виждаха установяване на цензура, срещу която и самите земеделци преди това се отнасяха враждебно. В Народното събрание говорителят на радикалдемократическата парламентарна група Йос. Фаденхехт осъди Закона за печата не само заради неговата насоченост против журналистите, но дори клаузите, които се отнасяха до налагане на наказания на словослагатели и разносители на нецензурирана литература.¹³⁴ След известно време земеделското правителство отмени цензурата на печата и радикалите изказаха задоволството си, но същевременно искаха от него да се осъдят извършените насилия на властта по приложението на закона.¹³⁵ С това радикалите се стремяха да разобличат вътрешната политика на земеделското правителство, като самото я признае за погрешна и антидемократична. Във връзка с борбата против цензурата радикалите за първи път окачествяваха управлението на земеделското правителство като власт, която е започнала да си служи с насилие и терор.¹³⁶ Обвиненията срещу земеделското правителство в упражняване на терористическо управление понататък се засилиха след арестуването на секретаря на партията на радикалите Ст. Костурков и след случая с убийството на един радикалски деец от полицейските органи на режима.

Радикалдемократическата партия се противопоставяше на земеделското правителство по редица въпроси на външната политика на страната. На критика радикалите подложиха даденото съгласие на правителството за непосредственото влизане на България в Обществото на народите. Самото влизане те квалифицираха за прибързано и направено при неизгодни условия за българската държава. Радикалите изтъкваша като неприемлив за България член 10 от устава на ОН, според който страните се задължаваха да си оказват помощ за запазване на границите.¹³⁷ Те се аргументираха с произтичащото задължение България да участва в една война за защита на грабежите, извършени над народите. За самото Общество на народите радикалите изтъкваша, че в установения му състав то не може да реши големите икономически и финансови въпроси. Иначе радикалите изказваха поздравления за създаването на Обществото на народите, но не бяха убедени, че то ще разреши спорните политически и териториални проблеми и ще даде истински мир за изстрадалите народи.

¹³⁰ Радикал, бр. 63, 23 март 1920.

¹³¹ Пак там, бр. 107, 17 май 1921.

¹³² Дневници на XIX ОНС, I р. с., кн. IV, с. 3020.

¹³³ Й. Фаденхехт. Премахване на цензурата. — Радикал, бр. 56, 13 март 1922.

¹³⁴ Дневници на XIX ОНС, II р. с., кн. I, с. 334.

¹³⁵ Радикал, бр. 56, 13 март 1922.

¹³⁶ X р. П о п о в. Най-страшният враг. — Радикал, бр. 75, 4 апр. 1922.

¹³⁷ Дневници на XIX ОНС, I р. с., кн. III, с. 2032.

Радикалите обръщаха внимание на земеделското правителство, че във връзка с поражението на врангелистите великите сили ще се опитат да организират и хвърлят малките страни срещу Съветска Русия. Както земеделското правителство, така и радикалите поздравиха създаването на новите славянски държави като Чехословакия, Полша и др., но те не одобряваха поведението на Ал. Стамболийски и критикуваха прекаленото му доверие в тяхната външна политика. Радикалите предупреждаваха, че Малкото съглашение, възновявано от Запад и образувано от Бенеш, е временно построение, създадено да пази и защитава Версайлската договорна система.¹³⁸

По отношение на декларациите на Ал. Стамболийски, че е разбил ледовете и спечелил симпатиите на Западните сили и съседните страни, радикалите изказваха основателно съмнение.¹³⁹ Въпреки направените стъпки от земеделското правителство на външнополитическия терен според радикалите подозренията към България не са разсеяни. Те подценяваха действителните успехи на Ал. Стамболийски, чиято външнополитическа дейност доведе до нормализиране на отношенията на България с повечето страни. Но радикалите, като се бореа против земеделския режим, наблягаха на неуспехите на правителството, което не получи подкрепа от Западните сили и някои страни, смятани от Ал. Стамболийски за приятелски настроени, при разрешаването на Егейския въпрос на Лозанската конференция и намаляването на репарациите. Радикалите не се отзоваха на поканата на правителството за даване представител в българската делегация на конференцията в Генуа.¹⁴⁰ Това те направиха, за да се солидаризират с останалите буржоазни опозиционни партии и да злепоставят правителството на Ал. Стамболийски като непредставително пред външния свят.

Радикалите смятаха, че главната задача на българската външна политика трябва да бъде облекчаване страната от репарационното бреме и настояване за изпълнение на договорните клаузи от съседните страни относно националните малцинства.¹⁴¹ Като поставяха главните въпроси на външната политика на държавата с искане да се разрешат най-трудните проблеми от нея, те искаха да подчертаят неспособността на земеделското правителство да се справи с тях. Радикалите правеха с това опити да използват външнополитическите затруднения на земеделското правителство, за да го принудят на известни отстъпки. Когато избухна така наречената „репарационна криза“ и земеделското правителство призова опозиционните партии за съгласувани действия, радикалите поставиха искане за даване на гаранции за промени в неговата вътрешна политика.¹⁴² В поведението си към външнополитическата дейност на земеделското правителство Радикалдемократическата партия се ръководеше не само от собствените си виждания, но си поставяше и такива цели, които не можеха да бъдат съобразени с действителните възможности на страната.

Радикалдемократическата партия искаше да се води от българското правителство по-твърда външна политика и да се дава отпор на натиска отвън. Радикалите препоръчваха да се води политика на мир и да не се отива до крайност, а като победена страна, останала без покровители, да защита договорите, без да изявява готовност да ги защитава. Провеждането на такава външна политика радикалите смятаха, че не е по силите на земеделското

¹³⁸ Радикал, бр. 290, 3 окт. 1920.

¹³⁹ Ст. Костурков. Реч пред X конгрес. — Радикал, бр. 227, 17 окт. 1921.

¹⁴⁰ Радикал, бр. 73, 1 апр. 1922.

¹⁴¹ Дневници на XIX ОНС, I р. с., кн. II, с. 2287.

¹⁴² Радикал, бр. 163, 26 юли 1922.

правителство, съставено само от една партия, и затова настояваха за неговата оставка.

Политическото укрепване на земеделския режим принуждаваше радикалите да разглеждат по-внимателно въпроса за съществуващите обществени сили и отношението си към тях. Разбирайки, че самостоятелното действие не може да ги доведе до реални успехи поради ограниченото влияние на партията си, те все по-настойчиво и упорито търсеха политически партньори. Въпросът за изборните коалиции и установяване на съгласувани действия се поставяше пред Радикалдемократическата партия като сериозен проблем за разглеждане и непосредствено решение.

За всяка политическа партия радикалите правеха съответна характеристика и очертаваха отношението си. Десните буржоазни партии се смятаха за реакционни и консервативни. Към изпадналата в тежко кризисно състояние Националлиберална партия радикалите имаха винаги отрицателно отношение. Още в миналото Радикалдемократическата партия не желаше да има какъвто и да е контакт с нея. Частичните местни връзки в изборите, които бяха допуснати с националнолиберални дейци от някои радикали, бяха обявени от ръководството на партията за „печални явления“ и осъдени като недопустими грешки.¹⁴³ Радикалдемократическата партия също така отбягваше контакти с народняшката и цанковистката партия. Тя ги определяше като най-реакционни, а в миналото ги смяташе и за агенти на руския царизъм. И макар двете партии на радикали и демократи да се противопоставяха на общественото поле като политически противници, твърде често те влизаха във връзки помежду си. Радикалдемократическата партия не беше доволна от високомерното отношение, проявявано от Демократическата партия, която смяташе радикалите за временно отцепило се от нея партийнополитическо крило. Въпреки всичко радикалите сочеха, че Демократическата партия може да играе важна роля в борбата срещу земеделското правителство. Затова те се насочиха към Демократическата партия като към една от основните партии в състава на бъдещия политически блок.

Радикалите се отнасяха към Комунистическата партия като към политически противник. Макар да бяха лоялни към съществуването на Комунистическата партия, те напразно се мъчеха да неутрализират нейното влияние, противопоставяйки ограничените си радикални възгледи. Оценявайки вътрешното положение, Висшият партиен съвет неправилно определяше силите, срещу които трябваше да се бори партията на радикалите. Смяташе се, че Радикалдемократическата партия трябва да се противопоставя на „безумството“ на комунистите, които уж били готови да хвърлят страната в междуособицата.¹⁴⁴ В същото време Висшият партиен съвет посочваше, че партията на радикалите трябва да се бори и срещу ония, които искат ловко да изпълзват „ужаса“, който навява комунизмът, за да възстановят властта на старите „блажени“ времена. С тази постановка радикалите искаха да се поставят в центъра между двата противоположни полюса, които се бореа за надмощие и изтъкваха само себе си за единствена алтернатива. Те обвиняваха земеделското правителство, че има връзки с комунистите, а последните, че подкрепят „дружбашкия режим“¹⁴⁵. Радикалите посочваха, че комунистите са последователни и отдавна са се определили за диктатурата на пролетариата и комунизма, поради което изключваха всякаква изборна комбинация

¹⁴³ Н. Савчев. Предизборните коалиции. — Радикал, бр. 278, 17 дек. 1921.

¹⁴⁴ Радикал, бр. 107, 17 май 1921.

¹⁴⁵ Дневници на XIX ОНС, IV и. с., кн. I, с. 96.

с тях.¹⁴⁶ Затова радикалите не смятаха Комунистическата партия за възможен съюзник в борбата срещу земеделското правителство и я сочеха за постоянен противник, против когото трябва да бъдат насочени силите на „демократията“. Радикалите, верни на своите дребнобуржоазни възгледи, погрешно определяха Комунистическата партия за крепител на земеделския режим и „опасен“ враг на демокрацията.

Отношенията си с Широкосоциалистическата партия радикалите изграждаха върху схващането, че тя е една дребнобуржоазна партия със социалистическа фразеология. Те имаха постоянни спорове с партията на широките социалисти, но въпреки това я смятаха за сигурно крило на „демократията“¹⁴⁷. Радикалите посочваха, че Широкосоциалистическата партия е възможен съюзник в борбата срещу земеделското правителство.

Радикалдемократическата партия изрази своето отношение и към някои други политически сили. Тя се обяви против новопровъзгласените политически партии, като Аграрния демократически съюз и Републиканската партия. Радикалите ги окачествиха като рожба на личен елемент, неспособни да се развият в политически партии и нямащи никакви възможности да се изградят на определена социална основа.¹⁴⁸ Вестниците на тези партии — „Земеделска борба“ и „Народовластие“, не изхождаха от нова политическа концепция, а повтаряха някои от възгледите на съществуващите „демократически“ партии. Изразеното мнение от Радикалдемократическата партия, че тези две политически групировки бързо ще изчезнат, действително се оказа вярно. Републиканската партия и Аграрният демократически съюз много скоро приключиха политическата си дейност. Но съпротивата, проявена срещу тях, се диктуваше от страха да се оспори демократическият и прогресивен характер на радикалдемократията. Появата на паралелни партии не беше желано от радикалите. И за да се предотврати тяхното обособяване, Радикалдемократическата партия изтъкваше, че нейната борба за народовластие и премахване на личния режим изчерпва напълно друга възможност за създаване на нови демократически групировки.

Утвърждаването на самостоятелно земеделско правителство застави политическите му противници да заговорят за обединение на „партиите на реда“. В средите на буржоазните политици настоятелно се искаше създаване на общ фронт срещу „дружбашкото“ правителство. Идеята за създаване на нова партия беше подхвърлена в една мъглява форма и от водителя на радикалите Н. Цанов.¹⁴⁹ Той смяташе, че е необходимо обновяване на обществените сили и коренно преустройство на политическите партии.¹⁵⁰

Предложение се направи от Гр. Василев, в момента демократ, за обединение между Радикалдемократическата и Демократическата партия. Отправена беше и официална покана от Централното бюро на Демократическата партия за водене на разговори по обединението на двете партии.

Първоначално идеята за сближение и обединение не се споделяше от радикалите. Те смятаха, че настъпилите политически промени след войната са отдалечили партиите една от друга.¹⁵¹ В каквото и да е обединение с други

¹⁴⁶ Н. Савчев. Предизборните коалиции. — Радикал, бр. 278, 17 дек. 1921.

¹⁴⁷ Ив. Харизанов. Конгресът на широките. — Радикал, бр. 146, 9 юли 1921.

¹⁴⁸ П. Бояджиев. Две нови партии. — Радикал, бр. 106, 9 юли 1919.

¹⁴⁹ НБКМ — БИА, ф. 192, а. е. 2, л. 40.

¹⁵⁰ Н. Цанов. По обединението на обществените сили. — Демократически преглед, XIII (1921), кн. IX, с. 631.

¹⁵¹ Ив. Харизанов. На Гр. Василев. — Радикал, бр. 169, 3 авг. 1920.

партии радикалите съзираха намерението на партньора да погълне тяхната организация. Противопоставяйки се на обединението на политическите партии, радикалите същевременно търсеха пътища за съгласувани действия с противниците на земеделското правителство. Несъгласието на радикалите за обединение с другите политически партии идваше не толкова от различията в програмите, колкото от тяхното минало.¹⁵²

Идеята за обединение с другите партии постепенно завладяваше част от радикалските дейци. Пръв открито започна да работи за нея в партията на радикалите Т. Г. Влайков.¹⁵³ Заедно с няколко други радикалски дейци той стана проводник на идеята за създаване на буржоазния блок за противопоставяне на земеделското правителство.¹⁵⁴

Отначало за приложение на идеята за обединение се заговори само за създаване на блок на демокрацията между радикали и демократи. Темата за обединение, развита от Т. Г. Влайков пред Софийската радикалдемократическа организация, макар и да не намери много възторжени привърженици, впоследствие се превърна в „злобата на деня“ за партията на радикалите.¹⁵⁵ Т. Г. Влайков изхождаше от положението, че социалният състав на Демократическата партия и Радикалдемократическата е един и същ и само програмите им можели да бъдат известно затруднение, което било лесно да се преодолее. Той застъпваше идеята, че на България е необходима нова политическа партия, която да усвои радикалските идеи и тактика. В доста голяма част от радикалските идеята за създаване на нова партия чрез сливане на сродните партии срещаше не само несъгласие, но и продължителна съпротива.¹⁵⁶ Пред Радикалдемократическата партия се изправяше заплахата от остра вътрешнопартийна криза. Въпросът за самостоятелното действие, коалиция или обединение се постави като най-важна проблема за настоящето и бъдещето на радикалната демокрация.¹⁵⁷ Въпреки някои общи черти от социален и политически характер противниците на обединението изтъкваха различията и острите борби от миналото между радикали и демократи. Тези различия се състояха в разбиранията за ролята на държавата, за належащите промени, диктувани от новото време, искането за република, за балканска конфедерация и др.¹⁵⁸

Идеята за сближение, издигната от Централното бюро на Демократическата партия, и сливане, предложена от Прогресивно-либералната партия, беше обстойно обсъдена на IX конгрес на Радикалдемократическата партия. Една голяма част от делегатите се противопоставяха на всяко обединение или сливане и защитиха самостоятелното съществуване на партията си. Те изрично подчертаваха, че въпросът за обединението се подема не от народните маси, а отгоре под диктовката на партийните щабове.¹⁵⁹ Специално се подчертаваше, че сливането е невъзможно поради основното различие между партиите на демократи и радикали. Друга част обаче, макар да не приемаше „сливането“, намираше, че е необходимо едно по-тясно сближение с някои от сродните политически партии. Проводниците на това разбиране —

¹⁵² М. Влайков. Сливането на сродните партии. — Радикал, бр. 155, 17 юли 1920.

¹⁵³ Т. Г. Влайков. Блок на демокрацията. — Радикал, бр. 213, 25 септ. 1920.

¹⁵⁴ ЦПА, ф. 3, оп. 5, а. е. 92, л. 8.

¹⁵⁵ Радикал, бр. 197, 6 септ. 1920.

¹⁵⁶ Дневници на XIX ОНС, III и. с., кн. I, с. 416.

¹⁵⁷ Работнически вестник, бр. 86, 13 окт. 1921.

¹⁵⁸ Ив. Харизанов. Радикали и демократи. — Радикал, бр. 215, 216, 217, 28, 29, 30 септ. 1920.

¹⁵⁹ К. Сидеров. Изказване пред IX к-с на РДП. — Радикал, бр. 228, 11 окт. 1920.

Анг. Станков, Йос. Фаденхехт, С. Петков и др. — се мотивираха с аргумента, че все пак трябва да се намери някакъв обединителен център, който да събере разпръснатите демократически сили под едно знаме. Естествено това знаме се считаше радикалското. Радикалдемократическата партия не отстъпи от принципите си, но прие да внесе промени в програмата си съобразно „новото време“¹⁶⁰. Противниците на обединението излязоха с остри критики срещу Т. Г. Влайков и изтъкнаха, че пътят на Радикалдемократическата партия е наляво, а не надясно. За партията се даваше характеристика, че е станала радикалсоциалистическа и не държи на частната собственост като на свята и неприкосновена, с което се отличавала от Демократическата и Обединената партия.¹⁶¹ Дори се изтъкваше мисълта, че с обединението не ще се придобие някакъв морален кредит от старите партии, за да могат радикалите да се борят успешно със земеделци и комунисти.

Конгресната резолюция призна сливането за невъзможно и завърши с призив за сплотяване на демократичните сили от народа в партията на радикалите. Теоретиците на сливането — Т. Г. Влайков, Н. Найденов, В. Ганев и др. — не можаха да наложат на конгреса своята идея. Но от този момент се изостри кризата в партията на радикалите. Обсъжданията на конгресните решения в низовите радикалдемократически организации даваха нова възможност на Влайков и сподвижниците му да продължат да третират въпроса за сливането на политическите групировки.¹⁶² Подкрепяни от сили вън от партията, те постепенно печелеха позиции и се готвеха да нанесат следващите си удари.

Въпросът за създаване на една голяма обществена концентрация се постави за обсъждане на X конгрес на Радикалдемократическата партия през октомври 1921 г. Разискванията показаха, че привържениците на обединението с другите политически партии са се увеличили. Противниците на сливането, осланяйки се на решението на предишния конгрес, се задоволиха с преповтаряне на основните си възражения. В отчета на секретаря на партията Ст. Костурков се осъди само ония радикалски организации, които са влизали в съглашение в изборите с компрометираните партии.¹⁶³ Като разглеждаше вътрешното положение на страната, радикалският конгрес беше под впечатление на засиления натиск на земеделското правителство над противниците си, поради което отново се заговори за изграждане на обединена обществена сила. В резолюцията на конгреса се настояваше да се продължи борбата за сваляне на правителството със законни средства и се вменияше в дълг на Изпълнителния комитет и на Висшия партиен съвет да действуват съобразно обстоятелствата за създаване на една голяма „демократическа сила“¹⁶⁴. Това улесни привържениците на сближението с другите партии. В тяхна подкрепа се появиха и външнополитически обстоятелства. Започнали бяха преговори и създадени връзки между Демократическата партия и новообразуваната Обединена народнопрогресивна партия за формиране на буржоазен блок против земеделското правителство. Привържениците на сливането нададоха глас, че започналите преговори между другите партии ще доведат до създаване на коалиция и радикалите ще пропуснат откриващия се благоприятен

¹⁶⁰ А. Станков. Идеята на Н. Цанов. — Радикал, бр. 236, 22 окт. 1920.

¹⁶¹ Ив. Харизанов. Въпросът за обединението. — Радикал, бр. 228, 11 окт. 1920.

¹⁶² Цв. Дяков. Писмо от провинцията. — Радикал, бр. 291, 30 дек. 1920.

¹⁶³ Радикал, бр. 228, 18 окт. 1921.

¹⁶⁴ Пак там, бр. 229, 19 окт. 1921.

случай. С довода, че сега е моментът Радикалдемократическата партия да застане в центъра на изграждащия се блок, привържениците на обединението с други партии взеха временен превес в ръководните среди на партията на радикалите. През декември 1921 г. Изпълнителният комитет на партията на радикалите беше натоварен от Висшия партиен съвет да започне преки преговори за създаване на „сила на демокрацията“¹⁶⁵.

Срещите на представителите на Демократическата и Радикалдемократическата партия започнаха от 8 януари 1922 г.¹⁶⁶ С няколко прекъсвания те продължиха до 6 юли и завършиха с подписване на протокол за създаване на политическо обединение. Конституционният блок, както се назова обединението, се състоеше от три партии: Демократическата, Обединената на роднопрогресивна и Радикалдемократическата партия.¹⁶⁷

Инициативата за преговорите принадлежеше на радикалите, което предварително ги задължаваше да бъдат примирителни към исканията на демократите. Двете партии намериха общ език в преговорите на основата на оценките им за правителството на Земеделския съюз. Още в началото Радикалдемократическата партия направи отстъпление от своята политика, поради това че тя бе подкрепила някои от мероприятията на земеделското правителство. Радикалите първоначално искаха образуване на „Блок на демокрацията“, в който да не влизат десните партии. Те настояваха в блока на демокрацията да влизат радикали и демократи, а впоследствие да бъдат привлечени широките социалисти и земеделската група на Д. Драгиев. Демократите обаче имаха други намерения.

Представителите на Демократическата партия в началото приеха привидно идеята за образуване на „Блок на демокрацията“ в исканите рамки, начертани от ръководството на Радикалдемократическата партия.¹⁶⁸ Различията между двете партии проличаха при обсъждането на бъдещата платформа на проектирания блок. Особено остро демократите реагираха на предложението в програмата да има искане за изземване на земя от едрите собственици. Демократическата партия се противопоставяше на това искане поради заплахата от ограничаване на блока само в „левите“ буржоазни сили. Въпросът за платформата, считан от радикалите за най-важен, беше разискван многократно и демократите трябваше да прибегнат до обикновена тактическа диверсия. Демократите приеха радикалската програма за основа на платформа на бъдещото обединение, но си запазиха правото да направят допълнения.¹⁶⁹

Преговорите между радикали и демократи бяха мъчителни и често отлагани с риск да бъдат прекъснати и провалени. Въпросът за тактиката в изборите и излизането с общи депутатски листи се приемаше по принцип от двете партии, но изпъкнаха остри различия по тълкуването им. Трудна фаза в преговорите беше постигането на съгласие по въпросите за състава на бъдещия кабинет и Народно събрание. Демократите предлагаха да се приеме за кабинета съотношение 7 : 3, докато радикалите настояваха за съотношение 6 : 4 с министър-председателско място за демократите, а Вътрешното министерство обезателно за радикалите.¹⁷⁰ В същия смисъл бяха предложенията на двете партии за листите в изборите за бъдещия състав на На-

¹⁶⁵ Резолюция на ВПС на РДП. — Радикал, бр. 286, 27 дек. 1921.

¹⁶⁶ ЦДИА, ф. 493, оп. ф, а. е. 2, л. 1.

¹⁶⁷ Пак там, л. 105.

¹⁶⁸ Пак там, л. 16.

¹⁶⁹ Пак там, л. 98.

¹⁷⁰ Пак там, л. 4.

родното събрание, като във всяка листа първото и второто място се определят за едната или другата партия в предложеното съотношение. С това различията се очертаваха като непреодолими и преговорите бяха временно прекъснати, но без да се даде публично изявление, за да не се даде повод за обществено порицание на спорещите страни. Очевидно беше, че Демократическата партия държеше блокът да бъде създаден при нейните условия и непременно да бъде открит за други десни партии. Тя водеше тайно от радикалите преговори с Обединената народнопрогресивна партия и подготвяше широк реакционен фронт, насочен както срещу земеделското правителство, така и против комунистическото движение.¹⁷¹ Съпротивата на радикалите при изграждането на блока на основата на плана на демократите беше упорита и имаше известно основание. В настояванията си за приемането на нейната формула за образуване на блока Радикалдемократическата партия наблягаше на притежавания от нея „морален престиж“, какъвто нямаше другият вероятен събеседник на демократите — Обединената народнопрогресивна партия.

Отново започнаха контактите между радикали и демократи, но поради различия в оценките за възможностите на двете партии преговорите се затегнаха и проточиха. Споразумението между демократи и обединисти беше постигнато без участието на радикалите. Създаде се обстановка, при която поддръжниците на обединението в партията на радикалите наложи на ръководството да направи отстъпление. Изглежда блокът на демократи и обединисти разчиташе да дойде на власт без радикалите, а евентуално с Народния съговор или с помощта на руските белогвардейци.¹⁷² Виждайки заплахата от изолация, радикалите станаха по-примирителни и отстъпиха от първоначалните си позиции. Радикалдемократическата партия прие при неизгодни условия да влезе в обединението. Веднага беше оформен Централен блоков комитет в София с по двама представители от всяка партия.¹⁷³ Дадени бяха препоръки за изграждане на блокови комитети по градове и села.

Опрени на Протокола за образуване на Блока, вдъхновителите на обединението с другите партии започнаха акция за сливане на низовите радикалски партийни организации с блокираните партийни групировки. Те искаха да поставят ръководството на партията на радикалите пред свършен факт. Сподвижниците на Т. Г. Влайков успяха на няколко места да проведат общи събрания на организациите на демократи, обединисти и радикали, но скоро акцията им беше спряна. Сред низовите радикалдемократически партийни организации се появиха първите признаци за отпор не само на сливането, но и на влизането в Конституционния блок. Противдействието на радикалските членове към приетата линия на ръководството на партията се усили, но то не можеше да достигне до положение да се отхвърли Протоколът за създаване на Конституционния блок и да се излезе от него.

Демократическата партия можеше да се радва на победата си и да се счита за главна сила на Конституционния блок. Подкрепена от Обединената народнопрогресивна партия, тя превърна партията на радикалите в допълнителна съставка на Блока. Влизането на радикалите в Конституционния блок обезличаваше тяхната партия и я обричаше на политическо претопяване.¹⁷⁴ С блокирането си с други партии Радикалдемократическата партия

¹⁷¹ ЦПА, ф. 3, ап. 5, а. е. 11, л. 8.

¹⁷² В. Георгиев. Преговорите около създаването на Конституционния блок. — Векове, III (1974), кн. 1, с. 22.

¹⁷³ ЦДИА, ф. 493, оп. 1, а. е. 2, л. 105.

¹⁷⁴ ЦПА, ф. 3, оп. 5, а. е. 92, л. 32.

улесняваше последвалите политически удари върху нейното самостоятелно съществуване.

В хода на преговорите за образуване блока на буржоазните политически партии се проведеха няколко публични акции. В тях вземаха участие ония радикали, които бяха за общи действия с „партиите на реда“. Така на митинга в София на 9 април 1922 г. на площад „Ал. Невски“ заедно с демократа А. Ляпчев и народника Ат. Буров говори и П. Тодоров, подкрепен от по-голямата част на Софийската радикалдемократическа организация.¹⁷⁵ На първия митинг след постигането на съглашението между Демократическата, Обединената народнопрогресивна и Радикалдемократическата партия, проведен на 16 юли 1922 г. в София, от името на радикалите говори П. Денев. Върх на блоковата солидарност в борбата срещу земеделското правителство бяха подготовката и опитът за провеждане на събор в Търново, насрочен за 17 септември 1922 г. За председател на събора беше определен старият водител на радикалите Н. Цанов. Но срещу блоковите партии, подготвящи събора в Търново, земеделското правителство хвърли всички свои сили. Против Търновската акция на Конституционния блок, както и срещу подготвяните такива във Варна, Пловдив и др. градове бяха издадени позиви от организациите на Комунистическата партия.¹⁷⁶ Виждайки народния отпор, някои радикалски дейци поискаха не само отлагане на публичните акции, но и отдръпване на партията от Блока. Съпротивата на народните маси срещу публичните акции даде основание на редица радикалски партийни организации, които не споделяха с ентузиазъм идеята за Блока, да се противопоставят на взетия курс. Така Ломската радикалдемократическа партийна организация отказа да участва в общинските избори заедно с другите блокови партии.¹⁷⁷

Въпреки че Радикалдемократическата партия беше блокирана с другите буржоазни партии, земеделското правителство не гледаше на нея като на отявлен противник. От страна на Земеделския съюз чрез Р. Даскалов беше направен опит да бъде отклонен Н. Цанов и радикалите от участие в акцията на буржоазните партии в Търново. Показаното внимание на Земеделския съюз към Радикалдемократическата партия не доведе до промяна в нейното поведение. В разразилия се политически и класов конфликт Радикалдемократическата партия се оказа в лагера на буржоазията, противостояща на демократическото земеделско правителство. С това тя улесни реакционното дело на буржоазните партии.

Земеделското правителство, макар да среща съпротивата на всички буржоазни партии за контракцията в Търново, предприе решителни мерки за разгромяване на политическите си противници. Арестувани бяха бившите министри, между които се оказаха и радикалските дейци Ст. Костурков и Йос. Фаденхехт.¹⁷⁸

Радикалдемократическата партия, въпреки че премина на страната на реакционните сили, не проявява склонност към конспириране. Ръководителите на радикалите изказаха неодобрение на предприетата конспиративна подготовка за сваляне на правителството на Ал. Стамболийски.¹⁷⁹ Поканата на Ал. Цанков в готвения заговор да участва и Радикалдемократическата партия бе отхвърлена от Ст. Костурков, но прекият отказ не бе съпроводен

¹⁷⁵ Радикал, бр. 79, 10 апр. 1922.

¹⁷⁶ ЦПА, ф. 12, оп. 1, а. е. 9, л. 1; Радикал, бр. 199, 7 септ. 1922.

¹⁷⁷ ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 68, л. 1.

¹⁷⁸ ЦДИА, е. п. 83, л. 18; БКП в резолюции и решения. Т. II. С., 1951, с. 206.

¹⁷⁹ ЦДИА, е. п. 83, л. 193.

с предупреждение към Ал. Стамболийски.¹⁸⁰ Би могло да се приеме, че Радикалдемократическата партия не конспирираше и ръководството ѝ по политически и идейни причини не е проявило подобни действия. Но радикалите не дадоха отговорно обяснение в Народното събрание за присъствието на члена на Върховния партиен съвет на Радикалдемократическата партия П. Стоянов на срещата на врангелистките генерали с български политически дейци, като се мотивираха с частното дело на своя политически приятел, в което партията не се меси.¹⁸¹

Радикалите не оцениха опасността от врангелистите.¹⁸² В подготвяния преврат с помощта на въоръжената сила на белогвардейците радикалите, макар да нямаха доказана връзка с тях, не можах да оправдаят поведението си. От една страна, те обвиняваха правителството, че приемайки като бежанци разбитите руски войски, не ги е разоръжило, а, от друга, искаха да се застави в „Работнически вестник“ да открие как се е добрал до документите на врангелистите.¹⁸³ В Народното събрание радикалите осъдиха действията на офицерите от врангелистката армия.¹⁸⁴ Те се счетоха за задължени да декларират, че са най-хрисимата партия и не биха одобрили насилственото сваляне на правителството.¹⁸⁵

Въпреки че Радикалдемократическата партия участвуваше в общите действия на реакционните сили срещу земеделското правителство и против комунистическото движение, въпросът за пълното ѝ приобщаване в Конституционния блок не се смяташе за окончателно решен. На XI конгрес през ноември 1922 г. част от делегатите изразиха несъгласие с решението на ВПС за участие на партията на радикалите в Блока в този му състав. Критикуваше се ВПС, че е излязъл извън рамките на резолюцията на X конгрес. Някои от делегатите преценяваха влизането в Конституционния блок като голяма трагедия за партията. Една значителна част от делегатите не се съгласяваше с водената политика на блокиране с моралнодискредитирани политически партии. Порицаваше се Изпълнителният комитет за участието му в търновските събития от 17 септември 1922 г. Мнозина изтъкваха, че блокирането на радикалите с Демократическата партия и особено с Обединената народно-прогресивна партия е неестествено. Отделни делегати предлагаха Радикалдемократическата партия да върви към съвместна дейност със Земеделския съюз, който бил дал по-добри резултати за подобряване управлението на страната. Противниците на блокирането намираха, че влизайки в Конституционния блок, партията на радикалите се е пожертвала безсмислено и се е обрекла на унищожение. Мнозинството на конгреса след създаването на гореща атмосфера наложи въпросът за влизането в Блока да не се разисква повече, тъй като бил вече практически решен и всяка съпротива срещу него била излишна. Политиката на свършените факти, наложена от Т. Г. Влайков, Н. Найденов и др., предизвика възмущение в редица делегати и те заплашваха, че ако тя се наложи окончателно, ще напуснат заседанията на конгреса.¹⁸⁶ Но до разрив не се стигна. Ръководството на конгреса боравеше ловко с чувството за единство и внушаваше на мнозинството да се отстоява политиката

¹⁸⁰ ЦДИА, е. п. 83, л. 192.

¹⁸¹ Дневници на XIX ОНС, III и. с., кн. I, с. 148.

¹⁸² ЦПА, ф. 147, оп. 2, а. е. 514, л. 9.

¹⁸³ Радикал, бр. 104, 13 май 1922.

¹⁸⁴ Дневници на XIX ОНС, III и. с., кн. I, с. 151.

¹⁸⁵ Пак там, с. 416.

¹⁸⁶ Радикал, бр. 249, 7 ноем. 1922.

на сближение с другите партии като единствено възможния път при създадената обстановка. Самите противници на Конституционния блок се противопоставяха непоследователно. Те признаваха, че без коалиция на демократическите сили не може да се върви напред, но съставеният блок не се приемаше от тях за желанния съюз на политическите партии. Това улесняваше ръководството на партията на радикалите, в което след арестуването на Ст. Костурков надмощие взеха привържениците на блокирането и сливането с другите политически партии.

С конгресните си решения Радикалдемократическата партия направи нова сериозна грешка в определяне на тактиката си и това създаде основа за разрастване на вътрешнопартийната криза. Ръководството на партията на радикалите не се вслуша в критиката, направена на конгреса. Възприетата линия отдалечи партията на радикалите от народните маси и впоследствие допринесе за ново ограничаване на влиянието на радикализма сред обществените слоеве. Значителното загубване на позиции и престиж Радикалдемократическата партия можеше да констатира още при подготовката и провеждането на референдума на 19 ноември 1922 г.¹⁸⁷ Солидарността на радикалите с блокираните и реакционни партии против земеделското правителство и Комunistическата партия беше продиктувано от прякото засягане от закона за референдума на техни ръководни дейци.

Радикалдемократическата партия не можеше аргументирано да оправдае своето поведение спрямо референдума за съдене на виновниците от войната. Напразно П. Стоянов и П. Тодоров се опитваха да се позоват на конституционни примери или да изтъкват, че с референдума предварително се решавал въпросът за виновността на бившите министри и се иземвали прерогативите на Народното събрание.¹⁸⁸ Със съпротивата си на референдума Радикалдемократическата партия се приобщаваше към буржоазните партии.

В борбата си срещу земеделското правителство Радикалдемократическата партия направи още едно отстъпление от програмните си принципи. Въпреки че беше приела идеята за република и считаше монархическия институт за анахронизъм, тя излезе с предупреждение към короната, с което показа, че признава силата на един отричан от нея фактор. В предупреждението си Радикалдемократическата партия искаше от царя да следи общественото мнение, което уж било за смяна на правителството. А след исканата аудиенция на представителите на трите блокирани партии радикалите заговориха, че от царя не може да се очаква никаква инициатива.¹⁸⁹

Против акциите на опозиционните партии, групирани в Конституционния блок и Народния сговор, земеделското правителство счете, че е необходимо да нанесе съкрушителен удар чрез нови парламентарни избори. Народното събрание беше преждевременно разтурено.

Първият изборен двубой след референдума между Блока и Земеделския съюз стана в изборите на 14 март 1923 г. за окръжни съветници, последвани и от избори за общински съветници. Блокираните партии излязоха с обща платформа и листи. Платформата им беше богата на обещания, тъй като под влиянието на радикалите тя беше предназначена за икономически по-слабите слоеве. Платформата на Блока беше първата публична изява на неговите политически възгледи. Избирателите бяха призовани да покажат привързаността си към Блока, макар че с окръжни и общински избори не можеше да

¹⁸⁷ ЦПА, ф. 18, оп. 1, а. е. 288, л. 1.

¹⁸⁸ Дневници на XIX ОНС, III р. с., кн. I, с. 96, 137, 185.

¹⁸⁹ Н. С а в ч е в. След аудиенцията. — Радикал, бр. 53, 7 март 1923.

се свали земеделското правителство. Блокът се стремеше да покаже сцеплението си върху начертаната програма, а радикалите да уверяват, че тя е вдъхновена от техните идеи.

С публикуваната програма действително Блокът можа да прикрие истинската физиономия на влизащите в него партии. А радикалите самоуверено изгъкваха силата на своите политически възгледи, които уж били приети с готовност от демократи и обединисти. С това поддръжниците на блокирането в Радикалдемократическата партия придобиваха още по-голяма смелост, за да провеждат линията за подчиняването на партията на класовите интереси на буржоазията. Те започнаха да теоретизират въпроса за разширяване на Конституционния блок, като в него се привлекат широките социалисти. В новата си инициатива обаче срещнаха не само нежеланието на широките социалисти, но и възраженията на демократи и обединисти, които искаха да вмъкнат в Конституционния блок и националлибералите. Радикалите се противопоставиха на идеята на демократите за създаване на „общ фронт“ с националлибералите. Почувствуваха силния отпор на радикалите, демократите се отказаха временно да настояват за водене преговори с националлибералите.¹⁹⁰ Но това беше последната „победа“ на радикалите в определяне на тактиката и политиката на Конституционния блок. Макар че преговорите с националлибералите бяха прекъснати, радикалите не можаха понататък да задържат Блока, в който главна роля играеха демократите, въвн от започналата подмолна и конспиративна подготовка на буржоазните партии за сваляне на земеделското правителство.¹⁹¹

В изборите на 22 април 1923 г. за XX ОНС Радикалдемократическата партия взе само две депутатски места.¹⁹² Слабото представителство и ограниченото радикалско влияние породи в някои организации искането за бойкот и напускане на Народното събрание.¹⁹³ Видинската радикалдемократическа организация с резолюция настояваше Т. Г. Влайков и Ил. Георгов да напуснат парламента.¹⁹⁴

Засилвайки извънпарламентарната борба, радикалите не мислеха, както се казва във Видинската резолюция, „да събират камъни от улицата и да започнат революция“ за събаряне на земеделския режим. Радикалдемократическата партия с личния си и тоя на Блока провал в законодателните избори не виждаше близка перспектива за смяна на земеделското правителство. Затова тя беше изненадана от събитията.

Партията на радикалите не взе участие в подготовката и провеждането на 9-юния преврат. Но отделни нейни дейци бяха привлечени от Народния сговор и участваха активно в установяването на фашистката диктатура. Членът на ВПС на Радикалдемократическата партия П. Тодоров стана министър на финансите в новото правителство.¹⁹⁵

Първоначално Радикалдемократическата партия оцени деветоюнския фашистки преврат за „героично усилие на народния елит“ и му даде политическа подкрепа.¹⁹⁶ Но същевременно, подчертавайки своето пряко неучастие в преврата, припомняше, че е необходимо да се предприеме по-обстойна ре-

¹⁹⁰ Н. Найденов. За общия фронт. — Радикал, бр. 71, 28 март 1923.

¹⁹¹ Радикал, бр. 68, 24 март 1923.

¹⁹² Дневници на XX ОНС, I и. с., кн. I, с. 149.

¹⁹³ ЦПА, ф. 12, оп. 1, а. е. 30, л. 1.

¹⁹⁴ Радикал, бр. 116, 26 май 1923.

¹⁹⁵ ЦДИА, е. п. 83, л. 193.

¹⁹⁶ Радикал, бр. 130, 14 юни 1923.

организация и се проведат социални реформи, а не да се извърши една обикновена реставрация. Радикалите отбелязваха, че мнозинството от българския народ изнемогва от съществуващата социална неправда и от безграничната алчност на капитала.¹⁹⁷ В решението на ВПС се констатираше, че Радикал-демократическата партия чрез свой представител участва във властта, но с нескрито безпокойствие се приемаше искането на Народния сговор за сливане на политическите партии. Чак след няколко месеца радикалите ще разберат класово-политическото съдържание на 9-юнкския фашистки преврат и силите, които го извършиха, и ще приемат отрицателно поведение.¹⁹⁸ Но подкрепяйки в момента властта на деветоюнците, партията на радикалите допусна фатална грешка. Тя навлезе в най-острата фаза на вътрешнопартийната си криза.

Народният сговор, за да укрепи властта на буржоазията, трябваше не само да свали земеделското правителство и разгроми комунистическото движение, но и да ликвидира ненадеждните дребнобуржоазни политически групировки. Ултимативното искане всички партии да се слеят в „Демократическия сговор“ беше посрещнато от радикалите с открито несъгласие.¹⁹⁹ Дори и най-отявлениите поддръжници на идеята за обединението на политическите партии около Т. Г. Влайков не бяха готови да приемат без възражения искането на Сговора.

В Радикалдемократическата партия се разгоря оживена дискусия по въпроса за сливането или федерирането на политическите сили. Повечето от радикалдемократическите организации и мнозинството от членовете се изказаха против сливането с всички други буржоазни партии в Демократическия сговор.²⁰⁰ Но част от ръководния актив на Радикалдемократическата партия начело с Т. Г. Влайков приеха идеята за сливането и предприеха преговори с Демократическата партия за създаване на нова политическа групировка под названието „Съюз на демокрацията“.²⁰¹ Под угрозата на искането на Сговора част от противниците на всякакво сливане в партията на радикалите преминаха на нови позиции. Те държеха на самостоятелното съществуване на Радикалдемократическата партия, но допускаха в новите условия тя да се федерира с някои от политическите партии. В този дух бяха и решенията на ВПС на Радикалдемократическата партия след извършването на 9-юнкския фашистки преврат.²⁰² В приетата резолюция се приемаше, че в момента се налага федериране на обществените сили за осигуряване на едно истинско парламентарно управление на страната, а по-късно да се пристъпи към сливане на сродните политически партии.

Поддръжниците на идеята за сливането в партията на радикалите се възползуваха от решенията на ВПС и отстъплението на противниците на обединението с другите партии. Започналите преговори с демократите завърши с подписването на протокол от 2 август 1923 г., съгласно който от двете партии се създава нова политическа групировка под името „Съюз на демокрацията“²⁰³. Сливането на Демократическата и Радикалдемократическата партия, направено с цел да се създаде една по-голяма политическа организация, не можеше

¹⁹⁷ В. К ю ч у к о в. Новата власт. — Радикал, бр. 132, 16 юни 1923.

¹⁹⁸ Дневници на XIX ОНС, II р. с., кн. II, с. 113.

¹⁹⁹ Л. И л е в. Обединението на партиите. — Радикал, бр. 154, 13 май 1923.

²⁰⁰ В. К ю ч у к о в. Сливане или федериране. — Радикал, бр. 149, 10 авг. 1923.

²⁰¹ Радикал, бр. 173, 4 авг. 1923.

²⁰² Резолюция на ВПС на РДП. — Радикал, бр. 147, 4 юли 1923.

²⁰³ Радикал, бр. 173, 4 авг. 1923.

с нищо да допринесе за решението на въпроса за властта в страната.²⁰⁴ Партията „Съюз на демокрацията“ не можеше да просъществува и да се изяви поради безусловното искане на Народния сговор политическите партии да се слеят в „Демократическия сговор“²⁰⁵. Под претекс, че сливането на партиите е държавна необходимост и логическо следствие от 9 юни, сговористите определиха 12 август 1923 г. за краен срок и окончателно решение.²⁰⁶ В краткото време на своето формално съществуване новата партия „Съюз на демокрацията“ нямаше възможност нито да изработи и приеме програма, нито да започне организационна работа за изграждането си. Тя беше книжно създадена с приетия протокол от представителите на демократи и радикали, без дори членовете на ръководствата на двете партии да възприемат направената стъпка.

Макар че радикалите подкрепяха 9-юнската фашистка власт още в самото начало, те не приемаха с възхищение всички нейни мероприятия. След речта на министър-председателя Ал. Цанков, в която се искаше насилствено събиране на всички буржоазни партии в „Демократическия сговор“, радикалите намериха в себе си известна смелост да възразяват и оборват с аргументи намеренията на правителството. Проблемът за сливането на партиите стана първият въпрос, с който Радикалдемократическата партия се разграничаваше от деветоюнците. При това опонирането на радикалите не беше въздържано, а съпроводено с остра вестникарска и публична полемика. Радикалдемократическата партия отхвърляше сливането на партиите, извършено под егидата на властта.²⁰⁷ Радикалите имаха пред вид практиката на всяка власт от миналото, която, прибъгвайки до създаване на своя политическа опора, пораждаше условия за устремяване на всякакви карьеристични и службогонски елементи към нея. Срещу шумното възвеличаване на идеята за сливане радикалите отговаряха, че „Народният сговор“, който се „люшка“ към фашизма, поема тежка историческа отговорност.²⁰⁸ Против искането за безрезервно съгласие за влизане в „Демократическия сговор“ радикалите противопоставяха и „завета“ на своя починъл на 28 юни 1923 г. партиен водач Н. Цанов.²⁰⁹ „Видинската“ идея, както беше наречено предложението на Н. Цанов за обновлението на политическите партии, се издигаше, когато съществуваше земеделската „тирания“, а сега тя падна.²¹⁰ Но след 9 юни 1923 г. Н. Цанов бе изказал мнение, че сега обединението нито е възможно, нито е желателно, тъй като само в опозиционна борба може да се създаде една истинска демократическа сила, в която да влязат най-добрите обществени елементи. Самият Н. Цанов беше отрекъл създаването на властническа партия, тъй като към нея на преден план ще излезат хора с нечисти намерения, чиято единствена цел ще бъде използването на ситуацията за теснопартийни и егоистични домогвания.

Съпротивата срещу искането Радикалдемократическата партия да се слее в „Демократическия сговор“ се усили след фактическото проваляне на опита със създаването на „Съюз на демокрацията“. Повечето радикали след неуспеха на идеята за федериране настояваха за самостоятелно съществуване

²⁰⁴ Г. П. Генов. По сливането. — Радикал, бр. 174, 9 авг. 1923.

²⁰⁵ Ф. Филипов. Сливането по команда. — Радикал, бр. 183, 16 авг. 1923.

²⁰⁶ Радикал, бр. 174, 9 авг. 1923.

²⁰⁷ Сливане с юрюш. — Радикал, бр. 156, 16 юли 1923.

²⁰⁸ Ив. Харизанов. Пред решителни дни. — Радикал, бр. 155, 14 юли 1923.

²⁰⁹ Радикал, бр. 143, 29 юни 1923.

²¹⁰ Не злоупотребявайте с идеята на Н. Цанов. — Радикал, бр. 154, 13 юли 1923.

на партията си. Но тъй като Т. Г. Влайков и групата около него започнаха да преговарят за влизането в „Демократическия сговор“, много радикал-демократически организации излязоха с предупреждения към ВПС да държи сметка за настроенята на партийните членове. В партийния орган се отпечатваха резолюциите на радикалдемократическите организации, в повечето от които се отбелязваше, че сливането в „Демократическия сговор“ е нереализуемо, и се призоваваха всички съидейници да развоят още по-високо радикалското знаме.²¹¹

Отпорът сред радикалите против сливането в „Демократическия сговор“ придобиваше вид на сериозно препятствие. Ст. Костурков след завръщането си от Шуменския затвор през юли в качеството си на секретар на партията на радикалите не прие сливането на партиите.²¹² Той излезе с изявления, че нова партия не може да се създаде по насилствен начин. Радикалският водач оценяваше формалното създаване на една партия на буржоазията като разстройство на обществените политически сили. Сливането на партиите на радикалите, демократите, сговористите, обединистите и др. се считаше от Ст. Костурков за удар върху демокрацията, който на всяка цена трябваше да бъде отклонен.²¹³

За да се ограничи и парира съпротивата за сливане и да се подпомогнат сподвижниците на Сговора в партията на радикалите, беше предприет нов по-настойтелен натиск. Секретарят на партията на радикалите Ст. Костурков беше извикан във Военното министерство от Ал. Цанков, ген. Вълков и Ат. Буров с ултимативно искане за влизане на Радикалдемократическата партия в Сговора. Отказът за влизане в новата групировка се мотивираше с уставното положение, че въпросът може да се реши само от радикалдемократически конгрес. Върху Ст. Костурков беше упражнена и заплахата за убийство от царските оръдия в македонската организация.²¹⁴

Преобладаващото настроение в партията на радикалите беше против сливането в „Демократическия сговор“. Противниците на сливането — Ст. Костурков, П. Денев, Г. П. Генов, Ф. Филипов, Н. Андреев, В. Ключуков и др. — отстояваха Радикалдемократическата партия да реши въпроса на свой конгрес.²¹⁵ В момент на най-остро разногласие в ръководните среди на партията на радикалите Т. Г. Влайков и сподвижниците му подписаха на 10 август 1923 г. протокола, с който се обявяваше, че Радикалдемократическата партия влиза в Демократическия сговор.²¹⁶ Но поради съпротивата на голяма част от радикалите Т. Г. Влайков, Й. Фаденхехт, Н. Найденов, П. Тодоров и др. трябваше да подпишат протокола условно, т. е. сливането да стане след радикалския конгрес, и с обещанието, че Демократическият сговор приема по-рано изготвената платформа на Блока, която се смяташе за радикалско творение.²¹⁷ По такъв начин Радикалдемократическата партия влезе формално в създадения Демократически сговор. Сливането на буржоазните котерии и формирането на Демократическия сговор се извърши по насилствен начин.²¹⁸ За налагане искането за влизане на Радикалдемократи-

²¹¹ Радикал, бр. 174, 6 авг. 1923.

²¹² ЦДИА, е. п. 83, л. 195.

²¹³ Ст. Костурков. По сливането. — Радикал, бр. 185, 18 авг. 1923.

²¹⁴ ЦДИА, е. п. 83, л. 197.

²¹⁵ Ст. Костурков. По сливането. — Радикал, бр. 181, 14 авг. 1923.

²¹⁶ Радикал, бр. 179, 11 авг. 1923.

²¹⁷ Т. Г. Влайков. Естествено и изкуствено сливане. — Радикал, бр. 181, 14 авг. 1923.

²¹⁸ Д. Благоев. Съч. Т. XIX, с. 440.

ческата партия в Демократическия сговор доведе групата около Т. Г. Влайков която погрешно смяташе, че приетата от деветоюнците радикална програма ще предотврати налагането на фашистки дух в новата политическа групировка.²¹⁹ Заблуджението на Т. Г. Влайков, че с влизането на партията му в Демократическия сговор радикализмът ще придобие нови хоризонти за проявление, не може да бъде квалифицирано като преднамерена стъпка в служба на фашисткото движение. Самият Т. Г. Влайков, макар да преминаваше в друга политическа групировка, не скъсваше окончателно с радикализма като идейно течение. Но той беше загубил вяра в следваната линия на партия на радикалите и възприе да отиде във фашисткото движение с неосъществения намерение да му даде друго направление.

В момента на най-остра вътрешна борба и външен натиск върху Радикал-демократическата партия излезе предложението на комунистите за единодействие на антифашистките сили против властта на деветоюнците.²²⁰ Радикалите — сторонници на самостоятелното политическо съществуване — не отхвърлиха веднага поканата на Комунистическата партия.²²¹ Намерили се под ударите на фашистката диктатура радикалите видяха в Единния фронт начин за спасение.²²² Но правилно ориентиране в сложната политическа обстановка те не можаха да възприемат. В средите на Радикалдемократическата партия съществуваше страх от комунизма. В предложенията на Комунистическата партия за народен изход от създадената криза радикалите виждаха „прикрити“ намерения. Те не можаха да съзрят в демократическите искания, издигнати от Комунистическата партия, и в платформата на Единния фронт изпълнение на собствените си възгледи за разрешаване на политическата криза в страната след 9-юния фашистки преврат. На прякото предложение на Комунистическата партия за преговори с цел създаване на единодействие радикалите отговориха с изчакване. Тяхното колебание за започване на преки контакти с комунистите продължи, докато ЦК на Социалдемократическата партия, която обсъждаше същия въпрос, не отхвърли идеята за единен фронт.²²³ Радикалите последваха поведението на широките социалисти към предложението на Комунистическата партия. И въпреки че искането на деветоюнците за сливане на Радикалдемократическата партия в Сговора беше наречено „реакционно“ предложение, а поканата на комунистите можеше да им възвърне самочувствието на уважавана политическа групировка и да се противопоставят на диктаторския натиск, радикалите не приеха платформата на Единния фронт.²²⁴ Радикалите погрешно оцениха предложението на Комунистическата партия като „политическа засада“, която е извършена с една „крайно легална“ платформа.²²⁵ Отново Радикалдемократическата партия пропусна благоприятния момент и не прие предложената ѝ подкрепа, която можеше да я постави на истински прогресивни позиции, чрез които да даде съществен принос за възтържествуването на демократизма в общественото развитие на страната.

Кризата в Радикалдемократическата партия не можеше да бъде изживяна без основно сътресение в нея. Вътрешните разногласия и външната ре-

²¹⁹ Т. Г. В л а й к о в. Идеята за сливане. — Радикал, бр. 178, 10 авг. 1923.

²²⁰ Работнически вестник, бр. 51, 16 авг. 1923.

²²¹ Радикал, бр. 184, 17 авг. 1923.

²²² Г. Д и м и т р о в. Съч. Т. VII, с. 216.

²²³ Радикал, бр. 193, 29 авг. 1923.

²²⁴ В. К ю ч у к о в. Сливане или федериране. — Радикал, бр. 192, 27 авг. 1923.

²²⁵ Радикал, бр. 193, 29 авг. 1923.

пресия я обезсилиха. Партията на радикалите не беше в състояние да взема политическа инициатива. Септемврийските революционни събития оказаха още по-дълбоко влияние за окончателното раздвояване на политическото движение на българския радикализъм. И въпреки че Радикалдемократическата партия се обяви против въстанието и някои нейни дейци участваха в неговия разгром, то мнозина радикали се сражаваха на страната на революционните сили.²²⁶ Острите класово-революционни стълкновения бяха пробен камък и изпитание за българския радикализъм. В идейно отношение той се разби, политически се раздвои, а организационно се разстрои.

* * *

Българската радикалдемократическа партия в условията на следвоенната революционна криза успя да се запази като политическа организация на някои от дребнобуржоазните слоеве и интеллигентски среди. Недостатъчното и бавно разрастване на идейното влияние, когато се изостряха отношенията между труда и капитала, не даваше възможността на радикализма да се утвърди като необходимо обществено-политическо течение.

Политическите възгледи на радикалите не можаха да удовлетворят и да дадат задоволително решение на обществените нужди. Партията на радикалите имаше готовност да приеме някои идейни промени, но тя гледаше на тях като на временни и преходни. Не разбирайки революцията в идеите на обществото, тя изостана и се придържаше към предишните си разбирания, които не можаха да ѝ осигурят необходимото прогресивно развитие.

Партийнополитическата дейност на радикалите се оказа ограничена и анемична. Въпреки възможностите, които ѝ се откриваха, Радикалдемократическата партия избра най-неудачната за нея линия на сближение с десните сили. Това окончателно затвори пътя пред Радикалдемократическата партия да стане значителна политическа групировка в обществения живот на страната. Претендирайки да е равностоен по значение обществен фактор, Радикалдемократическата партия изгуби надеждата да отнеме членската маса на Демократическата партия и в последствие се превърна в нейн подчинен сателит. Влизането на Радикалдемократическата партия в Конституционния блок я доведе до сближение с политически сили, които я обвързаха с реакционните тенденции, загубвайки завинаги мечтаната възможност да играе ролята на ляв обединителен център на демократичните сили.

Партията на радикалите не можа да устои неизменно своята тактика и организационна сплотеност. Тя преживя тежки кризисни сътресения. Идеинополитическите пластове в Радикалдемократическата партия се разместиха и поеха отделни пътища. По-голямата част от партийнополитическото движение на радикалите успя да се задържи на приетите от по-рано идейни позиции. Някои ръководни дейци и малка част от радикалите преминаха във фашистките редове. Основната част от партията на радикалите продължи по-нататък самостоятелна политическа и организационна дейност в условията на фашистката диктатура.

²²⁶ ОДА — Враца. Материали за Септемврийското въстание.

LE PARTI BULGARE DES RADICAUX-DEMOCRATES DANS LA PERIODE DE LA CRISE REVOLUTIONNAIRE D'APRES GUERRE (1919—1923)

Hristo Stéfanov

(R é s u m é)

Le Parti des radicaux-démocrates a été une des forces politiques de la société bourgeoise bulgare. Après la guerre elle a élargi son influence et aux élections environ 40 000 personnes ont voté pour elle.

L'activité politique après la guerre des radicaux-démocrates a commencé avec leur participation dans le gouvernement du „bloc“. Le Parti des radicaux-démocrates bulgares n'a pas pu saisir son erreur à temps en ce qui concerne son entrée dans l'équipe gouvernementale. Dans l'exercice du pouvoir elle ne pouvait pas jouer un rôle important et cela a eu pour résultat la perte de l'influence gagnée.

Après sa sortie du gouvernement au cours du mois d'août 1919 le Parti des radicaux-démocrates continuait à chercher des voies d'augmentation de son influence parmi les couches de la petite-bourgeoisie. Il ne s'opposait pas aux revendications de réformes et de la solution des contradictions sociales sur la voie des compromis par devant l'humeur révolutionnaire des masses populaires. Son accord en vue des compromis a été résultat pas tellement à une conviction de programme, mais plutôt à la peur de la révolution sociale menaçant les bases du régime capitaliste.

Pour une période le Parti des radicaux-démocrates agissait indépendamment dans les luttes politiques et aux élections, sans chercher des contacts coordonnés avec les autres partis. Il considérait qu'avec sa position „de gauche“ sur les événements sociaux importants le parti pourra attirer plus de partisans et pourra affermir sa situation et tant qu'organisation politique ayant le rang d'un parti d'échelle nationale.

Le Parti des radicaux-démocrates bulgares a été le premier parmi les partis du cercle des forces bourgeoises qui a exprimé sa conviction que la révolution socialiste en Russie à pris force et les bolchéviks ont vaincu pour toujours ses ennemis intérieurs et extérieurs. Sans sympathiser aux bolchéviks, les radicaux-démocrates bulgares ont critiquer l'inactivité du parti similaire en Russie — le parti des constitutionnalistes démocrates — en ce qui concerne leur activité politique et ont pris sa faillite en qu'un fait accompli.

Le caractère politique et idéologique du Parti bulgare des radicaux-démocrates dans les conditions de la crise révolutionnaire après la Première guerre

mondiale est manifesté le plus dans ses conceptions de l'activité de réformes du régime du parti agricole et dans son attitude envers le Parti communiste. Le groupe parlementaire des radicaux-démocrates tout d'abord a soutenu la politique fiscale du gouvernement du parti agricole. Même aux débats dans l'Assemblée Nationale au sujet de la politique fiscale envers le gros capital et les gains au cours de la guerre, les radicaux-démocrates se sont rangés à l'avis du Parti communiste et ont insisté pour l'augmentation du pourcentage de la confiscation au profit du fisc d'Etat.

Au début les radicaux-démocrates ont pris une attitude positive en ce qui concerne certaines réformes du gouvernement du parti agricole. Cela donnait à penser qu'il est possible de faire un rapprochement avec l'Union agricole. Mais plus tard les radicaux ont commencé à critiquer le régime du parti agricole et les propositions ultérieures de réformes, ce qui a été exploité par les groupements bourgeois en vue d'attirer le Parti des radicaux-démocrates dans le „Bloc Constitutionnel“.

La scission pénétrait lentement dans les milieux des radicaux-démocrates et a augmenté avec le regroupement des camps politiques et après le coup d'Etat fasciste du 9 juin. Et malgré les proclamations manifestées aux congrès du Parti des radicaux-démocrates pour la poursuite de la ligne démocratique et pour une ferme défense de l'indépendance du parti, certains radicaux ont essayé à lier le parti aux forces fascistes. Après un certain retard, les radicaux et les membres sincères et honnêtes du parti se sont délimités du camp fasciste et ont continué ses activités pour une politique indépendante de son parti.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
ТОМ 69 ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ 1975
ANNUAIRE DE L'UNIVERSITÉ DE SOFIA
TOME 69 FACULTÉ D'HISTOIRE 1975

ВЪТРЕШНА ТРАКИЙСКА РЕВОЛЮЦИОННА ОРГАНИЗАЦИЯ (1920—1926)

СТАЙКО ТРИФОНОВ

—

DIE INNERTRAKISCHE REVOLUTIONSORGANISATION
IN DEN JAREN 1920—1926

STAIKO TRIFONOW

Р е ц е н з е н т

ст. ас. Димитър Гоцев

Р е д а к т о р

доц. Евлоги Бужаишки

СЪКРАЩЕНИЯ

Архив на ТНИ	— Архив на Тракийския научен институт
ВИК	— Върховен изпълнителен комитет
ВМРО	— Вътрешна македонска революционна организация
КСТ	— Комитет за спасението на Тракия
ООРК	— Одрински окръжен революционен комитет
ЦВА	— Централен военен архив
ЦУТ	— Централно управително тяло

Берлинският договор от 1878 г. разпокъсва българския народ. В пределите на Турция остава не само Македония, но и цяла Южна Тракия. Според проучванията на наши и чужди учени само броят на българите в Одринския вилает възлиза на около 300 000 души.¹ В първите две десетилетия след Руско-турската война (1878) националното движение на българите в Тракия се развива под знака на утвърждаването на българското национално съзнание чрез църквата и училищата. За сравнително кратко време от 1878 до 1912 г. тук се откриват над 200 български училища и почти също толкова български църкви.² В класните училища и особено в българската мъжка гимназия „Д-р Петър Берон“ в гр. Одрин се формира българска интелигенция, обзета от висок патриотичен дух. Тя образува гръбнака на създадената в края на 90-те години на XIX в. революционна организация в Одринско, която е неразделна част от Вътрешната македоно-одринска революционна организация. Нейната основна цел е извоюването на автономия за Македония и Одринско като етап в борбата за обединение с България.

Върховен момент в развитието на революционното движение в Тракия и Македония е Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. В Одрински революционен окръг то избухва с малко закъснение и обхваща само организирани райони в Странджа. След кръвопролитни сражения въстаническите отряди се изтеглят в България заедно с около 20 000 души бежанци.³ Почти всички български села в Странджа са разрушени и опожарени. Само избитите мъже, жени и деца възлизат над 2500 души.⁴ Североизточната част на Одринско е обезбългарена. Именно това налага на ООРК да съсредоточи своята дейност след въстанието главно в западните райони на Тракия и преди всичко в Дедеагачко, Смолянско⁵ и Гюмюрджинско.

Освобождението на Тракия от българските войски през 1912—1913 г., в което участва и македоно-одринското опълчение⁶, не слага край на кръвавите борби в областта. През лятото на 1913 г. турската армия извършва

¹ Според Т. Карайовов в края на XIX в. в Южна Тракия живеят 212 884 българи-християни и 120 000 българи-мохамедани. Проф. Л. Милетич изчислява техния брой на 298 726 души, от които 176 554 българи-екзархисти; 24 970 души българи-патриархисти и 95 502 души българи-мохамедани. Той съобщава и за 1700 българи-униати. Приблизителни цифри за българското население в Тракия дават и неангажираните чужди автори. Рихард фон Мах например изчислява 229 216 българи-екзархисти; 56 608 българи-патриархисти и 2688 българи-католици. Приблизителни сведения дава и руският изследовател В. Теплов.

² НБКМ — БИА, ф. 641, а. е. 140, л. 60—66; Изложение на тракийската емиграция в България. С., 1944; Отец Паисий, V, 1932, кн. 1—2.

³ Преображенско въстание. Статии и документи. С., 1955, с. 19; Н. Спиров. Преображенското въстание. Борбите на тракийските българи за национално освобождение 1878—1903 г. С., 1965, с. 238.

⁴ Пак там.

⁵ Тогава Пашмаклийско.

⁶ П. Дървингов. История на македоно-одринското опълчение. Т. I. С., 1919; Т. II. С., 1925.

реокупация на Източна Тракия и масово прогонва и унищожава цялото българско население.⁷ Поражението на България в Междусъюзническата война има като последица разделянето на Тракия. Източната част от областта остава в Турция, а западната е предадена на нашата страна, но и тя ѝ е отнета през пролетта на 1920 г. и предадена на Гърция в резултат на катастрофата на България по време на Първата световна война. С това се слага началото на нов период в историята на Тракия, който е изпълнен с много драматични борби.

* * *

Проблемите на българското националноосвободително движение в Тракия не заемат полагащото им се място в нашата историческа наука. Малкото проучвания, които все пак са направени, се отнасят за периода от Освобождението до войните (1912—1918). Особени заслуги в това отношение имат Иван Орманджиев⁸, Хр. Караманджуков⁹, Никола Спиров и други автори.¹⁰ Почти всички техни работи са посветени на революционното движение и преди всички на въстанието през 1903 г. в Странджа.

Нашата историография не е подготвила нито едно изследване на националнореволуционното движение на българите в Тракия след Първата световна война. Откъслечни факти се срещат само за четническото движение в книгата на Ст. Великов „Кемалистката революция и българската общественост 1918—1922 г.“¹¹.

През 50-те години Ив. Орманджиев започва събирането на материали във връзка с подготовката на кн. 14 от „Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско“. Той си поставя за цел да хвърли светлина върху четническите акции в Беломорска Тракия през 1920—1926 г. и на нелегалното движение на тракийските бежанци в България под името Комитет за спасението на Тракия 1926—1934 г. За дейността на четите Орманджиев

⁷ Л. М и л е т и ч. Разорението на тракийските българи през 1913 г. С., 1918.

⁸ Иван Орманджиев успява да издери огромно количество спомена на ръководители и редови участници в националнореволуционното движение в Тракия. Той ги събира в 13 книжки „Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско (1896—1903)“ и успява да публикува само 4 от тях. Заслужилият български историк издава и значително количество документи, отнасящи се за периода след Илинденско-Преображенското въстание (1903). — Вж. Изв. Инст. за история, т. XI, 1962; т. XII, 1963.

На Орманджиев се дължи подготовения сборник от статии и документи за българската мъжка гимназия „Д-р Петър Берон“ в гр. Одрин. Той пише десетки статии в наши научни списания и в периодичния печат за българското национално движение в Тракия.

⁹ Хр. Караманджуков. Западно-тракийските българи в своето културно-историческо минало с особен поглед към тяхното национално-революционно движение. Кн. 1. С., 1934.

¹⁰ Н. Спи ров. Преображенското въстание. Борбите на тракийските българи за национално освобождение (1878—1903). С., 1965; Л. Данаилов, Ст. Нойков. Националноосвободителното движение в Тракия (1878—1903). С., 1971; Илинденско-Преображенското въстание 1903—1968 г. С., 1968; Г. Камбуров. Четническото движение в Одринско до Преображенското въстание. — ВИС, 1968, кн. 6; Ст. Пенков. Стратегията и тактиката на Илинденско-Преображенското въстание. — ВИС, 1967, кн. 3; Преображенското въстание. Статии и документи. С., 1955; А. Примовски. Преображенското въстание в поетическата памет на народа. С., 1954; Й. Митев. Българското въстание в Източна Тракия през 1903 г. — ВИС, 1953, кн. 3; Д. Стамболиев. Въстанието в Странджа и турските зверства. Бургас, 1903, и др.

¹¹ Тия факти Ст. Великов е взел от непубликувания труд на Ст. Попов „Разорението на село Дервент“ (Вж. архив на ТНИ, л. ф. № 27, а. е. 6).

не успява да събере почти нищо. Що се отнася до Комитета за спасението на Тракия, той издирва значително количество документи.¹²

Предлаганото проучване има за задача да разкрие въоръжената борба на тракийските българи през периода 1920—1926 г., за предотвратяване, а впоследствие и за премахване на гръцката окупация на Западна Тракия. Хронологическите му граници се определят от обективното развитие на обстановката в Тракия след Първата световна война. Организирането на въоръжена съпротива започва едновременно с предаването на западната част на областта в гръцки ръце през пролетта на 1920 г. и завършва през 1926 г. с пълното обезоръжаване и ликвидиране на ВТРО от правителството на Андрей Ляпчев. Нелегалното движение на бежанците от Тракия съществува и по-късно — чак до 1934 г., но вече под друга форма и с по-различна програма и задачи.¹³

Изследването е направено въз основа на значително количество разнообразен архивен материал от ЦДИА, ЦВА, Архива на ТНИ, НБКМ — БИА и ОДА — Хасково, който за пръв път се включва в научно обръщение. Това са писма и шифровани телеграми, свързани с организирането и воденото на въоръжената борба, донесения от войводи на действащите в Западна Тракия чети, протоколи от съвещания, конференции и конгреси, списъци на чети, ведомости за оръжие на ВТРО и много други. От интерес са и спомените на някои от ръководителите на чети и на самата организация, като Димитър Маджаров, Димо Николов, Стайко Запартов, Станимир Попов, Стоян Терзиев и други.

Авторът изказва своята благодарност на архивните работници за оказаното му съдействие.

* * *

България излиза победена от Първата световна война. Освен огромните човешки и материални щети, които тя претърпява, за нейното бъдеще са особено пагубни клаузите на Ньойския мирен договор. На България се налагат тежки репарации, които са непоносими за икономиката ѝ. Тя е обезоръжена и лишена от армия, което я прави беззащитна пред враждебно настроените и добре въоръжени съседи. От нея са отнети големи и плодородни територии, населени с българи, които подемат героична, но обречена на неуспех борба. Страната е препълнена с бежанци от Македония, Тракия, Добруджа и Западните покрайнини. Буржоазните правителства, които управляват България в годините непосредствено след Първата световна война, търсят форми и средства, за да запазят поне онова, което е възможно и което се признава като право на нашия народ от самите държави-победителки.

Най-болезнено за икономическото развитие на България се оказва откъсването на Западна Тракия и загубването на излаза на открито море. Чл. 48 от Ньойския диктат гласи: „България се отказва в полза на главните съюзени и сдружени сили от всички свои права и титри върху териториите на Тракия, които принадлежаха на българската монархия и които, намирайки се отвъд новите граници на България, както те са описани в чл. 27, ч. II, сега не са дадени никому.

¹² НБКМ — БИА, ф. 641, а. е. 12. Тук са запазени преди всичко протоколите от заседанията на ръководството и една значителна част от кореспонденцията на КСТ.

¹³ През 1927г. ВТРО се преустройва в Комитет за спасението на Тракия. В него работят главно млади дейци — старите ръководители са само Коста Георгиев, Георги Василев и още няколко души (вж. Архив на ТНИ, л. ф. 27, а. е. 6, Ст. Попов. Разорението на село Дервент, Дедеагачко, през 1920—1926 г., с. 22).

България се задължава да признае решенията на главните съюзени и сдружени сили относително тях територии главно що се отнася до поданството на жителите им.

Главните съюзени и сдружени сили се задължават да се гарантира свободата на икономическите изходи на България на Егейско море. Условието на тях гаранции ще бъдат определени допълнително.¹⁴

По време на Мирната конференция в Париж на България е наложено да подпише и конвенция за взаимна размяна на население с Гърция.¹⁵ На практика тя узаконява насилието, упражнявано върху българите в Южна Македония. Няколко години по-късно Гърция разпростира тази конвенция и за българите в Западна Тракия с цел да ги прогони от родните им огнища и да извърши денационализация на областта.

Още преди подписването на Ньойския мир българските войски са принудени да опразнят Западна Тракия. През октомври 1919 г. започва окупацията ѝ от съглашенски войски.¹⁶ Едновременно с това българската администрация е заменена със съглашенска. Установява се съюзнически режим начело с ген. Шарпи.¹⁷ Едно от най-важните мероприятия, проведено под ръководството на френския генерал, е преброяването на населението през март 1920 г. По неоспорим начин се доказва преимуществото на българския етнически елемент над останалите народностни групи. Населението се разпределя, както следва: 80 993 българи (от тях 11 739 българо-мохамедани); 73 220 турци; 51 706 гърци; 3000 евреи; 1969 арменци; 1834 цигани и др.¹⁸ Преброяването се извършва при неблагоприятни условия. Една част от българското население вече се е изтеглила с българските войски и администрация. На негово място се установяват гръцки бежанци.

Съюзническият режим в Западна Тракия просъществува само около 8 месеца, но и те са достатъчни, за да се утвърди в съзнанието на местното българско и турско население идеята за автономия на областта под покровителството на великите сили като най-целесъобразно и възможно за момента решение. Надеждите обаче остават излъгани. През април 1920 г. се провежда конференция на великите сили в Сан Ремо — Италия. На Гърция се разрешава да окупира Западна Тракия. Нейните войски заемат областта в края на май същата година. Негръцкото население е подложено на терор и преследване. На българите се забранява да говорят на своя роден език. Закриват се всички български училища и църкви. Голяма част от населението е принудено да напусне областта и да избяга в България.¹⁹ Тук то се влива в редовете на бежанците от Източна Тракия, които се изчисляват на 31 000 семейства с около 169 000 души.²⁰

Огромната бежанска маса от Тракия полага основите на своя организация още през зимата на 1918 г. Учредителният ѝ конгрес се провежда на 22—24

¹⁴ Д-р Б. Кесяков. Принос към дипломатическата история на България. Ньойски договор. Т. II — III. С., 1926, с. 82—85.

¹⁵ Държавен вестник, бр. 22, 1 май 1922.

¹⁶ Хр. Христов. Дневникът на Михаил Сарафов за сключване на мирния договор в Ньой през 1919 г. — ИИБИ, 1951, кн. 3—4, с. 353.

¹⁷ За съюзническият режим в Западна Тракия вж. у Ив. Алтънов. Междусъюзническа Тракия. С., 1921.

¹⁸ Ив. Алтънов. Цит. съч., с. 178.

¹⁹ ОДА — Хасково, ф. 656 к, оп. 1, а. е. 1, л. 156—157; А. Разбойников. Обезбългаряването на Западна Тракия 1919—1924 г. С., 1940.

²⁰ Тракия, бр. 28, 10 ноем. 1921.

декември в Одрин по инициатива на Д. П. Николов.²¹ Организацията се нарича „Одринска Тракия“. Тя си поставя за задача „да действа за осветляването на българското общество и чуждия свят по същността на тракийския въпрос“.²²

След предаването на цяла Тракия в гръцки ръце организацията изменя своя устав и престава да се нарича „Одринска Тракия“. Сега тя включва в своите редове и бежанците от Западна Тракия. Основните ѝ цели са посочени в изработения нов „Устав на дружество „Тракия“. Те са: 1. Да върне изгонените от Тракия българи по родните им места. 2. Да работи за временното настаняване на тия изгнаници в България, докато се реши въпросът за връщането им в Тракия. 3. Да се домогва до политическата независимост на Тракия. 4. Да поддържа дух на единство и национална солидарност между българите от Тракия и ония в Царството.²³ Тракийската организация създава в България мрежа от стотици културно-просветни дружества и се превръща в значителна обществена сила. Влиянието ѝ е особено силно в градовете и селата на Южна България и най-вече в Бургаски, Хасковски, Мъстанлийски²⁴ и Смолянски окръг. Културно-просветните дружества „Тракия“ в градовете на тия окръзи често надхвърлят 300—400 членове. Само за 5—6 години организацията на тракийските българи достига около 20 000 души.²⁵

Начело на Тракийската организация в България стои Върховен изпълнителен комитет (ВИК) с първи председател проф. Д. Михалчев.²⁶ Комитетът развива много активна дейност както в страната, така и на международната арена. Българската общественост се информира всестранно за развитието на тракийския въпрос. ВИК и дружествените ръководства по места настояват пред правителството за вземането на бързи мерки за раздаване на земя и дворни места на намиращото се в критично положение бежанско население.

Тракийската организация в България подготвя и изпраща специален „Мемоар“ до Парижката мирна конференция от 1919 г., който е подписан от 31 000 глави на семейства (бежанци от Тракия).²⁷ Мемоари се изпращат и до всички проведени в следващите години международни конференции, засягащи положението на Балканите. В тях се прави анализ на основните факти от новата история на Тракия, дават се сведения за етническият характер на населението и т. н. Настоява се пред великите сили да се съобразяват с интересите на тракийските изгнаници и да вземат необходими мерки за връщането им по родните места.

Активната политическа дейност на ВИК и на дружество „Тракия“ намира отражение сред българската общественост. Провеждат се редица масови събрания и митинги против решенията на конференциите в Сан Ремо и Севър. На тях произнасят речи и лекции по тракийския въпрос изтъкнати български

²¹ Д. П. Николов е българин от Източна Тракия. Роден е в с. Карахадър, Лозенградско. На конгреса в Одрин е избран за заместник-председател на тракийската организация, но фактически е неин главен ръководител.

²² Тракия, бр. 5, 22 март 1921.

²³ ЦДИА, ф. 637, оп. 1, а. е. 13, л. 1. Устав на дружество „Тракия“. С., 1921.

²⁴ Сега Кърджалийски.

²⁵ ЦДИА, ф. 637, оп. 1, а. е. 4, л. 10. Отчет пред XIII редовен конгрес на дружество „Тракия“.

²⁶ Проф. Д. Михалчев е роден в гр. Лозенград, Източна Тракия. Избран е за председател на ВИК на дружество „Тракия“ с цел да се използва авторитетът му на изтъкнат учен и обществен деец.

²⁷ Тракия, бр. 65, 3 окт. 1922.

учени, писатели и общественици.²⁸ В продължение само на 5—6 години излизат десетки проучвания, посветени на Тракия.²⁹ В България се създава благоприятна обстановка за по-активни и решителни действия.

* * *

В първите следвоенни години тракийският въпрос е в центъра на вниманието както на България, така и на Турция. И двете държави след Първата световна война попадат под жестоките удари на мирните договори, където силите-победители диктуват своите условия. Турция загубва обширните си арабски владения и е поставена пред необходимостта да се защитава в самата си крепост — Анадола. Но и при това положение тя не изпуска Тракия нито за миг от вниманието си. Тази област е за нея последното владение в Европа. Чрез Тракия се контролират важни международни пътища и най-вече подстъпите към Цариград и Проливите. Тракия е необходима за Турция и от друга гледна точка. След загубването на Босна и Херцеговина, а в последствие и на Македония тук се установяват големи маси от турски бежанци. Турското правителство се стреми да ги настави главно в Източна Тракия и по този начин да осигури правата си и от етническо гледище. Това до голяма степен му се отдава след масовото прогонване на българите от този край през 1913 г. от турските войски начело с Енвер паша.³⁰

През 20-те години България също поставя тракийския въпрос в основата на своите външнополитически интереси. След като нашият народ поради пагубната политика на българската буржоазия претърпява две национални катастрофи, идеята за обединение става за близко бъдеще нереална. Загубена е почти цяла Македония, Южна Добруджа и нови територии по западната ни граница. При това положение погледите естествено се отпращат на юг, където все още може да се разчита на нещо реално. Икономическите и политическите интереси на българската държава диктуват да се положат всички необходими усилия за преодоляване на затрудненията и запазване излаза на Егейско море.

Тракия събира като във фокус противоречията между заинтересованите балкански държави — България, Турция и Гърция. Последната е в най-благоприятно положение, защото излиза от войната като победителка. Подкрепяна от Англия, тя се стреми да заграби цяла Тракия, да сложи ръка на Смирна и Малоазийския бряг. Големите и необосновани претенции на Гърция, които засягат жизнено важни интереси на България и Турция, създават благоприятна обстановка на споразумение между тях и имат като последица българо-турското сътрудничество през годините 1920—1923. Една от най-горещите точки през тия години е Западна Тракия. Особено силно е заинтересована от нейната съдба България. Турските националисти разбират това и предлагат автономия за областта при условие да се осигури сътрудничество между местното българско и турско население. Правителството на Александър Стамболийски приема автономията по необходимост, но настоява тя да обхване и Източна Тракия. Само по този начин го вижда една реална предпоставка за възвръщане на многобройните бежанци по родните си места.

²⁸ За Тракия. Речи, произнесени на публично събрание в Народния театър в София на 16. V. 1920 г. С., 1920; Тракия пред ревизията на Севърския договор. Речи... 13. II. 1921.

²⁹ Ст. Т р и ф о н о в. Български проучвания за народонаселението на Тракия.—Векове, 1975, кн. 5.

³⁰ Л. М и л е т и ч. Разорението на тракийските българи през 1913 г. С., 1918.

Турската позиция по въпроса за автономията на Тракия не е последователна и обикновено се диктува от тактически съображения. В критичните моменти на войната с Гърция тя приема идеята за автономия и в Източна Тракия. Но това са само временни отстъпки, без да се прави нещо конкретно за допускане на българските бежанци в областта.

Гръцките претенции за цяла Тракия подтикват българи и турци към съвместни действия. Първите контакти между тях във връзка с решаване съдбата на Западна Тракия датират от 1919 г. Бившият народен представител от тази област Салим Хаджи Ахмед изпраща от името на местното мюсюлманско население предложение до българското правителство. В него той настоява българското и турското население да обяви автономия на Тракия още преди мирната конференция да е взела решение. Така тя щяла да се постави пред свършените факти. Салим Ахмед твърди, че ако в една автономна Тракия българи и турци работят заедно, те ще принудят гръцкото население да се изсели от нея. Турският представител заявява също, че в една автономна Тракия България ще може да реализира 50% от своите икономически интереси и не ще позволи присъединяването ѝ към Гърция.³¹

През пролетта на 1920 г. се очертава единоредно действие срещу гръцката окупация на Западна Тракия. Турската страна, която в този критичен за нея момент е изключително силно заинтересована от укрепване връзките с българите, действа много активно. На 6 април в София пристига Шакир бей, политически съветник на ръководителя на турските националисти в Източна Тракия Джафер Тайяр. Той настоява правителството на Ал. Стамболийски да отпусне боеприпаси за турските войски. Иска се разрешение и за свободно преминаване на чети от Източна в Западна Тракия през българска територия.³² Шакир бей се среща с видни тракийски дейци, между които е и председателят на ВИК на Тракийската организация в България проф. Д. Михалчев. Той присъства на IV конгрес на дружество „Тракия“ като пратеник на Турския тракийски комитет.³³ По този начин се създава възможност за сътрудничество както с официалните власти в България, така и с най-заинтересованите обществени среди в нея — тракийските бежанци. ВИК на дружество „Тракия“ приема да яреговаря, но действа много внимателно. Той прави запитване пред Турския тракийски комитет, ще могат ли тракийските изгнаници в България да се завърнат по родните си места. Отговорът е даден на 24 април 1920 г. от Али Галиб бей. Турците дават съгласие по принцип, но при условие това да стане по-късно, тъй като в Източна Тракия имало 63 000 турски бежанци, които нямало къде да се настанят.³⁴ Отговорът очевидно е незадоволителен за тракийските бежанци, които в основната си част са от районите на изток от Марица. Независимо от това контактите не прекъсват. На 3 май по настояване на Тайяр се провежда среща между него и представител на българското консулство в гр. Одрин. На нея турският ръководител предлага на българското правителство следната програма: 1. Сътрудничество между българи и турци срещу Гърция. 2. Съдбата на Тракия да се определи съобразно българското и турското гледище. 3. Да се предизвика движение в Гръцка Македония, като последното се свърже с движението в Албания.³⁵

³¹ ЦДИА, ф. 135, оп. 1, а. е. 69, л. 9—11. Бъдещата съдба на Западна Тракия и исканията на турското мюсюлманско население, 1919 г. (б. д.).

³² Ст. Великов. Цит. съч., с. 100.

³³ Тракия, бр. 105, 10 авг. 1924; Ст. Великов. Цит. съч., с. 100.

³⁴ Пак там.

³⁵ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 959, л. 46.

Осведомен за приближавашата офанзива на Гърция в Тракия, Джафер Тайяр се стреми да осигури своя тил от страна на българската граница. С тази цел на 6 май, по негово предложение и със съдействието на мюдюрината на с. Дерекьой, Лозенградско, му се устройва среща с началника на 11 подучастък от 4-и граничен сектор капитан Даскалов. На срещата присъствува и влиятелният деец на Тракийската организация в България Димо Янков.³⁶ Тайяр обрисова подробно положението в Източна Тракия, като подчертава, че при нужда може да събере под знамената около 50—60 000 души.³⁷ В борбата срещу Гърция той разчита и на движението в Албания, където изпраща свои хора, за да го организират.

Ръководителят на турските националисти изказва определено незадоволство от нерешителността на българското правителство и иска да му се достави оръжие от България. Пред Димо Янков той настоява Българският тракийски комитет „Одринска Тракия“ да организира и изпрати в помощ на турците въоръжени чети.³⁸ Тия конкретни предложения на турския ръководител не се посрещат с особен ентузиазъм от българското правителство. То е принудено да се съобразява с тежкото и в голяма степен зависимо от страните-победителки положение на България. Правителството на Ал. Стамболийски не вярва, че слабите турски части в Източна Тракия са в състояние да окажат ефикасна съпротива на многобройната и добре въоръжена гръцка армия. Ето защо то се разпорежда до военните власти в България да вземат необходимите предохранителни мерки. По нареждане на министъра на войната началникът на 10-а дивизионна област полковник Давидов издава заповед до подчинените си части:

1. Да не се допуска формиране на чети на българска територия.

2. Да не се допускат предизвикателства и ако смесеният българо-турски комитет потърси убежище в България, да се допусне, но да се обезоръжи.

3. Да се вземат мерки за засилване на частите по границата.³⁹

Българското правителство ясно показва, че е решено да не се обвързва с акцията на Д. Тайяр и с българо-турските комитети в Тракия. При тази обстановка Гърция получава възможност да действа решително и без всякакви задръжки срещу изолираните в източната част на областта турски войски.

Настроението на турското население в Тракия и решимостта му за борба се проявява на проведения от 9 до 13 май 1920 г. в гр. Одрин Втори конгрес на „Дружеството за защита на правата на Тракия — Паша ели“. В продължение на няколко дни се разисква въпросът за организиране и оказване решителна съпротива срещу гръцката окупация. Конгресът провъзгласява Джафер Тайяр за народен вожд на Тракия. За защита на областта той разчита на войските на I армейски корпус на брой 28—30 000 души, пръснати из целия Одрински вилает. Обляга се и на мобилизацията на още 40 000 души.⁴⁰ По заповед на Тайяр се свикват на военно обучение младежите-мюсюлмани на възраст от 19 до 20 години. Но турската армия в Източна Тракия не разполага с дълбок тил. Тя е слабо въоръжена и зле продоволствувана. Всичко това впоследствие се оказва фатално за нея.

³⁶ ЦВА, ф. 23, оп. 2, а. е. 388, л. 183—185. Доклад до началника на 4-и пограничен сектор от капитан Даскалов, 7 май 1920 г.

³⁷ Пак там, л. 184.

³⁸ Пак там, л. 185.

³⁹ Пак там, ф. 24, оп. 3, а. е. 56, л. 300—301. Шифрована телеграма от началника на 10-а дивизионна област полк. Давидов до министъра на войната, 28 май 1920 г.

⁴⁰ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 959, л. 10.

Решимостта на турците за борба в Източна Тракия дава импулс за съпротива и в районите на запад от Марица. В началото на май 1920 г. в Караагач се провежда среща на представители на западнотракийските българи и турци. От българска страна присъствуват А. Попалексов, д-р К. Ненчев, кап. Бояджиев, П. Мутафов и други българи от Ксанти, Гюмюрджина, Дедеагач, Софлу. От турска страна тук са Джафер Тайяр с шаба си, Фуад бей от Ксанти, Али Галиб бей от Гюмюрджина и др. На тази среща се начертава програмата за съвместни действия. В основата ѝ се поставя въпросът за автономия на Източна и Западна Тракия. За постигане на целта се решава да се проведе референдум от временно правителство, съставено от турци и българи. Най-същественият момент в програмата е решението да се окаже съвместна въоръжена съпротива на гръцката окупационна армия. На срещата в Караагач се постига споразумение за провеждане в най-скоро време на конгрес, на който да се избере революционно правителство и да се набележат конкретни мерки за организиране на въоръжената борба.⁴¹

На 16 май 1920 г. представители на местното българско и турско население в Западна Тракия изпращат петиция до генерал Шарпи. В нея се изтъква, че българите и турците са огромното мнозинство в областта. Те предупреждават генерала, че ако Тракия бъде предадена на Гърция, в нея никога няма да царува мир. С петицията се иска провеждане на плебисцит, който да реши бъдещето на Тракия след оттеглянето на съюзническите войски.⁴²

Както е решено, на 22 май започва работа съвместен конгрес в с. Химитли, Гюмюрджинска околия. В работата му вземат участие няколко души. От страна на турците Фуад бей идва с чета от 300 души, Кара Бекир — 50, Джемал бей — 60, Неджметин бей — 40—50 и Топал Кадир — 40 души.⁴³ Тук присъствуват и офицери от армията на Тайяр. Поради частичното обезбългаряване на областта българските представители идват на конгреса с малобройни чети — от по 15—20 души.⁴⁴ Участвуват войводите Д. Николов, Д. Маджаров, Р. Славов, В. Георгиев, д-р Ненчев, Т. Хвойнов и Рафаил Каракачанов. Без чети на конгреса присъствуват Георги Калоянов, Митрю Аркомарев, Коста Георгиев, Стоян Терзиев и други.⁴⁵

Българските и турските делегати избират правителство на Западна Тракия в състав от 7 турци и 3 българи: Тефик бей — министър-председател и министър на финансите, Хасан Таксим бей — министър на вътрешните работи, Фуад бей — министър на войната, Махмуд Иедин — министър на външните работи, Хюсеин Хюсни — шейх юл ислям, д-р Страшимир Дочков — министър на търговията и индустрията, Вангел Георгиев — министър на пощите, телеграфа и земеделието и Коста Георгиев — министър на пътищата и железниците.⁴⁶ Прави впечатление, че в него не се включва Джафер Тайяр, въпреки че в основата на споразумението между българските и турските дейци е поставен въпросът за автономията на цяла Тракия. Очевидно турската страна все още се надява, че Гърция ще окупира само

⁴¹ Арх. ТНИ, л. ф. № 27, а. е. 6; С т. П о п о в. Цит. съч., с. 18—20; ЦДИА, ф. 353, оп. 1, а. е. 163, л. 13.

⁴² ЦДИА, ф. 353, оп. 1, а. е. 163, л. 16.

⁴³ Арх. ТНИ, л. ф. 27, а. е. 6; С т. П о п о в. Цит. съч., с. 19.

⁴⁴ Пак там.

⁴⁵ Пак там.

⁴⁶ ЦВА, ф. 23, оп. 2, а. е. 388, л. 334. Сведения от началника на 10-а дивизионна област относно гръцката окупация на Западна Тракия на 28 май 1920 г.; НБКМ — БИА, ф. 641, а. е. 32, р. 8—9; Архив ТНИ, л. ф. № 27, а. е. 6; С т. П о п о в. Цит. съч., с. 20.

Западна Тракия и турците ще могат да си запазят териториите на изток от р. Марица.

Избраното правителство се назовава революционно и обявява, че ще се бори за автономията на Тракия под протектората на великите сили.⁴⁷ То издава прокламация на български, турски и френски език, с която се изказва благодарност на Франция за дейността на нейната администрация в Западна Тракия. Остро се протестира срещу решението на държавите-победителки да предадат тази област в гръцки ръце.⁴⁸ С благосклонното си отношение към Франция революционното правителство се стреми да спечели симпатиите на тази страна и да се възползува от противоречията, които съществуват между нея и Англия по въпроса за бъдещата съдба на Тракия.⁴⁹

Българското и турското население в областта се призовава на борба за запазване на „свободата и независимостта на нашето отечество“⁵⁰. Настоява се всеки годен да носи оръжие да се притече под „свещеното знаме на организацията“⁵¹. Очертава се основната задача на Западнотракийското правителство — организиране отпор срещу окупацията на Тракия от гръцки войски. Тя налага да се създаде местна милиция от българи и турци. За целта се използват формиранияте до този момент въоръжени чети. Организира се и един смесен българо-турски отряд от около 2000 души с 14 картечници,⁵² който се отправя да заеме планинските местности на Западна Тракия. В помощ на въоръжените сили на Западнотракийското правителство идват и някои отряди на Тайяр паша, които за целта преминават на западния бряг на р. Марица.⁵³

Недостатъчното количество оръжие и боеприпаси принуждава революционните дейци да действуват внимателно. На конгреса в с. Химитли те вземат решение да се даде отпор на гръцката армия с по-малки чети, като главните сили се запазят за по-продължителна борба. В Източна Тракия се изпращат хора, които да доставят оръжие, медикаменти и други материали.⁵⁴

Едновременно с организиране на силите за оказване на въоръжена съпротива срещу Гърция местното население се призовава на масови демонстрации. На 22 май 1920 г. е проведена голяма манифестация и митинг на турци и българи против гръцката окупация в централния град на съюзническата Тракия — Гюмюрджина. Подобни акции се провеждат и в други части на областта.⁵⁵

Гръцкото правителство дава нареждане на своите войски, които на 27 и 28 май 1920 г. окупират Беломорска Тракия. Тук те се натъкват на енергична съпротива, главно в източните части на областта. Най-многобройни сражения се провеждат от края на май до средата на юли.

Първото сражение става още на 27 май вечерта в околностите на Гюмюрджина. Две чети под командването на Фуад бей и запасния капитан Бояджиев

⁴⁷ ЦДИА, ф. 173, оп. 1, а. е. 959, л. 79.

⁴⁸ Пак там, ф. 353, оп. 1, а. е. 163, л. 13.

⁴⁹ Френското правителство проявява склонност към образуване на една автономна област от Източна и Западна Тракия под покровителството на ОН. То обаче не успява да наложи становището си на Англия, която настоява за предаването на Тракия на Гърция.

⁵⁰ ЦВА, ф. 24, оп. 3, а. е. 56, л. 264—265. Позив към турското и българското население в Западна Тракия, май 1920 г.

⁵¹ Пак там, л. 265.

⁵² Пак там, л. 300. Шифрована телеграма от началника на 10-а дивизионна област полк. Давидов до министъра на войната, 28 май 1920 г.

⁵³ Пак там.

⁵⁴ Арх. ТНИ, л. ф. № 27, а. с. 6; Ст. Попов. Цит. съч., с. 20.

⁵⁵ ЦВА, ф. 23, оп. 2, а. е. 388, л. 178.

в състав от около 70 души от народната милиция атакуват настъгващите към града гръцки части. Падат убити един офицер и 4 души войници. Има много ранени.⁵⁶

Голям брой четнически акции се провеждат през първата половина на следващия месец. На 3 юни при с. Мандра, Димотишко, са убити 15 гръцки войници. Същия ден части на народната милиция разрушават железопътния мост между градовете Софлу и Фере.⁵⁷ На 5 юни става сражение около с. Кара Бунар, Софлуско. Хвърлен е във въздуха друг мост на ж. п. линия. В завързалия се бой загиват 6 души от народната милиция.⁵⁸ Нови сражения между четите и гръцките части стават на 7 юни при с. Мерхамли, Ференско, и на 9 с. м. в с. Къркакьой, Дедеагачко, където са взети в плен 8 противникови войници.⁵⁹ Акции се провеждат и в селата Кутурджа и Малък Дервент, Софлуско, съответно на 10 и 11 юни. На 12 с. м. четите провеждат комбинирано нападение над разположените по десния бряг на р. Марица гръцки войски, като разрушават построените понтонни мостове. Падат убити 40 души гърци и 7 четника.⁶⁰

Тежки загуби са нанесени на гърците при окупацията на с. Каламба, Караагачко. Чета от 8 души българи и турци напада с бомби гръцки войници в момент на молебен в селската църква. Убити са на място 17 души. Оцелялата гръцка войска извършва масово избиване на мирните жители-българи.⁶¹

През юли 1920 г. спада интензивността на четническите действия. Няколко резултатни акции се извършват само през първата половина на месеца. На 4 юли турската чета обкръжава с. Малък Дервент, Софлуско, и обезоръжава намиращия се там гарнизон от 40 души. Няколко дни по-късно с бой е овладяно и съседното село Голям Дервент. Четите успяват да се утвърдят и в този район, който е населен само от българи.⁶²

Отредите, които действуват в непосредствена близост на р. Марица, имат в своя тил Източна Тракия, откъдето се снабдяват с оръжие и боеприпаси. Такава помощ за Гюмюрджинско почти не достига, за което Фуад бей хвърля отговорността върху Тайяр, обвинявайки го в мудност и нерешителност.⁶³

Анализът на проведените акции води до заключението, че въоръжените сили на Западнотракийското правителство оказват най-ожесточена съпротива на гръцката армия в Източната и Югоизточната част на окупираната област — Димотишко, Софлуско, Ференско и Дедеагачко. Изолирани боеве се водят в централната част на Западна Тракия — Гюмюрджинско, където действията на четите са почти парализирани. За това много допринася позицията на българското правителство, което нарежда на военните части да блокират границата с Тракия и да недопускат формираните в България чети

⁵⁶ ЦВА, ф. 23, оп. 2, а. с. 388, л. 334—335; Сведения относително гръцката окупация на Тракия на 28 май 1920 г., л. 249—250; Доклад от началника на 3-и пограничен участък полк. Рясков, 7. VI. 1920 г.

⁵⁷ Пак там, л. 383. Бюлетин № 3 на Тракийското правителство, 15. VI. 1920 г.

⁵⁸ Пак там, л. 384.

⁵⁹ Пак там.

⁶⁰ Пак там.

⁶¹ Пак там, л. 360—361. Донесения от началника на 10-а дивизионна област, 10—13. VII. 1920 г.

⁶² Пак там, л. 365. Шифрована телеграма от началника на 3-и пограничен сектор полк. Рясков, 13. VII. 1920 г.

⁶³ Пак там, л. 249—250. Доклад от началника на 3-и пограничен сектор полк. Рясков, 7. VII. 1920 г.

да навлизат свободно в този район.⁶⁴ Ал. Стамболийски не вярва, че е възможна ефикасна въоръжена съпротива. Той търси дипломатически пътища за запазване на българския излаз на Егейско море.

ВИК на дружество „Тракия“ не остава безразличен към борбата в Тракия. Освен чрез формиране на чети той изпраща в тази област и опитни военни кадри — главно запасни офицери. Прави се опит за привличане в Западна Тракия на популярния революционер и един от ръководителите на Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. Михаил Герджиков. В писмо от 21 май 1920 г. той съобщава на своя близка приятелка: „Мои стари другари по оръжие от Тракия идваха преди два дена да ме канят от свое име и от името на турското и българското население там да отида и взема участие в организирани съпротивата срещу гръцката окупация. Поставих им условия, чрез които се гарантира отстранението на националистическия характер на движението и превръщането му в чисто революционно. За същата цел сондирах ЦК на комунистите за една евентуална подкрепа.“⁶⁵

Поставените от Герджиков условия не се приемат, поради което при срещата си с председателя на ВИК на дружество „Тракия“ през юни 1920 г. в София той отказва да замине за Тракия.⁶⁶ Решението му да не участва в организирането на въоръжената борба е силно повлияно от позицията на БКП, с ЦК на която Михаил Герджиков поддържа тесни връзки. Комунистическата партия смята, че трябва да се търсят други пътища и форми за разрешаване на тракийския въпрос, а именно чрез създаване на Балканска федеративна съветска република.⁶⁷ Независимо от това много нейни членове-тракийци се включват в четите, които действуват в Беломорието.

Като се опасява от разширяване и засилване на въоръжената съпротива, гръцкото правителство предприема системно разоряване на населението и яростно преследва четите. Във всяко погранично село се настаняват по 10—15 войника.⁶⁸ Отделно от тях се създават специални „хвърчащи отряди“ от цивилни и военни гърци за тероризиране на българското и турското население. Използват се още и черкезки и арменски банди, които вършат постоянни грабежи и насилия. Гръцката власт привлича в своя помощ и част от българо-мохамеданското население. Тя формира от него в крайграничната област чети, които често преминават българската граница, като отвлечат добитък, обират и убиват беззащитно население. Участниците в подобни шайки възлизат на около 200 души.⁶⁹ На всеки от тях гръцкото правителство плаща по 600 драхми месечна заплата.⁷⁰ В състава на тези контрачети влизат почти всички разбойници, които са върлували в този край още отпреди 1912 г. Те живеят в градовете на Западна Тракия и главно в Ксанти, откъдето нахлуват в България. Началник на тази своеобразна организация става полк. Карамитро със седалище Гюмюрджина.⁷¹

⁶⁴ Тракийската организация в България формира по южната ни граница въоръжени чети от българи и турци и ги изпраща в подкрепа на Западнотракийското правителство. Военните власти вземат мерки за тяхното разпръскване.

⁶⁵ Личен архив на В. Л. Писмо на М. Герджиков до В. Л., 21 май 1920 г.

⁶⁶ Пак там. Писмо на М. Герджиков до В. Л., 11 юни 1920 г.

⁶⁷ Резолюция на Петата Балканска конференция, състояла се в Москва на 8—12. XII. 1922 г. — Работнически вестник, бр. 164, 3 ян. 1923.

⁶⁸ ЦВА, §. 23, оп. 2, а. е. 408, л. 217. Доклад от инспектора на пограничната стража до Министерството на войната, 29. XI. 1922 г.

⁶⁹ Пак там, а. е. 398, л. 102. Положението в Тракия. Сведение до МВРИ от Щаба на армията, юни 1921 г.

⁷⁰ Пак там.

⁷¹ Пак там.

В края на юли 1920 г. положението в Тракия рязко се влошава. Гръцката армия предприема настъпление в Източна Тракия и я окупира. Войските на Джафер Тайяр са разбити, а самият той е пленен и отведен в Атина. Разбитите турски войски и голяма част от населението преминават в България. Тук се установяват около 385 офицери, 3239 войници и 22 200 цивилни граждани.⁷² Те са настанени в различни градове на Южна България (Ямбол, Нова Загора, Бургас и др.). В България се изтегля и Мехмед Джемал бей, който е началник-щаб на Тайяровата армия. Той се настанява в София, където престоява около 3 месеца и след това през Бургас заминава за Мала Азия при Мустафа Кемал.⁷³

При новосъздадената обстановка още повече се влошава не само положението на Турция, но и на България. Три месеца след конференцията в Сан Ремо се подписва договорът в Севър — 10 август 1920 г. Тук се потвърждава решението в Сан Ремо цяла Южна Тракия с граници близо до Чаталджа да се даде на Гърция. Съгласно чл. 1 от Севърския договор съюзниците декларираат, че „прехвърлят на Гърция всички права и титри, които имат по чл. 48 от Договора за мир с България, подписан в Ньой на Сена на 27 ноември 1919 г., върху територията на Тракия, които принадлежаха на българската монархия и които са посочени в казания член“⁷⁴. С чл. 4 се обезсилват обещанията, дадени на България за икономически излази на Бяло море.⁷⁵

Настаняването на гръцките войски в Тракия засилва напрежението по границата с България. Зачестяват въоръжените конфликти, които понякога придобиват характер на истински сражения. Гръцките войски, подпомогнати от андарти, често извършват нападение върху български гранични постове южно от Златоград⁷⁶ и Ивайловград⁷⁷. В защита на българската граница вземат участие представители на българските бежанци от Тракия, които са настанени в този край.

* * *

Турското поражение в Източна Тракия намалява ролята на Турския тракийски комитет в Западна Тракия. Сега инициативата преминава изцяло в ръцете на тракийските българи. Те полагат усилия да преодолеят затрудненията, възникнали в резултат на временните гръцки успехи във войната с Турция. В края на лятото на 1920 г. в гр. Хасково се провежда заседание на войводите. Взема се решение за образуване на главно командване, което да ръководи въоръжената борба в Западна Тракия. Т. Николов е избран за главен войвода.⁷⁸ Сега за първи път се синхронизират усилията на разпръснатите и самостоятелно действащи чети. На практика се пристъпва към

⁷² Тракия, бр. 46, 21 май 1922; С т. В е л и к о в. Цит. съч., с. 103—104.

⁷³ ЦДИА, ф. 176, оп. 5, а. е. 424, л. 6.

⁷⁴ А. Р а з б о й н и к о в. Цит. съч., с. 13.

⁷⁵ Пак там.

⁷⁶ Тогава Даръ дере.

⁷⁷ ЦДИА, ф. 353, оп. 1, а. е. 170, л. 3—5.

⁷⁸ Т. Николов взема дейно участие в борбата на македонските и на тракийските българи за национално освобождение. След поражението на Илинденско-Преображенското въстание — 1903 г., той успява да се наложи като главен ръководител на четническото движение в Западна Тракия. Влиза в конфликт с Одринския окръжен революционен комитет и е преследван от четите на вътрешната организация начело с Д. Николов и Б. Чавдаров. След предаването на Западна Тракия на Гърция Т. Николов се включва във въоръжената борба на българите от този край. През 1922 г. е избран за главен войвода на ВТРО. Вж. ОДА — Хасково, ф. 656 к, оп. 1, а. е. 1—5; ЦДИА, ф. 735, оп. 1, а. е. 3, 4, 5, 7, 9, 11.

създаване на революционна организация, която няколко месеца по-късно (началото на 1921 г.) е наречена Вътрешна тракийска революционна организация. Всичко това има важно значение за по-сетнешния развой на въоръжената съпротива. Сформират се чети под ръководството на Д. Николов, д-р Ненчев, Д. Маджаров, Т. Стоенчев, С. Терзиев, К. Митев и др.⁷⁹

Българите в Западна Тракия реагират спонтанно на гръцкия терор едновременно с действията на тракийските бежанци в България. През есента на 1920 г. Стайко Запъртов от с. Съчанли, Гюмюрджинско, образува чета от 8 човека (с изключение на един всички от селото на войводата).⁸⁰ Два месеца по-късно тя се слива с четата на Рафаил Каракачанов, която е образувана по същия начин и наброява 15 души. Обединената чета достига 23 четника.⁸¹ Войводите проявяват харамийски наклонности, като извършват нападения и убийства заради лично отмъщение. Затова допринасят както гръцките жестокости, така и липсата на връзка с организацията. Четата действуват самостоятелно в продължение на почти една година. Тя създава широка мрежа от ятаци и помагачи сред българското население, които подслоняват четниците, снабдяват ги с храна и облекло. Енергичните действия на четниците създават паника сред гръцките административни и военни власти.

В началото на 1921 г. в Пловдив се срещат отново 18 души, между които Д. Маджаров, Д. Янков, К. Митев, Г. Калоянов, Р. Славов и др. От турска страна връзката се осъществява от Фауд бей, който за целта идва на няколко пъти в Пловдив.⁸² Обсъжда се въпросът за вдигане на въстание в Западна Тракия. За целга се сформира щаб начело с главния войвода Т. Николов. В него влизат двама кемалистки офицери.⁸³ Сформираните чети провеждат поредица от смели акции в определените им райони на Западна Тракия. В Дедеагачко действуват четите на Д. Маджаров, д-р К. Ненчев, Д. Николов и Кара Бекир. В Гюмюрджинска околия се намират четите на Ст. Терзиев, Ст. Запъртов и няколко турски. В най-западните райони на областта (Ксантийско) провеждат акции чети под ръководството на Т. Хвойнов, Хр. Лакудов, Д. Алексиев и голяма чета на Фауд бей.⁸⁴ Активността на многобройните български и турски чети прави несигурен тила на гръцката армия и улеснява действията на кемалистите в Мала Азия.

Продължителната война изчерпва постепенно силите на Гърция. Нейното правителство прибегва към включване в армията и на негръцки елементи. През март 1921 г. властите в Западна Тракия мобилизират цялото българско мъжко население от 18- до 32-годишна възраст.⁸⁵ Елитът на тракийската българска младеж, състоящ се от няколко хиляди души, е събран в казармите на Гюмюрджина. Тук хората се държат затворени под охрана като пленници.⁸⁶ Впоследствие част от тях са изпратени на фронта срещу Турция. Много загиват по пустите гръцки острови и по бойните полета на Мала Азия от гръцки или турски куршум.⁸⁷

⁷⁹ НБКМ — БИА, ф. 641, а. е. 32, л. 10.

⁸⁰ ОДА — Хасково, Ст. Запъртов, Спомени, л. 2.

⁸¹ Пак там.

⁸² Архив на ТНИ, л. ф. 27, а. е. 6; Ст. Попов. Цит. съч., с. 22; а. е. 15. Спомени на Ст. Попов за Тракийското революционно движение 1919—1925 г., л. 3.

⁸³ Ст. Великов. Цит. съч., с. 112.

⁸⁴ Пак там.

⁸⁵ Тракия, бр. 83, 7 февр. 1924 г.

⁸⁶ Пак там, бр. 84, 12 февр. 1924 г.

⁸⁷ Гръцките военни власти формират от българи цели дружини, които се командуват от гръцки офицери. Българската легация в Атина съобщава, че в гр. Каламата, Пелопонес, е разквартирувана военна част от 250—300 българи от Тракия и толкова от Македония.

Мобилизацията засяга не само българите от Тракия, но и от Македония. Само през април 1921 г. са изпратени на пристанището в Пирея около 2000 войници българи от Серско, Драмско и Демирхисарско. Те се използват главно за работа в каменовъглените мини.⁸⁸ По официални сведения на гръцкото правителство, които са силно занижени, в армията на Гърция били мобилизирани само 2173 души българи от Тракия и Македония.⁸⁹

Основната цел на гръцките власти е чрез мобилизация да засилят своята армия, да намалят съпротивителните сили на българското население и да ускорят процеса на елинизацията.

В края на август и началото на септември се провежда голяма битка при р. Сакария, където е разбита стохилядна гръцка армия от войските на Кемал паша.⁹⁰ Революционните дейци в Западна Тракия не успяват да се възползват напълно от обстановката поради настъпилото след това затишие по фронтите, което продължава близо една година. Опит за известно активизиране на четническата дейност се прави през есента на 1921 г. В Хасково няколко войводи обявяват създаването на ВТРО с главно командване, състоящо се от Д. Николов, К. Георгиев, Д. Маджаров, П. п. Трендафилов и кап. В. п. Димчев.⁹¹ Сега се проявява за първи път сериозно разединение на движението. Главният войвода Т. Николов, макар и временно, остава извън новото ръководство.⁹² Организацията не провежда никакви сериозни акции до есента на 1922 г. Изключение правят турските войводи Хюсеин бей, Ибрахим бей и Чолак Сабри, които образуват през април с. г. на българска територия три отряда. В тях се включват и много българи от Тракия и Македония. Те навлизат в Източна Тракия и оказват помощ на турската армия, когато тя предприема настъпление в Анадола. След изпълнение на задачите си четите се връщат в България и се укриват в Бургас и Нова Загора.⁹³

На 26 август 1922 г. кемалистките войски преминават в настъпление при Афион-Карахисар. След тежки боеве пада Бруса. Разгромени са централната и южната групировка на гръцката армия. Взети са в плен около 40 000 души, в това число 500 офицери и двама генерали. Общите загуби в убити и ранени достигат около 75 000 души.⁹⁴ Гръцкият разгром налага вземането на бързи мерки от страна на нейните покровители. Те организират дипломатическа конференция в гр. Мудания, която се открива на 4 октомври. Целта им е да намерят изход от критичното положение, в което е изпаднал техният съюзник. На 11 с. м. Англия и Франция налагат подписването на „Военна конвенция между съюзените сили и правителствата на Великото народно събрание на Турция и това на Гърция“⁹⁵. По-съществените моменти в нея,

Те са изпратени в този край с цел да бъдат далеч от родните си места и за да не виждат ужасния терор и безчинствата над техните семейства, вършени от гръцките официални власти и черкезко-арменски банди. Вж. ЦДИА, ф. 353, оп. 1, а. е. 282, л. 289.

⁸⁸ ЦВА, ф. 23, оп. 2, а. е. 398, л. 75—76. Сведение от разпита на 8 дезертирвали българи от гръцката армия, 27 април 1921 г.

⁸⁹ Пак там, л. 158—159. Донесение на българската легация в Атина до Министерството на външните работи и изповеданията, 9 септ. 1921 г.

⁹⁰ Новейшая история Турции. М., 1968, с. 48.

⁹¹ НБКМ — БИА, ф. 681, а. е. 32, л. 10.

⁹² Очевидно между Д. Николов и Т. Николов съществува недоверие в резултат на борбите между върховистите и вътрешната организация в Одринско след Илинденско-Преображенското въстание.

⁹³ Ст. Великов. Цит. съч., с. 113.

⁹⁴ Новейшая история Турции . . . , с. 51—52.

⁹⁵ И в. Алтънов. Източният въпрос и Нова Турция с особен оглед към интересите на България. С., 1926, с. 224—228.

които засягат Тракия, са: 1. Гръцките войски трябва да се оттеглят от Източна Тракия 15 дни след като влезе в сила примирието. Почти едновременно с това тя трябва да се опразни и от гръцките административни власти. 2. В областта да се настанят граждански органи на Великото народно събрание на Турция, които да се придружават от жандармерийски части в размер на 8000 души. Те трябва да поддържат реда и да охраняват железопътните линии.⁹⁶

Примирието в Мудания приема създаденото от победите на кемалистите положение и подготвя почвата за нови промени на Балканския полуостров. Пристигналите от Анадола 8000 жандарми са в действителност специално подбрани подофицери от войските на Кемал Ататюрк. Благодарение на тях и на намиращите се в Източна Тракия резервисти турските националисти успяват да поставят на крак около 30 000 армия, снабдена отчасти и с артилерия.⁹⁷

Успехът на турците довежда до промяна на тяхната позиция по въпроса за автономията на Тракия. Те не искат повече да се ангажират с обещания по отношение на Одринско, което смятат за неразделна част от Турция.

* * *

Повратът в Гръцко-турската война поражда големи надежди сред тракийските бежанци в България. През септември, октомври и ноември настъпва силно раздвижване сред ръководните им среди. Водачите на Тракийската организация искат да се възползват от гръцкото поражение и да поставят за преразглеждане тракийския въпрос пред конференцията, която се открива на 20 ноември 1922 г. в Лозана.⁹⁸ Сега те намират подкрепа в правителството на Ал. Стамболийски, което си поставя като основна задача на тази конференция да се бори за автономията на Тракия.⁹⁹

Настъпва най-решителният етап в борбата на тракийските българи след Първата световна война. Благоприятната обстановка диктува вземането на бързи и решителни мерки.¹⁰⁰ С тази цел в началото на ноември в с. Казациите¹⁰¹, Кърджалийско, се провежда среща на най-изтъкнатите ръководители на въоръжената борба в Западна Тракия — Т. Николов, Д. Николов, Д. Маджаров, д-р Ненчев, П. п. Трендафилов и много други войводи. Между тях има и турски дейци начело с Руфат бей, генерал-щабен полковник и доверено лице на Кемал Ататюрк.¹⁰² В с. Казациите има представители на българските военни и административни власти.¹⁰³ Тук се замисля организирането и провеждането на широка акция в Беломорска Тракия. На 6 септември 1922 г. на Т. Николов се възлага генералното управление и ръководство на българските и турските чети. Между него и Турската вътрешна тракийска революционна организация се подписва протокол, в който се определят отношенията

⁹⁶ Ив. Алтънов. Източният въпрос и Нова Турция с особен оглед към интересите на България. С., 1926, с. 224—228.

⁹⁷ Пак там, с. 232.

⁹⁸ За конференцията в Лозана вж. по-подробно у В. Боженов. България на конференциите в Генуа и Лозана (1922—1923). — В: В чест на акад. Хр. Христов. С., 1976 г.

⁹⁹ ОДА — Хасково, Ст. Запъртов. Спомени, л. 6.

¹⁰⁰ Още в края на септември 1922 г. в Дедеагачко идва четата на Д. Маджаров в състав от около 100 души. Тя се придружава от турска чета начело с Кара Бекир — около 50 човека. Извършва се съвместна организационна обиколка в български и турски села на околията (вж. Архив на ТНИ, л. ф. № 27, а. е. 6; Ст. Попов. Цит. съч., с. 40).

¹⁰¹ Тогава Казаклъ.

¹⁰² ОДА — Хасково, Ст. Запъртов. Спомени, л. 6.

¹⁰³ Пак там.

между двете страни.¹⁰⁴ Оформя се създаването на Българо-турска тракийска вътрешна революционна организация. Избира се Централен комитет. От страна на българите в него влизат главният войвода Т. Николов, който му става и председател, а войводата К. Митев е избран за секретар.¹⁰⁵ Фуад бей и Кемал бей са определени за турски представители в комитета. По този начин се внася пълна координация в дейността на българските и турските чети в Западна Тракия. Чрез образуването на ЦК се създава качествено нов елемент в ръководството на въоръжената борба. Ликвидират се различните центрове, които до голяма степен внасят елементи на сепаратизъм. Войводската инструкция, която традиционно играе решаваща роля при четническите действия, сега се подчинява на едно ръководство, което по същество е политическо. В структурата на ръководството особено място заемат ръководителите на революционните групи. Те са обикновено хора с голям политически и боен опит. В тяхно разпореждане се предоставят по няколко войводи заедно с четите си. Сред ръководителите на революционните групи с особено влияние се ползват Д. Николов¹⁰⁶ и Д. Маджаров¹⁰⁷.

Идейните и организационни принципи на ВТРО изкрystalлизират в публикуваните заедно през 1923 г., но изработени по-рано „Устав и Правилник на Вътрешната тракийска революционна организация“. Още в първия член на устава е посочено, че ВТРО има за цел да обедини всички угнетени и недоволни елементи в пределите на Тракия без разлика на народност за извоюване на пълна политическа независимост.¹⁰⁸ Организацията се обявява против „всякакви стремежи за дележ и завоюване на Тракия от коя и да било държава“¹⁰⁹. Тя изтъква, че се „бори за премахване на националните разпри и патриотарски пропаганди, които разделят населението в борбата му против натрапения гръцки окупационен мандат, стремящ се да се превърне в дей-

¹⁰⁴ ОДА — Хасково, Ст. Запъртов. Спомени, ф. 656 к, оп. 1, а. е. 4, л. 5.

¹⁰⁵ В началото за секретар е избран П. п. Трендафилов, но за кратко време, защото между него и главния воевода възникват недоразумения, които довеждат до оставката му.

¹⁰⁶ Д. Николов се включва в националноосвободителното движение още през 1902 г. По нареждане на Г. Делчев става четник в четата на Аргир Манасиев, действаща в Гевгелишко. Последователно участва в четите на Коце Мазнейков, Радовишко, и Хр. Чернопеев, Струмишко. След това е прехвърлен в Западна Тракия и действа в четите на Марин Чолаков, Мих. Даев и Вълчо Антонов (Сеченката). През 1904 г. вече сам е войвода на чета. По това време е избран и за нелегален член на ООРК.

По време на Балканската война 1912 г. Д. Николов е начело на чета от 25 души, която действа в Западна Тракия. Води партизанска война в тила на турската армия и събира сведения за корпуса на Явер паша (НБКМ — БИА, ф. 641, а. е. 12. Спомени на Димо Николов Славков).

¹⁰⁷ Димитър Маджаров се проявява особено много през 1913 г. След оттеглянето на българските войски от Тракия той е ръководител на въоръжената съпротива на българите в западната ѝ част срещу турския и гръцкия терор. Образува чета от 22 души, която обикаля българските села в Дедеагачко и Гюмюрджинско. Той създава местна милиция и оказва помощ при защитата на селата Голям Дервент, Доган Хисар, Окуф и др. Прогонва турците от гр. Фере.

През септември 1913 г. четите на Д. Маджаров и Руси Славов спасяват от унищожение около 12 000 българи, като нападат и разбиват турския конвой между градовете Дедеагач и Фере. С нечовешки усилия двамата воеводи превеждат това население от брега на Егейско море до българската граница, като по пътя водят драматични сражения с обединените турски и гръцки сили на т. нар. Гюмюрджинска автономия.

След Първата световна война Д. Маджаров образува чета в Западна Тракия още преди предаването на областта на Гърция (вж. ОДА — Хасково, ф. 52 к, оп. 1, а. е. 7, л. 4; ф. 52, оп. 2, а. е. 3, л. 13; Л. М и л е т и ч. Разорението на тракийските българи през 1913 г. С., 1918, с. 262—263).

¹⁰⁸ НБКМ — БИА, ф. 189, оп. 1, а. е. 7. Устав и Правилник на ВТРО. С., 1923, с. 3.

¹⁰⁹ Пак там.

ствително гръцко владичество. Организацията действа за внасяне революционен дух и съзнание в населението с всичко възможно за едно повсеместно въоръжено въстаническо движение.¹¹⁰

В Устава на ВТРО се срещат моменти, които са твърде близки или еднакви с демократичните принципи на ВМОРО. В чл. 5 е записано: „Член на организацията може да бъде всеки от Тракия, както и всеки друг, емигрирал или изселил се от пределите на Тракия, без разлика на пол, вяра, националност и убеждение.“¹¹¹

В основни линии ВТРО възприема и организационната структура на ВМОРО. Тя се състои от комитети — селски, градски, районни, околийски и един Централен комитет. Селските и градските се подчиняват на районните, а последните заедно с подведомствените си — на околийските. В Устава не е предвидено създаването на окръжни комитети. Членовете на Централния комитет се избират от конгрес, докато всички останали се определят от него. Пред външния свят организацията се представя от упълномощени от ЦК делегати.¹¹²

Боевата сила на ВТРО са четите, начело на които стоят войводи. Задачите и устройството на четническия институт се определят от специален правилник. Създават се още въоръжени терористични групи и местна селска милиция. Уставът предвижда образуването на тайна полиция и тайна поща.

Правосъдието в организацията се раздава от Централния комитет с участието на двама представители на близката околийска организация.

Всички членове при постъпването в организацията полагат следната клетва: „Заклевам се във вярата, съвестта и честта си, че ще работя за свободата на Тракия с всички сили и средства и че в действията си ще се съобразявам и подчинявам на интересите и наредбите на организацията. Ако наруша тая си клетва, нека бъде убит с револвера или камата, които целувам тук.“¹¹³

От казаното става ясно, че идейните основи на ВТРО трябва да се търсят в българското национално движение в Тракия и Македония от края на 19-и и в началото на 20-и век. Това намира проявление не само в идеята за автономия, която се унаследява и прилага съобразно конкретните условия, но и във възприетата организационна структура и тактика на борба. В съзнанието на тракийските българи от дълги години се вкоренява мисълта за възможностите на четническата борба. Тя се прилага успешно в Тракия преди няколко десетилетия от капитан Петко войвода, а по-късно и от ръководителите на революционната организация в Одринско Л. Маджаров, Г. Кондолов и др. Идеята за четническата борба се реализира в новите условия от бившите войводи на ВМОРО в Западна Тракия Т. Николов, Д. Николов, Д. Маджаров и др., които оглавяват и самата ВТРО.

Заслужава да се отбележи, че населението на Западна Тракия преживява в пределите на България само няколко години (от 1913 до 1919 г.), при това в условията на война. То не успява да се включи активно в острите социални борби. В неговото съзнание, а следователно и в съзнанието на участниците в четите и бойните групи здраво се вкоренява преди всичко националната идея. Ето защо дейността на ВТРО трябва да се схваща като естествено продължение на националното движение на българите отпреди Балканската

¹¹⁰ НБКМ — БИА, ф. 189, оп. 1, а. е. 7. Устав и Правилник на ВТРО, С., 1923, с. 4.

¹¹¹ Пак там.

¹¹² Пак там, с. 5.

¹¹³ Пак там.

война от 1912 г. при запазване както формите на борба, така също и на старото идейно наследство.

При определяне целите на ВТРО между българската и турската страна се очертават противоречия. Явната и неприкрита цел на кемалистите е възстановяване на техния пълен контрол над Източна Тракия. Това фактически им осигурява и примирието в Мудания. При образуването на българо-турската Вътрешна тракийска революционна организация турците правят един тактически ход, като формално приемат идеята за автономия, чрез който се опитват да задържат българската страна за съюзник до окончателното разрешаване на въпроса в Лозана. Това е стремеж за даване известно удовлетворение както на многобройната бежанска маса от Източна Тракия, така и на правителството на БЗНС, което защитава идеята за автономна Тракия като гаранция за изход на България на Егейско море. Възприетата линия от страна на ВТРО за автономия на Тракия е едно наложено отстъпление от борбата, която ВМОРО води преди войните. Новата позиция се диктува от коренно променилото се положение на България и на обстановката в Македония. Важна роля играе при това външнополитическата ориентация на правителството на Ал. Стамболийски. То смята, че е необходимо да се защитават ония български интереси, за запазването на които в този момент има все още някакви шансове. Автономията на Тракия се разглежда от дейците на ВТРО и от българското правителство като временно решение. За тях автономията е преди всичко отклоняване на гръцките усилия да превърнат областта в своя постоянна държавна територия. Правителството на Ал. Стамболийски и ръководителите на ВТРО се стремят да запазят Западна Тракия от пълно обезбългаряване и денационализация и да използват автономията като приемлива форма за изчакване на по-благоприятна обстановка, когато ще може областта да се върне отново в пределите на България.

Бежанците от Източна Тракия посредством ВИК на дружество „Тракия“ справедливо настояват пред турската страна да се образува автономна област от цяла Тракия, в която те да могат свободно да се завърнат по родните си места и да влязат във владение на своята собственост. Убедили се, че кемалистите приемат автономията само за Западна Тракия, те остават хладни към въоръжената борба.

Известни противоречия съществуват и между ВИК на дружество „Тракия“ и правителството на Стамболийски. Последното проявява склонност да възприеме идеята за автономия само на Западна Тракия, което би гарантирало излаза на българската държава на открито море. Тракийската емиграция в България, в която преобладават източнотракийските българи, настоява категорично за автономия на цяла Тракия.¹¹⁴

Независимо че е замислена като вътрешна организация за цяла Тракия, ВТРО се изгражда преди всичко като организация на бежанците от Западна Тракия. В компактни маси те населяват почти всички села и градове в близост до нашата южна граница. В гр. Хасково и околията му са настанени над 1320 тракийски бежански семейства.¹¹⁵ Само в Свиленград има други 400 семейства и не по-малко от 400 из селата на околията.¹¹⁶ В гр. Харманли те са повече от 500 семейства.¹¹⁷ Подобно е положението и в останалите градове и села на Мъстанлийски, Смолянски, Пловдивски и Бургаски окръг.

¹¹⁴ Тракия, бр. 63, 19 септ. 1922.

¹¹⁵ ЦДИА, ф. 637, оп. 1, а. е. 49, л. 90.

¹¹⁶ Тракия, бр. 72, 22 ноем. 1923.

¹¹⁷ Пак там, бр. 173, 26 ноем. 1925.

Притокът на българи от Беломорието се засилва особено много след поражението на гръцката армия в Мала Азия в края на лятото на 1922 г. Тяхното материално, физическо и психическо състояние е отчайващо. Прогонени от родните си огнища, без подслон и работа, бежанците се превръщат в един много активен в политическо и социално отношение елемент. Те масово се вливат в редовете на ВТРО, която се стреми да ги върне там, откъдето са прогонени. Най-дейно участие във въоръжената борба вземат бежанците от гюмюрджинските и дедеагачките села — Съчанлий, Дервент, Доган-Хисар, Манастир, Еникьой и др. В четите се включва и част от турското население от Източна Тракия, което се настанява в България след поражението на войските на Джафер Таяр.

Организацията не успява да си създаде солидна основа във вътрешността, защото в обезбългарените села и градове на Западна Тракия се настаняват десетки хиляди гръцки бежанци от Мала Азия и Източна Тракия.¹¹⁸

През ноември 1922 г. ръководителите на ВТРО проучват внимателно позициите на влиятелните политически фактори в България. Те търсят и намират опора в правителството на БЗНС. За целта главният войвода Т. Николов провежда консултация с изтъкнати водачи на Съюза. На 16 ноември той се среща на Ябълковската гара с Ангел Грозков и води продължителен разговор с него.¹¹⁹ Резултатът очевидно е положителен, защото Т. Николов изготвя подробен доклад за състоянието на организацията и за нейните нужди. Той получава обещание от Ал. Стамболийски, че ще му бъде отпуснато оръжие и снаряжение „за всеки четник“¹²⁰. След поражението на гръцките войски в Мала Азия българското правителство заема по-активна позиция. То схваща, че моментът е благоприятен за образуване на автономна област в Тракия. С тази цел се оказва помощ и съдействие на ВТРО.

Ръководителят на ВТРО се среща на няколко пъти с окръжните управители в Хасково, Смолян и Момчилград. На 19 и 20 ноември 1922 г. той разговаря с пловдивския окръжен управител. Последният настоява пред него да се образува „Генерален щаб, който да ръководи цялата работа“¹²¹. Главният войвода не приема това предложение. По същото време в София е изпратен с проучвателна мисия секретарят на Централния комитет Коста Митев. След завръщането си той докладва, че „всички среди са за революционна акция в Тракия“¹²². Подобни настроения съществуват и в самия Пловдив.

Голям интерес към обстановката в Тракия, към ВТРО и нейната дейност проявяват ръководителите на бежанците от Македония. Почти цялото ръководство на ВМРО през ноември 1922 г. е съсредоточено в Пловдив. Още с пристигането тук на Т. Николов при него се явяват Г. Занков и П. Ацев.¹²³ Между тях се провеждат няколко продължителни разговора, които имат

¹¹⁸ До 30. VI. 1925 г. автономната служба за настаняване на бежанците в Гърция разпределя в Македония и Западна Тракия 113 561 земеделски семейства. Само през 1923 г. тук са настанени 72 580 семейства, които трябва да се прибавят към горепосочената цифра, защото автономната служба започва да действа едва в началото на 1924 г. Разпределената земя само в Тракия възлиза на 51 000 х. Вж. Н. Стоянов. Настаняването на бежанците ни и гръцкият бежански заем. — Списание на Българското икономическо дружество, XXIV, 1926, кн. 9—10, с. 390.

¹¹⁹ ОДА — Хасково, ф. 656 к, оп. 1, а. е. 1, л. 167.

¹²⁰ Пак там, л. 84.

¹²¹ Пак там, л. 171.

¹²² Пак там, л. 165.

¹²³ Двамата са членове на ЦК на Илинденската организация в България, която обединява в своите редове българите от Македония, участвували в Илинденското въстание през 1903 г.

характер на преговори за сътрудничество. Обсъжда се възможността за координирани действия на двете организации в Тракия и Македония.¹²⁴ До конкретни решения обаче не се стига. Ръководителите на Тракийската организация се страхуват да не загубят свобода на действие. Опасенията им се засилват, след като полк. П. Дървингов прави опит да се наложи за главнокомандуващ.¹²⁵ Решаващата роля за запазване на дистанцията между двете организации има все пак позицията на правителството на Александър Стамболийски. То не само не подкрепя ВМРО, но се намира в открит конфликт с нея. Това се дължи главно на стремежа на Стамболийски да подобри политическите отношения между България и Сърбо-хърватско-словенското кралство. По този начин неговото правителство се стреми да си осигури свобода на действие по отношение на Тракия, която се превръща в този момент в основна външнополитическа цел на България. При създаването се положение ръководителите на ВТРО предпочитат да не рискуват да загубят подкрепата на правителството, влизайки в съюз с ВМРО.

ВТРО пристъпва енергично към събиране на необходимите парични средства, оръжия и други материали. Ценна помощ оказват бежанците от цяла Южна България. Те образуват специални помощни комитети. Само в Пловдив за няколко дни са събрани от тях и предадени за делото над 30 000 лева, 70 чифта цървули, 75 чифта навуща, 100 фланели и др.¹²⁶ Тук ръководна роля играят популярните българи от Тракия Д. Дяков, Г. Вулев и Д. Кудев. Парична помощ оказват и дейците на Турския тракийски комитет. На 1 декември 1922 г. техен представител предава на главния войвода Т. Николов 150 000 лева.¹²⁷ Общо са събрани от различни източници и изразходвани в хода на подготовката и дейността на четите 433 393 лева.¹²⁸

През ноември и декември 1922 г. се дооформя структурата на организацията. Изграждат се околийски комитети в Хасково, Свиленград, Ивайловград, Момчилград, Кърджали и Харманли. Освен тях по линията на ВТРО действуват още т. нар. районни отговорници, пунктови началници и ръководители на бойни групи. Така например Свиленградската организация се разделя на два района, от които единият е заключен между левия бряг на р. Марица и десния бряг на р. Тунджа. Другият район обхваща десния бряг на Марица по протежение на р. Арда. Всеки район има по няколко пункта, които обхващат от 3—4 до 5—6 села. В тях се изграждат по една и повече бойни групи, които провеждат на дело решенията на организацията.

По цялата южна граница се създават организационни пунктове и складове с оръжие и боеприпаси. Началниците им се определят от главния войвода, който им издава специални пълномощни. За отговорник на ВТРО в целия Мъстанлийски окръг е назначен войводата Стоян Терзиев. За Смолянски окръг пълномощно като такъв получава Димитър Левов.¹²⁹ На основните пунктове по границата са назначени и съответните пунктови началници: на Ивайловград — Яни Попов; на Крумовград¹³⁰ — Георги Ангелов; на Злато-

¹²⁴ ОДА — Хасково, ф. 656, оп. 1, а. е. 1, л. 165.

¹²⁵ Пак там, л. 171. Ръководителите на ВТРО по принцип са съгласни да сътрудничат с ВМРО. Още през септември 1922 г. с писмо до г. Александров и А. Протогеров Т. Николов одобрява дейността им. Той изпраща на среща с тях за консултации един от най-доверените си хора — войводата К. Митев.

¹²⁶ Пак там, л. 165.

¹²⁷ Пак там, л. 164.

¹²⁸ Пак там, а. е. 4, л. 6. Протокол на Първия общ конгрес на ВТРО от 2—4 март 1924 г.

¹²⁹ ОДА — Хасково, ф. 656 к, оп. 1, а. е. 1, л. 167—168.

¹³⁰ Тогава Кошу кавак.

град — Благо Василев; на с. Казаците — Стоил Георгиев; на с. Алеково¹³¹ — Чанко Златилов, и на с. Корен¹³² — Иван Русинов. Други много важни пунктове за преминаване в Западна Тракия са: Бек Ташларският (Момчилградска околия) и Ак-Чааланският (Ивайловградска околия).

Пунктовите началници имат изключително важни функции. Те осигуряват необходимата храна, облекло и други материали; пазят оръжието и боеприпасите при преминаването на дадена чета или след нейното разформиране; грижат се за безпрепятственото преминаване на четите в Тракия и за тяхното посрещане след акция.

През октомври, ноември и декември 1922 г. усилено се сформират нови чети в Хасковски, Мъстанлийски и Смолянски окръг. Те се обединяват в 9 революционни групи начело с най-авторитетните войводи на ВТРО — К. Ненчев, Д. Николов, К. Митев, Д. Маджаров, П. Чапкънов, Т. Хвойнов, А. Лазаров, Р. Андонов и Ст. Терзиев.¹³³ Някои от групите са многобройни и достигат до 70—80 души. Първа революционна група на К. Ненчев се състои от 80 души; групата „Зора“ под командуването на Д. Маджаров — също около 80 души.¹³⁴ Други са по-малки и включват в състава си по 25—30 четника. Например групата „Луна“ под командуването на кап. Асен Лазаров, която се формира в Смолянски окръг, наброява 26 души.¹³⁵ От запазените ведомости на организацията се вижда, че броят на четите, които се командуват от войводи-българи, е 13, а количеството на включените в тях четници — 392 души.¹³⁶ Те са главно българи от Западна Тракия и малко турци.

В редовете на ВТРО се формират и действуват 7 чети под командуването на войводи-турци. Това са четите на Топал Кадир — 70 души; Шефкет бей — 46 души; Кара Бекир — 20 души; Юмер Чауш — 20 души; Мустафа Чауш — 20 души; Топал Осман — 14 души; Хасуд бей — 12 души. Общият им брой е над 200 четника.¹³⁷

Изнесените факти показват, че българите играят доминираща роля в организацията. За това допринася обстоятелството, че организирането и въоръжаването на четите, включително и турските, се извършва главно на българска територия.

Много съществен е въпросът за оръжието. Една част от него четниците си набавят сами. Това е предимно оръжие, което са си запазили след демобилизацията в края на войната. Друга част им е оставена от българските военни и административни власти в Западна Тракия, преди да я напуснат. Част от оръжието се доставя и в хода на операциите срещу гръцката окупа-

¹³¹ Тогава Гюлеркюм.

¹³² Тогава Кютюкюлю.

¹³³ Ст. Терзиев е роден през 1885 г. в с. Чадърли, Гюмюрджинско. Вема активно участие в дейността на ВМОРО в родния си край. През 1913 г., по време на реокупацията, организира в Хасково чета от около 70 българи от Тракия. Тази чета навлиза в Беломорието и защитава българското население от изстъпленията на башибозуците. Тя разбива и унищожаваша напълно бандата на Мехмед Тумрукъйли при с. Тумрукъй, Гюмюрджинско. Ст. Терзиев се свързва с Д. Маджаров, чиято чета действа предимно в района на селата Съчакли, Манастир, Дуган-хисар.

След гръцкия разгром в Мала Азия през 1922 г. Терзиев е определен за войвода на отряд от около 50 души (вж. Архив на ТНИ, арх. к. № 6, а. е. 4; Ст. Терзиев. Спомени и автобиография — б. д.).

¹³⁴ ОДА — Хасково, ф. 656 к., оп. 1, а. е. 1, л. 84.

¹³⁵ Пак там, л. 149. Списък на четниците на група „Луна“.

¹³⁶ Пак там, ф. 656 к., оп. 1, а. е. 1, л. 199. Ведомост за оръжието и снаряжението, раздадено на действащите войводи-българи при ВТРО от 1923 г.

¹³⁷ Пак там, л. 179. Ведомост за оръжието и снаряжението на действащите войводи-турци при ВТРО от 1923 г.

ционна власт. Освен тия източници ВТРО разполага с арсенал от 2 оръдия с 281 снаряда, 3 тежки картечници с 16 000 патрона, 163 пушки (предимно система „Манлихер“) с 8805 патрона, 1 бомбохвъргачка, 1 автоматична пушка, 85 бомби и др.¹³⁸ Явният недостиг на оръжие се компенсира от българските военни власти по нареждане на правителството. Въоръжаването на четите става обикновено в гарнизоните и заставите, по южната граница, непосредствено преди преминаването им в Тракия. Често офицери, близки до ВТРО, доставят на четниците по своя инициатива оръжие, дрехи и друго снаряжение. До края на ноември 1922 г. Фуад бей получава от София 70 пушки. Тъй като те се оказват недостатъчни, в Ивайловград са доставени други 60. Тук му са предадени също 79 бомби и значително количество боеприпаси — 17 300 патрона.¹³⁹

За получаване на оръжие за нуждите на организацията в Смолянски окръг пристигат при окръжния управител Коста Митев и Тачо Стоенчев. Двата са упълномощени от главния войвода Т. Николов. Тук те получават от поручик Антон Явашев 36 пушки „Манлихер“ със същото количество ножове. Предадени им са още 2000 патрона, 30 шинела и 28 куртки.¹⁴⁰ За въоръжаването на 60 души-четници в Златоград се отпуска оръжие по нареждане на подполковник Димитров.¹⁴¹

Известни затруднения се срещат при въоръжаването на Първа революционна група на К. Ненчев в гр. Хасково. Четниците се съсредоточават тук между 8 и 13 ноември. Прекарват около 25 дни, без да получат нищо. Военните власти ги снабдяват с 49 пушки „Манлихер“ и 600 патрона само след енергичната намеса на главния войвода.¹⁴² Понеже част от оръжието е без затвори, К. Ненчев се възползва от услугите на „двама добри капитани“¹⁴³. Същите му предоставят освен необходимите затвори и известно количество патрони и бомби.

ВТРО се превръща постепенно в значителна сила, която разполага с около 20 добре въоръжени и екипирани чети. Общият брой на четниците надхвърля 600 души. Към тях могат да се добавят и стотици участници в бойни групи, селската милиция и други активни дейци на организацията.¹⁴⁴

Значителна част от състава на четите се набира от български младежи, дезертьори от гръцката армия, които минават в нелегалност и дълго време се прикриват в горите на групи от по 5—6 души.¹⁴⁵ Само към отрядите, които действуват в Дедеагачко, се присъединяват няколкостотин дезертьори, между които 67 човека са от голямото българско село Дервент.¹⁴⁶ Част от тях остават в четите и вземат участие във въоръжените акции в Ксантийско, Гюмюрджинско и Дедеагачко, предприети през зимата и пролетта на 1923 г.

Наскоро след образуването си Българо-турската вътрешна тракийска революционна организация провежда няколко големи акции, които имат характер на разузнаване с бой преди решителното настъпление. На 21 ноември

¹³⁸ ОДА — Хасково, ф. 656 к., оп. 1, а. е. 1, л. 189. Ведомост за оръжието на ВТРО от 1923 г.

¹³⁹ Пак там, л. 169.

¹⁴⁰ Пак там, л. 27. Ведомост за предадено оръжие от Антон Явашев на Митев и Стоенчев в Даръдере (Златоград) от 1922 г.

¹⁴¹ Пак там.

¹⁴² Пак там, л. 84.

¹⁴³ Пак там, л. 6.

¹⁴⁴ Според някои сведения, които трудно могат да се проверят, общият брой на участниците във ВТРО достига 2000 души. Мисля, че тази цифра е напълно реална.

¹⁴⁵ Архив на ТНИ, л. ф. № 27, а. е. 6; Ст. Попов. Цит. съч., с. 31—32.

¹⁴⁶ Архив на ТНИ, л. ф. № 27, а. е. 6 л. 40. Дезертирането на българи от гръцката армия се засилва особено след поражението на Гърция в Мала Азия — есента на 1922 г.

1922 г. смесени въоръжени групи от българи и турци завземат селата Шахин и Чепени в Ксантийско. В хода на сраженията те разбиват една цяла гръцка дружина и пленяват две картечници. Същия ден се извършва и атентат по жп. линията Дедеагеч — Одрин, близо до гр. Фере, в съвършено противоположната част на Западна Тракия.¹⁴⁷

Непосредствената подготовка на четите за повсеместни акции в областта се извършва в началото на следващия месец. С тази цел на 5. XII. 1922 г. главният войвода Т. Николов провежда съвещание с войводите в с. Гугутка.¹⁴⁸ Колективно се изработва и приема конкретен план за действие. Всеки получава писмена заповед за извършване на набелязаните акции.¹⁴⁹

На 6 декември първа революционна група се съсредоточава на пункта при с. Казаците. Тук тя е разделена на 4 чети под войводството на Никола Царев, Иван Дамянов, Рафаил Каракачанов и Никола Самарджиев. На следващия ден при силен сняг и дъжд четите потеглят съвместно за границата. Групата преминава в Западна Тракия на 8 декември по обяд в силна виелица и студ с помощта на 6 души водачи. Тя прави кратка почивка в българо-мохамеданската махала „Конски гроби“. На излизане попада на неприятелска засада, устроена ѝ от стражари и българи-мохамедани, въоръжени от гръцките власти. Четниците ги разпръскват и продължават към с. Съчанлий, Гюмюрджинско, където се и настаняват временно.¹⁵⁰ На 10 декември в местността „Карадере“, където е устроен бивак, се провежда среща на д-р Ненчев с войводите Д. Маджаров и М. Аркомарев. Взема се решение за съвместни и комбинирани действия. К. Ненчев с четниците си трябва да нападне гара Кърка, Дедеагачко, и близкия гръцки пост, а Д. Маджаров да настъпи по железопътната линия към гара Бадома. Атаката се провежда на 16 декември вечерта. Четата на Р. Каракачанов избива часовете на поста при с. Кърка и го разрушава. Падат убити повече от 10 гръцки войници.¹⁵¹ С успех се провежда и нападението върху двете гари.

Независимо от успеха след акцията в отряда на К. Ненчев настъпва деморализация. За това допринася харамийският начин на действие на войводата Р. Каракачанов и неподчинението, проявено от запасния поручик Иван Джевизов и неговите хора.¹⁵² Те упорито настояват да се извършват нападения върху турски села. За спадане на дисциплината определена роля изиграват големият студ и липсата на продоволствие. Начело на 40 души (половината от четата) Ненчев е принуден да се върне в България. В Западна Тракия той оставя чета под ръководството на Р. Каракачанов, Н. Царев и Н. Самарджиев.¹⁵³

След изпълнение на задачите си в България се завръща революционната група „Зора“ под командването на Д. Маджаров. Изгладнелите и изтощени от дълги походи при тежки зимни условия четници пристигат на 25 декември в с. Корен. Тук те са посрещнати от пунктовия началник Иван Русинов.¹⁵⁴

¹⁴⁷ Юг, V, бр. 1258, 7 февр. 1923 г. Информацията е от специалния кореспондент на вестника в Гюмюрджина. Тези сведения се потвърждават и от други източници.

¹⁴⁸ Тогава Арнаут-кьой.

¹⁴⁹ ОДА — Хасково, ф. 656 к, оп. 1, а. е. 1, л. 164.

¹⁵⁰ Пак там, л. 84—90. Донесение от началника на I революционна група К. Ненчев до главния войвода Т. Николов, 27. XII. 1922 г.

¹⁵¹ Пак там.

¹⁵² След постъпването на Ив. Джевизов в групата К. Ненчев го назначава за свой помощник с цел да използва военните му познания.

¹⁵³ ОДА — Хасково, ф. 656 к, оп. 1, а. е. 1, л. 84.

¹⁵⁴ Пак там.

На 2 януари 1923 година главният войвода Т. Николов заминава от Крумовград към пунктовете по границата Черноочене¹⁵⁵ — Казаците. Той си поставя за цел да сложи ред сред хората на организацията и да укрепи дисциплината на четниците пред вид предстоящите нови задачи. Тази мярка се налага поради появата на сериозни разногласия между войводите и централното ръководство.¹⁵⁶ Към четниците той отправя предупреждение, че който навлиза във вътрешността на Тракия без разрешение, ще бъде съден като разбойник. Напомня им се още веднъж, че не трябва да се нападат турски села. В същото време Т. Николов работи за организиране на селска милиция и провежда агитационна работа сред местното българско и турско население.

След затягане на дисциплината в организацията последва цяла серия успешни нападения, които силно смущават окупационния режим в Западна Тракия. В средата на януари 1923 г. се извършва блестяща акция срещу пехотните казарми в Гюмюрджина. Специално формираната за целта чета от 25 души се командва от Ст. Запъртов и Р. Каракачанов (и двамата от Гюмюрджинското село Съчанли). Преди да заминат в Западна Тракия, войводите получават задачата си от Т. Николов. При комплектуването и въоръжаването на хората оказват помощ Д. Маджаров и Д. Николов. Първият доставя 10 пушки „Манлихер“ с 5 ножа и 800 патрона. Димо Николов от своя страна предава на Ст. Запъртов други 1200 патрона.¹⁵⁷ Определено е нападението да стане на 13 януари 1923 година (т. е. срещу новата 1923 г. — стар стил). Поради силните снеговалежи и придошлите реки изпълнението на плана закъснява с 2—3 дни. На 16 януари 1923 г. към 11.30 часа четниците се приближават плътно до казармите. Атаката започва едновременно от всички страни чрез хвърляне на около 40 бомби бухалки в помещенията на гръцките войници и офицери. По сведения на войводата Р. Каракачанов, изпратено до главния войвода, от страна на противника падат убити 60 души и са ранени повече от 100.¹⁵⁸

Освен в централната част на Западна Тракия акции се провеждат и по самия беломорски бряг. В Дедеагачка околия действуват координирано четите на опитните войводи Д. Маджаров и Д. Николов. Четата на Маджаров потегля от в. Корен за района на действие на 11 януари 1923 г. Нейната задача е да извърши нападение в Дедеагач. Поради закъснение акцията се провежда едва в полунощ на 15 януари 1923 г. В нея участвуват 15 четници. Атакуван е един войнишки лагер, разположен на палатки до българската църква. Използувани са ръчни гранати, в резултат на което падат убити и ранени много гръцки войници.¹⁵⁹ Опитът да бъде взривен един влак близо до града не успява, тъй като след нападението на лагера той спира на военната спирка.¹⁶⁰ Същата нощ Д. Николов прави демонстрация с бомби в с. Дримишли, което е населено с гръцки бежанци от Мала Азия. Неговата задача е да отвлече вниманието на гръцките гарнизони, разположени в гръб на четата на Маджаров, за да ѝ даде възможност за оттегляне.¹⁶¹ На 24 януари една група от четата на Д. Николов под командуването на Попалексиев навлиза в друг град на

¹⁵⁵ Тогава Карагьозлер.

¹⁵⁶ Архив на ТНИ, арх. к. № 4, Ст. Терзиев. Цит. спомени, л. 4.

¹⁵⁷ ОДА — Хасково, Ст. Запъртов. Спомени, л. 8.

¹⁵⁸ Пак там, ф. 656 к, оп. 1, а. е. 1, л. 63—65. Донесение от войводата Р. Каракачанов до главния войвода на ВТРО, 1. II. 1923 г.

¹⁵⁹ Пак там.

¹⁶⁰ Пак там, л. 3—4. Донесение на войводата Л. Маджаров до главния войвода Т. Николов, 2. II. 1923 г.

¹⁶¹ Пак там, л. 3.

Западна Тракия Фере и атакува с бомби щаба на XII гръцка дивизия. Убити са няколко щабни офицери и е изгорен лекият автомобил на командира. Генералът, който се намира по време на нападението в щаба, не е засегнат.¹⁶² Същия ден Д. Маджаров се оттегля с хората си в с. Корен. Д. Николов остава в Западна Тракия още една седмица — до 31 януари.¹⁶³

Главният войвода Т. Николов прави опит да преодолее кризата в първа революционна група. След оставката на д-р Ненчев той събразува щаб в състав от трима души — Стоян Терзиев, Кольо Вазов и Тачо Стоенчев. Оперативното ръководство се възлага на последния. Четата навлиза в Западна Тракия около средата на януари. На ръководството ѝ е дадено категорично нареждане да не се допускат повече никакви своеволия по отношение на турското население, а пленените гръцки войници да се изпращат своевременно и без малтретиране във вътрешността на страната.¹⁶⁴ Въпреки положените усилия групата не успява да извърши възложените ѝ акции. В донесенията си до главния войвода Т. Стоенчев се оплаква от изключително суровото време и глада. Той посочва още, че встаниците са все близки роднини, което се отразява зле върху дисциплината. Според него повечето от хората са влезли в четата „с цел да преведат семействата и добитъкa си в България“¹⁶⁵. Това показва, че в движението не липсват стихийни елементи.

На 30 януари 1923 г. в местността „Кютюк бурун“ се провежда важно съвещание между действащите в Западна Тракия войводи. Участвуват Д. Николов, М. Аркомарев, К. Митев, Ст. Запъртов, Р. Каракачанов, С. Терзиев, Т. Стоенчев и В. Ботуров.¹⁶⁶ Разменят се мисли относно по-нататъшното оставане или заминаване на въоръжените чети зад граница. Взема се пред вид обстоятелството, че: 1. Определените акции са извършени. 2. За по-нататъшни действия никой не е получил нареждане от главния войвода. 3. След извършените акции неприятелят засилва терора спрямо населението и усилено се подготвя. 4. Поради проведените акции снаряжението на четите е изчерпано. 5. Въпреки голямото гонение и преследване на населението последното съчувствува на борбата и е готово да подкрепи и всички други акции на организацията, стига то да е подпомогнато с оръжие.¹⁶⁷ След обстоятелствени разисквания се взема решение — войводите К. Митев и Р. Каракачанов да останат в областта и да продължат подготвителната организаторска работа, като посрещнат и неизбежните нападения на гръцката войска. Останалите войводи с част от четниците заминават в България, за да получат и пренесат всички необходими материали — оръжие, боеприпаси, облекло и др., за нуждите на организацията във вътрешността на Тракия. На Димо Николов се възлага да докладва подробно на главния войвода за взетото решение и да получи посочените материали. Той се задължава да съобщи разпореденията на останалите във вътрешността чети за по-нататъшните им действия. Същият заедно с главния войвода Т. Николов е натоварен да се погрижи за уреждане на редовна куриерска служба, в случай, че организационната работа продължи и за в бъдеще. Това е искреното желание на всички войводи и на местното българско и турско население.¹⁶⁸

¹⁶² ОДА — Хасково, ф. 656, оп. 1. ае. 1, л. 3

¹⁶³ Пак там, л. 4.

¹⁶⁴ Пак там, л. 107.

¹⁶⁵ Пак там, л. 109. Донесение на командира на I революционна група Т. Стоенчев до главния войвода Т. Николов, 3. II. 1923 г.

¹⁶⁶ Пак там, л. 28—32. Протокол № 1 на войводското съвещание, 30. I. 1923 г.

¹⁶⁷ Пак там, л. 28.

¹⁶⁸ Пак там, л. 29.

Едновременно с четническите акции, които се провеждат в Западна Тракия, българското правителство усилено действа на дипломатическия фронт. На 27. XII. 1922 г. българският генерален консул в Одрин получава тайна мисия от П. Янев, министър на правосъдието и зам.-министър на външните работи и на изповеданията. Задачата му е да замине в Анкара и да сондира почвата за разбирателство с Турция, както и да разузнае доколко там има разположение да се разрешат някои важни въпроси, които интересуват България. Вместо за Анкара генералният консул заминава за Смирна, където в този момент се намира Кемал паша. Представителят на българското правителство е приет от него на 27 и отново на 28. I. 1923 г. В центъра на разговора естествено е Западна Тракия. Българският консул заявява откровено, че „западно-тракийският въпрос е най-големият въпрос за България, за който тя може да отиде до всички рискове, и всеки, който ни пречи за нормалния ни изход на Егейско море, ще бъде считан за наш враг“¹⁶⁹. България иска от Турция пълна дипломатическа подкрепа. Отговорът на Кемал паша е много оптимистичен, въпреки и даден неофициално. Той признава, че въпросът за Западна Тракия е за България жизнен въпрос и затова „ние сме готови да ви поддържаме“¹⁷⁰.

Тежките зимни условия довеждат постепенно до намаляване активността на четите и до оттеглянето им в България през февруари 1923 г. Поради липса на средства една част от тях са временно разформирвани, а оръжието им складирано в организационните пунктове по границата. За намаляване на четническите акции в Западна Тракия допринася особено много променилата се обстановка в областта. Неуспехът на първата конференция в Лозана и дейността на българските чети принуждават гръцкото правителство да съсредоточи по десния бряг на Марица огромна армия. През пролетта на 1923 г. то вече разполага на фронта срещу Източна Тракия с около 100 000 души войска.¹⁷¹ Гръцките войници получават заповед да премахнат всичко българско от Тракия. При тази обстановка положението на българското население става непоносимо. То е подложено на систематично и преднамерено разорение. Само в първите месеци на 1923 г. повече от 10 000 българи от красивите планински села, кацнали по Родопския масив, който се спуска към Дедеагач, са изгонени от родните си места и отвлечени посред зима на гръцките острови.¹⁷² Повече от 1330 души мъже, жени и деца са интернирани на остров Крит. Там те са оставени на открито и са хранени само с по 120 гр. хляб на ден.¹⁷³ В края на февруари е изгорено село Калайджи дере, Гюмюрджинско, като от 500 къщи остават само 70.¹⁷⁴ Мъжете и младежите са откарани в Дедеагач, а след това заточени. Банда от около 20 човека, предимно арменци, ограбва селото. Имотите на българите се заемат от гръцки бежанци от Мала Азия. Същата съдба сполетява и с. Чобанкьой, Дедеагачко. Населението му се отвежда под ескорт в Дедеагач. Всичкият добитък е отнет и раздаден на настанилите се в селото гръцки бежанци.¹⁷⁵

¹⁶⁹ ЦДИА, ф. 369, оп. 1, а. с. 888, л. 5. Доклад от българския генерален консул в Одрин до Ал. Стамболийски за уреждане отношенията между Турция и България, 8. II. 1923 г.

¹⁷⁰ Пак там, л. 9.

¹⁷¹ И в. Алтънов. Цит. съч., с. 364.

¹⁷² Пак там, с. 345.

¹⁷³ ЦДИА, ф. 353, оп. 1, а. с. 282, л. 211—215. Изложение върху положението в Западна Тракия, 1923 г.

¹⁷⁴ Пак там, л. 211.

¹⁷⁵ Пак там, л. 212.

Свършено се разоряват и големите български села Доган Хисар, Дервент, Балъкхой, Съчанли и др. Жителите им са изпратени по островите, където поради нечовешките условия на живот ежедневно умират по 10—15 души. Едва през пролетта част от хората са освободени при условие окончателно да напуснат пределите на Гърция. Така започват на групи да се изселват и последните остатъци от българското население в Западна Тракия. Част от него успява да забегне в планината, където е преследвано и разстрелвано като дивеч. Почти ежедневно българските граничари посрещат десетки мъже, жени и деца, които се намират в окаяно състояние. На 13 март 1923 г. преминават границата, за да избягнат терора, повече от 200 българи от селата Доган — Хисар и Дервент.¹⁷⁶ Само на 23 март 1923 г. през 11-и пограничен участък при Кошукавак преминават нови 170 бежанци от с. Доган—Хисар.¹⁷⁷ През първите дни на май пристигат на разните погранични пунктове повече от 2000 души бежанци от Западна Тракия.¹⁷⁸

Гръцкият терор се стоварва с пълна сила и върху местното турско население. Българското правителство предприема енергични стъпки в Атина пред правителствата на великите сили и в Обществото на народите. То настоява да се окаже въздействие на Гърция за прекратяване на терора върху българите в Западна Тракия.¹⁷⁹ Александър Стамболийски изпраща писмо до Б. Мусолини, в което предлага Италия да направи необходимите постъпки в Атина. Търси се съдействие и от правителствата на Франция, Англия и Съединените щати.¹⁸⁰ Като резултат от тия усилия Съветът на ОН приема на 21 април 1923 г. резолюция, с която Гърция се предупреждава, че Западна Тракия юридически още принадлежи на великите сили.¹⁸¹ По инициатива на д-р Фр. Нансен в областта се изпраща с мисия полковник Трилор. На него се възлага задачата да проучи положението на българското и турското население. В специален рапорт той констатира верността на фактите, които са изнесени от правителството на България.¹⁸² ОН и великите сили обаче не предприемат нищо конкретно, с което да се преустанови гръцкият терор и денационализацията на Западна Тракия.

Районите, в които действуват четите, обезлюдяват, а селата запустяват. От планината са снети в полето дори говедарите и овчарите. В областта се заселват гръцки бежанци от Мала Азия и Източна Тракия. Всичко това затруднява борбата, особено прехраната и куриерската служба.

Известно активизиране на четническата дейност се забелязва през пролетта на 1923 г. Новите акции идват не само като резултат от подобрилите се природни условия, но и поради започването на втория решителен етап в работата на конференцията в Лозана. През март 1923 г. в турското село Меден бук¹⁸³, Ивайловградско, се провежда среща между Т. Николов и Руфат бей. Тук се подготвя план за нападение на с. Каеджик, Софлуско, където квартирува гръцка военна част. Формира се смесена българо-турска чета от около 100 добре въоръжени и екипирани мъже. За войвода е определен Руфат бей. Преди нападението се провежда щателно разузнаване. Четата пренася до мястото на нападението две оръдия с помощта на мулета. Гръцкият гар-

¹⁷⁶ ЦДИА, ф. 353, оп. 1, а. е. 282, л. 213.

¹⁷⁷ Пак там, л. 158.

¹⁷⁸ Пак там, л. 246.

¹⁷⁹ Пак там, л. 158.

¹⁸⁰ Пак там, л. 163—166.

¹⁸¹ Пак там, л. 264—265.

¹⁸² Пак там, ф. 369, оп. 1, а. е. 574, л. 9.

¹⁸³ Тогава Балджи бук.

низон се подлага на интензивна артилерийска бомбардировка, в резултат на което му е нанесено голямо поражение.¹⁸⁴

Друго успешно нападение се извършва над гръцката застава до с. Адживиран. Акцията се провежда също от смесена българо-турска чета под командването на Топал Кадир. Заставата е напълно разгромена, а командирът убит. Падат убити и много войници. Като трофей са взети две едрокалибрени картечници, 10 пушки и различно снаряжение. При нападението от страна на четата също са дадени жертви. Убит е войводата Топал Кадир.¹⁸⁵

В края на март (31. III) в Западна Тракия преминава седма революционна група под ръководството на войводата Руси Андонов. На него е поставена задачата да извърши атентати по железопътната линия Дедеагач — Гюмюрджина — Ксанти. След навлизането в областта четниците отказват да се подчиняват на войводата и не искат да правят само атентати. Впускат се да събират пръснатия по полето добитък и да нападат гръцки села. Поради настъпилите разногласия и слабата дисциплина четата се дезорганизира. Тя е разкрита и попада на няколко пъти на засада. Преследвана от неприятелски войски, четата се изтегля в България, без да изпълни задачата си.¹⁸⁶

Проявито на своеволие и недисциплинираност в редовете на ВТРО не са случайно явление. За тях допринасят редица обстоятелства. Участниците във въоръжените чети са предимно млади хора, които нямат необходимата закалка и опит в действие от подобен характер. За тях борбата за автономия на Тракия е борба за запазване живота на семействата, къщите и имотите им. Участието в четите за много от тях е преди всичко акт на самозащита срещу жестокия терор на гръцките власти.

През април правителството на Александър Стамболийски започва да ограничава дейността на ВТРО. Промяната в неговата позиция се налага от очерталото се твърдо становище на заседаващите в Лозана държави да поделят Южна Тракия между Гърция и Турция. При това положение пропада идеята за автономия на областта. Военните власти получават нареждане да не допускат преминаване през границата на въоръжени чети. Последните се изтеглят в планината и продължават дейността си.¹⁸⁷ В края на пролетта на 1923 г. кемалисткото правителство с подкрепата на Франция успява да наложи на конференцията в Лозана окончателно връщане на Източна Тракия в пределите на Турция.¹⁸⁸ Кемал Ататюрк изпраща писмо до Руфат бей, в което му нарежда да се завърне с хората си, понеже тяхната цел е осъществена.¹⁸⁹ По такъв начин от състава на ВТРО излиза част от турските представители. Организацията загубва своите съюзници в борбата срещу Гърция, което слага отпечатък върху по-нататъшната ѝ дейност.

* * *

Началото на нов етап в развитието на ВТРО поставя превратът, извършен в България на 9 юни 1923 г. Новите фактори на властта се нуждаят от сигурни граници със съседните държави. Така те биха дали гаранции за своята лоял-

¹⁸⁴ ОДА — Хасково, Ст. Запъртов. Спомени, л. 11—12.

¹⁸⁵ Пак там, л. 10.

¹⁸⁶ Пак там, ф. 656 к, оп. 1, а. е. 1, л. 178—184. Донесение от командира на VII революционна група Р. Андонов до главния войвода, 17. IV. 1923 г.

¹⁸⁷ Пак там, а. е. 3, л. 34.

¹⁸⁸ Втората Лозанска конференция заседава в продължение на три месеца — от 23 април до 24 юли 1923 г. Подписаният договор за разлика от Севърския връща на Турция Смирна и Източна Тракия заедно с Караагач.

¹⁸⁹ ОДА — Хасково, оп. № 67, л. 12.

ност към договорните ангажименти на България и спечелване на необходимото международно признаване. Правителството на Цанков прави известни стъпки към подобряване на отношенията си с Гърция и с останалите балкански съседи. Съществуващата изолация създава пречки на правителството за вътрешноикономическо стабилизиране и вътрешнополитическо укрепване.¹⁹⁰ То се отнася с подозрение към ВТРО, която е имала подкрепата на земеделското управление. Запазването на организацията не влиза напълно в сметките и на военните, които чрез прибиране на оръжието от населението и разгромяване на нелегалните организации се стремят да наложат сигурен контрол върху всички части на страната.

Превратът заварва ръководителя на ВТРО Т. Николов в София. Той използва случая, за да проучи политическото положение и да се ориентира върху „новата насока, която трябваше да се даде на революционното дело в Западна Тракия“¹⁹¹. За целта той се допитва до новите фактори, които превратът поставя начело на държавата, и до интелектуалните ръководители на ВТРО.¹⁹² Главният войвода търси среща с министъра на войната полк. Иван Вълков. Последният не го приема лично, но заповядва на бившия началник-щаб на армията полк. Давидов да се срещне с него и да го изслуша. От продължителния разговор Т. Николов разбира, че „изричното и категорично решение на новата власт е да се преустанови революционната дейност в Западна Тракия“¹⁹³. Наредено му е да пристъпи незабавно към обезоръжаване на четите, които оперират в областта, а оръжието да се прибере и предаде на военните власти. За изпълнение на това решение Т. Николов се отправя за граничната зона. Той е придружен от секретаря на Централния комитет К. Митев и от Фуад бей, който представлява турския елемент в организацията.¹⁹⁴ В гр. Кърджали те се срещат с началника на IV пограничен военен сектор полк. Шишков, с когото уговарят подробностите по обезоръжаването и прибирането на оръжието.¹⁹⁵ Изпълнението на изработения план започва на 1 юли 1923 г. До 11 юли са обезоръжени пунктовете на организацията в Момчилградска и Ивайловградска околия. Събраното оръжие се предава при опис на военните органи в Кърджали и в Крумовград.¹⁹⁶ Част от оръжието е върнато на заставите, откъдето е получено по-рано. В Бекташларския пункт остават 18 въоръжени четника под воеводството на Димо Бояджиев. Те охраняват складовете на организацията в пункта до окончателното му ликвидиране.¹⁹⁷

По нареждане на главния войвода въоръжените сили на организацията оказват помощ на военните власти и на местните общини в борбата им с разбойнически гръцки чети. В разпореждане на военните власти са изпратени на 28 юни 8 въоръжени лица. На 30 с. м. в разпореждане на военните власти са изпратени други 18 въоръжени членове на ВТРО. Общинските власти в

¹⁹⁰ М. К у м а н о в. Българо-гръцки отношения (юни 1923 — януари 1926 г.). България и европейските страни през XIX — XX в. — В: В чест на проф. Т. Влахов. С., 1977, с. 221.

¹⁹¹ ОДА — Хасково, ф. 656 к, оп. 1, а. е. 2, л. 11.

¹⁹² Тук се имат пред вид ВИК на д-во „Тракия“.

¹⁹³ ОДА — Хасково, ф. 656 к, оп. 1, а. е. 2, л. 12.

¹⁹⁴ Пак там.

¹⁹⁵ Пак там.

¹⁹⁶ Пак там, л. 5, 13.

¹⁹⁷ Пак там, л. 1.

с. Мишевско¹⁹⁸, Ардинска околия¹⁹⁹, получават от организацията 4 пушки и др.²⁰⁰

Ръководителите на ВТРО запазват местната селска милиция с цел да защитават населението от гръцки чети, които преминават границата. На 5 юли Т. Николов и секретарят К. Митев издават пълномощно на войводите Р. Каракачанов и Ст. Запъртов. С него последните се упълномощават да организират „милиционна служба по цялата гранична зона и в пълно съдействие на военните власти, в тяхно подчинение и разпореждане, по нареждане на военните всички четници и деятели да преследват разбойниците, които биха се явили откъдето и да било“²⁰¹. Т. Николов дава най-строги разпореждания на войводите и четниците да „преустановят всяка четническа дейност и да се предадат на мирен труд“²⁰². На тези от тях, които се настаняват на местожителство край границата, внушава да бъдат „в пълна услуга на нашите военни власти, когато ще трябва да се предприемат действия срещу чети, политически или разбойнически, които биха нахлули от гръцка в наша територия“²⁰³.

По въпроса за обезоръжаването и разтурянето на ВТРО в ръководството ѝ липсва единство. Една част от войводите начело с Д. Маджаров отказват категорично да предадат оръжието си. Самият Маджаров запазва у себе си 22 пушки „Манлихер“ и 34 затвора.²⁰⁴ Известно количество пушки остават и в Д. Николов.²⁰⁵

На решението да се предаде оръжието се противопоставят най-решително и войводите Д. Николов, Г. Арнаулов и Ив. Максимов, които продължават да действуват в Западна Тракия със своите чети вече нелегално. Поради това те са обявени от деветоюнското превратаджийско правителство за разбойници.

Противоречията в ръководството на организацията произтичат главно от различното отношение на ръководните ѝ дейци към правителството на Ал. Цанков. Една част от тях запазват оръжието, а част от четите и бойните групи продължават да действуват в нелегалност. По този начин и след преврата ВТРО не е ликвидирана напълно. В района на Хасковски окръг тя се запазва почти изцяло.

На 17 септември 1923 г. Д. Маджаров и К. Георгиев свикват организационен конгрес в Хасково с цел да се изяснят по-нататъшните задачи на организацията при създамата се обстановка.

Докато на конгреса в с. Химитли през 1920 г. и на съвещанието в Пловдив през 1922 г. участвуват само отделни дейци, неупълномощени от никого, то в Хасково се събират над 40 души представители на почти всички български села от Западна Тракия, които действуват от името на селяните си.²⁰⁶ От изтъкнатите ръководители на организацията тук са Д. Маджаров, К. Георгиев, Д. Янков, К. Митев, Д. Николов, Т. Хвойнов, Г. Калоянов и др.²⁰⁷

¹⁹⁸ Тогава Кючук-виран.

¹⁹⁹ Тогава Егридеренска.

²⁰⁰ ОДА — Хасково, ф. 656 к, оп. 1, а. е. 2, л. 2.

²⁰¹ Пак там, л. 7.

²⁰² Пак там, л. 5.

²⁰³ Пак там, л. 6.

²⁰⁴ Пак там, л. 9.

²⁰⁵ Пак там, а. е. 4, л. 5.

²⁰⁶ Архив на ТНИ, л. ф. № 27, а. е. 15. Ст. Попов. Спомени за тракийското революционно движение (автономисти) от 1919—1925 г., л. 4.

²⁰⁷ Пак там.

Конгресът се провежда в къщата на В. п. Димчев. По предложение на Д. Маджаров за председател е избран старият войвода Лазо Лазов. Той от своя страна отстъпва ръководството на Д. Янков. Основния доклад за дейността на ВТРО през 1922—1923 г. изнася К. Георгиев. След обстоятелни разисквания, продължили два дни, се вземат решения по два основни въпроса:

1. Новото ръководство да подготви бази, кадри и средства, за да може организацията да развива ефикасна бойна дейност в удобни моменти.

2. Управителното тяло да поиска отчет от Т. Николов главно за материалната част от дейността му.²⁰⁸

На конгреса се избира Централно управително тяло в състав: Д. Маджаров, К. Георгиев, П. п. Трендафилов, В. п. Димчев и Д. Николов. Тия дейци имат силно влияние сред офицерите в Хасковския гарнизон, чийто представител в Централното управително тяло е кап. Димчев.²⁰⁹ След конгреса този орган назначава ръководителите на райони. Организирането на Ардинския район, който се смята за най-важен, се възлага на стария и опитен войвода Димчо Николов. За негов помощник е определен Ив. Максимов. За Свиленградско Д. Маджаров определя Михаил Дрочев, Буен и невъздържан младеж, който скоро влиза в конфликт с градските власти и е отстранен като неудобен. В Пашмаклийско работи Димитър Левов със съдействието на Т. Хвойнов и П. Мутафов.²¹⁰

На конгреса не присъствуват част от дейците на организацията, които подкрепят главния войвода Т. Николов. Така се стига до задълбочаване на различията, които съществуват от по-рано. Оформя се разцепление на ВТРО, което заплашва, по примера на ВМРО, да се превърне в междусобна унищожителна борба.

На конгреса в Хасково войводата Г. Арнаудов се противопоставя на П. п. Трендафилов, защото бил известно време началник на обществената безопасност в Хасково. Арнаудов напуска демонстративно, като заявява, че „полицай от Цанковото правителство не могат да бъдат членове на революционното тракийско движение“²¹¹. По този повод управителното тяло излиза с обвинение против него, че имал връзки с „левичарските“ групи на Г. Янчев и М. Ганев.²¹² Арнаудов от своя страна нарича новото ръководство заговорническо и скъсва всякакви връзки с него. Той започва нелегална работа сред тракийските бежанци в района на Пловдив, Асеновград и Смолян. Негови най-близки помощници са Б. Тороманов, Дяко Дъбов, Димитър Дъбов, В. Чорбанчев и Ат. Даскала — всички от Асеновград.²¹³ През 1924 г. съвместно със секретаря си Тороманов Арнаудов се обръща с изложение до ръководителя на ВМРО Тодор Александров и иска среща. Последният изпраща в Пловдив своя войвода Мишо Шкартов, където Арнаудов разговаря с него, а след това сам заминава за София. Поради убийството на Т. Александров, извършено на 31 август 1924 г., срещата между двамата не се осъществява.²¹⁴

Следователно чрез неразтурената част от организацията се оформят две течения. Съществува опасност от появата и на трето, начело с Т. Николов. В ръководството на левицата стоят Г. Арнаудов, Ив. Максимов и техните

²⁰⁸ Архив на ТНИ, л. ф. № 27, а. е. 15. Ст. Попов. Спомени за тракийското революционно движение (автономисти) от 1919—1925 г., л. 5.

²⁰⁹ ЦДИА, ф. 264, оп. 1, а. е. 18, л. 5; Архив на ТНИ, л. ф. № 27, а. е. 6. Ст. Попов. Спомени . . . , л. 4—5.

²¹⁰ Архив на ТНИ, л. ф. № 27, а. е. 6. Ст. Попов. Спомени . . . , л. 7.

²¹¹ ОДА — Хасково, ф. 656 к, а. е. 1, л. 10.

²¹² Д. Мишев. Четническото движение в България 1924—1925 г. С., 1964, с. 65—66.

²¹³ ОДА — Хасково, ф. 656 к, оп. 1, а. е. 1, л. 11.

²¹⁴ Пак там.

последователи. Те се обявяват против правителството на Цанков и търсят сътрудничеството на левите партии в страната и крилото на Т. Александров от ВМРО.²¹⁵

Крилото под ръководството на Д. Маджаров и К. Георгиев, което изцяло доминира в организацията, в писмо до един от ръководителите на демократическата партия — Григор Василев, поставя пред себе си няколко основни задачи: 1. Да държи стегнато тракийската емиграция, като поддържа в нея духа на бодрост и идеала да не се забравя родината. 2. Да не позволи на цялата тази емиграция да „кривне вляво“, като се запази от крайно левите течения в страната, за които при мизерното положение на бежанците има най-благоприятна почва. 3. Да предпазва бежанското население от разбойници, контрабандисти и др. 4. Да предпазва същото от ограбване от страна на недобросъвестното и корумпирано чиновничество, от разни гешефтери, тютюневи комисионери и др., които безмилостно и под разни форми ограбват и без това оголялото население.²¹⁶ Това е една своеобразна програма, която показва противоречиви стремежи. От една страна е страхът от олевяване на бежанската маса, а от друга — решимостта за борба с корумпираната власт.

В началото на 1924 г. се активизират бившият главен войвода Т. Николов и неговите най-близки съратници. Те си поставят за задача да възстановят напълно организацията и единството в нея. За целта провеждат в началото на март 1924 г. нелегално нов конгрес на ВТРО в Пловдив. Откриването му става на 2 март в помещението на културно-благотворително дружество „Тракия“ от най-стария войвода Т. Хвойнов. На конгреса присъствуват голяма част от войводите, които действуват в Западна Тракия до официалното разтуряне на организацията. Това са главният войвода Т. Николов, Т. Хвойнов, Хр. Локудов, Хр. Павлов, М. Алекомарев, Т. Стоенчев, К. Ненчев, К. Митев, Ст. Терзиев, Г. Лютов, П. Боровски, А. Лазаров и Д. Янков. Последните двама са представени в конгреса от пълномощници.²¹⁷ В работата на конгреса в Пловдив вземат участие още 24 активни дейци на ВТРО, от които 11 души чрез пълномощници.²¹⁸ Общият брой на делегатите достига 37, като 24 присъствуват лично, а 13 изпращат свои пълномощници. От войводите отсъствуват Д. Маджаров, Д. Николов, П. Чернев, Р. Каракачанов, Ст. Запъртов. Последните двама са задържани от полицията в Хасково на път за конгреса. Ръководителите на левицата Ив. Максимов и Г. Арнаудов не са поканени на конгреса. От активните дейци не са представени на конгреса К. Георгиев, П. п. Трендафилов, Я. Попов, Л. Манев и Сп. Добрев. Общият брой на отсъстващите делегати е 10. Следователно главният войвода Т. Николов съумява да си осигури необходимите му по чл. 53 на устава 2/3 от предвидените делегати.²¹⁹ Независимо от това се срещат големи затруднения, тъй като не присъствуват главните ръководители на Хасковския клон на организацията в лицето на Д. Маджаров и К. Георгиев. Опит за споразумение с левицата изобщо не се прави.

След изслушване на отчета на Централния комитет, изнесен от неговия секретар К. Митев, делегатите разискват въпроса за бъдещето на организа-

²¹⁵ Явно това сближение е под влиянието на преговорите, които по това време се водят между БКП и крилото на Т. Александров.

²¹⁶ ЦДИА, ф. 135, оп. 1, а. е. 69, л. 2.

²¹⁷ ОДА — Хасково, ф. 656 к, оп. 1, а. с. 4, л. 1. Протокол на I редовен общ конгрес на ВТРО в Пловдив, 2. III. 1924.

²¹⁸ Пак там, л. 2.

²¹⁹ По право в работата на конгреса участвуват всички войводи.

цията и за взаимоотношенията ѝ с ВМРО и Турската тракийска революционна организация. Т. Николов прави изложение за състоянието на организацията и отбелязва опасността, която произтича от разцеплението в нея. Отхвърля обвиненията на К. Георгиев и Д. Маджаров за злоупотреба с парични средства и настоява конгресът да ги призове, за да се обосноват. Изказалите се делегати Д. Кудев, Я. Караколев, К. Митев, Д. Левов и др. проявяват силно желание за запазване на единдействието в организацията и за разбирателство с Маджаров и Георгиев.²²⁰ От друга страна, старият тракийски войвода А. Диамандиев предлага в случай, че не се постигне разбирателство, „към виновните да се приложат революционни средства — жестоки наказания“²²¹. Д. Дяков, който е един от ръководителите на ВИК на дружество „Тракия“, отбелязва, че разколът влияел пагубно върху културно-просветните тракийски дружества. Според него „губи се нишката за обединението“, а младежта се отдава на зловредно партизанство.²²²

Конгресът заема становище, че в отношенията с Турската тракийска революционна организация не трябва да се изпуска пред вид възвръщането на бежанците по родните им места. Те трябвало да влязат във владение на своята собственост, на политическите си и духовните свободи. По отношение на Турция се предлага да се помисли и да се изработи „добре прецизирана и оформена политика“²²³. Някои от делегатите настояват да се влезе в съюз и да се почерпят поуки от формата на организация на ВМРО.²²⁴

Конгресът приема, че ВТРО е „единна и самостоятелна организация, която има за цел свободата на Тракия в нейните географически граници“²²⁵. В рамките на тая си дейност тя може да влиза в разбирателство със сродните на нея организации. Дават се големи права на Централното управление да вземе „всички необходими мерки за туряне в ред дисциплината в организацията“²²⁶. Същото се овластява с най-големи права за споразумение с ръководителите на организацията в Хасковски окръг.

В последното заседание, проведено на 4 март 1924 г., е избрано ново управително тяло на 7 действителни и 2 запасни членове. За действителни членове са избрани и провъзгласени Д. Янков, Т. Николов, Д. Левов, Д. Кудев, К. Митев, Г. Гулев и д-р Мутафов, а за запасни — Т. Хвойнов и А. Диамандиев. Последният е освободен по негова молба, понеже е държавен чиновник. На негово място се издига Г. Лютов.²²⁷

Пловдивският конгрес се провежда в много неблагоприятна за ВТРО обстановка. Положението в Тракия е стабилизирано в резултат на решенията на великите сили в Лозана. Областта се поделя между Турция и Гърция и по този начин се постига помирение между тях. В България правителството на Ал. Цанков преследва дейците на организацията и се стреми към нейното окончателно ликвидирание. За постепенното отслабване силата на ВТРО допринася и разединението в редовете ѝ. Липсва перспектива за близко решение на тракийския въпрос, което довежда до оттеглянето на една част от дейците от въоръжената борба и отдаването им на грижи за облекчаване

²²⁰ ОДА — Хасково, ф. 656 к, оп. 1, а. е. 4, л. 3.

²²¹ Пак там, л. 8.

²²² Пак там.

²²³ Пак там.

²²⁴ Пак там.

²²⁵ Пак там. Очевидно тук отново се обръща внимание на обстоятелството, че автономията трябва да бъде не само на Западна, но и на Източна Тракия.

²²⁶ Пак там, л. 9.

²²⁷ Пак там.

на нерадостната съдба на техните семейства. Те вливат усилията си главно в легалната дейност на тракийската организация, която е насочена към защитата на непосредствените интереси на бежанците от Тракия.

Веднага след конгреса членовете на Управителното тяло заминават за околиците по южната граница. Задачата им е да възстановят мрежата от местни комитети и да се опитат да преодолеят противоречията с Централното управително тяло, избрано на конгреса в Хасково. Полицията научава своевременно за тия им намерения и взема бързи мерки. Окръжният управител в Хасково Киртиков заповядва на околийските началници да ги издирят и арестуват. Той нарежда: „Да не се позволява образуването на каквито и да е нелегални организации под каквото и да е прикритие.“²²⁸ Полицията бързо открива и арестува Т. Николов. Наредено е той да бъде интерниран в гр. Никопол.²²⁹ В Северна България са интернирани и други войводи. Стайко Запъртов например е изпратен в Свищов.²³⁰ Много от активните дейци са поставени под полицейски надзор. Ударът на полицията се нанася през втората половина на март 1924 г. и успява да предотврати реорганизирането на ВТРО. Не е засегнат нейният хасковски клон, който продължава да действа.

ВТРО получава пълната подкрепа на ВИК и дружество „Тракия“, чийто председател става членът на нейното ЦУТ К. Георгиев. Много важно е и обстоятелството, че част от граничните офицери сътрудничат на четите, като ги снабдяват с оръжие и боеприпаси. Началникът на 2/11 граничен подучастък кап. К. Попов предава на организацията 20 бойни пушки и 12 пистолета с необходимото количество боеприпаси.²³¹ От друга страна, войводата Ив. Максимов изпраща редовно групи от по 3—4 свои четници, които се въоръжават от К. Попов и вършат системно разузнаване на гръцките войски в Западна Тракия.²³² Пълно съдействие на четите на ВТРО оказва и началникът на 2-ри пограничен участък майор Колев.

В началото на 1925 г. се създава опасност за разрыв между военните и нелегалната Тракийска организация. От щаба на сектора в гр. Кърджали се получава поверителна писмена заповед, с която се нарежда да се преследват и обезоръжават хората на ВТРО и да не се допускат в граничната зона. Изисква се в случай на съпротива да се действа с оръжие.²³³ Възникналата опасност е отстранена само след енергичната намеса на ВИК в София.

От началото на 1925 г. гръцкото правителство засилва охраната на границата с България, което прави много трудно преминаването на четите. Те остават в бездействие в страната, като цялата им издръжка пада в тежест на населението от Кърджалийско и Хасковско.²³⁴ За по-лесно изхранване част от четите се разформировават, като отделните четници заедно с оръжието си се разквартируват в различни села и там остават на прехрана.

През пролетта и лятото на 1925 г. властта прави нов опит да премахне четите. Окръжният управител в Кърджали Кръстев се среща с членовете на Висшия съвет на тракийските братства и депутати в Народното събрание

²²⁸ ОДА — Хасково, ф. 64 к, оп. 1, а. е. 3, л. 39.

²²⁹ Пак там, л. 40.

²³⁰ Пак там, Ст. Запъртов. Спомени, л. 13.

²³¹ Архив на ТНИ, арх. № 8, а. е. 1, л. 11. Спомени за службата на гръцката граница на бившия началник на 2/11 пограничен участък капитан Константин Йорданов Попов от юли 1923 до юни 1925 г. в с. Чукур, Кошукавашка околия, 4 април 1962 г.

²³² Пак там, л. 12.

²³³ Пак там, л. 14.

²³⁴ ЦДИА, ф. 264, оп. 1, а. е. 18, л. 2.

Каишев и Янев. Той настоява да се обезоръжат четниците и получава съгласието им.²³⁵ На 25 август около височините на с. Маджарово²³⁶, Кърджалийско, се провежда конгрес, на който присъствуват около 100 души тракийци. Тук са и няколко офицери от Хасковския гарнизон начело с кап. Димчев. Обсъжда се въпросът за ликвидирането на четите. Въпреки положителното отношение на част от делегатите Д. Маджаров застава на противно становище и успява да прокара решение шото и за в бъдеще те да останат да съществува.²³⁷ На конгреса се избира Изпълнителен комитет от П. п. Трендафилов и Д. Маджаров. За задграничен представител в България е определен К. Георгиев.²³⁸ Освен изпълнителния комитет във всяко село на Кърджалийски и Хасковски окръг остават по един или двама представители на нелегалната организация. Те са неизменни членове на ръководните тела на тракийските благотворителни братства.

Настъпилите трагични събития през април 1925 г. довеждат до масова разправа с прогресивните сили в страната. Засегната е и левицата във Вътрешната тракийска революционна организация. През зимата на същата година в Плевдив загива Г. Арnaudов.²³⁹ По същото време пак в този град е убит от полицията на Ликоманов Бл. Тороманов.²⁴⁰ Независимо от тежките удари въоръжени групи на левицата продължават да действуват още известно време в Свиленградска и Харманлийска околия.²⁴¹

ВТРО преживява тежки дни не само поради преследването ѝ от страна на властта, но и вследствие появата на нови конфликти в нейните редове, които довеждат до трагични резултати. Още през 1924 г. напуска организацията един от най-авторитетните и опитни ръководители — Димо Николов.²⁴² В началото на 1925 г. се получава разрив между войводата Ив. Максимов и груповия началник Краю Бончев. Жертва на междуособиците става Максимов, който е убит през август с. г.²⁴³

В края на 1925 г. избухва остър конфликт между властите и ВТРО. Последната се опитва и успява да се наложи като важен фактор при решаването на почти всички важни въпроси в Хасковски, Мъстанлийски и Кърджалийски окръг. ВТРО се противопоставя решително на комисионерите, които ограбват населението, занимаващо се главно с производството на тютюн. Тя ги заплашва със силата на оръжието, след като се убеждава, че „представителите

²³⁵ ЦДИА, ф. 264, оп. 1, а. е. 18, л. 3.

²³⁶ Тогава с. Ятаджик.

²³⁷ ЦДИА, ф. 267, оп. 1, а. е. 16, л. 3.

²³⁸ Пак там.

²³⁹ ОДА — Хасково, ф. 656 к, оп. 1, а. е. 1, л. 11.

²⁴⁰ До убийството му той е ръководител на Военната организация на БКП в гр. Асеновград. Вж. Ц. Драгойчева а. Повеля на дълга. С., 1972, с. 303.

²⁴¹ ОДА — Хасково, ф. 64 к, оп. 1, а. е. 35, л. 87—88.

²⁴² След преврата на 9 юни 1923 г. Д. Николов е преследван от властите и преминава в нелегалност. Организира чета от антифашисти, с която напада полицейските участъци в Ивайловград и с. Гугутка, и освобождава задържаните земеделци. По време на Септемврийското въстание 1923 г. в Ивайловград са задържани 30—40 комунисти и земеделци. Д. Николов предупреждава военните и полицейските власти, че ако не ги освободят, ще нападне града. Заплахата подействува и арестантите са освободени.

През 1932 г. Д. Николов е включен в листата на Българската работническа партия като неин кандидат в общинските избори. След победата на социалистическата революция у нас той е награден с орден „9 септември 1944 г.“ и му се отпуска народна пенсия (вж. Архив на ТНИ, арх. к. № 29, а. е. 14. В. Пулев. Кратки бележки за Димо Николов).

²⁴³ Според Ст. Попов убийството на Ив. Максимов става със знанието и съгласието на ЦУТ на ВТРО.

на властта не могат или не желаят да му помогнат²⁴⁴. Ръководителите на нелегалната Тракийска организация заявяват, че не могат да оставят „това измъчено и неведущо население, което едва изкарва прехраната си, да бъде ограбвано по най-безбожен начин от комисионери и недоброръководни търговци и чиновници“²⁴⁵. Те настояват властта да уреди със закон отношенията между тютюнопроизводителите, които в основната си част са бежанци от Тракия, и търговците на тютюн. По даден мандат от конгреса Изпълнителният комитет на организацията налага и събира от населението за всеки продаден килограм тютюн по няколко лева. Ст. Попов прави обиколка по селата по поръчение на ЦУТ. Той успява да събере около 1 500 000 лв. Стях се изплащат 380 000 лв. стари задължения на ВТРО. Други 360 000 лв. са изразходвани за издръжката на четите през 1925 г. Около 788 000 лв. Ст. Попов предава на ръководителя на организацията Д. Маджаров.²⁴⁶ Фактите сочат, че данъкът върху тютюна се превръща в основен източник на средства за съществуването и дейността на революционното движение на тракийските българи. През декември 1925 г. комитетът решава този данък да се взема направо от тютюневите фирми в Хасков, Кърджали и Пловдив. За целта назначава свой специален представител, който да води преговорите. Първоначално се иска по 3 лв. на кг. Фирмите не приемат тия условия и се постига договореност за 1 лв. Някои от тях са принудени да авансират по 50—100 000 лв.²⁴⁷ Две-три фирми не се съгласяват да плащат този данък. Последват ги и други. Чрез своите органи по селата Изпълнителният комитет забранява на населението да продава тютюн на тия фирми. Пристъпва се и към репресивни мерки. Най-напред се забранява на комисионерите да закупуват тютюн. В случаите, когато и това не помага, чрез оръжие се отнемат от фирмите документите, които им разрешават да водят търговските операции. Не са редки случаите на затваряне на складове или разтоварване на натоварени с тютюн коли. Отношенията на ВТРО с тютюневите фирми се изострят особено много през пролетта на 1926 г. За да сломи упорството им, Изпълнителният комитет събира голяма чета от 80 души и в началото на май я съсредоточава край с. Маджарово.²⁴⁸ Местните власти не са в състояние да се справят с положението. От Дирекцията на полицията в Софил е изпратен в Кърджали полицейският следовател Дончев с екип от съгрудници. Той прави щателно разследване и стига до извода, че „в Кърджалийско засега организирана българска държавна власт не съществува, а господствува властта на Тракийската вътрешна революционна организация“²⁴⁹. Особено много полицията се разтревожава от факта, констатиран от следователя, че от „Хасковски и Кърджалийски окръг всички комунисти, като някои от тях амнистирани, масово са навлезли в Тракийската организация, в която се проявяват като организатори и фактори“²⁵⁰. Дончев е принуден да признае, че организацията е пунала дълбоки корени сред бежанците и е проникнала в административния и дори в полицейския апарат.²⁵¹

²⁴⁴ ЦДИА, ф. 135, оп. 1, а. е. 69, л. 2. Писмо па Д. Маджаров и П. п. Трендафилов до Гр. Василев, 1926 г.

²⁴⁵ Пак там.

²⁴⁶ Архив на ТНИ, л. ф. № 27, а. е. 15. Ст. Попов. Спомени . . . , л. 7.

²⁴⁷ Пак там, ф. 264, оп. 1, а. е. 18, л. 4.

²⁴⁸ Пак там, л. 5.

²⁴⁹ Пак там, л. 7.

²⁵⁰ Пак там, л. 8.

²⁵¹ Пак там.

ВТРО създава големи затруднения на правителството от външнополитически характер. Освен Гърция остро се противопоставя на нейното съществуване вече и Турция. Правителството на А. Ляпчев се стреми към по-стабилни отношения със съседните държави, които да му развържат ръцете за получаване на заем за настаняване на бежанците. През лятото на 1926 г. властта провежда нова акция по събиране на оръжието на организацията. Най-чувствителни удари полицията нанася в Ивайловградска²⁵² и Харманлийска околия. Тук тя успява да разстрои по-голямата част от бойните групи и да прибере оръжието им. Най-отговорните ръководители на ВТРО Д. Маджаров, П. п. Трендафилов, К. Георгиев и Р. Славов се опитват чрез споразумение с властта да запазят онова, което е възможно. По поръчение на Централния комитет последните двама се срещат през юни с Григор Василев, който приема да им посредничи. Независимо от неговото лично благоразположение успех не се постига.²⁵³ С цел да избегне пълния разгром организацията преустройва своите редове. Създава се Комитет за спасението на Тракия, който запазва нелегалния характер на движението, но му придава една по-друга насоченост. Изоставя се идеята за автономия на Тракия. Възприема се линия на борба за непосредственото ѝ присъединяване към България.

* * *

Вътрешната тракийска революционна организация преминава през четири етапа, които отбелязват най-съществените моменти в нейното организационно и идейно развитие.

Първият обхваща времето от пролетта и лятото на 1920 г. Той е сравнително кратък, но изключително наситен със събития. Това е време на появата на въоръжената съпротива в Източна и Западна Тракия срещу гръцката окупация. През този етап се полагат основите на българо-турското единодействие срещу гръцките аспирации, което намира израз в създаването на съвместно революционно правителство в Западна Тракия. Утвърждава се идеята за автономия на областта. Народната милиция води многобройни и кръвопролитни боеве.

Вторият етап започва от края на лятото на 1920 г. и обхваща почти две години. Не се отличава с активни действия на четите. Затишието по фронтовете на Гръцко-турската война се използва за организационното укрепване на ВТРО. Проявената пасивност се дължи на желанието на ръководителите на движението да изчакат по-благоприятен момент, който идва с гръцкия разгром в Мала Азия в края на лятото на 1922 г.

Третият етап бележи връх в дейността на ВТРО. Той обхваща времето от октомври-ноември 1922 г. до официалното разтуряне на организацията през юли 1923 г. от правителството на Ал. Цанков. Именно сега се разгръща мощно въстаническо движение в Западна Тракия, което разтърсва гръцкия окупационен режим. Част от областта в края на 1922 г. и началото на 1923 г. се намира в ръцете на въстаническите отряди. Гърция изпада в критично положение и не е в състояние да окаже ефикасна съпротива. ВТРО получава морална и материална подкрепа от правителството на Ал. Стамболийски. Взаимните им усилия имат за цел да наложат на конференцията в Лозана да признае българските интереси и да образува от Тракия една автономна област. Българо-турското сътрудничество срещу гърците придобива по-

²⁵² НБКМ — БИА, ф. 641, а. е. 32, л. 95.

²⁵³ ОДА — Хасково, ф. 64 к, оп. 1, а. е. 35, л. 87—88.

организиран характер със създаването на Българо-турска вътрешна тракийска революционна организация, ръководеща роля в която играят българите. През пролетта на 1923 г. българското правителство забранява преминаването на чети през границата в Гърция. Почти по същото време част от турските представители напускат организацията по нареждане на Кемал Ататюрк. Всичко това се отразява сериозно върху силата и по-нататъшната дейност на организацията.

Четвъртият и последен етап в развитието на ВТРО обхваща 1923—1926 г. Началото му се поставя с официалното обезоръжаване и разтуряне на четите от правителството на Ал. Цанков. Част от войводите се противопоставят на тези мерки и запазват оръжието си. Те продължават да действуват в Западна Тракия, но вече при много по-трудни условия. Областта е препълнена с гръцки бежанци от Мала Азия и Източна Тракия. Българският етнически елемент е унищожен или прогонен в България. Доминираща роля във ВТРО през този етап играе Хасковският клон начело с Д. Маджаров и К. Георгиев, който единствен просъществува през 1925 и 1926 г. Опитът на главния войвода Т. Николов да възстанови влиянието си в организацията през 1924 г. не успява поради намесата на полицията. Оформилата се левица в организацията е силно разстроена и фактически ликвидирана след ударите, които получава през 1925 г. с убийството на нейните ръководители Г. Арнаудов, Ив. Максимов и др.

Акции в Западна Тракия през 1925—1926 г. се провеждат съвсем рядко. Условието вече са крайно неблагоприятни за водене на въоръжена борба в областта. Четите се съсредоточават в околните по границата с Гърция. Тук те защитават измъченото население — предимно бежанско, от корумпираните местни органи на властта и тютюневите фирми, които ограбват неговия труд. Тази позиция на Вътрешната тракийска революционна организация се обяснява и с това, че в нейните редове навлизат много членове на Българската комунистическа партия.

ВТРО съсредоточава своите усилия главно в нелегалната въоръжена борба, докато политическата дейност е в ръцете на легалната организация на тракийските бежанци в България — дружество „Тракия“. Четите се организират и ръководят от стари дейци на ВМРО като Т. Николов, Д. Николов, Д. Маджаров, Ст. Терзиев и др. Те познават отлично условията в Западна Тракия, имат широки връзки с населението още от периода около и главно след Илинденско-Преображенското въстание. Всичко това е безспорно важен фактор за бързото и масово разгръщане на четническите акции.

ВТРО и нейната дейност са само елемент, част от общото българско националноосвободително движение след Първата световна война, което изпада в дълбока криза в резултат на трагичните за нашия народ решения на мирните договори. Подобно на тракийските българи въоръжена борба водят и българите от Македония и Добруджа.

DIE INNERTHRAKISCHE REVOLUTIONSORGANISATION IN DEN JAHREN 1920—1926

Staiko Trifonow

(Zusammenfassung)

In unserer Geschichtsschreibung fehlen Untersuchungen über die bulgarische nationale Bewegung in thrakien nach dem I. Weltkrieg. Der Autor der vorliegenden Arbeit hat sich das Ziel gesetzt, die revolutionäre Bewegung der trakischen Bulgaren in den Jahren zwischen 1920 und 1926 zu beleuchten.

Der Beginn des bewaffneten Kampfes in Trakien fällt in den Monat Mai des Jahres 1920, als griechische Armeeeinheiten den Westteil des Gebietes okkupierten. Hier treffen sie auf energischen Widerstand vereinigter bulgarisch-türkischer bewaffneter Einheiten. Es bildete sich eine revolutionäre bulgarisch-türkische Regierung, die verkündete, dass sie für eine Autonomie thrakiens unter dem Protektorat der Grossmächte kämpfen wird.

Die entscheidendsten und dramatischsten Ereignisse in thrakien entwickelten sich im Herbst und Winter 1922/1923. Die Niederlage Griechenlands in Kleinasien aktivierte die Revolutionäre in Westthrakien zu energischen Handeln. Es bildete sich die bulgarisch-türkische innertrakische Revolutionsorganisation, welche eine Reihe erfolgreicher Aktionen durchführte. In dieser Wirkungsperiode besitzen die Revolutionäre die Unterstützung der Regierung A. Stambolijskis.

Das Ergebnis der Lausanner Konferenz bewirkte das Ausscheiden der türkischen Seite aus der Organisation, da Ostthrakien wieder an die Türkei übergeben wurde. Die revolutionäre Organisation in Bulgarien wurde durch die Regierung A. Zankow aufgelöst, die nach dem Umsturz vom 9. Juni an die Macht kam. Die innertrakische Revolution organisation reorganisierte ihre Rehen und setzte ihre Tätigkeit noch illegal bis zu ihrer entgültigen Zerschlagung durch die Polizei im Jahre 1926 fort.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
ТОМ 69 ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ 1975
ANNUAIRE DE L'UNIVERSITÉ DE SOFIA
TOME 69 FACULTÉ D'HISTOIRE 1975

САЩ И СЪЗДАВАНЕТО НА СЕВЕРОАТЛАНТИЧЕСКИЯ БЛОК

ХРИСТИНА МИРЧЕВА

USA UND DIE GRÜNDUNG
DES NORDATLANTISCHEN PAKTS

CHRISTINA MIRTSCHewa

Р е ц е н з е н т

ст. ас. *Драган Драганов*

Р е д а к т о р

проф. *Христо Несторов*

След Втората световна война Съединените американски щати се изправят пред нова международна обстановка, в която светът се демократизира, революционизира и обновява. Тази обстановка предизвиква сериозна тревога в САЩ. Но едновременно с това управляващите среди на тази най-голяма и най-силна капиталистическа държава в света се стремят към установяване на американско световно господство и мислят своите стремежи за напълно реални главно поради значително отслабените позиции на капиталистическите конкуренти след Втората световна война.

Средствата на американската външнополитическа дейност в интерес на световните претенции на САЩ са разнообразни. Но между главните средства се откроява създаването на военно-политически блокове и съюзи, които се основават на американската военнопromишлена мощ, обединяват капиталистическите партньори и привеждат в действие политиката на сила в следвоенните международни отношения.

* * *

Американската историография изследва широко и многопланово външно-политическите проблеми на Съединените щати след Втората световна война. Съществуват множество общи проучвания върху международната политика на САЩ и тяхното място в следвоенния свят, между които се намират работите на У. Фостоу, У. Кнап, К. Лондон, Х. Моргентау, Г. Колко, Челънър, Ф. Р. Дълес и др.¹ Те изследват особено внимателно прехода на САЩ от предвоенния изолационизъм към политиката на „световните отговорности и задължения“ на САЩ. Авторите подчертават грижите на американската държава за нейната сигурност и въоръжени сили, принципите на следвоенната политика, както и някои теоретически положения за дейността на Държавния департамент. Американските изследователи ползват политическата демагогия на отговорните американски държавници и дипломати, изопачават съветската външна политика и често си служат с понятия като „руски екстремизъм“, „съветска заплаха“ и др. Емброуз, П. Хемънд, Х. Моргентау, С. Браун, У. Р. Кинтнер, Г. Алпровиц и др.² отразяват класовата реакция на

¹ W. W. R o s t o w. The US in the World Arena. New York, 1960; W. K n a p p. A History of War and Peace, 1859—1965. New York, 1967; K. L o n d o n. The Making of Foreign Policy, East and West. New York, 1965; H. M o r g e n t h a u. Politics among Nations, The Struggle for Power and Peace. New York, 1966; G. K o l k o. The Roots of American Foreign Policy. Boston, 1969; F. R. D u l l e s. The US since 1865. Michigan, 1969; R. D. C h a l l e n e r. From Isolation to Containment. New York, 1971.

² S t. A m b r o s e. Rise to Globalism. New York, 1971; P. H a m m o n d. The Cold War Years: American Foreign Policy since 1945. New York, 1969; H. M o r g e n t h a u. A New Foreign Policy for the US. New York, 1969; S. B r o w n. The Faces of Power. New York, 1969; W. R. K i n t n e r. Peace and the Strategy Conflict. New York, 1967; Г. А л п р о в и ц. Атомная дипломатия, пер. с англ. М., 1968.

световната и американската буржоазия срещу самото съществуване на световната социалистическа система, срещу съветската защита на народнодемократичните държави и способността на световния социализъм да се противопоставя на империалистическите сили. Трудовете на тези автори са посветени специално на външната политика на президента Труман. Те изследват т. нар. „студена война“, нейните източници, съдържание и развитие през първите две десетилетия след Втората световна война. Мнозинството от тях смятат, че „студената война“ започва от 1947 или началото на 1948 г. Но Емброуз и по-младите изследователи Г. Алпровиц и Г. Колко точно определят, че „студената война“ е политика на САЩ, която започва още през военната 1945 г. Изследователите С. Браун, М. Бенкс и специалистите от Центъра за социални изследвания на Б. Ръсел свързват „студената война“ с изпълнението на концепцията за „сдържането“ на комунизма. Според тях „сдържането“ на Съветския съюз е централен и решаващ компонент на американската външна политика,³ т. е. главно направление на тази политика. То има за цел да ограничи до минимум влиянието на идеите на социализма, влиянието и морално-политическия авторитет на Съветския съюз и значението на революционните преобразования в страните с народна демокрация.

В американската историография има специални изследвания, които са посветени на развитието на съветско-американските отношения след Втората световна война. Това са изследванията на В. Дийн, А. Улам, У. Ростоу, Р. Морис, К. Лондон, У. Уилиямс, Дж. Кайдис и др.⁴ Тези автори пренебрегват принципите на съветската външна политика и се опитват да приравнят целите и средствата на съветската и на американската политика след войната. Активното участие на Съветския съюз в международната политика, защитата, която той оказва на другите социалистически страни, се преценява от тях като израз на империалистически цели. „САЩ и Съветска Русия, пише Ф. Р. Дълес, са млади, силни и динамични нации“, които „неудържимо се привличат в борбата за позиции във вакуума на сили, създаден след падането на Германия и Япония“⁵. Западът и Изтокът еднакво не желаят да позволят на Източна Европа да бъде силна, независима или неутрална, пише и Емброуз. Те искат да се обединят с нея, да открият и използват възможностите за нейната икономическа експлоатация. В първите следвоенни години Русия контролира Източна Европа, но САЩ и Западът не желаят да приемат това.⁶ Това, което Москва изгражда в Източна Европа, пише В. Дийн, „прилича повече на собствен санитарен кордон, отколкото на база за военно настъпление“. Но авторката го приема като действителен факт, който „е насочен срещу неруския свят“⁷.

Американските изследователи са изправени пред необходимостта да анализират новите политически явления в света и да определят своето отношение към тях. Но те не признават страните с народна демокрация, отхвърлят

³ M. Banks. The Foreign Policy of the US. New York, 1968; Containment and Revolution. Boston, 1967.

⁴ V. Dean. The US and Russia. Cambridge, 1947; R. Morris. State Paper that Changed the Course of History. Selected and with an Introduction and Comments by R. Morris. Philadelphia, 1965; W. A. Williams. American-Russian Relations 1781—1947. New York, 1952; I. L. Gaddis. The US and the Origins of the Cold War 1941—1947. New York, 1972; K. London. The Permanent Crisis. Communism World Politics. Toronto, 1968.

⁵ F. R. Dulles. Op. cit., p. 483.

⁶ St. Ambrose. Op. cit., p. 102—103.

⁷ V. Dean. Op. cit., p. 200.

възможностите за революционни преобразования и за ново обществено и икономическо развитие на народнодемократичните държави. „Наистина, пише Г. Алпровиц, след като Червената армия контролира значителна територия в Европа, Съветският съюз поставя Запада в неизгодна позиция,⁸ защото намалява възможностите за намеса във вътрешните работи на страните от този район на континента и осигурява демократично, а впоследствие и социалистическо развитие на някои от тях.“ Но изследователи като Д. Калео, Б. Клермън, Ла Фебер и др.⁹ разглеждат това военно присъствие на Съветския съюз в Европа като доказателство за неговите „агресивни намерения“. „Сталин има пред вид програма за универсално комунистическо проникване“, пише Д. Калео, и „прави сериозни планове за военен трус в Западна Европа“. Политиката на Сталин, поддържа А. Улам, е политика на „патологична враждебност и изолация“¹⁰. „Редица народи, пише Клермън, избират комунистическите методи, за да модернизират обществото и икономиката си, но тъкмо това затруднява американската външна политика и я изправя пред най-сериозни въпроси.“¹¹ „Всеки в САЩ, допълва Г. Колко, разглежда въпроса за комунизма и неговото влияние като най-съществен и главен световен въпрос, който засяга Съветския съюз и Европа.“¹² Американските политици обръщат специално внимание на това. По същия начин изследователите се отнасят към голямата проблема за съветско-американските отношения. Но те пристъпват към историческия анализ с предубеждението, че Съветският съюз заплашва интересите на САЩ, защото провежда политика на подкрепа на народнодемократичните страни. Тази подкрепа се определя като „санитарен кордон“, „сфера на влияние“ и всичко друго, но не и сфера на международни отношения от нов социалистически тип. „В края на войната, пише П. Хемънд, съветско-американските отношения започват да се влошават. Москва иска Източна Европа да бъде призната за нейна сфера на влияние, но САЩ смятат, че разпространяването на съветския политически и държавен апарат в този район е нещо повече от обикновено осигуряване на държавната сигурност. Ако Русия контролира източноевропейските страни, Западна Европа ще бъде извънредно уязвима от съветската мощ.“¹³

Темата за „съветската опасност“ е най-често срещаната в изследванията на американските автори. С нея се обясняват главните решения на американската външна политика след войната, включително и т. нар. блокова политика на САЩ. Челвър например отразява нарастващото у американските държавници подозрение към Съветския съюз и неговите външнополитически цели. В спомените на Джеймс Форестол, министър на американската морина, а впоследствие военен министър, се говори за „огромната, нарастваща враждебност, която мнозинството американци започват да чувствуват към Русия през 1945 и 1946 г.“¹⁴ Д. Хоровиц обаче смята, че развитието на революцията в света принуждава САЩ да се опитат да застанат начело на тази революция и да запазят световното статукво. За свое оправдание те използват версията за „съветска експанзия и военна агресия“¹⁵. Това е напълно несъстоятелно,

⁸ Г. Алпровиц. Цит. съч., с. 6.

⁹ D. Calleo. *The Atlantic Fantasy: United States, NATO and Europe*. London, 1970; B. Klerman. *The United State, Communism and Emergent World*. London, 1972; L. A. Feber. *America, Russia and the Cold War 1945—1966*. New York, 1967.

¹⁰ Цит. по D. Calleo. *Op. cit.*, p. 38—41.

¹¹ B. Klerman. *Op. cit.*, p. 158.

¹² G. Kolko. *Op. cit.*, p. 37.

¹³ P. Hammond. *Op. cit.*, p. 5—6.

¹⁴ R. Challenger. *Op. cit.*, p. 140.

¹⁵ *Containment and Revolution*. . . , p. 10—11.

подчертава с известно закъснение Дж. Кенан, бивш председател на Съвета по планиране на американската външна политика и активен член на „мозъчния тръст“ на Трумановата администрация. В лекция пред слушателите на Женевския институт за международни отношения през май 1965 г. Кенан съобщава: „Беше пределно ясно за всеки, който имаше дори елементарни познания за Русия в момента, че съветските ръководители нямат намерение да разпространят своята кауза чрез провеждане на военни нападения със собствените си въоръжени сили . . . Действителната „заплаха“ идваше от революцията в Европа, от „конспиративното действие на комунистите“, които се надяваха да заграбят и задържат „диктаторската власт в своите национални граници“.¹⁶ Дж. Кенан се стреми да бъде обективен, но той изхожда от класовите позиции на американската буржоазия. „А версиите за т. нар. „светска заплаха“ са напълно несъстоятелни. Руската нация понася огромни човешки загуби. Едно цяло поколение е унищожено от войната. Всеки статистик може да изчисли годините, нужни на Русия, за да допълни човешките си сили. При това от края на войната до обявяването на „доктрината Труман“ Съветският съюз демобилизира много бързо своите армии. Едва след създаването на НАТО СССР започва ремобилизация. Разбира се, заключават специалистите от центъра на Б. Ръсел и П. Ладон, Русия не можеше да заплашва никого в тази ситуация.“¹⁷ „Но господстващите класи в САЩ и западната половина на Европа, сочат изследователите, идентифицират комунизма с разрушението. Те очакват международна революция, но в същото време на конференцията в Техеран и Ялта допускат времето да се раздели на зони на влияние. Управляващите класи на Запад по време на войната се намират в парадоксално и противоречиво положение — съюз с комунистите, със Сталин, срещу нацизма. Самият съюз и произтичащите от него съображения и условия ги предизвикват да отстъпят Източна Европа на победоносния Сталин, т. е. да отстъпят на своя класов враг. След войната властващите класи на Запад поискват да си вземат обратно Източна Европа. Така възниква идеята за „държаването“. Но комунизмът не планира разрушение. До пролетта на 1947 г. Сталин е въздържан, предпазлив. След „доктрината Труман“ и изгонването на комунистите от правителствата на Франция и Италия процесът на „сталинизация на Източна Европа“ се засилва.“¹⁸

Изследователят пренебрегва революционните процеси в страните от Източна и Централна Европа. Той си позволява да омаловажи военните усилия и победи на Червената армия на целия Източен фронт. Но авторът все пак признава, че първите предизвикателства в международните отношения и напрежение в световната политика се правят от капиталистическите страни.

Дж. Бадлей се приближава до становището, че след конференцията в Ялта Съветският съюз получава толкова голяма роля в Европа и Далечния Изток, че Държавният департамент и посолството на САЩ в Москва решават и настояват тя да бъде ограничена. Първите мерки в този смисъл се вземат още през пролетта на 1945 г.¹⁹ „САЩ влизат в следвоенното време, пише Г. Колко, решени да поддържат съкрушаващ, превъзходен военен потенциал, който отговаря на техните политически и дипломатически виждания на проблемите, очаквани от Русия и Европа, като централна арена на бъдещата световна война. Тяхната решимост се превръща в реалност — те поддържат

¹⁶ Containment and Revolution. . . , p. 11.

¹⁷ Ibidem, p. 14.

¹⁸ Ibidem, p. 17—18.

¹⁹ Ibidem, p. 113.

най-големия мирновременен военен състав“; непознат за историята, но предизвикал многобройни политически кризи.²⁰ На основата на този потенциал САЩ развиват и своята политика на военни блокове. В изследванията на Дж. Кенан се оправдава тази политика, като се доказва възможността от нова световна война. Кенан счита, че „мощният военен потенциал на САЩ и СССР няма да позволи едната държава да достигне пълна победа над другата държава. Но все пак ще има формално подчинение на победената държава.“²¹ Х. Кисинджър оправдава създаването на военни блокове под ръководството на САЩ с особеното положение на страната (спрямо Европа) като островна държава. „Нейната сигурност, пише той, е зависима от способностите на Щатите да не допускат противника в лежащите пред тях континентални райони. А ключът към Европа е Западна Европа. Именно тук трябва да присъствуват САЩ. Защото загубата на Западна Европа ще предизвика загуба на Близкия и Среден Изток, поврат в Африка и стратегически преимущества за Съветския съюз.“²²

Тази вероятност от верижни загуби за Съединените щати и подсказаната необходимост да се предотвратят, за да могат САЩ да постигнат целите на глобалната си политика, определят главната линия на следвоенната американска външна политика. Но тя се намира в противоречие с установеното по време на войната сътрудничество между великите държави. Изследователите не отричат настъпилите след Ф. Д. Рузвелт промени. Те обикновено търсят логиката на тези промени, но за тях тя се заключава в „свевтската опасност“. С нея американските автори оправдават т. нар. „новаторство“ в американската външна политика.²³ То се изразява преди всичко в създаването на военнополитически блокове на капиталистическите страни под ръководството на Съединените щати.

Североатлантическият договор и неговата военна организация са най-сериозното творение на агресивната политика на САЩ. Американските изследователи по принцип дават положителна оценка на политиката, която създава НАТО, и на съюза като ново явление за мирновременната политика на цялата група капиталистически държави, приели почти безусловно американската програма за атлантическия съюз и за неговото развитие. Д. Калео проследява историята на НАТО и САЩ от неговото създаване до наши дни. Той поддържа мнението на Дж. Кенан, че в края на 40-те години Западна Европа е заплашена повече от собствената си икономическа и политическа слабост, отколкото от Червената армия, защото тя е намалена от 11 365 000 на 2 874 000 души. Затова решенията за атлантически съюз остават „една ненужна и опасна диверсия от икономическото възстановяване към военното надпреварване“²⁴. „Тя започва, свидетелствува биографът на Д. Ачесън Г. Смит, от Брюкселския договор, който без подкрепата на САЩ би останал само като незначителен политически жест.“ Смит привежда в доказателство изказване на Д. Ачесън, в което се подчертава, че помощта и подкрепата на САЩ не може да се ограничи само в икономическата област. „За да се намали страхът от агресия, говори Ачесън, САЩ трябва да създадат сила.“²⁵ Но мирът не може да се запази със сила. За него са нужни политически усилия,

²⁰ G. K o l k o. Op. cit., p. 98.

²¹ G. K e n n a n. America Diplomacy 1900—1950. Chicago, 1969, p. 101.

²² Г. К и с с и н д ж е р. Ядерное оружие и внешняя политика. М., 1959, с. 366—367.

²³ D. A c h e s o n. The Struggle for a Free Europe. New York, 1971, p. 33.

²⁴ D. C a l l e o. Op. cit., p. 40—41.

²⁵ G. S m i t h. D. Acheson. New York, 1972, p. 59.

политическо сътрудничество и мирно съвместно съществуване. Поради това красивите иначе думи на американския дипломат са предизвикателство към световния мир.

В първите следвоенни години САЩ стават инициатори на опасни за мира мероприятия, които повишават военната сила на капиталистическия свят. В този период, отбелязва военният историк Т. Шелинг, различията между дипломатия и стратегията се заличават — „военната стратегия става дипломатия на насилието“²⁶. Тя ражда концепцията на атлантизма. Основана на формулата за „съпротива срещу комунистическото проникване“, тази концепция се превръща в основен принцип на американската външна политика. У. Ростгоу посочва, че плодовете на тази политика са Брюкселският договор, Североатлантическият пакт и ГФР.²⁷ „НАТО, пише У. Кнап, е нов вид съюз от държави, които се подписват, че няма да позволят нови промени в съществуващото положение. Подписалите се си поставят по-висша цел, добавя Кнап — да променят основно политическите рамки на Европа.“²⁸ „Не беше трудно, продължава той, комунистите да отнесат НАТО към военните съюзи и в това да повярват и хора, които изпитват елементарна симпатия към комунизма.“²⁹

Североатлантическият съюз е главна тема на изследванията на Дж. Ричардсън, Ж. Е. Брадли и на западногерманския специалист Р. Бек.³⁰ Последният анализира дейността и структурата на НАТО, като предварително определя, че тази организация представлява антисъветски защитен съюз, създаден по инициатива на Съединените щати. Ричардсън поставя проблемите на западногерманското интегриране в НАТО, а Брадли внася подробности в историята на съюза като един от неговите бивши директори, представител на американските индустриалци, които осъществяват сделки, свързани с националната сигурност на САЩ.

Анализът и изводите на буржоазните изследователи разкриват някои елементи на атлантическата стратегия, подготвяна в детайли още в първите следвоенни години. Но атлантизмът не е само концепция или формула. Той е политика, която съчетава изпълнението на определени политически и военни задачи с невъздържана антикомунистическа пропаганда и привидни дипломатически старания в името на мира. Съветската изследователка Инес Иванова твърди, че „атлантизмът е многопланово и обемно понятие, което обхваща съвкупността от новите стратегически и тактически цели и средства на империалистическата политика на САЩ“³¹. И. Иванова изучава тези цели и средства в цялата следвоенна американска политика до началото на 70-те години. Последователно и аргументирано тя доказва цялата агресивност на атлантизма и на американската външна политика, която се стреми да запази напрежението в международните отношения и първенстващата роля на САЩ в тях.

Съветската историография представя множество трудове, посветени на политиката на атлантизъм и международно напрежение. Но в произведе-

²⁶ Война, история, идеология. М., 1974, с. 293.

²⁷ W. W. R o s t o w. Op. cit., p. 168.

²⁸ W. K n a p p. Op. cit., p. 265.

²⁹ I b i d e m, p. 269.

³⁰ I. R i c h a r d s o n. Germany and the Atlantic Alliance. Harvard, 1966; G. E. B r a d - l e y. Le Defi des années. Paris, 1970; R. B e c k. Wörterbuch der Zeitgeschichte seit 1945. Stuttgart, 1967.

³¹ И. М. И в а н о в а. Концепция „атлантическото съобщество“ во внешней поли- тики США. М., 1973, с. 6.

ния, публикувани до началото на 60-те години, може да се открие увлечение към пропагандно отражение на историческата действителност. По-новите съветски публикации обаче показват, че съветските историци правят задълбочено научно изследване на следвоенната история на международните отношения.

Атлантизмът и историята на НАТО са главните теми в изследванията на известния съветски изследовател Б. Халоша. Той написва първата работа в съветската историография, посветена на създаването и дейността на НАТО до 1958 г. Б. Халоша определя етапите в дейността на тази военноагресивна организация и обръща специално внимание на вътрешните противоречия между нейните членове.³² А. В. Кирсанов внася своя принос в изследването на съвременната американска политика с труд, посветен на икономическата и военната помощ на САЩ за страните от Западна Европа и последвалата зависимост на тези страни от американския долар.³³ Военноикономическите отношения между страните от НАТО в периода от 1949 до 1969 г. са тема на работата на В. В. Репницкий. „Историята на НАТО, пише той, не е само история на агресивни приготовления и надпревара във въоръжаването, но и история на непрекъсната и ожесточена борба между „търговците на смъртта“.“³⁴

В съветската историография съществува специален дял, посветен на историята на Съединените американски щати. За тяхната дипломация, политика и главни външнополитически концепции пишат Б. Дмитриев, А. И. Игнатов, Н. Н. Иноземцев, Н. Е. Кунина и Г. И. Марушкин, В. А. Тарасенко, Е. А. Трофименко, Н. Яковлев, Ю. М. Мелников, З. А. Иванян и др.³⁵ Военните аспекти на външнополитическите концепции на САЩ се анализират в колективния труд на В. М. Кулиш, Ю. Н. Листвинов, Б. М. Халоша, Д. М. Проэктор и др.³⁶ За САЩ, подчертават авторите, военната сила има централна роля в следвоенните международни отношения и е основно средство на външната политика. С това те изразяват своето неудоволетворение от новата следвоенна структура, която не отговаря на интересите на американската монополистическа буржоазия. Първо, защото тази структура не носи изцяло антисъветски и антисоциалистически характер. Второ, защото на международната арена излизат нови държави, постигнали своята икономическа независимост след упорита и тежка освободителна борба. Ето защо през 40-те и 50-те години военната сила е главният лост на американската външна политика и на нейните цели в европейски континент.³⁷ Американските автори, обобщава Г. А. Трофименко в своя труд за американската литература по въпросите на външнополитическата стратегия на САЩ, разглеждат тази

³² Б. М. Халоша. Североатлантический блок. М., 1960.

³³ А. В. Кирсанов. США и Западная Европа. Экономические отношения после Второй мировой войны. М., 1967.

³⁴ В. В. Репницкий. НАТО и военный бизнес. М., 1967.

³⁵ Б. Дмитриев. США: политики, генералы, дипломаты. М., 1971; А. И. Игнатов. Атомная проблема и политика США. М., 1967; Н. Н. Иноземцев. Внешняя политика США в эпоху империализма. М., 1960; Н. Е. Кунина, Г. И. Марушкин. Миф о миролюбии США. М., 1960; Н. Е. Кунина. Идеологические основы внешней политика США. М., 1973; В. А. Тарасенко. Атомная проблема во внешней политике США (1945—1949). Киев, 1958; Г. А. Трофименко. Стратегия глобальной войны. М., 1968; Н. Яковлев. Новейшая история США. М., 1972; Ю. М. Мельников. От Потсдама к Гуаму. Очерки американской дипломатии. М., 1974; З. А. Иванян. Белый дом — президенты и политика. М., 1975 и др.

³⁶ Военная сила и международные отношения. М., 1972.

³⁷ Пак там, с. 10—11.

стратегия като военнополитическа. В отличие от чисто военната стратегия тя се нарича „голямата стратегия“, „стратегия на националната сигурност“ и др.³⁸ Нейната основа е антикомунизмът, на който е посветено изследването на Б. Б. Княжинский. Авторът доказва, че САЩ дават подкрепа на всички реакционни сили в Западна Европа. За първи път те вземат участие в постоянни военни блокове извън западното полукълбо.³⁹

В историята на съвременните международни отношения се включват редица проблеми с централно значение. Един от тях е за политиката на САЩ към създаване на Североатлантически блок. Редица автори вземат отношение към него или към отделни въпроси от неговата история. Но периодът от 1945 до 1949 г. все още не е напълно изследван. Настоящата работа има за цел да изследва зараждането, развитието и приложението на американската политика на създаване на военни блокове и съюзи като част от глобалната политика на САЩ за световно господство, да разкрие механизма на въздействие и методите на американските политически и военни управляващи среди.

1. САЩ, ПОЛИТИЧЕСКАТА ОБСТАНОВКА В ЕВРОПА СЛЕД ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА И ПОДГОТОВКАТА НА АМЕРИКАНСКАТА АГРЕСИВНА ПОЛИТИКА

САЩ участвуват в следвоенните международни отношения с авторитета и влиянието на велика държава, която притежава най-голям икономически и военен потенциал сред страните от капиталистическия свят. Американският дял в промишленото производство на тези страни в 1948 г. е 54,6%, а в световното промишлено производство е 52,6%.¹

САЩ разполагат с мощни въоръжени сили, които и след завършването на войната запазват позиции в повече от 60 държави, острови и райони, разположени на 434 военноморски и военновъздушни бази. 229 от тях се намират в района на Атлантическия океан, а 63 — на териториите на Англия, Франция и Германия.² Стратегическите военновъздушни сили на САЩ са най-мощните. Специалистите твърдят, че американската стратегическа авиация може да осъществи плътно въздушно покритие на другите родове въоръжени сили и да блокира всяко нападение на противника.³

На 22. X. 1944 г. президентът Фр. Д. Рузвелт обявява: „Мощта, която има нашата страна, ни натоварва с отговорности и възможности за ръководство в общността на народите. В защита и израз на нашите отлично осъзнати интереси и в името на мира на човечеството нашата нация не може, не трябва и няма да избегне тази отговорност.“⁴ Президентът Рузвелт е ръководител на най-силната капиталистическа държава и от това положение той обявява отказа на САЩ от предвоенния изолационизъм. В началото на 1945 г. вице-президентът Х. Труман, който приветства Рузвелт с четвъртата изборна победа, възкликва: „Аз се радвам на изключителната подкрепа, която Вие получихте. Изолационизмът е мъртъв . . .“⁵

³⁸ Г. А. Трофименко. Американская литература по вопросам военнополитической стратегии. М., 1972, с. 11—12.

³⁹ В. Б. Княжинский. Политическая стратегия антикоммунизма. Очерк истории империалистической политики „европейской интеграции“. М., 1979, с. 12.

¹ Corporation and the Cold War . . . , p. 6.

² Politics and Policies of the Truman Administration. Chicago, 1972, p. 51.

³ W. W. R o s t o w. The US in the World Arena . . . , p. 226.

⁴ The Statesment of the President FDR. Washington, 1944. Цит. по Документация на Министерството на външните работи на НРБ (ДМВНР), преписка 10 (1) 11, 1944, бр. 730, с. 5.

⁵ Year of Decisions. Memoirs of H. S. Truman. T. I. 1972, p. 219.

През май 1944 г. сенатската комисия по външните работи разглежда положението в Европа след победата над фашистка Германия. Тя признава, че Съветският съюз няма планове за завоюване на западноевропейски територии с военна агресия, Германия е сила с динамична външна политика, която предизвиква опасения сред другите европейски страни. Затова тя трябва да бъде окупирана и разделена, а Западна Европа да подготви своето единство.⁶ Сенатската комисия приема и обяснение за необходимостта от това единство. Според Дж. Ф. Дълес това е „дисхармонията между съюзниците от антифашистката коалиция“, която ще се предизвиква от политиката на Съветския съюз и положението в Източна Европа. Дж. Ф. Дълес е представител на републиканската партия и специалист по външнополитическите въпроси. Неговото мнение съпада в значителна степен с мислите, изказани от военния министър — демократа Х. Стимсън, който смята, че двете световни системи не могат да установят постоянно безопасни международни отношения, защото не могат да се разберат една друга.⁷

Ръководителите на американската външна политика в действителност вземат под внимание, първо, външнополитическите възможности на Съветския съюз и народнодемократичните страни, които провеждат своя политика и оказват свое влияние върху международните отношения; второ, районът, в който може да се очакват най-скоро инициативите на социалистическата външна политика. Това е европейският континент. Ето защо американските политици последователно разработват своя тактика на действие в интерес на американското влияние в Европа. Но сред тях се проявяват известни различия. „Рузвелт, пише английският изследовател М. Белоф, не смята да използва стратегическите позиции на САЩ в Европа, за да осъществи политика на продължително присъствие, на военни и политически съюзи. Той смята да задържи в Европа американските въоръжени сили само две години след приключването на войната, след което страните от континента ще осъществяват международните си отношения без окупационен контрол и чуждестранно, т. е. американско военно присъствие.“⁸ „Президентът се стреми към ограничена международна роля на САЩ, допълва американският изследовател Д. Бруиъ. Военни действия и създаване на военни съюзи не намират място в американските концепции за света и за американската роля в него.“⁹

В действителност Рузвелт осъществява политиката на сътрудничество между великите сили. На 20. I. 1945 г. той заявява: „Ние не можем да постигнем траен мир, ако пристъпваме към него от позицията на подозрение и недоверие или даже страх.“¹⁰ През март 1945 г. той уверява конгреса, че Ялтенската конференция е открила „добрия старт към свят на мир“¹¹. В същото време обаче вицепрезидентът Х. Труман внушава страх от новите промени в света. „Възникването и утвърждаването на система от народнодемократични държави в Източна Европа, заявява той, нарушава равновесието в континента. То може да се възстанови само с намесата на външна сила, т. е. на САЩ.“¹²

⁶ J. Kolko, G. Kolko. *The Limits of Power*. New York, 1972, p. 499—500.

⁷ В. Н. Тарасенко. Цит. съч., с. 23.

⁸ M. Beloff. *Le rôle de USA dans les politiques européennes 1906—1955*. V. III. Paris, 1967, p. 365.

⁹ Цит. по D. Calleo. *Op. cit.*, p. 23.

¹⁰ А. Иванян. Цит. съч., с. 218.

¹¹ Roosevelt and Churchill. *Their Secret Wartime Correspondence*. New York, 1975, p. 657.

¹² M. Beloff. *Op. cit.*, p. 366.

Труман изразява мнението на онези политици в Съединените щати, които не искат да допуснат влиянието на Съветския съюз и народнодемократичните страни в международните отношения на Европа и се плашат от динамичните сили на левицата.¹³ „Във Вашингтон смятат, пише американският изследовател Хемънд, че Съветският съюз и неговите въоръжени сили са навлезли в територии на американски интереси. „Руският регионализъм“ се сблъсква с „американския универсализъм“ и този сблъсък оказва решаващо влияние върху американската външна политика.“¹⁴ Но т. нар. „американски универсализъм“ изисква от другите страни да приемат условията на американския следвоенен мир. Те включват промяна на положението в Източна Европа и обединение на капиталистическите държави в Западна Европа и по-точно в района на Атлантическия съюз. Още в 1944 г. официалният съветник на президента Рузвелт, коментатор и журналист, У. Липман пише: „Атлантическият океан е своеобразно вътрешно море на общност от нации, свързани една с друга чрез географията, историята и жизнената необходимост.“ Според него това определя т. нар. „атлантическа обособеност“ на нациите от крайбрежията.¹⁵ Тя означава, че те трябва да създадат „система за защита“, която да се покрива със стратегическата отбранителна система на САЩ.¹⁶

В полза на атлантическата защита се изказват и военните. Те смятат, че Съветският съюз в скоро време ще изгради мощен военноморски флот и ще създаде действителна опасност за атлантическия район. Дипломатите, представени от Д. Ачесън, смятат, че комунизмът няма да отслабва, а ще се развива и обединява целия останал свят, в противовес на което капиталистическите страни ще засилват своите военни приготовления.¹⁷

В края на 1944 г. американският посланик в Москва Аверил Хариман запознава ръководителя на американската marina Форестол със своите специални заключения „по задълженията на американската държава в борбата срещу комунизма“. „Комунистическото настъпление, пише Хариман, представлява „силна, енергична и по-опасна от фашизма и нацизма идеологическа война“ и САЩ трябва да я посрещнат именно като такава.“ Министър Форестол споделя същите мисли. Заедно с Хариман той смята, че държавното ръководство на САЩ трябва да поеме специални задължения в този смисъл. За целта двамата представят своите съображения на държавния секретар Стетиниус в писмо с дата 10. I. 1945 г.¹⁸ Едновременно с това Форестол провежда разговор с вицепрезидента Труман и го запознава с основните заключения на американския посланик в СССР. Министър Форестол настоява Труман да свика ръководителите на най-важните информационни агенции и да оповести, че пред вид създалата се международна обстановка и необходимостта от бързи действия САЩ обявяват своята съпричастност към събитията в чужбина.¹⁹

Но вицепрезидентът все още проявява предпазливост. Рузвелт е провъзгласил „американските отговорности“ в света, но избягва остри противопоставяния с руския съюзник. Служители от правителството и Държавния департамент, свидетелствува изследователят Хемънд, очакват мирните отношения със СССР да продължат дълго. Те смятат, че след войната Съвет-

¹³ J. Kolko, G. Kolko. Op. cit., p. 26.

¹⁴ P. Hammond. Op. cit., p. 6.

¹⁵ И. М. Иванова. Цит. съч., с. 66.

¹⁶ Дж. Марион. Базы и империя, пер. с англ. М., 1948, с. 70.

¹⁷ S. Brown. Op. cit., p. 53.

¹⁸ J. K. Gaddis. Op. cit., p. 296—297.

¹⁹ St. Ambrose. Op. cit., p. 138.

ският съюз ще стане доминираща сила в Европа и сътрудничеството с русите ще бъде въпрос на благоразумие и главна необходимост.²⁰ Хемънд вероятно има пред вид онези американски политици, които имат благосклонно отношение към сътрудничеството със СССР. Една част от американските държавни дейци вземат пред вид основните цели на президента Рузвелт, поставени в неговата последна реч: „Край на войната, но и край на започването на всички войни.“²¹

В същото време в средите около вицепрезидента Труман се водят разговори, в които се обсъждат въпросите, поставени от Хариман и Форестол. Тези среди предлагат САЩ да създадат „западен демократичен свят“, който „да спре спускането на завеса около сталиновите владения и да раздели света на сепаративни и враждебни блокове“²². Предложението датира от началото на 1945 г. Неговото осъществяване би спряло победоносното движение на Червената армия, би довело до опит да се унищожат младите народнодемократични държави и би влошило отношенията между съюзниците след войната. В същото време предложението за „западен демократичен свят“ има за цел да обедини капиталистическите държави, да неутрализира последствията от военното присъствие на Съветския съюз в Централна Европа и да закрепят военната, политическа и икономическа хегемония на САЩ в капиталистическия свят.

Смъртта на Рузвелт на 12. IV. 1945 г. открива възможности за действия, които отговарят на интересите на американската монополистическа буржоазия и могат да бъдат осъществени от новия президент Х. Труман. Той е много близък на У. Чърчил, А. Хариман, адмирал Леги и Дж. Форестол, които изразяват официално силното си съмнение към Съветския съюз и желанието му да сътрудничи със САЩ. На основата на това „съмнение“ те уверяват новия президент, че единствената форма на отношение с русите е „неогъващата се позиция“²³. В полза на тази позиция се изказват американският военен министър Х. Стимсън и неговият заместник Дж. Маклой. Те предупреждават Труман, че в момента съществуват „съветски предизвикателства“ спрямо западните интереси. Военният министър Стимсън препоръчва Х. Труман да вземе пред вид мнението на Обединения комитет на началник-щабовите и на неговия началник ген. Маршал, според което следвоенната политика на САЩ не трябва да се смесва с победата във войната.²⁴

В началото на април 1945 г. посланикът Хариман изпраща поредния си доклад във Вашингтон. В Държавния департамент проявяват интерес към онази част от доклада, в която се определят главните външнополитически цели на СССР, предадени през погледа на посланика. „Съветският съюз, пише Хариман, се стреми да сътрудничи със САЩ и Великобритания в една организация за световна сигурност. Но той създава и „едностранен кръг на сигурност“ чрез „надмощие“ в страните, разположени до западните руски граници и чрез политическата атмосфера, която се покровителства от съветските политици“²⁵.

На 6. IV. 1945 г. А. Хариман изпраща писмо до държавния секретар Стетиниус. В него той представя своите изводи и настоява Държавният де-

²⁰ P. Hammond. Op. cit., p. 11—12.

²¹ F. R. Dulles. Op. cit., p. 482.

²² La Feber. Op. cit., p. 15.

²³ J. K. Gaddis. Op. cit., p. 199.

²⁴ P. Hammond. Op. cit., p. 12.

²⁵ J. K. Gaddis. Op. cit., p. 201.

партамент да ги вземе пред вид, тъй като са резултат от непосредствени наблюдения в столицата на Съветския съюз. Посланикът препоръчва САЩ да покажат на СССР, че сътрудничеството, което не отговаря на интересите на Щатите, е неприемливо. „Американците могат да установят отношения на „неразрешените въпроси“ и да „сдържат“ Съветския съюз.“²⁶ В действителност американският посланик препоръчва твърдо противопоставяне на съветските предложения за мирно уреждане на всички следвоенни международни проблеми.

Във Вашингтон обръщат особено внимание на информацията, постъпващи от посолството в Москва. Скоро в Държавния департамент пристигат анализите на съветника на американското посолство в СССР Дж. Кенан. Те засягат проблемите на съветската международна дейност. Кенан докладва, че Съветският съюз не е способен да поддържа контрол в Източна Европа, ако Западът не му окаже необходимата помощ. „Сътрудничеството със Съветския съюз, посочва Кенан, не може да осигури световния мир. Да се отиде към равновесие на силите или към разпределение на сфери на влияние означава да се засили несигурността в света. Във Вашингтон трябва да имат пред вид, уверява Кенан, че Съветският съюз няма причини да предвижда военна интервенция срещу Западна Европа. Но опасността за Запада идва от силата на комунистическите партии в западноевропейските страни.“²⁷

Дж. Кенан показва определено недоверие към възможностите на съветската външна политика и на мирното сътрудничество между великите сили. Той предполага, че затрудненията и значителните разрушения от войната ще отслабят позициите на СССР и няма да му позволят да защитава сигурността на младите народнодемократични държави. Кенан отхвърля мирното съвместно съществуване и препоръчва САЩ да наложат пълно и безусловно надмощие в международните отношения с „правото на силния“ и с намерението да се попречи на революционните и демократични промени в света. Това означава САЩ да извършат отстъпление от идеите и принципите на антифашистката коалиция, да се противопоставят на общественото развитие на европейските и други народи.

Интересите на американската монополистическа буржоазия съвпадат с исканията и препоръките на американските дипломати, защото самите те са представители на тази буржоазия. Тя е заинтересована да се утвърди пълно американско надмощие над света, да се нанесе удар върху класовите противници и да се отстранят на значително разстояние всички конкуренти. Амбициите на американския финансов капитал произтичат от неговите огромни възможности. Той има непосредствен допир до планирането, осъществяването и развитието на външната политика на страната. „Политическият реализъм на всеки държавник и дипломат, отбелязва Д. Хоровитц, се диктува от монополистическата същност на обществото и по този начин монополите „влизат“ във външната политика.“²⁸

„Американската следвоенна външна политика, посочва изследователят Г. У. Домхоф, се планира, предизвиква и осъществява от най-богатите, най-властните и най-световно значимите собственици и ръководители на главните корпорации и финансови институти.“²⁹ Те не могат и не искат да мислят с

²⁶ P. Hammond. Op. cit., p. 57—58.

²⁷ G. Kennan. Op. cit., p. 250—251.

²⁸ D. Horowitz. Introduction. — In: Corporations and the Cold War ..., p. 14—15.

²⁹ G. W. Damhoff. Who Made American Foreign Policy 1945—1963. — In: Corporations and the Cold War ..., p. 25.

логиката на мирното съвместно съществуване, докато не бъдат принудени за това. Те отхвърлят благоразумното равновесие на силите и засилват борбата си срещу влиянието на революционните промени в света, срещу силата и авторитета на Съветската държава. Това са класовите позиции, от които ръководителите на САЩ определят всеки ход на своята политика. Тя има за цел да подкопае международния авторитет на Съветския съюз, да се противопостави на положителните тенденции на сътрудничество при решаване на въпросите на голямата политика.

В Съединените щати смятат, че тази цел може да се постигне с голямата военна мощ на страната, с американския атомен монопол и обединението на силите на капиталистическите държави, с които САЩ ще решават общи и конкретни задачи. „САЩ ще обединят цивилизацията срещу „агресора на утрешния ден“, уверява сенаторът Артур Ванденберг. С това те ще постигнат най-ценната победа в историческия момент.“³⁰

* * *

Първите опити в тази насока датират от началото на 1945 г. Специалистите на Държавния департамент изучават положението в Европа и външнополитическите концепции на западноевропейските държавници. На 13. IV. 1945 г. Труман получава служебна информация, която посочва, че „британското правителство е показало нарастващо безпокойство от Русия и нейните цели“. „Франция на де Гол проявява склонност само за най-елементарно и ограничено сътрудничество. За да бъде стабилен американски съюзник, тя трябва да почувствува специалното внимание на САЩ.“³¹ Независимо от тези уговорки общото впечатление от информацията е положително. САЩ имат възможност да сплотят около себе си съюзници от Западна Европа и да подготвят съвместните действия в международната политика.

Президентът Труман поставя всички тези въпроси пред най-близкото си обкръжение в средата на април с. г. на специални секретни заседания. В тях участва и пристигналият от Москва посланик Хариман. Той изнася доклад, в който се стреми да докаже „неограничените съветски амбиции“, да заплашва с „варварско нашествие в Европа“ и с разпространението на комунизма. Хариман твърди, че единственият изход от това положение е организирането на англо-американски политически и военен натиск над Съветския съюз, за да промени той своята външна политика. Наред с това Хариман уверява, че съветската икономика не може да се възстанови без американски кредити, а те могат да поставят СССР в зависимост от САЩ.³²

Това положение особено допада на президента Труман. При завършване на специалното заседание той оповестява, че в основата на американската политика спрямо Съветския съюз ще се постави тезата за ограничените възможности на СССР, защото той се нуждае от долари и подкрепа от САЩ повече отпреди.³³ Съветските хора много скоро опровергават тази „основа“ на американската политика, защото сами, без чужда помощ, се справят със своите проблеми. Но за американските политици в момента е открит т. нар. „твърд курс“ на американската политика и истинското начало на дейността на трумановата администрация.³⁴

³⁰ J. G a d d i s. Op. cit., p. 228.

³¹ Year of Decisions . . . , p. 25.

³² S t. A m b r o s e. Op. cit., p. 111, 113; J. B a g u l l e y. Op. cit., p. 113, 123.

³³ S t. A m b r o s e. Op. cit., p. 112.

³⁴ G. B r o w n. Op. cit., p. 33.

От този момент започва активна подготовка. Министър Форестол се заема със специално изследване върху състоянието и възможностите на американските въоръжени сили. Политическият щаб на президента подготвя план за икономически и политически натиск над Съветския съюз по идеите на А. Хариман Само министър Стимсън изразява известни съмнения за смисъла и значението на курса към разрушаване на нормалните съветско-американски отношения. Но неговите съмнения не означават сериозно различие от екипа на Труман. Стимсън и помощникът му Маклой са хората, които през май 1945 г. определят влиянието на Съветския съюз като политически фактор, който „ще предизвика риска от война и ще разруши ефективността на ООН“³⁵.

Подготовката на новия труманов курс на дипломатия и международна политика спрямо Съветския съюз се активизира особено много към 22. IV. с. г., когато се очаква срещата на Труман със съветските дипломати В. М. Молотов и А. А. Громико. Няколко часа преди срещата президентът провежда съвещание с най-близките си помощници и съветници. От тях той изисква да изразят окончателно мнението си за направлението на американската политика, т. е. за поведението на американския президент в предстоящата среща. На това съвещание се дава простор на най-грубите думи и твърди определения. Труман обобщава единодушното мнение, че САЩ трябва да се откажат от споразуменията, подписани със Съветския съюз по време на Втората световна война.³⁶ Това става в момента, когато съветските войски вече водят ожесточени боеве в столицата на фашистка Германия. Войната не е приключила, но Труман заема „твърда позиция“ спрямо Съветския съюз и настоява „да се сложи край на остарялата политика на умиротворение на Русия“³⁷.

Срещата със съветските дипломати преминава хладно, неестествено за наложения от годините на войната маниер на взаимно внимание и уважение. Домакините посрещат гостите достатъчно сухо, въздържано и без предварителни въведения поставят иск — решенията от Ялтенската конференция формално да бъдат отменени. Забележките на съветския външен министър Молотов са отхвърлени грубо.³⁸ На следващия ден разговорите се подновяват. Но обстановката е крайно неблагоприятна за нормална размяна на мнения. Преди новата среща Труман провежда шумна пресконференция в присъствието на държавния секретар Стетиниус, посланика Хариман, военните министри Стимсън, Форестол, адмирал Леги и генерал Маршал. Американският президент коментира „отклоненията“ на СССР от споразуменията му със САЩ. Труман изисква това положение да бъде прекратено. Думите му звучат като най-сериозно предупреждение, което се подкрепя и от присъстващите министри и военни. В тази обстановка втората среща на високо равнище загубва значението си на работна, делова дипломатическа среща на коректни съюзници от антифашистката коалиция. Труман говори с обиден диалект. Той отхвърля справедливите забележки на Молотов за начина на поведение и разговор. Труман грубо поставя условия: „Изпълнете споразуменията по американско тълкуване и няма да чувате подобни разговори.“³⁹

³⁵ J. Baguley. Op. cit., p. 113; S. t. A m b r o s e. Op. cit., p. 116.

³⁶ J. Baguley. Op. cit., p. 113—114.

³⁷ Цит. по З. А. И в а н я н. Цит. съч., с. 237.

³⁸ S. t. A m b r o s e. Op. cit., p. 113.

³⁹ Ibidem, p. 114.

По този начин американската страна предизвиква сблъсък, който подготвя предстоящите политически стъпки на САЩ към напрежение в международните отношения и влияние върху бъдещите си партньори от Западна Европа. Американската администрация използва условията, които тя самата създава след срещите със съветските дипломати, за да задвижи цял механизъм от военни и политически действия. В края на април 1945 г. американският конгрес определя състава на специален комитет, който започва подготовката на обединяването на военните администрации на САЩ в едно цяло с единно ръководство и по-големи възможности за контрол. Форестол е най-неуморният и неспокоен поборник на това обединение, което трябва да се осъществи, като се преодолее съществуващият и познат от времето на войната консервативен стремеж на всеки род въоръжени сили да запази своята независимост.⁴⁰ Форестол получава значителното съдействие и помощ от заместник-държавния секретар Д. Грю, който прави всичко възможно, за да запази бойната готовност на американските въоръжени сили и контрола над стратегическите военновъздушни и военноморски бази извън американска територия, както и да поддържа недоверието към Съветския съюз.⁴¹

Отделен екип в състав Х. Стимсън, Форестол, адмирал Леги и Обединения комитет на началник-щабовете в началото на май подготвят решението ленд-лизът да бъде прекратен. Труман подписва заповедта на 8 май с. г. Във Вашингтон остават в очакване новата заповед да окаже въздействие върху Съветския съюз и неговата политика.⁴² Но СССР, разбира се, не променя своята политика. В Съветския съюз не свързват съществуването на социалистическата страна с помощта отвън. Съветският съюз изисква точно спазване на Ялтенските споразумения и отстоява тяхната жизнена стойност.

Президентът на САЩ обаче поставя въпросите на политиката на своята страна спрямо СССР пред У. Чърчил. В поредица от послания двамата постигат съгласие по принцип, че на СССР може да се въздейства само с демонстрация на сила в европейския континент. Това уточняване по принцип означава, че Труман и Чърчил са готови да създадат американско-английски фронт срещу СССР.⁴³ В САЩ смятат, че подобен фронт ще има неотразимо въздействие главно поради съществуването на американския атомен монопол. Военният министър Стимсън например е убеден, че атомната бомба „ще лиши русите от дързости“⁴⁴. Правителствената комисия по атомна енергия, в която влизат Дж. Бърнс и ген. Гроувз, уверява, че СССР няма уран и американският атомен монопол ще бъде постоянна величина на американската външна политика спрямо СССР.⁴⁵ Към нея се прибавя военната сила на Съединените щати и новите грижи за нейното поддържане чрез президентското решение да се въведе обща система за обучение и подготовка на американските въоръжени сили, която да бъде задействувана още през октомври 1945 г.⁴⁶

В действителност САЩ намират свои решения срещу мирната съветска политика, срещу уговорките от времето на конференциите на тримата големи за мирно сътрудничество между държавите не само от антифашистката коалиция, но и между всички държави. Това предизвиква група членове от ка-

⁴⁰ W. W. Rostow. *The US in the World Arena . . .*, p. 173—174.

⁴¹ А. Е. Куниц, Г. И. Марушкин. *Цит. съч.*, с. 248.

⁴² Г. Алпровиц. *Цит. съч.*, с. 31—32.

⁴³ З. Дзелени. *Секрет Черчилля*, пер. с фр. М., 1975, с. 167—168.

⁴⁴ La Feberg. *Op. cit.*, p. 21; J. Baguley. *Op. cit.*, p. 115—116.

⁴⁵ Г. Аптекер. *Внешняя политика США и „холодная война“*. М., 1963, с. 101.

⁴⁶ J. Kolko, G. Kolko. *Op. cit.*, p. 93.

марата на представителите в САЩ да дадат гласност на въпросите, които ги занимават и които не получават удовлетворителен отговор от действията на Държавния департамент. А въпросите са достатъчно конкретни: не са ли се отклонили САЩ от политиката на Рузвелт в Източна Европа, не са ли се приобщили те към британската политика на Чърчил и не са ли влезли в блок срещу Съветския съюз.⁴⁷

Въпросите на членовете на палатата на представителите са достатъчно показателни по своето съдържание и по тревогата, която изразяват те. А Белият дом използва военната обстановка в Далечния Изток, за да направи дислокация на въоръжените сили на САЩ. Едновременно с това специална заповед на военния министър привежда в бойна готовност 3 млн. американски и английски войници, разположени в Западна Европа. Обединеният комитет на началник-шабовете от своя страна дава уверения на президента, че САЩ могат да поддържат достатъчно количество войски в Европа и през 1946 г.⁴⁸

През есента на с. г., когато в Лондон се провежда следващата сесия на Съвета на министрите на външните работи, американският държавен секретар Дж. Бърнс демонстрира неотстъпчивост по всички въпроси, които засягат изпълнението на решенията от Потсдамската мирна конференция. Присъстващият в Лондон специалист по международните въпроси Дж. Ф. Дълес приветствува позицията на държавния секретар и особено решението му „да държи твърдо на основните принципи“⁴⁹. Двете политически партии в САЩ и техните ръководства имат еднакво отношение както към съставянето на тези принципи, така и към стриктното им спазване.

В Съединените щати решават едновременно въпросите на външната и военната политика. Администрацията на президента Труман се грижи да поддържа високо ниво на военната сила на страната, да осъществява организационни мерки за нейното издигане и да я използва за политически цели. Ето защо във военните ведомства на САЩ се правят проучвания и разработки за организацията и ръководството на американската армия в мирно време. В края на септември 1945 г. една такава разработка, направена от съветника Ф. Ебершат, е представена на министър Форестол. Докладът на Ебершат предлага промени в сътрудничеството между военните служби и институти, които да доведат до интеграция на военните ведомства, стратегическото планиране, военните и гражданските служби, отговорни за индустриалната мобилизация, информацията и разузнаването. В доклада се подчертава, че главната цел на предстоящите промени е Съединените щати да се подготвят не само за отбрана, но и за изпреварващо нападение с всички възможни политически, военни и икономически средства.⁵⁰

На тази основа Белият дом решава всички въпроси на военната си политика и нейните прояви в подкрепа на международната дейност на САЩ. Принципите и целите на тази дейност се представят от президента Труман на 27. X. 1945 г., когато той произнася своята първа реч като президент в Ню Йорк и излага програма от 12 точки. Те показват големите амбиции на новия президент и неговата администрация — Съединените щати да поемат пълното ръководство на всички световни проблеми и въпроси. С т. 6 от програмата Труман показва, че САЩ ще направят опит да повлияят върху по-

⁴⁷ Правда, 5 юни 1945.

⁴⁸ Г. Алпровиц. Цит. съч., с. 131.

⁴⁹ J. K. Gaddis. Op. cit., p. 263.

⁵⁰ D. R. Challenor. Op. cit., p. 114—145.

ложението в страните с народна демокрация. В т. 8—12 те обявяват „свобода на мореплаването“, еднакви условия за търговия и използване на суровините в света.⁵¹

Програмата на президента Труман отразява претенциите на Съединените щати за ролята на определяща сила в международните отношения. Оттук се открива т. нар. „път към глобализма“, както го определя Емброуз.⁵² В движението на този „път към глобализма“ или път към световно господство американските политици разработват документи и програми за действие. Специалният комитет за следвоенна икономическа помощ и планиране разработва документ за икономическа помощ на СССР, макар че последният не е поискал такава. Но американските специалисти подготвят образец за споразумение. Срещу задължителна доставка на американско оръжие те изискват СССР да направи пълно разкритие на производствените си статистики, да изтегли окупационните си сили от Източна Европа, да разкрие условията на търговските си договори със страните от Източна Европа, да открие територията си за пътувания и инспекции, да осигури права на американски частни лица в Източна Европа и др.⁵³ В този документ не е отбелязано само дали авторите му допускат, че СССР ще приеме подобни условия, след като е добре известна съветската политика на равноправно сътрудничество и способността на съветската държава да отстоява своя суверенитет и независимост.

Проектът на Специалния комитет остава в архивите, но в САЩ осъществяват други идеи и планове за развитието на съветско-американските отношения. Един от тях се поражда от доклада на Е. Уилет, озаглавен „Диалектическият материализъм и руските цели“. Той прави опит да анализира съветската външна политика и идеологията, която определя тази политика. Но в анализа му се проявява подчертан субективизъм. Съветският съюз ще остане твърдо на позициите на комунизма, отбелязва Уилет, но неговите цели ще бъдат пряко противоположни на американските и „ще направят войната между двете нации неизбежна“⁵⁴.

Уилет изключва промяната в идеологията на КПСС. Той познава външно-политическите цели на тази партия, но добавя, че като партия на велика държава тя включва в методите и средствата на международна дейност и насилието. Това допълнение има за цел да обясни причините за напрежението в международните отношения, за подетата борба срещу Съветския съюз и идеите на социализма в Европа. Проф. Уилет предлага едно обяснение за движението на двете велики сили — САЩ и СССР — към конфронтация.

Най-видните политически личности от антуража на Труман поддържат тезите на проф. Уилет. Между тях са Х. Люс, Б. Барух, У. Липман, Д. Ачесън, Лилиентал, Форестол, Ванденберг и др. Те одобряват доклада на професора и приемат разработването на основата на доклада и външнополитическите програми.⁵⁵

На следващия етап на подготовка американските политици правят избор на средствата и формите на американската външна политика, определена от 12-те точки на президента Труман и последните приети документи. Едно от най-сериозните и главни средства е „фронтьт от съюзници“, подбрани от района на Атлантическите и по-точно на Североатлантическите крайбрежия. В САЩ оправдават този избор със стратегическото значение на района и на

⁵¹ Year of Decisions . . . , p. 589—590.

⁵² St. Ambrose. Op. cit., p. 138.

⁵³ Ibidem, p. 112—113.

⁵⁴ J. K. Gaddis. Op. cit., p. 299.

⁵⁵ Ibidem.

държавите от европейските брегове на Атлантическия океан. Освен това военните смятат, че този район се намира „в ултимативна зависимост от атомната сила на САЩ“ и затова трябва да бъде включен в стратегическите планове за отбрана на САЩ. „И ако в Западна Европа, продължава изследователят Н. Прайс, често променят отношението си към идеята за атлантическо обединение, то Съединените щати остават непреклонни в решението си да постигнат това обединение.“⁵⁶

Западна Европа наистина показва различно отношение към американските идеи. Но Великобритания и нейното лейбъристко ръководство най-настойчиво съдействуват за осъществяването на тези идеи. Премиерът Атли споделя опасенията на президента Труман и е готов да се готви за бъдещия военен мир.⁵⁷ През есента на 1945 г. британското правителство провежда преговори с френското правителство. В Лондон разговарят министрите на външните работи Е. Бевин и Л. Блум, които обсъждат въпроса за англо-френски военен съюз и обединяване на усилията на двете държави в политическите инициативи на европейския континент. САЩ следят тези разговори с подчертан интерес. В началото на ноември с. г. президентът Труман посреща британския министър-председател Кл. Атли и канадския му колега във Вашингтон. Разговорите между тримата са посветени на международните отношения, сътрудничеството между трите държави и възможностите за съвместни инициативи не само в областта на атомното оръжие, но и в областта на световната политика.⁵⁸ Непосредствено след преговорите във Вашингтон служителят на Държавния департамент Луис Вислар съобщава пред журналисти, че Потсдамското споразумение не представлява политика на Държавния департамент, но не е настъпило времето да се признае това.⁵⁹

В началото на 1946 г. Съветският съюз оповестява своя първи следвоенен петгодишен план за възстановяване на народното стопанство.⁶⁰ Американските политици, свидетелствува изследователят Дж. К. Кадис, откриват с неудоволствие, че Съветският съюз планира и подготвя своите икономически планове без помощта на САЩ.⁶¹ Проектите СССР да бъде поставен в зависимост от американските долари и под икономически натиск се провалят. Само американската пропаганда се мъчи да оправдае несполуките в американското политическо планиране с нова антисъветска кампания.

В тази обстановка в Държавния департамент пристига от Москва т. нар. дълга телеграма на Дж. Кенан. Тя е разработена доктрина за американско ръководство на западния свят и за обединението му във военен съюз, който трябва да „сдържи“ комунизма, Съветския съюз и неговото влияние в света.⁶² Държавният секретар Дж. Бърнс поддържа основните тези на доктрината. Той подчертава, че американската военна сила ще запази висота, съответна на американските отговорности и задължения в международните отношения. Едновременно с това единици на военноморските сили на САЩ започват преднамерени курсове в Средиземно море и военни маневри в полярните райони, където „развиват“ кратките пътища към СССР.⁶³ Самият Бърнс,

⁵⁶ P. P r u s e. The Politics of Co-operation and Integration in Western Europe. — In: The Study of International Affairs. New York, 1972, p. 177.

⁵⁷ Year of Decisions . . . , p. 586.

⁵⁸ Ibidem, p. 597.

⁵⁹ ДМВНР, IV/5/1/5, 1950. Служебен бюлетин, бр. 284, с. 3.

⁶⁰ Вж. речта на Й. В. Сталин от 9. II. 1964 г., публикувана в сп. Болшевик, 1946, кн. 3.

⁶¹ J. K. G a d d i s. Op. cit., p. 300.

⁶² G. K e n n a n. Op. cit., p. 547—559.

⁶³ J. K o l k o, G. K o l k o. Op. cit., p. 93.

придружен от дипломата Б. Барух, посещава на 17. II. 1946 г. У. Чърчил, който е пристигнал във Флорида. Тримата дипломати разменят идеи по бъдещата реч на Чърчил във Фултън. След няколко дни разработеният в подробности текст е изпратен във Вашингтон.⁶⁴

С речта на У. Чърчил във Фултън на 5. III. 1946 г., изнесена в присъствието на Х. Труман, американските ръководители представят идейното единство на Стария и Новия свят и защитават концепцията за „братска асоциация на народите, говорещи английски език“. У. Чърчил е най-подходящата личност, която е в състояние да развие и представи направлението на политиката на тази асоциация. Тя предвижда да се запазят близките отношения между военните съветници на тези страни, да се проведе съвместно изучаване на възможните конфликти и опасности, да се въведе еднотипност в оръжието и обучението на въоръжените сили, да се извършва размяна на офицери и слушатели във военните колежи, съвместно да се използват всички военноморски и военновъздушни бази на англо-саксонските страни в целия свят.⁶⁵

Това е схемата на бъдещата военна интеграция на Запада, но представена в двустранен вариант. Още на 10. III. с. г. във Вашингтон У. Чърчил анализира подробностите на този вариант пред нова аудитория — висши офицери от армията, флота и авиацията, а на 15. III. вече в Ню Йорк Чърчил спечелва слушателите си с призивите за тясно американо-английско сътрудничество. Негови придружители са ген. Айзенхауер и фелдмаршал Уилсън.⁶⁶

По този начин в началото на 1946 г. САЩ оповестяват правото на „силната нация“ да избира като средство на своята политика създаването на военни съюзи. Това средство изисква нови усилия в повишаване на военната мощ на страната. Поради това във втората половина на април 1946 г. американският президент Х. Труман подписва законопроект за увеличаване на личния състав на военноморския флот до 500 хил. моряци и 35 хил. офицери. Това е двукратно увеличение на военноморските сили за мирно време.⁶⁷ В средата на май с. г. президентът известява, че военните ведомства ще получат една трета от средствата на националния бюджет. До средата на лятото правителствените мероприятия с военни цели включват: отпускане на 13 000 млн. долара за военното и морското министерства, провеждане на нови ядрени опити на Бикини, производство на атомни бомби, на самолети Б-59 и експериментиране на по-съвършените Б-36.⁶⁸

Специално внимание се обръща на въпроса за военните бази на американските въоръжени сили извън територията на САЩ. Те провеждат преговори с правителствата на Великобритания, Дания, Португалия и увеличават броя на базите с нови 40.⁶⁹ От началото на април започва обмислено дислоциране на единици от военноморски флот към бреговете на европейския континент. На 1. IV. 1946 г. американският броненосец „Мисури“ преминава Гибралтар с курс към Турция. В началото на май с. г. американска ескадра акустираща на норвежкото пристанище Берген. В Средиземно море навлизат и акустират в Неапол един самолетоносач, два крайцера, пет есминеца. В пристанището на Триест се установяват един крайцер и един есминец.⁷⁰

⁶⁴ J. K. Gaddis. Op. cit., p. 307.

⁶⁵ Keesing's Contemporary Archives, 1946—1948, p. 7 770.

⁶⁶ Ibidem, p. 7 772.

⁶⁷ Цит. по Новое время, 1946, кн. 9, с. 32.

⁶⁸ J. Kolkо, G. Kolkо. Op. cit., p. 95.

⁶⁹ Politics and Policies . . . , p. 51.

⁷⁰ Н. У с т е н. Америка и американци в Турция, пер. с тур. М., 1971, с. 5.

Присъствието на американски бойни кораби в пристанищата на редица европейски страни и специално в Средиземно море след приключването на войната показва особения интерес на американското правителство към този район на света. Въпросът се обсъжда на специалното заседание на Труман с министър Форестол и заместник-държавния секретар Д. Ачесън на 15. VIII. 1946 г. Те отчитат, че американската политика в европейския континент ще бъде подкрепена от военноморските сили на САЩ по-успешно, ако те заемат трайни позиции специално в Средиземно море. Поради това президентът, министърът на американската морина и заместник-ръководителят на Държавния департамент решават американският флот да остане в Средиземно море за неограничено време.⁷¹ Официалното известие за това решение се прави в края на септември с. г. В него се подчертава, че военноморският флот на САЩ в Средиземно море ще поддържа американските войски в континентална Европа, ще осъществява американската политика и дипломация и ще поддържа бойната готовност на личния състав.⁷²

Извеждането на въоръжените сили на САЩ на т. нар. външна или атлантическа линия на отбраната има военнополитическо значение. Първо, защото атлантическата линия започва на север от Исландия, преминава през Британските острови и континентална Европа, Азорските, Канарските и Фолклендските острови и Средиземно море. Второ, защото чрез тези действия САЩ заявяват, че ще участвуват в европейските работи най-активно, но от позицията на силата. С нея САЩ ще се противопоставят на революционното движение в страните от Западна Европа и ще осъществяват своята политика против социалистическите страни. Х. Уолас, държавен секретар по търговията на САЩ, е американският политик, който посочва, че всички т. нар. „мероприятия по отбраната на САЩ“ са мероприятия с определен агресивен характер и надхвърлят изискванията на самата отбрана. В писмо до президента Уолас посочва, че крайната цел на Съединените щати е да организират и да използват потенциала и възможностите на западноевропейските държави, да ги обединят и да действуват в един блок на военна сила.⁷³

За тази цел САЩ поддържат антисъветска пропаганда, а американските политици вдъхват недоверие към съветската страна и нейната външна политика. Х. Хувър препоръчва „САЩ да пазят своите ресурси и да владеят атомната бомба, за да бъдат начело на другите народи“. Докато светът се върне към трайни споразумения и мирни действия, ние трябва да пазим нашия барут сух.“⁷⁴ За него очевидно не съществуват решенията на конференцията в Ялта и Потсдам. Остават важни само фактите за военната мощ на САЩ и очакванията тя да разреши по американски начин проблемите на световната политика.

От друга страна, официалното държавно ръководство на Съединените американски щати използва затрудненията на западноевропейските страни във възстановяването на икономиката и осъществява най-изгодна за САЩ кредитна политика. Тя започва със сключеното в края на 1945 г. американо-британско споразумение за заем от 3750 млн. долара на Великобритания и последвалото го американо-френско споразумение (V. 1946 г.), предоставящо на Франция 370 млн. долара. За целия период, считан от юни 1945 до декември

⁷¹ R. D. Challenger. Op. cit., p. 143.

⁷² Ю. М. Мельников. Цит. съч., с. 79.

⁷³ Politics and Policies..., p. 51.

⁷⁴ H. Hoover. Addresses upon the American Road, 1945—1948. Toronto, 1949, p. 20—21.

1946 г., другите европейски капиталистически държави получават кредит от американската Експортно-импортна банка, на стойност 3500 млн. долара.⁷⁵ „Американските заеми, посочва Х. Уолас, засилват антисъветския блок.“⁷⁶ Съединените щати постепенно поставят западноевропейските държави в зависимост и създават основите, на които тези държави ще бъдат поставени в рамките на бъдещия антисъветски блок независимо от очакваните възражения и противоречия за място, роля и права на отделните страни.

Инициативата за военния блок принадлежи на американските държавници. През лятото на 1946 г. те утвърждават програмни политически документи за развитието на тази инициатива. Ръководителите на американската морина, членовете на Обединения комитет на началник-щабовите и ръководството на Централното разузнаване провеждат консултации по съдържанието на нов секретен меморандум, изготвен от специалния съветник на президента Труман Кларк Клифърд.⁷⁷ Още в началото на консултациите участниците приемат главните положения от меморандума, който постановява, че международният мир не може да зависи само от съгласието, взаимното разбирателство и солидарността със Съветския съюз. САЩ не могат да следват общи цели със СССР, се казва в меморандума. Те ще се обединят с Англия и другите западни страни, за да изградят свят като американския и да постигнат „силно военно утвърждаване“. САЩ няма да се занимават с предложения за разоръжаване или ограничаване на въоръженията толкова дълго, колкото дълго съществува възможност от „съветска агресия“. В случай на нужда САЩ ще действуват с атомно, биологическо и конвенционално оръжие.⁷⁸

По всичките тези положения участниците в консултациите изказват своята пълна подкрепа. През септември 1946 г. меморандумът на Клифърд е приет без поправки. По своето съдържание той определя условията на „доктрината Труман“ значително време преди тя да бъде приета и оповестена. С постановките от меморандума САЩ напълно се отказват от политическото сътрудничество със СССР за уреждане на въпросите на следвоенния мир. Те твърдо решават да осъществят военнополитическо обединение на западноевропейските държави в блок, оглавен от САЩ. Това са решения, които се държат в тайна, защото се намират в крещящо противоречие с най-официалните доклади на американското ръководство и на Държавния департамент. Неговият тогавашен ръководител Дж. Бърнс например съобщава от Париж, че „развитието на съвместно разбирателство между СССР и САЩ е върховна задача на американските политици на Парижката мирна конференция“⁷⁹. Но в действителност централният обект на американските условия е друг.

* * *

Подготовката на американската политика на военни блокове се насочва в няколко направления. На първо място се провежда изучаване положението в Западна Европа. След него се обсъждат проектите за военни блокове и за засилване на военната мощ на САЩ. В първото направление действуват видни

⁷⁵ P. Bidwell, W. Diebold. New aid for New Europe. — Foreign Affairs, vol. 26, № 1, 1947, p. 171—173.

⁷⁶ Politics and Policies . . . , p. 51.

⁷⁷ St. Ambrose. Op. cit., p. 136; J. K. Gaddis. Op. cit., p. 321—322; G. Smith. Op. cit., p. 34—35.

⁷⁸ Ibidem.

⁷⁹ US Mission Communication, Oct., 21, 1946, p. 3.

американски философи, историци, между които се отличава представителят на американския либерализъм Р. Нибур. В продължение на повече от половин година той изучава Европа и Германия и през есента на 1946 г. представя своите доклади и впечатления в Държавния департамент и в американския печат. Р. Нибур твърди, че в дадения исторически момент съществува „явна съветска заплаха за Западна Европа“. Тя обединява западноевропейските държави и ги прави податливи към решения за съвместна борба на основата на антикомунизма.⁸⁰

По второто направление на блоковата политика в Съединените щати се оформя т. нар. „философия на суперреализма“. Според нея САЩ имат достатъчно възможности, за да действуват или да предизвикат т. нар. „размекване“ на съветската сила.⁸¹ В края на октомври тази философия се поставя на обсъждане. То има за цел да определи формите за нейното прилагане. Американските политици изразяват различни мнения, но се обединяват около предложението да се приемат решения, които да включат всички главни предложения и идеи. В резултат на обсъжданията политиките приемат три основни решения: да се поддържат силни американски въоръжени сили; да се оказва военна помощ на западноевропейските страни и да се организира икономическата и техническа помощ за всички останали. В края на дискусиите се приема трите основни решения да бъдат обединени в една политика и с едновременно изпълнение.⁸²

В САЩ се заемат най-напред с мероприятия в интерес на военната мощ на страната. За тази цел се издига още повече значението на Стратегическото въздушно командване, което служи като „върховен американски инструмент за съдржане на комунистическата армия“. В края на 1946 и началото на 1947 г. Стратегическото въздушно командване получава като конкретна задача да възпре СССР от нападение по суша в Европа, като поддържа заплахата от масиран ядрен удар върху съветска територия.⁸³

Междувременно говорителят на Държавния департамент У. Булит извества новата американска идея за „Европейска федерация на демократичните държави“. Идеята предвижда федерацията да се развива като военна организация, която да се изгради само при съгласието на САЩ, защото те единствени могат да доставят голямо количество оръжие на европейските въоръжени сили.⁸⁴ На 12. I. 1947 г. Дж. Бърнс и сенаторът Ванденберг изказват своето положително отношение към идеята на проекта. В заявление пред Съвета за международни отношения те подчертават особената роля на големите държави в световната политика, като смятат, че движението към политически блок трябва да премине през икономическия блок.⁸⁵

Идеите за обединение на големите капиталистически държави се поставят на вниманието на американските дипломати в Западна Европа. Новият американски държавен секретар ген. Маршал е особено настойчив в разговорите си с американския посланик в Париж. Ген. Маршал смята, че американската външна политика трябва да се поддържа с военна сила.⁸⁶ Поради това той увелича висши военни в политическите задачи на САЩ. Един от съветниците

⁸⁰ La Feber. Op. cit., p. 40—41.

⁸¹ W. A. Williams. Op. cit., p. 258.

⁸² St. Ambrose. Op. cit., p. 141.

⁸³ W. R. Kintner. Op. cit., p. 22—23.

⁸⁴ S. Brown. Op. cit., p. 47—48.

⁸⁵ Keesing's..., 1946—1948, p. 8436.

⁸⁶ Ibidem, p. 8438.

на военното представителство на Съединените щати в американската зона в Германия е назначен за посланик във Великобритания.⁸⁷ Военните са най-ценните специалисти, на които може да се повери осъществяването на военно-политическите планове. При това Великобритания е показала разбиране на американската политическа линия и е поела свой дял в нейното осъществяване.

В началото на 1947 г. в английската столица се провеждат нови френско-английски разговори на високо равнище. Министрите на външните работи Л. Блум и Е. Бевин обсъждат създаването на френско-британски съюз и установяват пълно единомислие както по принцип, така и по свързването на английските и френските военни системи в един съюз.⁸⁸ На 4. III. 1947 г. Великобритания и Франция подписват т. нар. Дюнкеркски договор. Член първи и член втори от договора отразяват решението на двете страни да ограничат и да отразят евентуална германска заплаха с военни средства. По този начин те подчертават първенството на военните въпроси, които са определили сключването на договора.⁸⁹ На 5. III. с. г. Е. Бевин намира за необходимо да съобщи официално, че сближаването между Лондон и Париж е „свършен образец за всеобщ мир“. „В Русия трябва да разберат, конкретно добавя той, че това не е един западен блок, а един опит да се направи принос за свършен образец на всеобщ мир.“⁹⁰ Вероятно британският министър има и свои съображения, за да „успокоява“ Съветския съюз. Ако договорът от Дюнкерк нямаше нищо общо с вид военен западен блок, не би било нужно Бевин да дава пояснения или да внушава своите мисли на съветските ръководители. Но създаден преди началото на Московската сесия на Съвета на министрите на външните работи, Дюнкеркският договор наистина предизвиква сериозни подозрения, тъй като с него се поставя началото наблокова политика, за която Германия е само претекст, а адресът е друг. Това е така, първо, защото следвоенният мир може да се запази само с колективните усилия на всички бивши съюзници от антифашистката коалиция и с изпълнение на решенията от Ялта и Потсдам. Второ, защото Дюнкеркският договор предизвиква незабавното доброжелателно отношение на САЩ, поднесено на френския президент В. Ориол лично от държавния секретар Маршал още на 5. III. с. г.⁹¹

Американското държавно ръководство се възползва от политическата обстановка в Западна Европа след създаването на англо-френски съюз. Заместник-държавният секретар Д. Ачесън подготвя американския отговор на британската молба САЩ да поемат „отговорностите“ в Гърция и да окажат помощ на Турция. Той разработва предложението за отпускане на помощ и за прокламиране на съответната доктрина от президента. САЩ, подчертава Ачесън в доклада си до Труман, трябва да използват случая, за да покажат, че ще действуват строго срещу „комунистическата агресия и разрушение!“⁹²

Сенатската комисия по външните работи също подготвя своето мнение. Нейният председател сенаторът-републиканец А. Ванденберг представя това мнение в поредица от срещи с президента. От името на комисията и ръководителите на американския конгрес Ванденберг настоява президентът пу-

⁸⁷ Archives diplomatiques et consulaires, fevrier—mars, 1947, p. 36.

⁸⁸ А. Ж и г а л о в а. О переговорах Блюма в Лондоне. — Новое время, 1947, кн. 5, с. 12—13.

⁸⁹ Keesing's . . . , 1946—1948, p. 8463.

⁹⁰ Ibidem.

⁹¹ Archives diplomatiques et consulaires . . . , p. 36.

⁹² S. B r o w n. Op. cit., p. 40—41.

блично да обяви програмата за помощ на Гърция и Турция, а програмата да бъде предадена с твърд език, който да се противопоставя на „светските агресивни интереси“ в Източното Средиземноморие и на възможните „заплахи“ за американската сигурност, ако тези съветски намерения не бъдат осуетени. Ръководителите на конгреса настояват президентът да порицае и отхвърли „световните революционни аспирации на комунизма“, да очертае източно-западната борба, да обяви, че гръцко-турската програма е само началото на по-широки и по-значителни усилия, да изрази отношението на САЩ към Западна Европа, която „страда от икономически хаос и от вътрешния комунизъм“⁹³.

Най-отговорните за външната политика американски политически среди остават верни на своите класови позиции и настояват да се открие антикомунистическо настъпление във всички сфери на световните отношения. В противен случай обявените „заплахи“ за американската сигурност на стотици мили от Северна Америка и специално в Източното Средиземноморие ще изглеждат наистина нелогични. За тези американски политици влиянието на социализма и на Съветския съюз в следвоенните международни отношения се измерва само с агресия, с революционни аспирации. Реакционната буржоазия, чийто представители са ръководителите на американския конгрес, не може да се примири с развитието на световния революционен процес и се опитва да го спре със сила, със заплахи и антикомунистическа пропаганда. Американските изследователи Колко наричат програмата на Ванденберг и сенатската комисия „програма за американизация на международните конфликти“. Според тях тя трябва да попречи на левите сили и да подхрани десните капиталистически елементи.⁹⁴ Това е „доктрината Труман“.

На 12. III. 1947 г. преди обявяването на президентското послание, което получи названието „доктрината Труман“, се провежда заседание на „мозъчния тръст“ на президента. Д. Ачесън прави последните уточнения по стратегическите цели на доктрината на Балканския полуостров, по посока на съветско-турските граници и целия европейски континент.⁹⁵ По този начин „доктрината Труман“ се подготвя не като временно или локално определение за американската външна политика, а като широка политическа програма за финансово, политическо и военно надмощие на САЩ в европейския континент. Влаганите 400 млн. долара (за една финансова година) в помощ на Гърция и Турция се смятат за най-сериозна предпоставка за успех, защото и системата, по която ще бъдат реализирани сумите, ще се определя от граждански и военни специалисти на САЩ, нарочно изпратени в съответните държави.⁹⁶

„Доктрината Труман“ може да бъде определена като програма за американска намеса във вътрешната и външната политика на всяка капиталистическа държава, която може или ще получи американска военна и икономическа помощ. Тя е практическо обединение на капиталистическите държави, които ще загубят самостоятелност при решаването на външнополитическите задачи за сметка на едно утвърдено и прието от тях американско ръководство. Това обединение, равносилно на икономическо и военно обвързване, въвежда подготовката за военна интеграция на западноевропейските държави със САЩ в нейния практически етап. „Както показва опитът, подчертава А. Я. Вишин-

⁹³ P. Hammond. Op. cit., p. 22.

⁹⁴ J. Kolko, G. Kolko. Op. cit., p. 30—31.

⁹⁵ E. F. Goldman. The Critical Decade and after, America 1945—1960. New York, 1960, p. 59.

⁹⁶ Keesing's . . . , 1946—1948, p. 9188.

ский на втората сесия на Общото събрание на ООН, „доктрината Труман“ е преход на правителството на САЩ от принципите на международното сътрудничество и съгласуваните действия на великите държави към опити да диктуват своята воля на други независими държави, като използват в същото време икономически средства за политически натиск.“⁹⁷

В американската историография има представители, които реално оценяват съдържанието и значението на „доктрината Труман“. П. Хемънд е убеден, че тази доктрина в действителност поставя всички политически и икономически проблеми на Западна Европа. Ла Фебер открива в нея решението на американското правителство да създаде големи системи за военно развитие и политически задължения на целия западен свят. Изследователите Колко отбелязват, че доктрината е свързана по-малко с желанието да се покаже американска сила в Източното Средиземно море. Тя има за цел да изгради американската външна политика в широки мащаби, с неограничена свобода и крайни основни цели. Поради това, подчертават авторите, „доктрината Труман“ включва бъдещето на Европа, плановите за постигането на американските цели в световната икономика, най-добрите средства за „съдържането“ на Съветския съюз и левите сили, и очакваната голяма резултатност от американската дипломатическа стратегия. Американските изследователи считат, че Гърция не е причина, а отражение, пречупване на по-голямо и основно съображение, че тя е временен, а не необходим инструмент за преследване и осъществяване на американските цели във всяка част на света. Тя „не представлява отклонение от извършващия се преди това натиск от американската политика, а нейното логическо заключение“⁹⁸.

„Доктрината Труман“ показва, че Съединените американски щати нямат намерение да допуснат победа на демократичните сили в капиталистическа държава. Като поемат защитата на гръцките реакционни среди, САЩ потвърждават, че е създаден фронт между капиталистическите и народнодемократическите държави на Балканския полуостров. От друга страна, с военната помощ за Турция Съединените щати показват своя голям интерес към Мала Азия и Закавказието, т. е. към районите на турско-съветските граници, които стават нов фронт за американската агресивна политика. При това да се владее положението в Гърция и Турция означава да се открият значителни възможности за укрепване и разширяване на американските позиции в Близкия и Среден Изток — един район, който все по-ярко показва своето значение на резерв на суровини и на област от особено значение за американската стратегическа авиация, която има да изпълнява задачи в дълбокия тил на Съветския съюз и народнодемократичните държави. Разполагайки своите сили и позиции на крайбрежията на Източно Средиземно море, САЩ създават условия за пълен контрол над този воден басейн с важно стратегическо значение за Европа и Северна Африка. Следователно в „доктрината Труман“ са въплътени всички икономически и военни цели на САЩ, отнасящи се за няколко континента. В нея е разработена програма за световно политическо господство и са признати за валидни всички начини и средства на политиката от позиция на силата.

Няма съмнение, че тази международна програма на САЩ обобщава следвоенната американска политика, провеждана до март 1947 г. Тук не става дума за обикновена приемственост, а за завършване на предварителната

⁹⁷ Внешняя политика Советского союза 1947. Ч. II. М., 1952, с. 131.

⁹⁸ P. Hammond. Op. cit., p. 23; La Feber. Op. cit., p. 65; J. Kolko, G. Kolko — Op. cit., p. 332.

подготовка и осъществяване на един курс, определен, но предпазливо показван от пролетта на 1945 г.

Основният анализ на американската политическа линия ни задължава да отчетем, че в САЩ има и политици, които запазват правото си на критично отношение към нея. Статистическите данни показват, че исканите от президента пълномощия по силата на „доктрината Труман“ не са били приети без опозиция. В американския сенат посланието на Труман е спечелило 67 гласа за и 23 против. В палатата на представителите съотношението между гласовете е 287 за към 107 против.⁹⁹ Бившият вицепрезидент на САЩ Х. Уолас, като представител на консервативните критици на доктрината и обявеното от нея „сдържане“ на световния комунизъм и Съветския съюз, ясно определя, че програмата на Труман предвижда помощ на антисъветски правителства. Тази помощ има за цел да обърне света към Америка, отбелязва Уолас. Със заемите на недемократичните правителства в Атина и Анкара САЩ фактически уверяват всеки фашистки диктатор, че той разполага с кредит в американските банки. Те ще дават долари, а американските военни арсенали — оръжие. Това е империалистическата авантюра, заключава Х. Уолас. Сенаторът Тафт е един от сдържаните критици на американската доктрина, но също посочва, че тя пренебрегва ООН и показва своя едностранен подход към европейските проблеми. САЩ обявяват тезата за „сдържането“ на радикализма изобщо и на комунизма конкретно, посочва Тафт. На практика те признават връзката между политическите събития в Гърция, Турция, Близкия и Среден Изток и Европа. Това е своеобразна теория на доминото. Но в същото време не може да се приеме за вярно твърдението на официалните американски ръководители, че съществува „съветска заплаха“ за „незащитена“ Европа.¹⁰⁰ „За момента, уточнява английският изследовател М. Белоф, страните от тази част на континента не могат да бъдат привлечени към антикомунистически поход. Но самата антикомунистическа линия създава привлекателност на идеята за западноевропейско единство.“¹⁰¹

САЩ привеждат в изпълнение новата си програма достатъчно бързо. На 22 май 1947 г. е приет законът за американската помощ за Гърция и Турция.¹⁰² В началото на лятото американските посланици в Атина и Анкара са натоварени да ръководят специалните американски мисии по разпределението и получаването на съответната помощ, а на 20 юни 1947 г. е сключено споразумението за помощ на Гърция. Американската мисия в Гърция се състои от 206 души, 78 от които носят официално военна униформа от американските военновъздушни и военноморски сили. Те се ръководят от ген. Клей. До 13. IX. с. г. мисията разпределя 25 хиляди тона военни материали. До края на същия месец американската мисия в Турция изпълнява половината от предвидената до края на годината военна помощ. Турция получава значително повече от съседна Гърция. До края на септември турските сухопътни, военновъздушни и военноморски сили получават подкрепа от 98 млн. долара, а гръцките — от 16 млн. долара.¹⁰³

Междувременно Обединеният комитет на началник-щабовете изготвя анализи за стратегическото значение на всяка западноевропейска държава.

⁹⁹ H. W. Berger. A Conservative Critique of Containment. — In: Containment and Revolution . . . , p. 137.

¹⁰⁰ R. Challenor. Op. cit., p. 160—163.

¹⁰¹ M. Beloff. The US and the Unity of Europe. London, 1963, p. 16.

¹⁰² Department of State, Publ. I. 2939, Oct. 1947, p. 22—25.

¹⁰³ Department of State, Publ. 2957, Nov. 1947, p. 2, 13, 18.

Според тях Британските острови са предна база със значение на атомен амортизатор. Великобритания поддържа въоръжени сили, три пъти по-големи от тези в 1939 г. Тя проявява инициатива по проблемите на стандартизацията на въоръженията, като провежда англо-френски преговори по тези въпроси. САЩ имат специален интерес както към британската позиция, така и към провежданите по нейна инициатива преговори, които разкриват възможността за приобщаване на Франция.¹⁰⁴ С усилията на Вашингтон и Лондон, подчертава съветският историк Л. А. Саличова, Париж е привлечен за каузата на военнополитическата солидарност чрез подписаното на 19. I с. г. споразумение между САЩ, Англия и Франция. То признава по-широките права на Франция в Саарската област, срещу които тя дава съгласието си да спазва нормите на съвместната политика.¹⁰⁵

През календарната 1947 г. САЩ правят опити да преминат към по-широка икономическа програма за въздействие върху западноевропейските държави. Става ясно, че те се поддават на такова въздействие главно поради затруднения в стопанското възстановяване. За една финансова година САЩ прехвърлят 8000 млн. долара заеми по това възстановяване само за Западна Европа.¹⁰⁶ С тях те подготвят доброжелателното отношение на западноевропейските държавници по въпросите на голямата политика и на подготвяната военна интеграция. Тя изисква обаче една солидна икономическа основа, която да се осъществи с централно американско ръководство, да обхваща всички страни, определени за военната интеграция, и да постави условията на икономическата политика. Подготовката на тази основа се поема от Държавния департамент и държавния секретар Маршал. Той нарежда още в края на април 1947 г. на председателя на Съвета по планиране на американската външна политика Дж. Кенан да подготви генерален план за американската икономическа помощ. За по-малко от месец (от 29. IV до 23. V с. г.) Кенан и неговият щаб представят искания план.¹⁰⁷ Държавният департамент от своя страна препоръчва на западноевропейските ръководители да поискат официално американската помощ, на което Щатите ще отговорят със съгласие. В официалните американски документи се твърди, че това съгласие ще се съчетае с обещанието американската икономическа помощ „да възпре комунизма в Европа и да гарантира политическата стабилност на мира“¹⁰⁸.

След тази подготовка в САЩ пристъпват към обявяване на т. нар. Европейска възстановителна програма и към обсъждане на нейното съдържание в американския конгрес. За мнозинството конгресмени въпросът за икономическото възстановяване на западноевропейския подконтинент и въпросът за неговата военна сигурност са неделими. Поради това програмата се приема почти без възражения. Веднага след одобряването ѝ сенаторът А. Вандерберг и помощник-държавният секретар Р. Ловет започват подготовката на проект, който да допълни Европейската възстановителна програма с програма за военно и политическо интегриране на САЩ със Западна Европа. Те изработват проект за резолюция от 6 точки, три от които са посветени на новия принцип, позволяващ на Съединените щати да участвуват в групово спора-

¹⁰⁴ Работническо дело, 6 март 1947.

¹⁰⁵ Л. А. Саличова. США и Франция. Проблемы империалистического союза 1945—1958. М., 1970, с. 44.

¹⁰⁶ P. Bidwell. Op. cit., p. 169.

¹⁰⁷ W. W. Rostow. The US in the World Arena . . . , p. 210.

¹⁰⁸ Documents of American History, Ed. by H. St. Commager. New York, 1963, p. 532.

зумение за сигурност с други държави. Точка трета от резолюцията специално разрешава „участието на САЩ в областни и други колективни споразумения, които са основани на продължителна и действителна самопомощ и взаимна помощ и които засягат тяхната национална сигурност“¹⁰⁹.

• Американският конгрес обсъжда новата проекторезолюция, като отчита преди всичко нейната перспективност. В конгреса обръщат внимание на факта, че изпълнението на проекторезолюцията ще бъде затруднено, ако липсва „общ западноевропейски план за отбрана“ и разпределение на доставките на оръжие в чужбина. За решаването на тези проблеми трябва да отговарят правителството и военните ведомства.¹¹⁰ През лятото на 1947 г. те осъществяват истинската координация на своята дейност и създават Съвет за национална сигурност, който ще се намира най-близо до президента и ще свързва всички ведомства и министерства, имащи отношения към държавната сигурност и въоръжените сили на Съединените американски щати. Американският конгрес приема закона за създаването на Съвет за национална сигурност на 26. VII. 1947 г.¹¹¹ В него се казва, че новият Съвет „ще подпомага президента в свързването на отбранителната, външната и военната политика“ на САЩ. Към Съвета се създава Централно разузнавателно управление, Съвет за национални ресурси за сигурност и Съвет за военния състав. Обединеният комитет на началник-щабовете запазва своята самостоятелност. На 22. IX. 1947 г. специалният военен съвет, в който влизат девет най-отговорни представители на висшето офицерство от ранга на ген. Айзенхауер и адмирал Нимиц, провежда съвещание под председателството на министър Форестол. Висшите офицери дават висока оценка на извършените преобразования и одобряват външната политика на правителството.¹¹² Трябва да се има пред вид, че в значителна степен американската външна политика се съобразява с чисто военни доктрини. По мнението на ген. Д. Смит те се състоят в професионализъм, единство на командуването, бързина при нанасяне на контраудар и използване на модерна техника.¹¹³ Всички военни доктрини са разработени в съвременен вариант и отговарят на политиката на военна интеграция на Запада.

САЩ са готови да създадат военен блок още в 1947 г. Демократическата администрация на Труман и републиканските ръководители на сенатската комисия по външните работи разполагат с основните разработени планове, по които ще се създаде бъдещият Североатлантически договор. Предстои само те да бъдат пренесени на европейския континент, за да обединят силите на световната буржоазия в агресивен империалистически блок.

II. РАЗВИТИЕ НА АМЕРИКАНСКАТА ПОЛИТИКА ЗА СЪЗДАВАНЕ НА ВОЕННИ БЛОКОВЕ В ЗАПАДНА ЕВРОПА В 1948—1949 Г.

Усилията на САЩ да изградят широка основа на западната военна интеграция получават развитие в последните години на четвъртото десетилетие на XX в. През януарските дни на 1948 г. на тях се посвещават заседанията на Сенатската комисия по външните работи. Тя обсъжда в подробности „плана Маршал“ и обръща специално внимание на писмото на сенатора Ванденберг,

¹⁰⁹ ДМВНР, V/2/2/6, 1951, с. 1, Резолюция Ванденберг.

¹¹⁰ J. Reston. Prospects for Stability in Our Foreign Policy. — Foreign Affairs, vol. 27, № 1, Oct. 1947, p. 35.

¹¹¹ Documents of American History . . . , p. 541—543.

¹¹² R. Challenor. Op. cit., p. 146.

¹¹³ Д. С м и т. Военная доктрина США. М., 1956, с. 244.

в което той поддържа необходимостта от единство на Западна Европа като средство за борба против комунизма. Наред с това Ванденберг настоява мащабът на политическите решения да бъде разширен, да включва Латинска Америка и Азия. Става дума, подчертава сенаторът, не за 16, а може би за 20 и повече страни, които трябва да бъдат обединени от икономическата мощ на САЩ.¹ Ванденберг представя обединението на западните сили не само в Европа, но и в останалите континенти, за да покаже глобалния характер на американските проекти за военна интеграция. По този начин военният империалистически блок би могъл да изпълнява полицейска роля във всички части на планетата и против всички прояви на революционното и национално-освободителното движение.

Членовете на Сенатската комисия по външните работи Б. Барух и Дж. Ф. Дълес допълват предложението на Ванденберг със своя идея — Европейската възстановителна програма или накратко „планът Маршал“ да бъде продължен с план за военнополитически съюз. Б. Барух представя програма от 11 точки, които подготвят изграждането на антисъветски политически и военен съюз.² В същото време в Сенатската комисия постъпва и предложението на президентската комисия по военновъздушните сили на САЩ, която изисква увеличение на годишните разходи за поддържане на военновъздушните сили до 2000 млрд. долара.³

Специалистите по външната политика на САЩ обсъждат едновременно въпросите за икономическата помощ, за бъдещето на военния съюз и военната мощ на Съединените щати. В действителност те обединяват трите основни решения, които бяха обсъждани през лятото на 1947 г. Това означава действително разработване на положенията от „доктрината Труман“ и „плана Маршал“. Те изразяват единството на военните и политическите задачи, което се провъзгласява и от програмата на Демократическата партия за 1948 г.⁴ Ето защо след като 16 държави от Западна Европа приемат „плана Маршал“, американската дипломация предлага одобреното от сенатската комисия съглашение 16-те да се обединят във военнополитически съюз.

Предложението се прави специално до британското правителство. То се заема да разпространи идеята за западен съюз сред европейските страни. Лейбъристият външен министър Е. Бевин е политическата личност, която ръководи и осъществява специалните разговори по разпространяването или разширяването на англо-френския съюз от 1947 г. с участието и на други западноевропейски държави.

На 23. II. 1948 г. в Лондон се откриват тристранни разговори между министрите на външните работи на САЩ, Великобритания и Франция. След като обменят мнения, министрите вземат решение да свикат конференция, на която да се извърши приобщаването на страните от Бенелюкс към англо-френския съюз от 1947 г. Специално място в разговорите заема Западна Германия и нейното бъдеще. Обсъжда се възможността западните зони на Германия да бъдат включени в Европейската възстановителна програма, отчитайки се ролята на икономиката в тези зони, временните териториални споразумения и съществуващите в западните зони политически и икономически организации.⁵

¹ Н. Ноовер. *Op. cit.*, p. 120—123.

² Б. М. Халоса. *Цит. съч.*, с. 27.

³ *The US in the Contemporary World*. New York, 1956, p. 164—165.

⁴ *History of US Political Parties 1942—1972*. V. IV. New York, 1973, p. 2713.

⁵ *Keesing's . . .*, 1946—1948, p. 9167.

САЩ оказват пълна подкрепа на британската идея. Те обещават и военна помощ за всяка преговаряща за Западен съюз държава.⁶ В САЩ оценяват високо активността на министър Бевин. Но миролюбивата общественост не крие своята тревога от дипломатическата оживеност по повод създаването на западен военен блок. Съветският съюз предупреждава специално английското правителство с нота от 6. III. 1948 г., че инициативите на неговия външен министър крият опасност за световния мир. На практика те допълват проектите за икономическо обединение на Западна Европа, разкриват пряко политическите цели на американския интерес на континента и разделят Европа на враждебни блокове.⁷

Великобритания осъществява това разделяне и развива т. нар. блокова политика на империалистическите сили, след като провежда преговорите в Лондон и подготвя специална конференция на министрите на външните работи на Англия, Франция, Белгия, Холандия и Люксембург в Брюксел. Тази конференция, проведена в началото на март 1948 г., приема разработения проект за военен договор между петте държави и подготвя подписването му на 17. III. 1948 г. Оповестеният на тази дата Брюкселски договор обявява съюза между петте държави, които се задължават „да си помагат в поддържането на международния мир и в отхвърлянето на всяка политика на агресия“⁸. Това ще се осъществи преди всичко с изпълнение на задълженията, отбелязани в чл. 4 от договора, който гласи: „Ако някоя от високодоговорещите се страни стане обект на военно нападение в Европа, другите високодоговарящи се страни . . . ще доставят на нападнатата страна всичката военна и друга помощ и ще помогнат според възможностите си.“ Като се има пред вид, че чл. 6 от договора забранява сключването на съюз или споразумение за коалиция, пряко насочена срещу друга договаряща се страна,⁹ кръгът на задълженията фактически се затваря. Първият следвоенен западен съюз с военни задачи е оформен. Той осъществява с изключителна бързина всички организационни мерки за своето изграждане и за създаване на Военен щаб, който обединява командването на военните континенти на петте страни. За всеки случай в Западния съюз се въвеждат и специални американски наблюдатели, ролята на които е разбираема.¹⁰ Тази бързина на действията контрастира с условията на мирната обстановка, подчертава Заявлението на съветското външно министерство, и свидетелствува, че участниците в новата групировка съвсем не са проникнати от стремеж да осигурят трайния мир в Европа. Те се опитват да окажат политически натиск върху някои европейски страни, за да ги привлекат в своята групировка, да усилят тревогата, неувереността и военната истерия в обществените среди на Западна Европа. А това е една от главните тактически задачи на агресивната политика на англо-американския блок в Европа, заключва Заявлението.¹¹ „И все пак, отбелязва английският публицист А. Берт, скептиците свиват рамена, като си представят как „войничетата“ на ген. Ревер, кралица Вилхелмина, регентът Шарл и великата Люксембургска херцогиня ще съумеят да задържат Червената армия за повече от няколко часа.“¹² Но въпросът не засяга способността на „войничетата“, а ясното положение,

⁶ Keesing's, . . . 1946—1948, p. 9167.

⁷ Внешняя политика Советского союза 1943. Ч. I. М., 1950, с. 145.

⁸ The Dynamics of World Power. Ed. by A. Schlesinger. New York, 1973, p. 130.

⁹ Ibidem, p. 131; Keesing's . . . 1946—1948, p. 9157.

¹⁰ Заявление МИД СССР о Североатлантическом пакте. М., 1949, с. 9—10.

¹¹ Заявление МИД СССР . . . , с. 10.

¹² А. Берт. Франция. М., 1955, с. 349.

че тези държави се подготвят да воюват със Съветския съюз. Тази подробност разкрива действителната насоченост на Брюкселския военен съюз.

Подписването на Брюкселския договор предизвиква бърза ответна реакция в САЩ. На 18. III. с. г. Труман изразява отношението на американските държавници към договора с пространна реч, в която подчертава голямото значение на извършеното от петте западноевропейски държави. „Това е една забележителна стъпка, посочва Х. Труман, по посока към единството в Европа за закриляне и запазване на нейната цивилизация. Това развитие заслужава нашата пълна подкрепа . . . САЩ с подходящи средства ще окажат подкрепата, която положението изисква.“ Труман предлага американският конгрес да приеме следните предложения: да се привърши процедурата по Европейската възстановителна програма, да се приеме закон за всеобщо военно обучение и временно да се подновят наборните комисии, за да може да се засили мощта на американските въоръжени сили.¹³

Програмата за непосредствени действия, оповестена от Труман, показва, че в САЩ преценяват Брюкселския договор като важна стъпка към осъществяване на атлантическата военна интеграция по проект на Съединените щати. Д. Ачесън внася известни пояснения със специалния си доклад до президента. Той подчертава, че „страните от Брюкселския договор в действителност известяват готовността си да се погрижат за своите въоръжени сили. Те обаче са недостатъчни. Затова Брюкселският пакт трябва да се разглежда за момента само като уравнивяваща величина срещу руската военна сила.“ Но САЩ трябва да подготвят нови стъпки, които да „разтворят“ тази военна организация за американско участие.¹⁴

Още в края на март 1948 г. сенаторът Ванденберг и заместник-държавният секретар Р. Ловег доразработват специална резолюция за конгреса, която открива пътя на САЩ към новата европейска асоциация. През април държавният секретар Маршал и заместникът му Ловег вече подготвят материали за членовете на Сенатската комисия по външните работи по „проблемите на свободния свят“, т. е. по положенията на изготвената вече резолюция. В резултат на множеството консултации на 19 май с. г. комисията приема резолюция № 239.¹⁵ Междувременно Труман известява готовността на американското правителство да помогне на „свободните страни“ от Европа.¹⁶ Но, както може да се очаква, САЩ поставят и съответните условия. Председателят на Сенатската комисия по капиталовложенията сенаторът С. Бриджес ги систематизира в специална програма. Тя предвижда САЩ да окажат икономическа помощ само на онези държави, които открито и безусловно се присъединяват към САЩ. Американската помощ ще въоръжи Западна Европа, но ще създаде препятствия за търговията със СССР и страните с народна демокрация; ще проведе тайна борба против Съветския съюз.¹⁷ Според в. „Ню Йорк Таймс“ САЩ изискват от европейските страни да координират собствените си стопански и военни планове, да разработят единен план за създаване на военно командване, за съвместни действия и стандартизация на снаряженията.¹⁸

¹³ Осведомителен радиобюлетин на делегацията на САЩ в София, 18. III. 1948; ДМВНР, IV/5/1/11, 1948, с. 2—3.

¹⁴ R. Challenger. Op. cit., p. 155; J. Kolkо, G. Kolkо. Op. cit., p. 498.

¹⁵ La Feber. Op. cit., p. 67; R. Challenger. Op. cit., p. 156.

¹⁶ А. В. Кирсанов. Цит. съч., с. 24.

¹⁷ Т. Берк. Американский империализм и „план Маршал“. М., 1949, с. 83.

¹⁸ Правда, 25 юни 1948.

Предположенията на вестника имат основания. В този момент (пролетта на 1948 г.) Обединеният комитет на началник-щабовете издава специален документ, който декларира, че американските граници лежат на р. Елба. Поради това САЩ трябва да сключат военен съюз с държавите от Брюкселския договор. Комитетът настоява да се установи централно военно командване за новата организация с американски главнокомандуващ. Наличните 12 напълно скипирани и обучени дивизии в Западна Европа да се увеличат на 80—83 и да се съчетаят с интензивно превъоръжаване на западноевропейските държави. Обединеният комитет предвижда използването на германски части, но предлага началото да се постави от съюз без участието на Германия.¹⁹

Междувременно през април 1948 г. Съветът за национална сигурност също взема отношение по поставените въпроси на специалното съвещание на Съвета. Министър Форестол изказва мнение по „техниката“, която трябва да се използва, за да се осъществят набелязаните планове за ускорено разширяване на Брюкселския договор. Заместник-държавният секретар Р. Ловет излиза с предложение Съветът и президентът да направят заявления в този смисъл. Ловет е дипломат, който от март 1948 г. е открил разговорите с посланиците на страните от Брюкселския пакт във Вашингтон.²⁰ Той разполага с информация от първа ръка за настроенятия на държавниците от петте страни и може би затова настоява да се излезе открито със заявление по предстоящите мероприятия на американската външна политика. Р. Ловет вероятно има пред вид и откриването на първата сесия на Консултативния съвет на Брюкселския пакт. Тя се провежда на 17. IV. 1948 г. и обсъжда предложението пактът да прерасне в атлантически блок.²¹ В навечерието на сесията Дж. Ф. Дълес посещава Лондон и Париж и представя съображенията на американското правителство по поставения въпрос. Дълес изразява опасения от това, че в Западна Европа съществуват много суверенни държави. САЩ смятат, че това препятствие трябва да се отстрани и Западна Европа да се превърне в „свободна община“. Кл. Атли и Венсан Ориол изразяват пълно съгласие с тези съображения. Дълес докладва за проведените разговори и постигнатите уточнения пред Държавния департамент и комисията на американския сенат, която обсъжда „плана Маршал“²².

Действията на американското правителство към задълбочаване и развитие на т. нар.блокова политика на Запада създават сериозно напрежение в международните отношения. В тази напрегната обстановка САЩ търсят обяснения за военните приготовления и дипломатическата активност към изграждане на агресивна сила, чиито полигони ще бъдат териториите на Западна Европа. Създали напрежението в международните отношения, САЩ правят опит да прехвърлят вината за това на Съветския съюз и социалистическите страни. На 4. V. 1948 г. американското правителство изпраща предизвикателно заявление до съветското правителство. В заявлението се отправят груби обвинения срещу политиката на СССР и комунистическите партии в Западна Европа, които по мнението на американското правителство създават предизвикателства към „западната демокрация“ и готвят настъпление срещу устоите

¹⁹ St. Ambrose. Op. cit., p. 169—170.

²⁰ Ibidem, p. 170; G. Smith. Op. cit., p. 60.

²¹ K. London. The Permanent Crisis . . . , p. 100.

²² И. И. Ермашов. „Европейский совет“ в агрессивных планах американского империализма, М., 1949, с. 24.

на западноевропейските държави. Това действие на САЩ усилва напрежението в международните отношения.

Съветският съюз категорично отхвърля необоснователните обвинения и клевети. В отговора си до американското правителство съветското правителство посочва, че действителното напрежение в международните и съветско-американските отношения идва от системата на военни бази около територията на СССР, от войнствените заплахи и от военния съюз на петте държави, подписали Брюкселския договор. Този съюз „има пред вид не само Германия, но в еднаква степен може да бъде насочен против държави-съюзници от Втората световна война. А образуването на военния съюз става възможно само благодарение на покровителството на САЩ. Той съвсем не може да се разглежда като договор за самоотбрана.“²³

Разменените по-късно нови заявления показват правотата на съветското становище. Държавният департамент отхвърля всички предложения за съгласуване на решенията. Неговите 11 точки на заявлението от 19 май търсят оправдания, а не решения.²⁴ На същата тази дата Обединеният щаб на началник-щабове представя доклад пред Съвета за национална сигурност, който взема отношение към разговорите между американските дипломати и дипломатите на западноевропейските страни по разширяването на Брюкселския договор, т. е. по създаването на нов военен съюз в Западна Европа с участието на САЩ и Канада. Щабът одобрява генералната линия и тактиката на правителството.²⁵

19 май е датата, на която сенаторът Ванденберг представя проекта на своята резолюция, която препоръчва да се отмени правото на вето в Съвета за сигурност на ООН, да се развият регионални и други споразумения за колективна самоотбрана, към които САЩ могат да се присъединят.²⁶

Обсъждането на резолюцията е делово и бързо. Тя утвърждава принципа на американските предни бази в Европа и нуждата от тесен съюз със Западна Европа. На 11. VI. 1948 г. американският сенат приема резолюцията и я превръща в прокламация на американската блокова политика. Резолюцията установява процедурата за учредяването на атлантически блок, като елиминира основните положения от Устава на ООН. Гласувайки за нея, американският сенат приема схемата за последователните действия в следния вид: участниците в Брюкселския договор да представят планове за военнополитическа „самопомощ“, след което да се обърнат към САЩ с молба да се присъединят към широко споразумение за военна общност.²⁷ По този начин американският конгрес узаконява проектите за западна военна интегрирана сила срещу социалистическите страни.

На 6. VII. 1948 г. посланиците на Великобритания, Франция, Белгия, Холандия и Канада, акредитирани във Вашингтон, са поканени на делова среща със заместник-държавния секретар Роберт Ловет. Тази среща открива летните дискусии по „общите интереси“ на страните и изграждането на атлантическата общност. От името на американското правителство Ловет заявява, че географското положение на страните от Брюкселския договор прави техните стратегически интереси и сигурност бримка от тези на САЩ и Канада. Това налага схващането за едно областно споразумение под на-

²³ Внешняя политика Советского союза. Ч. I, 1948. с. 195—200.

²⁴ Пак там, с. 206—211.

²⁵ Foreign Relations of the US 1949, v. IV, p. 10.

²⁶ The Dynamics of World Power . . . , p. 546.

²⁷ K. L o n d o n. Op. cit., p. 100.

званието Североатлантическа общност. На откритите в американската столица преговори се обсъждат възможните методи за колективни военни действия. Отдава се особено значение на въпросите, свързани с приобщаването на скандинавските страни, Италия, Португалия, по-късно Германия и Испания към дискусиите и бъдещите решения.²⁸ По същото време военни представители на САЩ и Канада се включват официално в работата на Военния комитет на Брюкселския договор.²⁹ Великобритания и САЩ постигат договореност за изграждане в Англия на американски военновъздушни бази за самолети с далечен радиус на действие и с ядрено въоръжение. На 15. VII. 1948 г. американският Съвет за национална сигурност изпраща първите две групи самолети Б-29 в бази на Британските острови.³⁰

В същото време американският военен зам.-министър ген. Дрейпер предприема турне в Европа, което включва западните зони на Германия, Берлин, Виена, Триест, както и столиците на Гърция и Турция. Маршрутът на американския генерал показва многозначителността на неговата мисия. Тя се следва от мисията на американска делегация начело с Евън Джаст, която води преговори в Париж, Лондон и други столици за доставки на стратегически материали. Военната делегация на сенатора-республиканец Харней от своя страна се заема с осъществяването на специална мисия в Испания. Още в началото на 1948 г. личният представител на Труман във Ватикана Тейлър посещава Мадрид и препоръчва на Испания и Португалия да сключат военен съюз³¹ като „южен блок“, който трябва в бъдеще да се присъедини към западния атлантически блок.³²

Подготовката на атлантическата военна интеграция се извършва с бързи темпове. Многостранната дейност на американските политически и военни дейци се съчетава с отговорната работа по подготовката на текста на Североатлантическия договор, която се извършва във Вашингтон под ръководството на Р. Ловет и сенатора Ванденберг. На 9. IX. 1948 г. тук заседава международната работна група посланици и извършва по сведения на съветника на Държавния департамент Болен първата ревизия на първоначалния текст на договора.³³

На 23. IX с. г. директорът на службата за европейски отношения в Държавния департамент Хикерсън провежда разговор с датския шарже д'афер във Вашингтон и получава уверението, че Дания, Исландия, Ирландия, Норвегия и Португалия ще оповестят официално своето желание да станат учредителки на военен пакт и да се включат в работата по определяне и очертаване на неговите бъдещи цели. Тези държави приемат условията за колективна отбрана преди и след въоръжено нападение от противник, в очакване за помощ, която да осигури техните ресурси и географски граници. Правителствата на петте държави обръщат особено внимание на задълженията по новия договор. Наред с тези за колективен отпор срещу предполагаемия агресор правителствата смятат, че трябва да се оформи задължение за продължителна и резултатна самопомощ и взаимна помощ за по-добра сигурност на североатлантическия район. Те подчертават, че е необходимо да се предвидят редовни консултации за задачите на всеки участник в договора в случай на

²⁸ J. Kolko, G. Kolko. Op. cit., л. 498.

²⁹ ДМВнР, V/2/2/6, 1949, бр. 84, с. 6.

³⁰ H. A. de Weerds. Britain's Military Policy. — Foreign Affairs. Oct. 1955, p. 104; St. Ambrose. Op. cit., p. 173.

³¹ Правда, 18 юли 1948.

³² Пак там, 2 авг. 1948.

³³ Foreign Relations of the US 1949, v. IV. New York, 1970, p. 3.

заплаха от агресия или в случай на военен конфликт. В действителност петте държави искат едно предварително определяне както на мястото, така и на непосредствените задачи на големите и малките сили от североатлантическата област в развитието на самите конфликти. Поради това тези държави подчертават необходимостта от постоянно действащ консултативен политически и военен механизъм, в който да бъдат представени всички участници в организацията на бъдещия Североатлантически договор. Според петте държави този договор трябва да предвиди повече благоприятни условия за сигурността на Североатлантическия район като цяло, при положение че някой от страните не се включат във война, ако не се осъществят пряко нападение от противник.³⁴

През същия месец септември министрите на отбраната на Англия, Франция, Белгия, Холандия и Люксембург съобщават, че са решили да създадат „постоянна отбранителна организация“ на петте държави — участнички в Брюкселския пакт. Месец по-късно съответните документи са подписани и ратифицирани. Те създават Западноевропейски отбранителен комитет, подпомаган от постоянна комисия в Лондон; западноевропейски генерален щаб с военни съветници, представители от генералните щабове на страните и един помощен военен комитет, както и съвет за доставки и суровини.³⁵ В следващия месец Консултативната комисия на Брюкселския пакт провежда ново заседание, което създава комитет за единство между европейските държави. И макар че още в ноемврийските си сесии този комитет показва големите противоречия между страните-участнички, той съдействува на подготовката за създаването на бъдещата атлантическа общност.³⁶ Тя продължава с нови прояви на американската дипломация.

В началото на октомври 1948 г. в Лондон пристигат Маршал и Дълес. Те провеждат секретни преговори с министър Бевин. Преговорите са посветени на подготовката на 25-годишен „военноотбранителен пакт на САЩ и петте западноевропейски държави от Брюкселския договор“³⁷. В края на същия месец правителството на Канада и държавите от Брюкселския пакт оповестяват готовността си да подпишат атлантическо споразумение.³⁸ По този повод в интервю във в. „Правда“ Й. В. Сталин коментира дипломатическата тактика на големите капиталистически държави. „Вдъхновителите на агресивната политика на САЩ и Англия, посочва той, не се считат заинтересовани от споразумение и сътрудничество със СССР. Те се нуждаят само от разговори на тази тема, защото споразумението със СССР прави безпредметна агресивната им политика.“³⁹ А тя се осъществява именно с подготовката на новия т. нар. атлантически пакт. Във Вашингтон продължават преговорите с посланиците. Дипломатите Д. Ачесън, Конали и Ванденберг работят върху текста на договора. В Лондон обработват дипломатически бъдещите членове на военния съюз, които не са обвързани с Брюкселския договор. Фелдмаршал Монтгомери провежда съвещания с британския и френския военни комисари в Германия Робертсън и Кьониг по въпросите на западния военен съюз. След това той посещава Франция, Белгия, Холандия и Западна Германия.⁴⁰

³⁴ Foreign Relations of the US, 1949, v. IV, p. 1—2.

³⁵ L. Hart. Defence of the West. London, 1950, p. 103—104.

³⁶ Keesing's . . . , 1948—1950, p. 9765.

³⁷ Правда, 3 окт. 1948.

³⁸ Keesing's . . . , 1948—1950, p. 9688.

³⁹ Внешняя политика Советского союза 1948. Ч. I, с. 33.

⁴⁰ Keesing's . . . 1948—1950, p. 9766.

В процеса на подготовката на военната и политическата интеграция на Западна Европа, САЩ и Канада възникват и известни затруднения, предизвикани от различията в становищата на отделните държави по отделните въпроси. Въпреки старателно разработения американски проект за Североатлантически договор Франция намира за нужно да уточни подробностите по структурата на бъдещата военна организация и нейните отношения с организацията на Брюкселския договор. Франция настоява в Атлантическия съюз да се създаде Съвет по отбраната, съставен от представители на САЩ, Англия и Франция. Последните две държави ще представляват организацията на Брюкселския договор, а Канада сама ще прецени да участва или не. Френското правителство смята, че основната военнощабна работа ще се извършва именно в този Съвет и не може да бъде заменена от Лондонския комитет на Брюкселския договор.⁴¹

Така поставена, концепцията на френското правителство открива стремежа на Франция да заеме сигурно и трайно място сред най-силните и най-авторитетни представители на Североатлантическия блок. Въпреки съществуващите т. нар. „особени отношения“ между Англия и САЩ Франция поставя знак на равенство между военната и външнополитическата роля на трите държави. За да засили своите позиции в бъдещия пакт, Франция допълва своите претенции с искането в пакта да бъдат включени Алжир като департамент на Франция и Италия, която вече е изразила силното си желание да бъде учредител на новия военен съюз.⁴²

Но Съединените щати проявяват известна въздържаност специално по въпроса за Италия. В разговор с френския посланик във Вашингтон съветникът на Държавния департамент Болен изказва предпазливо мнението, че Италия като западноевропейска страна трябва, първо, да стане член на Брюкселския договор, а после на Североатлантическата организация.⁴³ По-късно, след като американският посланик в Рим разговаря с министър-председателя Де Гаспери и неговия външен министър К. Сфорца и получава уверението, че „мирът и сигурността в Италия ще се решат, след като италианците се свържат със западната отбрана“, Държавният департамент прави известни уточнения по кандидатурата на Италия. Заместник-държавният секретар Р. Ловет уведомява посланика в Рим, че САЩ предвиждат следните три възможности за Италия: включване в Североатлантическия блок; асоцииране в Брюкселския договор и в Североатлантическия договор, или невключване на Италия, при което Североатлантическата организация ще поеме задължението в случай на агресия срещу страната да започне незабавна консултация за съвместни действия. При последното положение Италия може да започне преговори с останалите страни за отношенията ѝ със Западна Европа.⁴⁴

Американската политика на приобщаване на всички европейски капиталистически държави към организацията на Североатлантическия договор се натъква на съществени трудности. Американският посланик в Швеция Матюс информира своя държавен секретар за „неефективността на американската тактика към индиферентната шведска политика“⁴⁵. Междувременно британският посланик в Дания изразява опасенията си за позицията на датското правителство. Посланикът е уверен, че върху тази позиция може да окаже

⁴¹ Foreign Relations of the US, 1949, v. IV, p. 4.

⁴² Ibidem, p. 5.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Ibidem, p. 8.

⁴⁵ Ibidem, p. 5.

въздействие само становището на Норвегия и Швеция. Но техните правителства имат различно виждане по въпросите на атлантическата интеграция. Поради това посланикът препоръчва да се окаже помощ на трите страни,⁴⁶ т. е. да се обработят дипломатически в полза на Североатлантическия договор.

Белгия също изразява съображения, които не могат да се определят като напълно покриващи се с американските условия за бъдещия договор. Белгийското правителство приема за географски граници на Североатлантическия договор граници на Европа, Северна Америка и Атлантическата област. То изключва района на Средиземно море и Северна Африка, но допуска включването на Алжир като част от френската метрополия. Поради това Белгия се изказва категорично против участието на Италия, тъй като нейното включване ще открие възможности за Гърция, Турция, Северна Африка и Египет. Белгийското правителство отхвърля подобни перспективи за обсега на Североатлантическия договор.⁴⁷

В общата политика на САЩ и Португалия трябва да бъде включена към създавания военен блок в Западна Европа. Малката западноевропейска държава обаче проявява известни претенции, които САЩ трябва да вземат пред вид. Португалският външен министър запознава американския посланик в Лисабон със становището на своето правителство, че Североатлантическият договор не трябва да подронва суверенитета на отделните страни и да не засяга колониалните владения, макар че в известни случаи може да се допусне провеждането на известни консултации по въпросите на сигурността на тези владения.⁴⁸

Наред с това в Португалия изпитват известни опасения от отрицателното отношение на западноевропейските страни към включването на Испания в Североатлантическия договор. Това принуждава Съединените щати да внесат пояснения в отношенията си както към подготвяния съюз, така и към участието на Испания. Американският посланик в Лисабон получава нареждане да информира португалския външен министър по три въпроса. Първо, американското правителство подкрепя по-нататъшната прогресивна и тясна икономическа и политическа интеграция на западноевропейските нации, но Атлантическият пакт е нещо различно като проект от направеното до този момент в Западна Европа и няма да попречи на интеграционните процеси. Второ, САЩ отдават голямо значение на стратегическите основи на пакта и потвърждават бригаанското предложение за консултативен механизъм, в който ще бъде представена всяка страна. Трето, невключването на Испания няма да попречи на участието на Португалия. В португалските стратегически проблеми съществува т. нар. испански елемент, но истинското разрешение и удовлетворение на стратегическите интереси на Португалия ще се получи след нейното включване в Североатлантическия пакт.⁴⁹

Подготовката на договора и условията за създаването на този пакт е подчертано интензивна. Тя включва старателна дипломатическа обработка, опити за натиск, предупреждения и привеждане в действие на цели програми за регионални блокове като проектирания, но неосъществен Скандинавски съюз.⁵⁰ Съединените щати са принудени да се съобразяват с особеностите в позициите на всяка отделна страна — бъдещ член на Североатлантическата

⁴⁵ Foreign Relations of the US 1949, v. IV, p. 26—27.

⁴⁶ Keesing's, . . . , 1948—1950, p. 6.

⁴⁷ Ibidem, p. 14.

⁴⁸ Ibidem, p. 20.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Ibidem, p. 26—27.

организация. Американската дипломация допълнително разработва своите стъпки, за да преодолее френската въздържаност и да отговори на някои френски претенции. Към Италия САЩ прилагат както дипломатическата обработка, така и известен натиск, като се възползват от отрицателната позиция на някои западноевропейски държави. Фактът, че дори и малките държави от Западна Европа изразяват своите претенции, защитават своите виждания и ги поставят пред представителите на американската дипломация, показва, че няма пълно и безоблачно единомислие между всички държави, покани да участвуват в организацията на Североатлантическия договор. Западна Европа не е автоматично готова да приложи всички американски планове за военнополитическа интеграция със САЩ и Канада. Въпреки че към 1949 г. в западноевропейските държави решаващите позиции във вътрешнополитическия живот са зели представителите на реакционната буржоазия, въпреки че антикомунистическата пропаганда залива страните от западната половина на континента, Западна Европа показва своята обособеност и принуждава САЩ да продължат дипломатическата подготовка по създаването на Североатлантическия пакт.

* * *

В началото на декември 1948 г. комисия в състав от американския министър на сухопътните сили Ройнал, американския главнокомандуващ в Германия ген. Клей и подпредседателя на комисията по въоръжените сили към конгреса Пол Шафер разговаря в Париж, Франкфурт и Лондон. След това в Берлин се провежда важно съвещание с американския посланик в Москва ген. Бедел Смит. Съвещанието достига до извода, че въоръженото обяснение с Русия е абсолютно необходимо. „Ние сме готови, заявява Шафер, колкото по-скоро, толкова по-добре.“⁵¹

Самочувствието на американския сенатор е предизвикано от постигнатата в края на 1948 г. договореност по текстовете на проектите за Атлантическия съюз. На 21. XII. с. г. международната работна група посланици във Вашингтон приема втората ревизия на този проект, а на 24. XII. с. г. одобрява напълно текста на договора.⁵² По силата на проектодокументите предстои създаването на Съвет и Военношабен комитет в Европа, облечени с по-големи пълномощия примерно от Съвета за сигурност на ООН. Проектодоговорът дава разрешение на американската армия да изгражда бази до самите граници на Съветския съюз. Той задължава западноевропейските държави да поддържат грамадна постоянна армия, да я превъоръжават и практически да отхвърлят възможностите за действителна колективна сигурност в Европа.⁵³

В началото на януари 1949 г. Обединеният щаб на началник-щабовеите изработва меморандум по въпросите на вашингтонските разговори за сигурност и го предава на държавния секретар Форестол. В меморандума се подчертава, че Обединеният щаб е изказал два пъти поред своето мнение по преговорите за създаване на военен съюз в Западна Европа с участието на САЩ (на 22. IV и 19. V. 1948 г.). В настоящия меморандум щабът потвърждава, че идеята за колективна отбрана, заложенa в Североатлантическия пакт, е основна отличителна черта на американската политика, насочена към запазването на американската сигурност. Осъществяването на предло-

⁵¹ У. Бърчет. Студената война в Германия. С., 1949, с. 230.

⁵² Foreign Relations of the US, 1949, v. IV, p. 3.

⁵³ ДМВнР, VI/1/1/11, 1949, бр. 232, с. 6.

жения пакт подчертава нуждата от военна сила, подходяща за международната обстановка и за задълженията, включени в него. Щабът е напълно съгласен с правителствената позиция, заета по време на преговорите, и подчертава военната гледна точка на тази позиция. Тя се изразява в условията на пакта, които включват специални директиви за военната организация, сътрудничеството в командването, стратегическото планиране, разпределение на сфери на отговорности и военни разходи. Но наред с това Обединеният щаб предлага известни поправки в отделните клаузи на Североатлантическия договор. В т. 4 се предвижда поправка, която определя, че консултации между страните-членки ще се извършват по две групи въпроси. Първо, по въпросите на териториалната интеграция, политическата независимост и сигурността на застрашените райони. Второ, по въпросите на заплахата или опасността от разрушаване на мира. В т. 5 щабът предлага да се въведе уточнение, че се запазва свободата на планирането и действието на глобалната политика на всяка страна. Обединеният щаб на началник-щабове смята, че Съветът на Североатлантическия пакт трябва да бъде орган, способен да се превръща в отбранителен комитет, който ще препоръчва генералните средства за прилагане на принципите на колективната отбрана. Наред с това щабът изразява становище по кандидатурата на Италия. Според американските висши военни среди италианският въпрос е политически. В момента липсва военна необходимост Италия да бъде включена в Североатлантическия съюз. Но е желателно тази държава да стане постоянен член на Брюкселския пакт. В края на меморандума Обединеният щаб препоръчва в текста на договора да се отбележи, че сигурността на Гърция, Турция и Иран ще бъде въпрос, засягащ подписаните договори държави. Освен това щабът настоява да се поканият Исландия, Норвегия, Дания, Ирландия и Португалия да се присъединят към проектирания пакт. На Швеция да се внуши, че ще бъде добре приета в атлантическата общност.⁵⁴

Мнението на висшия орган на американските въоръжени сили е представено на 5. I. 1949 г. Това е времето, в което дипломатите на Държавния департамент, провеждат последните довършителни работи по уточняване на становищата на отделните западноевропейски държави. В този смисъл имат значение разговорите на съветника на Държавния департамент Болен с френския и британски посланици във Вашингтон, разговорите на американския посланик в Италия с италианския министър-председател и министъра на външните работи, разговорите на А. Хариман в столиците на страните от Бенелюкс, на Р. Ловет в Норвегия и др.⁵⁵ Това са разговори, които имат за цел да дадат отговор на всички поставени въпроси и да уточнят съдържанието на проектодоговора, както и на задълженията на страните-участнички. През януари 1949 г. западноевропейските политици поставят настойчиво въпроса за американската военна помощ и за принципите, по които тя ще бъде разпределяна. В писмо до посланика на САЩ в Норвегия Р. Ловет пояснява, че Съединените щати ще предоставят военна помощ главно на страните, приели резолюция Ванденберг, както и на тези държави, към които САЩ имат специални задължения — Турция, Гърция и Корея.⁵⁶

Междувременно на 14. I. 1949 г. във Вашингтон се провежда единадесетото заседание на вашингтонските разговори за сигурност. В дневния ред на заседанието фигурират три въпроса: кандидатурата на Италия, положението

⁵⁴ Foreign Relations of the US, 1949, v. IV, p. 11—13.

⁵⁵ Ibidem, p. 7, 16, 27.

⁵⁶ Foreign Relations of the US, v. IV, p. 27.

на Алжир и срокът за действие на Североатлантическия договор. По време на дискусиите става ясно, че в полза на кандидатурата на Италия се изказва Франция, но Англия, Канада и Холандия се противопоставят, макар и в различна степен. Британският посланик е категорично против, канадският му колега допуска, че правителството на Канада няма да одобри кандидатурата, а холандският дипломат смята, че включването на Италия ще промени названието на Североатлантическата общност.⁵⁷

Предложението за Алжир е защитено от Боне. „Франция не вижда, казва той, как Североатлантическият пакт ще включи арктически области и северната част на Канада, без да включи три департамента от Алжир. Тези департаменти не бяха включени в Брюкселския договор, защото той засяга само европейската зона, но Североатлантическият договор може да включи и алжирските територии.“⁵⁸ Интересен в случая е фактът, че обсъждането на въпроса за Алжир предизвиква предложенията за Малта и Гибралтар.⁵⁹

В края на единадесетото заседание на вашингтонските разговори се обсъжда въпросът за времетраенето на Североатлантическия договор. Преобладава мнението, че договоят трябва да действа най-малко 29 години.⁶⁰

14 януари 1949 г. е денят, в който американският Държавен департамент прави официално заявление по атлантическата военна интеграция. В заявлението се подчертава, че отбраната на САЩ и Западна Европа са неделими, Западна Европа е жизнено важна за САЩ и те ще я бранят, както отбраняват своята територия. Западноевропейските партньори изпитват същите задължения към отбраната на САЩ. Успешното организиране на общата отбрана изисква интегрирана политическа и военна структура на блока.⁶¹ В заявлението на Държавния департамент се дава израз на американската решимост да не допуснат „чуждо“ проникване в обособената като самостоятелен регион на международни отношения Западна Европа. На второ място, САЩ подчертават, че ще решават въпросите на западноевропейската сигурност със свободата на националната политика. По този начин Държавният департамент пренебрегва не само суверенните права на отделните държави, но и изразените по време на предварителните преговори възражения за организацията на колективната отбранителна система на Запада и за мястото на всяка държава-членка.

Прави впечатление, че едновременно с публикуването на заявлението на Държавния департамент на 14. I. 1949 г. американското правителство публикува декларация по политиката на САЩ спрямо Североатлантическия пакт.⁶² Този документ изразява невъздържания антикомунизъм на американските управляващи. Съюзването на САЩ със страни, които мислят като тях в колективни споразумения, се подчертава в декларацията, е един от най-ефикасните начини, чрез които САЩ могат „да подпомогнат“ сигурността в света и своята собствена защита. На първо време САЩ се задължават да доставят на тези страни по-голямата част от военните съоръжения, защото „работещите по своето възстановяване държави не могат да ги произведат“. Несъмнено ще има нужда и да се извърши „формално присъединяване на

⁵⁷ Foreign Relations of US, p. 29—31.

⁵⁸ Ibidem, p. 33.

⁵⁹ Ibidem, p. 32.

⁶⁰ Ibidem, p. 33.

⁶¹ Keesing's ... 1948—1950, p. 10 428.

⁶² Декларация на американското правителство по Североатлантическия договор. — ДМВНР, V/2/2/6, 1949, бр. 84, с. 1—7.

САЩ към тези страни в едно споразумение, насочено срещу агресията . . .⁶³. За тази цел САЩ одобряват решенията на военния комитет на Брюкселския пакт и се включват във всички дискусии по военнополитическите проблеми на Западна Европа. Като поставя на преден план активността на държавите от Брюкселския договор, американското правителство се представя като задължено да действа след свършените факти. Но заключението в така представеното предложение открива политическата цел на декларацията на американското правителство и на самото правителство. „Сдружаването на САЩ и Канада с народите от Западна Европа, се казва в декларацията, в един Североатлантически областен пакт за сигурност, ако се осъществи в духа на резолюция Ванденберг, ще има отражение в широк обсег за бъдещия мир и сигурността в света. Практическите мерки за осъществяване на подобно споразумение са предмет на най-усилено разглеждане от двете страни на Атлантика.“⁶⁴ По този начин цялата политическа и военна подготовка се определя от документите на Американския конгрес и от съображенията на американското правителство.

Декларацията на Държавния департамент разкрива пред света една опасна перспектива за напрежение в международните отношения. Тя потвърждава готовността на капиталистическия свят да действа с военна обединена сила срещу световната социалистическа система. Напълно оправдано Министерството на външните работи на СССР посочва в нарочна декларация от 20. I. 1949 г., че Държавният департамент не успява да прикрие враждебното естество на Атлантическия пакт по отношение на Съветския съюз и страните с народна демокрация. Но, от друга страна, Държавният департамент прокламира открито антисъветските цели на новото споразумение.⁶⁵ А Североатлантическият пакт не е областно споразумение, защото обхваща държави от две полукълба и има за цел да определи целия курс на външната политика на съответните държави, подчертава Министерството на външните работи на Съветския съюз.⁶⁶ В интерес на световния мир съветската дипломация прави предложение за среща на високо равнище между ръководителите на СССР и САЩ. Но американската страна отхвърля това предложение.⁶⁷ В реч на 20. I. 1949 г. президентът Труман потвърждава решението на САЩ „да засилят свободните нации срещу заплахите от агресия“.⁶⁸ В т. 4 от неговата реч се казва: „Ние трябва да осъществим нова и смела програма, за да направим достойни на изоставашите страни нашия научен и индустриален прогрес.“⁶⁹ С тази точка се утвърждава американската политика на подкрепа на всички реакционни режими, на борбата на буржоазните държави срещу работническата класа и националноосвободителното движение, политика на американско господство под прикритието на мисионерската помощ. Поради това в началото на февруари Д. Ачесън оповестява, че според Белия дом една среща на основата на съветското предложение е изключена. САЩ не са съгласни да разискват въпросите на мира и международните отношения само със Съветския съюз. Те настояват да се предвиди участието на всички западни държави.⁶⁹

⁶³ Декларация на американското правителство по Североатлантическия договор. . . , с. 1—7.

⁶⁴ Пак там, с. 7.

⁶⁵ ДМВнР, V/2/2/6, 1949, 1949, бр. 80, с. 5.

⁶⁶ Пак там, бр. 81, с. 2.

⁶⁷ Пак там, бр. 87, с. 1.

⁶⁸ D. H. Baldwin. Foreign Aid and American Foreign Policy, New York, 1966, р. 60.

⁶⁹ ДМВнР, IV/5/1/11, 1949, бр. 87, с. 3.

В действителност САЩ имат за цел да обяснят по някакъв начин своето отклонение от разговорите на високо равнище по въпросите на мира и сигурността на европейския континент. Те се отказват още веднъж официално от сътрудничеството със своя бивш съюзник от Втората световна война. Наред с това американските политици оценяват неприятното последствие на подобни разговори върху подготовката на Североатлантическия съюз. В САЩ имат пред вид някои особени мнения на западноевропейските държави за съюза, за условията на договора. Въпреки това те разчитат на създалата се психологическа обстановка на Запад от разпространения страх пред „светската агресия“ срещу „западната цивилизация“. Бързината, с която Съединените щати движат подготовката на военната интеграция на Западна Европа със САЩ, създава впечатлението, че съществува стремеж да се изпреварят събитията, които могат да доведат до нормализиране на обстановката в света и в Европа, до разговори за мирно съвместно съществуване.

В средата на януари 1949 г. американската дипломация все още има да решава сериозни задачи по подготовката на Атлантическата общност. Заместник-държавният секретар Р. Ловет и министър Форестол са сериозно загрижени за начина, по който трябва да се разреши въпросът за военните бази на територията на общността, както и за принципите, по които ще се разпределя военната помощ от САЩ за Западна Европа. В писмо до Форестол Р. Ловет подчертава, че едностранното значение на военните бази на територията на другите страни включва неудобство от политическа гледна точка. САЩ могат да попаднат в неудобното положение да зависят от другите или да ги поставят в зависимост. Тогава пропагандата може би ще изведе на преден план антиамериканските и националистически чувства. По мнението на Обединения щаб на началник-щабовите въпросите трябва да се поставят ясно и да се определи, че на първо място ще се включат страните от Западния съюз и тези, които ще влязат в Североатлантическия блок. Но заедно с това Обединеният щаб препоръчва въпросите за сигурността да се проучат от малка, ограничена по състав група. Ако се докаже, че базите имат значение и трябва да се създадат, САЩ трябва да изградят военно консултативно тяло, което да решава всички въпроси в мирно време. Съединените щати трябва да бъдат най-подходящата сила за изпълнението на тази задача.⁷⁰

Р. Ловет изразява мнението, че може и трябва да бъде установена ясна връзка между военната помощ и преговорите за правата за бази. САЩ нямат пред вид едностранно искане на такива права от другите членове на пакта, защото това ще бъде в противоречие с неговия дух и ще поощри изказаните мнения, че САЩ са единствените, които имат реален интерес от осуетяването на руската експанзия, а другите дават право на САЩ да се пазарят с тях, за да вземат участие в отбраната на Североатлантическата област.⁷¹ За да се отстранят допълнителните затруднения, министър Форестол препоръчва при изработването на специалната програма за военна външна помощ организаторите да дадат превес на принципа на колективни права върху военните бази и да сведат до минимум едностранните американски права.⁷² Очевидно тази препоръка е била продиктувана от изразените съмнения на западноевропейските страни и техните възражения срещу американските претенции за присъствие и права над военните бази.

⁷⁰ Foreign Relations of US, 1949, v. IV, p. 38.

⁷¹ Ibidem, p. 39.

⁷² Ibidem, p. 49.

В този момент за Съединените щати остава нерешен и въпросът за участието на Италия във военната интеграция на Запада. Това е въпрос, по който се проявяват сериозни различия между страните от Брюкселския договор. Франция защитава правото на средиземноморската държава да бъде пълен и равноправен член на пакта. Но Великобритания възразява. Тя не желае да допусне Италия до Лондонския комитет на Брюкселския съюз.⁷³ Споровете между Англия и Франция предизвикват държавният секретар Д. Ачесън да направи внушения чрез американския посланик в Лондон, че САЩ ще организират разпределението на военната помощ съобразно главните стратегически задачи и нуждите на отделните страни и съобразно атлантическото партньорство, макар че то няма да бъде единственият показател. Англия очевидно ще получи това, за което претендира. А САЩ считат Италия за „естествен член на Западния съюз“, който трябва да бъде включен в споразумението и Атлантическия пакт.⁷⁴

Внушенията на американската дипломация имат значение и поради това, че в столиците на Великобритания и Франция са известени, че Съединените щати подготвят специално отпускане на военна помощ за тези две западно-европейски държави. През януари 1949 г. в Париж и Лондон пребивава съветникът на помощник – държавния секретар по икономическите въпроси Раул Нитце, който проучва икономическия и военния потенциал на страните и определя възможностите за балансиране на военните сили. В своя отчет Нитце пише, че западноевропейският военен комитет и участващите в него американски наблюдатели са изготвили документ, в който се подчертава, че западноевропейските страни се нуждаят не само от икономическа помощ, но, и то главно, от военно превъоръжаване. САЩ трябва да организират продължителна помощ поради икономическите и финансови затруднения на страните от Западна Европа.⁷⁵

Междувременно в Лондон се провежда заседание на Постоянния комитет на Брюкселския договор. Той организира подготвителна конференция на атлантическите страни, определена за 28. III. 1949 г. В специалното комюнике на Постоянния комитет се оповестява, че покани за присъствие и участие на конференцията са изпратени до Дания, Ейре, Италия, Норвегия и Швеция.⁷⁶ В началото на февруари с. г. групата американски дипломати отново обсъждат текста на договора и на 18. III. 1949 г. известяват, че са приключили своята работа.⁷⁷ Американските вестници „Ню Йорк Таймс“ и „Ню Йорк Хералд Трибюн“ оповестяват, че вдъхновеният от Чърчил преди три години съюз е вече реалност.⁷⁸

Държавният секретар потвърждава това с официално заявление за значението на Североатлантическия пакт. „Ако мирът и сътрудничеството могат да бъдат постигнати в североатлантическата област, се казва в заявлението, ние ще продължим по-нататък пътя за осигуряване на мира и сигурността в други области по същия начин . . .“ „В днешния свят сигурността на САЩ не може да бъде определена от условията на граници и фронтове . . . Възникналата сериозна заплаха за международния мир и сигурност, където

⁷³ Foreign Relations of the US, 1949, v. IV, p. 45.

⁷⁴ Ibidem, p. 48.

⁷⁵ Ibidem, p. 54—56.

⁷⁶ London Press Service, No. 45, 9th March 1949, p. 1.

⁷⁷ Foreign Relations of the US, p. 68, 73.

⁷⁸ Keesing's . . . , 1948—1950, p. 9919.

и да е по света, се отнася пряко към САЩ. Политиката на САЩ е в подкрепа на народите на Западна Европа и Америка, на Гърция, Турция и Иран.⁷⁹

Държавният секретар достатъчно ясно определя извънблагните задачи на новия военен съюз, в пълно съответствие с глобалните интереси на американския държавномонополистически капитализъм. Бялата книга на САЩ за Североатлантическия договор, издадена на 19. III. 1949 г., е едно разработване на тези интереси, придружено с обяснения, че страните от североатлантическата общност имат исторически доказателства за своето единство от половин столетие, макар че се признават едва сега. Бялата книга определя условията на развиващия се съюз в четири основни положения: първо, да се засилват позициите на буржоазната държавна машина; второ, да се поддържат и развиват националните и съюзните въоръжени сили; трето, да се провеждат консултации при положение, че „целостта, политическата независимост или сигурността на някои от членовете на Североатлантическия съюз е застрашена“; четвърто, въоръжено нападение срещу една държава да се разглежда като такова срещу всички. В специален параграф на книгата се поставят рамките на американската военна помощ и съответните задължения на страните—съюзници на САЩ.⁸⁰

Разработените в Бялата книга положения улесняват работата на Лондонската конференция, която се открива след завършване на 19-ото заседание на вашингтонските разговори. Тя окончателно определя състава на включващите се в съюза и военната интеграция западноевропейски държави и приема основните документи, изработени от американските държавници. Конференцията формално приключва подготовката по създаването на атлантическия военен съюз и открива възможностите за официалната церемония по подписването на договора, учредяващ атлантическата военна организация (North Atlantic Treaty Organization — NATO). 14 отделни точки определят задълженията на страните-членки.⁸¹ Между тях се откроява т. 3, която отразява част от известната схема за „самопомощ“ и поддържане на „индивидуална и колективна способност“ за отхвърляне на въоръжено нападение. По силата на чл. 4 САЩ запазват правото на постоянен наблюдател и настойник на политическото и международното положение на своите партньори. Това се отразява и в централния по значение чл. 5, който определя, че всяко нападение над една от страните — членки на НАТО, означава враждебно действие срещу всички останали членове на съюза. Те са задължени да ползват автоматично „правото си на индивидуална и колективна сигурност“ и да мобилизират незабавно въоръжените си сили. Действието на този член 5 включва страните от Западна Европа и Северна Америка, алжирските департаменти на Франция, окупационните войски в Европа, островите на договарящите се страни в северната част на Атлантическия океан, кораби и самолети на същите държави (чл. 6). Текстът не определя обаче съдържанието на понятието „агресия“ или „особена ситуация“, а оставя възможности за свободна интерпретация и предизвикателства в световната политика. Това ще означава, че американското разузнаване ще използва военна сила при всеки случай, когато то реши, че политическата независимост на дадена страна е „застрашена“. А решението за „използуване на въоръжена сила“ не се поверява на Американския конгрес, както е предвидено по американската конституция, а на американското правителство, което получава от чл. 6 на до-

⁷⁹ Bulletin, The Department of State 1949, Office of Public Affairs, p. 1.

⁸⁰ The North Atlantic Pact, Department of State, 1949, Publ., 3462, p. 2, 14.

⁸¹ The North Atlantic Treaty, Department of State, Publ. 3464, p. 1—5.

говора пълно право за това.⁸² Следователно изпълнителната власт на САЩ ще осъществява ръководството на атлантическия съюз. Западноевропейските страни се задължават да увеличат своите армии от 36 на 70 дивизии. Тъй като снаряжението на една дивизия в този период се изчислява средно на 400 млн. долара, военните разходи на натовските страни като начало достигат 30 млрд. долара.⁸³ Те са разпределени за поддържането на въоръжените сили в четири основни географски и военни райони — североатлантически, район на държавите от Брюкселския договор, северноевропейски и южноевропейски. Всеки от тях ще има свое собствено командване. Пиер Монтел, председател на Френската комисия по националната отбрана, смята, че е напълно законно висшият команден пост да бъде предоставен на американец, тъй като американците никога не са обичали да бъдат командувани.⁸⁴

Цялата тази организация на военнополитическо обединение е реална заплаха за мира в света. Тя не може да скрие своя антикомунистически характер и да оправдае съществуването си в мирно време. Североатлантическият пакт няма нищо общо със самоотбраната на държавите-членки, защото никой не ги заплашва, никой не възнамерява да ги нападне, подчертава специалният Меморандум на съветското правителство. Този договор има явно агресивен характер и е насочен срещу СССР — факт, който не се скрива даже и от официалните лица. Договорът се намира в пряко противоречие с принципите и целите на Устава на ООН, с положенията на договорите на СССР с Франция и Великобритания, както и с решенията от конференциите в Ялта и Потсдам.⁸⁵

„Ако от пакта се отнеме цялата юридическа и словесна обвивка, посочва Х. Уолас пред сенатската комисия по външните работи, то ще се окаже, че той предвижда създаването от страна на американците на военни и въздушни бази до самите граници на Съветския съюз, на генерален щаб на европейския континент, въоръжаването на Западна Европа и поставянето на последната на военна нога.“⁸⁶ Председателят на финансовата комисия при американското правителство Маккларок Канън е цинично точен в своята декларация относно подписването на Атлантическия пакт. „Благодарение на пакта, посочва Канън, САЩ получават важни бази на континента, за да осъществят удар върху всички големи центрове на Русия. Сега са необходими самолети, съоръжения за армиите на другите нации, за да се изпратят техните момчета да убиват вместо американските. Ето какво позволява атомната бомба на Америка. Бъдещата война трябва да се спечели само за три седмици.“⁸⁷

Речите на отговорните американски и западноевропейски държавници на церемонията във Вашингтон не оставят съмнения относно агресивния характер на новата атлантическа общност на военноинтегрираните държави. Д. Ачесън подчертава единството на вярата, интересите и моралните ценности на народите от атлантическата общност и нейното право да създаде „закрила от агресия и страх от агресия“. Е. Бевин поставя извънбластните задължения на Атлантическия пакт. Италианският министър граф Скорца представя новия пакт като „сложен и гъвкав инструмент“, с който ще бъде обезсърчено всяко агресивно действие, колкото и невероятно да изглежда то. Л. Пирсън от Канада предпочита точността: „Североатлантическият съюз

⁸² The North Atlantic Pact for Agression. — Political Affairs, May 1949, p. 19—20.

⁸³ Правда, 21 март 1949.

⁸⁴ ДМВнР, V/2/2/6, 1949, бр. 618, с. 1.

⁸⁵ Меморандум на съветското правителство. ДМВнР, V/2/2/6, 1949 г., бр. 258, с. 3.

⁸⁶ ДМВнР, V/2/2/6, 1949, бр. 365, с. 13.

⁸⁷ J. V a u m e r. Quartel ans Apres. Paris, 1949, p. 133.

е роден, за да се бори срещу комунизма и неговата ефективна политика.“⁸⁸ Следователно всички изказани положения за закрила срещу агресията и извънбластните задължения на гъвкавия механизъм имат за цел да разгърнат борба с модерни военни средства срещу световната социалистическа система, срещу революционните сили в Западна Европа, срещу комунистическите партии в най-широк смисъл. Тази цел няма нищо общо с мира и сигурността в света, които могат да бъдат изградени само при спазване на принципа на мирно съвместно съществуване и изпълнение на решенията на конференциите в Ялта и Потсдам, т. е. на решенията за сътрудничество между всички държави по всички международни проблеми. Отклонението на главните капиталистически държави от нормите на това сътрудничество преминава границите на въздържаността или на обикновения отказ. Те предприемат настъпление или, както заключава американският изследовател Р. Прайс, те създават Североатлантическия пакт НАТО, за да извършат първата проява на груб натиск в световната политика.⁸⁹

Под натиска на САЩ страните — учредителки на натовската организация, ратифицират съответния договор до края на август 1949 г.⁹⁰ В специалния доклад на сенатската комисия по външните работи относно ратификацията на договора се настоява САЩ да ускорят ратифицирането на Североатлантическия договор, след като Западна Европа е приключила тази задача. Начинът на действие, предвиден по този договор, е същият, по който САЩ биха действували и без този договор (т. 3). Самият той е в съгласие с основните интереси на САЩ, а военното засилване на Североатлантическата област значително осигурява националната сигурност на САЩ (т. 6—7). В случай на война, продължава докладът, Североатлантическият договор осигурява присъединяването на 11-те държави към САЩ в „отбраната на западната цивилизация“ (т. 14).⁹¹

* * *

Следвоенната американска външна политика е насочена към установяване на световно господство, изградено на огромната военно-икономическа мощ и разпространявано от една настъпателна дипломация, която оказва политически натиск, заплашва, шантажира, действа в условията на военни демонстрации и се възползува от преимуществата, които те създават. В период от четири години управляващите среди на тази най-голяма и най-силна капиталистическа държава разработват теоретически и осъществяват практически политиката на създаване на военни блокове на западните държави, като разчитат чрез тях да се противопоставят на революционизиращия се, демократизиращ и обновяващ се свят. Новите политически концепции на американската монополистическа буржоазия предизвикват и нови усилия за поддържане и развитие на огромната военна мощ на страната, за утвърждаване и продължаване на американското военно присъствие в Европа и другите континенти, по морета и океани, на всички стратегически пунктове, които дават превес на американската страна в противоборството ѝ срещу Съветския

⁸⁸ G. Smith. Op. cit., p. 74.

⁸⁹ P. Prysce. Op. cit., p. 178.

⁹⁰ North Atlantic Treaty. London, Cm 7 789, p. 9.

⁹¹ Из бюлетина на американската легация в София. ДМВНР, V/2/2/6, 1949, бр. 424, с. 4.

съюз, със страните с народна демокрация, както и в конкурентната борба с капиталистическите съперници.

САЩ последователно и системно осъществяват програмата за военно обединение на западноевропейските държави със САЩ и Канада. Но в процеса на подготовката те срещат и значителни трудности. До 1947 г. Европа се намира под влияние на демократичните сили и тенденции. Политиката на сила е непопулярна, защото спомените от Втората световна война са все още много пресни. Комунистическите партии в отделните страни имат сериозен авторитет сред народите, а политиките не могат да не се съобразяват с това положение. Но след като САЩ и реакционната монополистическа буржоазия в европейския континент организират настъпление на реакцията и отстраняват комунистите от правителствата във Франция и Италия, за САЩ се създават благоприятни условия да осъществят програмата си за създаване на военнополитическо обединение на западноевропейските страни със САЩ и Канада. По този начин плановете, подготвени през 1945—1946 г., намират по-конкретно приложение. Със съдействието на Великобритания се изгражда организацията на Брюкселския договор и почти автоматично САЩ започват преговори със страните-участнички за разширяването на този блок в Североатлантически.

В процеса на разговорите обаче се проявяват много и допълнителни трудности, породени от политическите съображения на западноевропейските страни и различията между тях. Подготовката на създаването на военния блок се развива интензивно от лятото на 1948 до март 1949 г. Американската дипломация се оказва изправена пред нерешени или трудно решими въпроси почти до навечерието на официалната церемония по подписването на Североатлантическия договор.

Ратификацията на този договор приключва първия етап от процеса на военна интеграция на капиталистическите страни под ръководството на Съединените щати. Те доказват, че създаването на военни блокове на капиталистическия свят ще бъде едно от главните средства на следвоенната американска политика. Едновременно с това в периода от 1945 до 1949 г. САЩ налагат своята определяща роля в развитието на международните отношения на капиталистическия свят.

USA UND DIE GRÜNDUNG DES NORDATLANTISCHEN PAKTS

Christina Mirtchewa

(Zusammenfassung)

Die vorliegende Studie ist der Politik der USA zur Gründung des Nordatlantischen Pakts gewidmet. In der Periode vom Jahre 1945—1949 bearbeiten die leitenden Kreise des größten kapitalistischen Staates theoretisch und realisieren praktisch die Grundlage der amerikanischen Blockpolitik. Noch im Sommer des Jahres 1946 bestätigen sie programmische Urkunde für die Entwicklung dieser Politik. Die amerikanischen Facharbeiter erlernen die Lage in Westeuropa. Gleichzeitig damit beraten sie die unterschiedlichen Entwürfe für die militärischen Blöcke in friedlicher Zeit, die breiten Programms für die Verstärkung der Militärmacht der USA und für die allmähliche aber sichere Bewegung zur Konfrontation mit den sozialistischen Ländern. Die Anstrengungen der Administration des Präsidenten Truman und der demokratischen Parteien bei der aktiven Unterstützung der republikanischen Partei führen zu Ende der vorherigen Vorbereitung für die Gründung des Nordatlantischen Pakts im Jahre 1947.

Die Entwicklung und die Verwirklichung der amerikanischen Blockpolitik vollbringt sich sehr aktiv im Jahre 1948—1949. In dieser Periode errichten die USA breite Grundlage der westlichen militärischen Integration. Sie benutzen alle diplomatischen Formen für die Einwirkung auf das politische Elite der westeuropäischen Staaten. Oft wird zum politischen Druck und militärischen Demonstrationen angewendet, die die Spannung im Westeuropa und im Kontinent unterstützen. Diese Weise mit der bestimmten Teilnahme der USA, die autoritätischen Vertreter der kapitalistischen Welt erreichen zur Gründung des Nordatlantischen Blocks. Diese militärpolitische Vereinigung ist eine reale Gefahr für den Frieden in der Welt. Diese Vereinigung kann seinen antikommunistischen Charakter nicht decken und kann seine Existenz in friedlicher Zeit nicht rechtfertigen. Aber die USA benutzen den Antikommunismus seiner westeuropäischen Verbündeten, um die erste Etappe des Prozesses der militärischen Integration der kapitalistischen Länder unter der amerikanischen Leitung zu beenden.

Wegen das die vier Nachkriegsjahre sind Jahre, in denen die amerikanische Blockpolitik entsteht und sich entwickelt, und deren Höhe der Nordatlantische Pakt ist.